

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық серия
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3528

№1 (2024)

Павлодар

СВИДЕТЕЛЬСТВО

О постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ KZ30VPY00029268

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность
публикация материалов в области филологии

Подписной индекс – 76132

<https://doi.org/10.48081/QZXY9517>

Бас редакторы – главный редактор

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Анесова А. Ж., доктор PhD

Ответственный секретарь

Уайханова М. А., доктор PhD

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор
Трушев А. К., д.ф.н., профессор
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
Баратова М. Н., д.ф.н., профессор
Аймухамбет Ж. А., д.ф.н., профессор
Шапауов Ә. Қ., к.ф.н., профессор
Шокубаева З. Ж., технический редактор

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Абилкасымова А. К., Акжигитова А. Ш., Әубәкір С. С.

Транслингвизмдегі дискурсивті тәжірибе: жастардың күнделікті
қарым-қатынастағы таңдау тілі6

Абылкасымова Г. А.

Олжас Сүлейменов поэзиясындағы нарративтік идея19

Адишева А. Е., Бектемирова С. Б.

Геоландшафттағы мәдени код пен мифтік танымның
өзара сабақтастығы29

Азатбақыт А. А., Картаева А. М., Тамаев А. Т.

Мұхтар Әуезов әңгімелеріндегі суреткер шеберлігіне талдап оқыту41

Aitova N., Ospanova D.

Verb-based emotive structures in the linguistic corpus base55

Акошева М. К., Шахарман А. П., Аяпбергенов Б. К.,

Ахметова Б. З., Тлеулесова А. Ш.

Лингвозкология и проблемы перевода
(на примере анализа гештальт-концепта)70

Акынжанова А. А., Тимохина Т. В., Кишенова А. Ю.

Инновацияларды пайдалану арқылы коммуникативтік-тілдік кеңістікте
студенттердің коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру83

Akhmet A. N., Aubakirova A. E., Nasipov I. S., Nurgaliyeva S. A.

Linguistic nature of hybrid terms in the media space93

Akhmetbekova A., Nygmetova B., Suleimenova A.

Functioning of metatext in journales discourse104

Әбдіқалық К. С., Абилдаева К. Н., Шамшадинқызы А.

Ұлт зиялылары тұлғасын сахналаудағы көркемдік-тарихи шындық116

Beisenova M. K., Kenzhetayeva G. K., Kusheva G. V.

Functions of anglicisms in the media discourse of Kazakhstan130

Досыбаева А. Б., Әбішева Ш. С., Көшімова Б. Ә.

Ұлттық прозадағы өнер тақырыбы142

Yerlanova A. E., Karipzhanova A. O., Zhumabekova B. B.

The use of comparisons in the poems of Mashkhur Zhussip155

Jieensi A., Niazova A. Y.

Language choice in multilingual speech communities:
the case of Aksay, China169

Жуминова А. Б., Кусанова Б. Х., Жаппар К. Ж.

Формирование единиц ментального лексикона личности студента182

Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н., Жүсіпова Г. Қ., Жүсіпов Е. Қ.

Алаш ғалымдарының фольклортанушылық қызметі:

Әлихан Бөкейханов195

Исабекова Ұ. К., Шахажанова Г. К., Қоңыратбаева Ж. М., Ерімбетова А. Х., Қуанышев А. С. Паремиологиялық қордың трансформациясы: қазақ мақалдары және әлем мәдениеті	207
Kadyrova B. M. Research of components of linguistic persona	222
Kildibekova B. E., Karimova K. K., Krivenko G. A., Adilbaeva D. S. Status roles of participants in religious media discourse in Kazakhstan	232
Қобланов Ж. Т., Абдырова А. О., Тоқсанбаева Т. Ж., Жеткизгенова Т. Ж. XVII ғасыр француз әдебиетіндегі Жан Лафонтен мысалдарының маңызы	244
Кыяхметова Ш. А., Джакыпбекова М. Т., Имангазинов М. М., Мырзабек Н. XXI ғасыр контекстіндегі І. Жансүгіров шығармашылығы жайлы алғашқы әдеби-сыни зерттеулер	255
Муратова А. Н. Бейвербалды амалдар және ұлттық таным	268
Nessipbay A., Abikenova G. Penetration of borrowed hybrids into the Kazakh language	284
Нұрбеков Т. Б., Салқынбай А. Б. Тұрмыс-салт ертегілердегі ұлттық дүниетаным көріністері	296
Nurgaliyeva S. Y., Zhumasheva A. Sh. Audiovisual translation of «Disney» cartoons' titles into Kazakh language	308
Orazova B. O., Zharylgapov Zh. Periods of the theory development and formation on literary translation in Kazakh literary studies	319
Pogozheva E. Yu., Khudiyeva S. R., Zhuravleva E. A., Gafiatulina Yu. O. Critical thinking technology in the English classroom	333
Саликжанова Ш. Б. Әйелдер киімі мен сәні лексикасының этномәдени негіздері	348
Сапашев О., Нәби Н., Рахметова Р. С. Ахмет Байтұрсынұлы тұжырымдарының қазіргі білім беру технологияларымен сабақтастығы	361
Saurbayev R. Zh., Yerekhanova F. T., Omarov N. R., Zhetpisbay A. K. Formation of the norm in the morphology and syntax in Indian national variant of the English language	375
Сералимова С. А., Бейсенова Ж. С. Архетипический образ волка в прозе И. Есенберлина	388
Тлеубердина Г. Т., Казжанова О. А. Реалды-тарихи жырлардағы қазақ батырларының образы	400

Tleulinova M. B., Seidenova S. D., Koksai D., Dosmagambetova Dzh. Zh. Translation of national gastronomic vocabulary into Russian, English in D. Issabekov's story «Gaukhartas»	412
Цветкова А. Д. Архетип блудного сына в рассказе К. Г. Паустовского «Телеграмма»	425
Авторлар туралы ақпарат Сведения об авторах Information about the authors	437
Авторларға арналған ережелер Правила для авторов Rules for authors	465
Жарияланым этикасы Публикационная этика Publication ethics	489

<https://doi.org/10.48081/LGRO3602>

***А. К. Абилкасымова¹, А. Ш. Акжигитова¹, С. С. Әубәкір²**

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

*e-mail: abilkassymova.ak@gmail.com

ТРАНСЛИНГВИЗМДЕГІ ДИСКУРСИВТІ ТӘЖІРИБЕ: ЖАСТАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ ТАҢДАУ ТІЛІ

Мақалада транслингвизмдегі дискурсивті тәжірибе талқыланып, жастардың күнделікті қарым-қатынастағы таңдау тілін анықтау және зерттеу әрекеті жасалды. Дискурс соңғы ғылыми жұмыстарда кеңінен қарастырылып жүргенімен, оны әсіресе жастар дискурсы тұрғысынан зерттеу – бүгінгі лингвистикалық зерттеулердің маңызды тақырыптарының бірі. Ал жастар дискурсындағы транслингвизмнің маңыздылығы жастардың қоғамның тілдік бейнесінің айқын көрінісі ретінде танылуымен түсіндіріледі. Сондықтан мультилингвалды қоғамдағы жастар дискурсында транслингвизмнің орын алуы оны зерттеуге негіз болып табылады.

Зерттеу мақаласында отандық және шетелдік тіл білімі саласындағы дискурс және оның түрлері, жастар дискурсы мен транслингвизм сияқты ұғымдарды зерттеген ғалымдардың ғылыми еңбектеріне шолу жасалды. Олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары, ерекшеліктері аталып, салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу жүргізілді.

Мақаланың тәжірибелік бөлігінде лингвистикалық аспектіде жастар дискурсындағы транслингвизмді тәжірибе тұрғысынан анықтау үшін сауалнама жүргізіліп, оның нәтижелері талданды. Зерттеудің фокус тобы – Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің студенттері, магистранттары, докторанттары және ҚР азаматы ретінде танылған жастар. Зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – транслингвизмдегі дискурсивті тәжірибедегі

жастардың күнделікті қарым-қатынастағы таңдау тілін анықтау және жастардың тілдік репертуарды қолдануын сипаттау болып табылады.

Кілтті сөздер: дискурс, жастар дискурсы, транслингвизм, билингвизм, мультилингвизм.

Кіріспе

Соңғы онжылдықтарда қазіргі лингвистика тілге деген көзқарасты түбегейлі өзгертіп, оны қызмет ретінде қарастыра бастады. Бұл – антропоцентристік тіл біліміндегі жүйелік-құрылымдық парадигманың өзгеруіне байланысты, мұнда сөйлеу әрекетінің орындаушысы адам болып табылады. Зерттеулердің коммуникациядағы және психикалық процестерге байланысты тілді қарастыруға баса назар аударуы, қызығушылықтың орталық объект ретінде адамға ауысуы жаңа терминнің – дискурстың пайда болуына әкелді [1].

Э. Д. Сүлейменова дискурсты мәтіндердің, стильдер мен жанрлардың жаңа түрлерінің пайда болуы кезеңінде қарқынды дамып келе жатқан әлемде тіл үйренуді өзектендіретін «қазіргі лингвистиканың негізгі объектілерінің» бірі деп санайды [2, 64–6.]. Б. А. Ахатова дискурсты реципиенттер интерпретациялайтын коммуникативтік әрекеттер нәтижесі ретінде түсіндіреді. Демек, дискурс – коммуникативтік әрекеттің ауызша және жазбаша түріндегі вербальді жемісі болып табылады [3].

Т. Ван Дейк бойынша, дискурс – тілдік форманың мағына мен іс-әрекеттің күрделі бірлігі, ол өз кезегінде коммуникативтік акт тұрғысынан жан-жақты сипатталады [4]. Норман Фэркло дискурсты анықтайтын ең қысқа формула «Дискурс=сөйлеу+мәтін» формуласын ұсынды [5, 60–6.]. Ол сөйлеу мен мәтінді дискурстың екі міндетті аспектісі ретінде көрсетеді. Сөйлеу әрдайым мәтіндік рәсімдеуге жатпайды және мәтін әрдайым «дыбыстала» бермейді. Осылайша, кең мағынада дискурс – бұл жазылатын және айтылатын барлық нәрсе.

Ғалымдар дискурстың түрлерін жанрларға ұқсас жіктеуге бейім (көркем дискурс, публицистикалық, ресми-іскерлік және т.б.). Біз жастар дискурсын зерттеу үшін ерекше коммуникативті құбылыс ретінде қарастырып, дискурстың жеке түрі ретінде бөлуді орынды деп санаймыз. Дискурстағы жастардың рөлі мен маңызы, жастар дискурсының ерекшелігі лингвистикада зерттеудің актуалдығын тудырады. Әлемнің барлық елдерінде жастардың бөліну шекаралары әртүрлі. Еуропадағы әлеуметтанулық зерттеулердің көпшілігінде бұл шекаралар 15 жас пен 29 жасқа дейінгі параметрлермен анықталады [6]. Ал Қазақстандағы «жастар» ұғымының жас шегі 14 жас пен 29 жас аралығы болғанымен, «Мемлекеттік жастар саясаты туралы»

Қазақстан Республикасының Заңына 2023 жылы енгізілген өзгерістерге сай, еліміздегі жастар ұғымы 35 жасқа дейін ұзартылды [7]. Жас диапазонының өсуімен қатар, жастар саны да 3,7 миллионнан 6 миллионға өскен. Бұл көрсеткіштер біздің зерттеуіміздің фокус тобының қоғамдағы маңыздылығын көрсетеді.

Бүгінгі лингвистикадағы соңғы зерттеулер ішінде ғалымдар арасында қызығушылық тудырып жүрген термин – транслингвизм. Транслингвизм (translanguaging) адамдардың өзара әрекеттесуі кезінде екі тілді қолдануын білдіретін әлі де дамып келе жатқан жалпылама термин болып табылады [8]. О. Гарсиа транслингвизмді билинг адамдар үшін қалыпты қарым-қатынас әдісі деп санайды және транслингвизм – билингілер өздерінің екітілді әлемдерін түсіну үшін қатысатын көптеген дискурсивті тәжірибелер деп қорытындылайды [9]. Вангтың пікірінше, транслингвизм – бұл мультилингвалды сөйлеушінің қарым-қатынаста әртүрлі тілдердің бірегей ерекшелігін қолданатын процесс және бұл қасиет әлеуметтік және саяси белгілері немесе сипаттамалары бар жеке тілдік жүйелер ретінде емес, біртұтас репертуар ретінде қарастырылады [10].

Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты – транслингвизмдегі дискурсивті тәжірибедегі жастардың күнделікті қарым-қатынастағы таңдау тілін анықтау. Мақсатқа сай келесі міндеттер қойылды:

- Жастар дискурсындағы транслингвизм көрінісін анықтау;
- Әлеуметтік лингвистикалық сауалнама жүргізіп, нәтижелерін талдау.

Сонымен дискурстың, оның ішінде жастар дискурсының зерттеу жұмысының объектісі ретінде қарастырылуы бүгінгі лингвистикалық зерттеулердің маңызды тақырыптарының бірі. Ал жастар дискурсындағы транслингвизмнің маңыздылығына келсек, жастар – бүгінгі қоғамның тілдік бейнесінің айқын көрінісі. Сондықтан мультилингвалды қоғамдағы жастар дискурсында транслингвизмнің орын алуы оны зерттеуге негіз болып табылады.

Материалдар мен әдістері

Берілген зерттеу жұмысында бақылау әдістері, салыстырмалы әдіс, сонымен қатар, статистикалық, критикалық талдау әдістері қолданылды.

Деректерді жинау кезеңі 2023 жылдың қазанынан 2023 жылдың қарашасына дейін созылды. Сауалнама сұрақтары жастардың меңгерген тіл саны, сол тілдерді дискурста қолдану барысында транслингвизмнің алатын орны мен рөлі, әрі оның қолданыс деңгейін анықтауға; әртүрлі коммуникативтік жағдаяттардағы жастардың тілдік бейімділігін анықтауға негізделіп әзірленді. Сауалнамаға 18–35 жас аралығындағы 200 Қазақстан Республикасының азаматтары, оның ішінде 92-ер, 108-әйел қатысты. Барлық қатысушылардың ана тілі – қазақ тілі. Зерттеудің сапалы деректерін талдау

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің (Астана қ.) және Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің (Ақтөбе қ.) бакалавриат, магистратура, докторантура білім алушылары және жалпы ҚР азаматы ретінде танылған жастар арасында жүргізілген сауалнамаға негізделген. Сауалнама онлайн форматта (Google form-да) жүргізілді. Респонденттер сауалнамаға ақпараттандырылған келісім негізінде қатысты.

Нәтижелер және талқылау

Қатысушыларды зерттеу.

Сауалнама барысында маңызды фактор ретінде респонденттерінің меңгерген тіл саны, жасы және ұлты қарастырылып, олардың мамандығы, діни сенімі, жеке көзқарастары есепке алынбады. Респонденттердің барлығы Қазақстанда дүниеге келген әрі қазіргі таңда ел тұрғындары. Жалпы, транслингвизмді тілдік тәжірибеде қолдану бірнеше тілді, ең азы екі тілді болуды қажет етеді. Осы мәселені ескере отырып, респонденттердің меңгерген тіл санын анықтау маңызы болды. Дегенмен транслингвизм белгілі бір атаулы тілдерде ғана емес, кез келген тілдің тәжірибесінде көрініс табатыны белгілі. Сондықтан нақты қандай тілді немесе тілдерді меңгеруінен тәуелсіз, респонденттердің жалпы білетін тіл санын анықтауға бағытталған сауалнама сұрағының жауаптары 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 – Жастардың меңгерген тіл саны

№	Тіл саны	Респонденттердің саны	
		Санмен	Пайызбен
	Бір (монолинг)	5	2,5 %
	Екі (билинг)	46	23 %
	Үш (үштілді)	100	50 %
	Төрт (полиглот)	39	19,5 %
	Бес немесе одан да көп (мультилинг)	10	5 %

Сауалнама нәтижесі бойынша 200 қатысушының – 2,5 % монолинг, 23 % билинг болса, жартысы, яғни 50 % – үш тілді. Ал респонденттердің 19,5 % төрт тілді және 5 % бес немесе одан көп тілді меңгерген. Бұл көрсеткіштер жастар арасындағы мультилингвизмнің кең тарағанын әрі оның жастардың полилингвизмге деген қызығушылығын сипаттайды.

1а, 1б-диаграммалары транслингвизмнің жастардың сөйлеуі барысында дискурста қолдануын бейнелейді. Сауалнамаға қатысушы респонденттердің барлығына түсінікті болу мақсатында транслингвизмді тілдерді өзара араластыру ұғымы арқылы түсіндірдік. Себебі берілген лингвистикалық ұғым барлығына бірдей түсінікті болмауы ықтимал.

Диаграмма 1 – Транслингвизмнің қолданылу жиілігі

а)

Берілген диаграммадан байқағанымыздай, қазақша сөйлегенде орыс және ағылшын тілін араластырып, ол тілдерді өзара жеке шекараларға бөлмей, өте жиі қолданушылар 21 %, жиі араластырып қолданушылар 36 %, сирек және өте сирек қолданушылар саны сәйкесінше 27 % және 11,5 % құрайды. Ал транслингвизмді тәжірибе жүзінде мүлдем қолданбайтын респонденттер саны 4,5 %. Яғни тек бір тілде сөйлеушілер санына байланысты, басқа тілдерді араластырып сөйлейтіндер саны сәйкесінше аз.

Сонымен қатар ағылшын тілін меңгерген жастар арасында ағылшынша сөйлеу барысында қазақ/орыс тілін араластырып қолданушылар деңгейі төмендегідей (1б-диаграмма):

Диаграмма 1 – Транслингвизмнің қолданылу жиілігі (жалғасы)

б)

Мұндағы нәтижелерге тоқталатын болсақ, ағылшынша сөйлегенде қазақ, орыс тілдерін өте жиі қолданатын жастар саны 21 %, 25,5 % жиі, ал 22 % сирек және 12,5 % респондент өте сирек қолданатындарын айтқан. Ал 19 % сауалнамаға жауап берушілер аталған тілдерді ешқашан өзара араластырып қолданбаймыз деп жауап берген. Бұл көрсеткіш қазақ тілінде сөйлеп жатып, транслингвизмді ешқашан қолданбайтындарға қарағанда әлдеқайда жоғары. Мұнан байқайтынымыз – қазақ тілінде сөйлеу барысында белгілі бір ұғымдарды, түсініктерді, тіпті күнделікті қарым-қатынасқа қатысты сөздерді, тіркестерді, сөйлемдерді айту үшін орыс, ағылшын тілдері кеңінен қолданылады. Керісінше, ағылшын тілінде сөйлеушілер қазақ, орыс тілдерін салыстырмалы түрде сирек қолданады.

Лингвистикалық тұрғыдан жастардың дискурста транслингвизмді қолдануы олардың мүмкіндіктерін кеңейтеді және олардың толық лингвистикалық репертуарларын пайдалануға мүмкіндік береді. Сауалнама барысында жастар арасында транслингвизмнің тәжірибедегі мақсатын анықтау үшін сөйлегенде әңгімелесуші оның ойын, сөзінің мағынасын түсінбегенде, спикер қазақ, орыс немесе ағылшын тілдерін араластыратыны (транслингвизмді қолданатыны) жөнінде мәлімдеме жасадық. Респонденттердің 31 % бұл мәлімдемемен толықтай келіссе, 56 % келісіп, 7 % келіспейтінін, сонымен қатар, 2 % мүлде келіспеген. Ал 4 % респондент жауап беруге қиналған. Демек, олар өз тілдік тәжірибелерінде транслингвизмді белгілі бір сөздерді түсіндіру мақсатында қолданатындарына сенімсіз. Бұл көрсеткіш сауалнамаға қатысушылардың тілдік репертуарында транслингвизм автоматты түрде жүзеге асады немесе олар транслингвизмді мүлде қолданбайды деген қорытынды жасауымызға негіз болып табылады.

Өз ойын жеткізу нақты жеткізу үшін жастардың транслингвизмді қолдану деңгейін анықтау келесі мәлімдеменің мақсаты болды. Сөйлеген кезде белгілі бір сөз тілдердің бірінде кездеспесе, қазақ, орыс және ағылшын тілдерін бір уақытта араластырып қолдану, яғни транслингвизмді қолдану деңгейі келесі нұсқалардан тұрды:

- Жеке сөздерді ғана араластыру
- Тіркестерді араластыру
- Тілдерді араластырғанда толық сөйлемдерді қолдану
- Жоғарыдағы нұсқаның барлығы
- Тілдерді мүлде араластырмау

Респонденттердің 52,5 % сөйлеу барысында жеке сөздерді сөз арасында қолданса, 22,5 % респондент тіркестерді, 5 % толық сөйлемдерді ауыстырып қолданатындықтарын белгілеген. Сонымен қатар 12,5 % жастар барлығын да араластырады екен. Сауалнама жауаптарының нәтижесі жастар дискурсында транслингвизмнің кең тарағанын көрсетеді. Дегенмен жастар

дискурсында транслингвизм жеке сөздер түрінде басымдыққа ие. Сондай-ақ транслингвизмді қолданбайтын респонденттер 7,5 % құрады.

Диаграмма 2 – Транслингвизмнің қолданылуы

Сауалнаманың кезекті сұрағында біз респонденттерден транслингвизмді қолдану барысындағы мақсаттары бойынша үш бағытты ұсындық: саналы түрде қолданатындар 39,2 % құрады. Яғни жастар дискурста транслингвизмді өздері байқап, тілдерді өзара араластыра отырып қолданады екен. Ал сауалнамаға қатысушылардың жартысы 50,8 % сөйлеу барысында сөздерді, тіркестерді, сөйлемдерді қай тілге жататына мән беріп, оларды өзара шекараларға бөлмейді, оларға мән бермейді. Бұл – транслингвизмнің айқын мысалы. Сондай-ақ респонденттердің 10,1 % берілген сұраққа жауап беруге қиналған.

Жалпы, транслингвизмді жастар әртүрлі мақсатта, әртүрлі себеппен өз тілдік тәжірибесінде қолданады. Дегенмен транслингвизмнің тілде көрініс табуы, қолданушының оны меңгеру деңгейіне әсер ететіні белгілі. Бұл мәселені тереңірек зерттеу үшін сауалнамада сөйлеуде қазақ/орыс және ағылшын тілдерін қатар қолдану тілдерді жоғары деңгейде меңгеруді білдіреді деген мәлімдеме ұсындық. Бұл мәлімдемеге респонденттердің 13,5 % толықтай келіссе, 23 % осы идеяны қолдаған. Ал тілдерді өзара араластыру оны жоғары деңгейде меңгеруді білдіретіндігіне сауалнамаға қатысушылардың 38 % келіспеген, сондай-ақ 12,5 % мүлдем келіспей, 13 % респондент нақты жауап беруге қиналған. Осыған керісінше, сөйлеу барысында бірнеше тілді қатар қолдану – сөйлеушінің тілдерді жеткіліксіз меңгеруінің көрінісі дегенге 18,5 % сауалнамаға қатысушы толықтай келіскен және 35,5 % жалпы келіскен. Яғни, осы нәтижеге сүйене отырып,

біз мультилингвист жастардың күнделікті дискурста транслингвизмді кеңінен қолдану қалыпты жағдай екенін байқаймыз. Сонымен қатар ол белгілі бір тілді жеткіліксіз меңгеру дегенді білдірмейді. Себебі сөйлеуші көбіне өзі қолданатын тілдердегі сөздерді, тіркестерді, сөйлемдерді араластырып қолдану барысында тілдер арасында қандай да бір шекара қоймайды және оларды еркін қолдана береді. Аталған мәлімдемемен сауалнаманың келіспеймін және мүлде келіспеймін деген нұсқасын респонденттердің 26 % және 13,5 % сәйкесінше таңдаған. Ал 6,5 % респонденттер қандай да бір нұсқаны таңдап, жауап беруге қиналатындықтарын жеткізген.

Диаграмма 3 – Транслингвизмнің тілдерге әсері

Транслингвизмнің тілдерге әсері сипатталған 3-диаграммада сөйлеу кезінде қазақ немесе орыс және ағылшын тілдерін қатар немесе араластырып қолдану тілдерді жетілдіреді деген ұстанымға сауалнамаға қатысушылардың 9% толықтай келісіп, 30 % келіскен. Бірақ 41 % және 9 % сәйкесінше келіспеген және мүлде келіспеген. Ал 11 % респондент бұл сұраққа жауап беруге қиналамын деген нұсқаны таңдаған. Яғни респонденттердің басым бөлігі транслингвизмнің тілдерді жетілдірмейді деген ұстанымды қолдаған.

Жоғарыдағы мәлімдемеге керісінше, транслингвизмді қолдану тілдердің әлсіреуіне әкеледі деген ұстанымға респонденттердің 17 % толықтай келіссе, жартысынан көбі, яғни 55% келіскен. Бұл ұстанымға 15 % сауалнамаға қатысушы келіспейтінін және 6% сауалнамаға қатысушы мүлде келіспейтінін мәлімдеген. Ал 7 % респонденттер транслингвизм тілдерді әлсіретеді деген мәлімдемеге жауап беруге қиналамын деген жауап нұсқасын таңдаған.

Сонымен зерттеу нәтижелері көрсеткендей, мультилингвалды жастар арасында транслингвизмді қолдану кеңінен тараған. Жастар қай тілде сөйлесе

де, транслингвизмді тілдік тәжірибеде қолданатындар басымдылыққа ие. Әрине, транслингвизмді мақсатты түрде тілдің тазалығы үшін немесе әдейі қолданбайтын респонденттер де жоқ емес. Дегенмен олардың сандық үлесі нәтижелер бойынша салыстырмалы түрде азырақ. Қорытындылай келе, жастар дискурсының күнделікті қарым-қатынасында транслингвизм өз рөлі мен маңыздылығына ие және ол жастардың тұтас бір тілдік репертуарының қорында бар деп санауымызға негіз бар.

Қорытынды

Мультилингвалды жастар дискурсындағы транслингвизмнің қолданылуын, оның ерекшеліктерін анықтау және зерттеу әрекеті барысында жастар арасында мультилингвизмге деген көзқарас позитивті және перспективалы түрде танылды. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, жастар дискурсындағы күнделікті қарым-қатынастағы тәжірибелік тіл – транслингвизм және ол мультилингвалды жастар арасында басымдылыққа ие. Жастар өз тілдік тәжірибелерінде транслингвизмді қолдану мақсаты ретінде белгілі бір сөздерді әңгімелесуші оны түсінбегенде саналы түрде қолданса, 50,8 % респондент оған аса мән бермейтіндігімен бөліскен. Демек, жастардың бұл пайызында транслингвизм автоматты түрде жүзеге асады. Транслингвизм аталған тілдің белгілі бір грамматикалық жүйесі туралы білімінен гөрі, тілді қолданушының тілдік репертуарының тұтастығының көрінісі.

Қорытындылай келе, жастардың транслингвизмді қолдануы белгілі бір тілдегі білімнің жеткіліксіздігінен емес, тұтас тілдік репертуардың болуынан. Бұл – белгілі бір тілді төмен немесе жоғары деңгейде меңгеруінің көрсеткіші емес. Транслингвизм ана тілінде сөйлейтіндердің лингвистикалық репертуарының тұтастығын көрсетеді және бұл лингвистикалық ресурстарды диалогтық және икемді түрде пайдалануға болатын көзқарасты білдіреді.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Жанабекова, Г. Ж.** Дискурс воздействия и его реализация в речевом общении : дис...канд. филол.наук [Текст]. – Алматы, 2007. – 150 с.
- 2 **Сулейменова, Э. Д.** Дискурс в дискурсе казахстанской лингвистики // Современные проблемы дискурса : теория и практика // Сборник научных трудов Международной научно-практической конференции Центрально-Азиатской Ассоциации по Деловому Общению (CA ABC) и КазУМОиМЯ им. Абылай хана [Текст]. – Алматы, 2006. – 64 с.
- 3 **Ахатова, Б. А.** Политический дискурс и языковое сознание [Текст] : монография. – Алматы : Экономика, 2006. – 302 с.

4 **Дейк ван, Т. А.** Язык. Познание. Коммуникация [Текст]. – М., 1989. – 312 с.

5 **Fairclough, N.** Analysing discourse. Textual analysis for social research [Text]. – New York, 2003. – 270 p.

6 Definition of youth // the United Nations web-site [Text] // <http://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf> (қол жеткізу күні 23.01.2013)

7 «Мемлекеттік жастар саясаты туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 9 ақпандағы № 285-V Заңы (2023.01.07. берілген өзгерістер мен толықтырулармен) [Мәтін] [Электронды ресурс]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001393>.

8 **Lewis, Gwyn, Jones, Bryn, Baker, Colin.** Translanguaging: Origins and Development from School to Street and Beyond, Educational Research and Evaluation. [Text] // An International Journal on Theory and Practice. – Londres: Routledge, 2012. P. 641–654.

9 **García, Ofelia.** Bilingual Education in the 21st Century. A Global Perspective [Text]. – Oxford : Wiley, 2009. – 45 p.

10 **Wang, R.** New perspectives on translanguaging and education. [Text]. – // In International Journal of Bilingual Education and Bilingualism Taylor & Francis Group, March, 2018. – P. 1–3.

References

- 1 **Zhanabekova, G. Zh.** Diskurs vozdejstviya i ego realizaciya v rechevom obshhenii : dis...kand. filol.nauk [Discourse of influence and its implementation in speech communication : dissertation of a candidate of philological sciences] [Text]. – Almaty, 2007. – 150 p.
- 2 **Sulejmenova, E. D.** Diskurs v diskurse kazhastanskoy lingvistiki // Sovremennye problemy diskursa : teoriya i praktika // Sbornik nauchnyh trudov Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii Central'no-Aziatskoj Associacii po Delovomu Obshheniyu (CA ABC) i KazUMOiMYa im. Abylay xana [Discourse in the discourse of Kazakh linguistics // Modern problems of discourse: theory and practice // Collection of scientific papers of the International Scientific and Practical Conference of the Central Asian Association for Business Communication and KazUMOiML named after Abylai Khan] [Text]. – Almaty, 2006. – 64 p.
- 3 **Ahatova, B. A.** Politicheskij diskurs i yazykovoe soznanie [Political discourse and linguistic consciousness] [Text] : monografiya. – Almaty : Ekonomika, 2006. – 302 p.

4 **Dejk van, T. A.** Yazyk. Poznanie. Kommunikaciya [Language. Cognition. Communication] [Text]. – M., 1989. – 312 p.

5 **Fairclough, N.** Analysing discourse. Textual analysis for social research [Text]. – New York, 2003. – 270 p.

6 Definition of youth // the United Nations web-site [Text] // [Electronic resource]. – <http://www.un.org/esa/socdev/documents/youth/fact-sheets/youth-definition.pdf> (Access date 23.01.2013)

7 «Memleketтік zhastar sayasaty turaly» Kazakstan Respublikasynyn' 2015 zhylgy 9 akpandagy № 285-V Zan'y (2023.01.07. berilgen o'zgerister men tolyktyrularmen) [Law of the Republic of Kazakhstan dated February 9, 2015 № 285-V «About the State youth policy» (with amendments and additions made on 01.07.2023)] [Text] [Electronic resource]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001393>.

8 **Lewis, Gwyn, Jones, Bryn, Baker, Colin.** Translanguaging : Origins and Development from School to Street and Beyond, Educational Research and Evaluation. [Text]. // An International Journal on Theory and Practice. – Londres : Routledge, 2012. – P. 641–654.

9 **García, Ofelia.** Bilingual Education in the 21st Century. A Global Perspective [Text] – Oxford : Wiley, 2009. – 45 p.

10 **Wang, R.** New perspectives on translanguaging and education, in International Journal of Bilingual Education and Bilingualism [Text]. – Taylor & Francis Group, March, 2018. – P. 1–3.

20.01.23 ж. баспаға түсті.

11.11.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. К. Абилкасымова¹, А. Ш. Акжигитова¹, С. С. Аубакир²

¹Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана;

²Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, Республика Казахстан, г. Караганда.

Поступило в редакцию 20.01.23.

Поступило с исправлениями 11.11.23.

Принято в печать 25.02.24.

ДИСКУРСИВНАЯ ПРАКТИКА В ТРАНСЛИНГВИЗМЕ: ВЫБОР ЯЗЫКА МОЛОДЕЖИ В ПОВСЕДНЕВНОМ ОБЩЕНИИ

В статье обсуждается дискурсивный опыт транслингвизма и делается попытка определить и изучить язык выбора молодежи в повседневном общении. Хотя проблема дискурса широко рассматривается в последних научных работах, его изучение, особенно с точки зрения молодежного дискурса, является одной из актуальных тем современных социолингвистических исследований. А важность транслингвизма в молодежном дискурсе объясняется признанием молодежи как индикатора в проявлении языкового образа социума. Поэтому наличие транслингвизма в молодежном дискурсе в мультилингвальном обществе является основанием для его более глубокого изучения.

В исследовательской статье представлен обзор научных трудов ученых, изучавших такие понятия, как дискурс и его виды в области отечественного и зарубежного языкознания, молодежный дискурс и транслингвизм. Были отмечены их различия и сходства, особенности, проведено сравнительно-сопоставительное исследование.

В практической части статьи был проведен социолингвистический опрос для выявления транслингвизма в молодежном дискурсе и проанализированы его результаты. Фокус-группа исследования – студенты, магистранты, докторанты Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, Актыбинского регионального университета им. К. Жубанова и представители молодого поколения, которые являются гражданами РК. Основная цель исследовательской работы состоит в том, чтобы определить наиболее часто выбираемый язык среди молодежи в повседневной дискурсивной практике и описать использование языкового репертуара.

Ключевые слова: дискурс, молодежный дискурс, транслингвизм, билингвизм, мультилингвизм.

*A. K. Abilkassymova¹, A. Sh. Akzhigitova¹, S. S. Aubakir²¹L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;²E. A. Buketov Karaganda University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Received 20.01.23.

Received in revised form 11.11.23.

Accepted for publication 25.02.24.

**DISCURSIVE PRACTICE IN TRANSLANGUAGING:
YOUTH LANGUAGE CHOICE IN DAILY COMMUNICATION**

The article discusses the discursive experience of translanguaging and attempts to identify and study the language choice of young people in everyday communication. Although discourse is widely considered in recent scientific works, its study, especially from the point of view of youth discourse, is one of the most important topics of modern linguistic research. And the importance of translanguaging in youth discourse is explained by the recognition of youth as a clear manifestation of the linguistic image of society. Therefore, the presence of translanguaging in youth discourse in a multilingual society is the basis for its study.

The research article presents an overview of the scientific works of scientists who have studied such concepts as discourse and its types in Kazakhstani and foreign linguistics, youth discourse and translanguaging. Their differences and similarities, peculiarities were noted, and a comparative-contrastive study was conducted.

In the practical part of the article, a sociolinguistic survey was conducted to define translanguaging in youth discourse and its results were analyzed. The focus group of the study includes students, master students, doctoral students of Eurasian National University named after L. N. Gumilev, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov and young people who are citizens of the Republic of Kazakhstan. The main purpose of the research is to identify the language choice among young people in the everyday discursive practice and to describe the use of their language repertoire.

Keywords: discourse, youth discourse, translanguaging, bilingualism, multilingualism.

FTAMP 17.82.10

<https://doi.org/10.48081/PPOD7132>***Г. А. Абылкасимова**Әлихан Бөкейхан университеті,
Қазақстан Республикасы, Семей қ.*e-mail: gakku.aa@mail.ru**ОЛЖАС СҮЛЕЙМЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ
НАРРАТИВТІК ИДЕЯ**

Әдебиеттану саласындағы «нарратология» бағытын зерттеу – бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Әдеби көркем шығармада баяндау тәсілі сюжет арқылы берілетіндіктен, проза жанрына нарративті талдау жүргізу әдісі жиі қолданылады. Поэзияның құрылымы прозадан ерекшеленетіндіктен, автор нарратив бағытының поэзиямен байланысын айқындауды мақсат еткен.

Мақалада автор ғылыми терминнің пайда болу және даму кезеңін теориялық тұжырымдарға сүйене отырып жүйелеп, нарративтің негізгі категорияларын баяндау типологиясына негіздеген.

Мақалада нарратология ғылымына берілген анықтамалар мен тұжырымдар жинақталынып, поэзия жанрында нарративтік идеяны танудың әртүрлі тәсілдері көрсетілген.

Ақын, қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов поэзиясындағы нарративтік идеяларды тануда қолдануға болатын жүйе ұсынылған. Өлең мәтініндегі нарративтік идея мен құрылымдық ерекшеліктердің логикалық байланысына баса назар аударылған. Ақынның поэзиясынан мысалдар келтіріп, талдаулар жасалған.

Қорытынды бөлімде автор «нарратив – нарратор мен баяндалатын әлем арасындағы делдал болып табылады, яғни баяндау мәні арқылы туындының шындығын пайымдауға әкеледі» деген тұжырымға келеді.

Зерттеу нәтижелерін «Қазіргі қазақ әдебиеті», «Қазақ әдебиетінің тарихы», «Әдебиет теориясы» салалары бойынша зерттеулерде қолдануға болады.

Кілтті сөздер: нарратив, нарративтік идея, нарратор, сюжет, фабула, поэзия, өлең құрылысы, ақын.

Кіріспе

«Нарратив» ұғымы – әлеуметтану, философия, психология, мәдениеттану, биология, медицина, жаратылыстану, журналистика және т.б. салаларда кеңінен қолданылып келе жатқан кең түсініктегі термин. Ол баяндау мәтінінің теориясын зерттейді. Ғалымдар бұл терминнің шығу тарихын историографиямен байланыстырады. Тарихи оқиғаларды сюжетті әңгіме негізінде қарастыратын «нарративтік тарих» концепциясы негізінде пайда болған деген ғылыми болжамдар бар [1]. Демек, тарихи оқиғаларды ретімен баяндау емес, оқиғаға арқау болған тарихилықты жеткізе білу. Нарратология ұғымы қазіргі әдебиеттануда ғалымдардың ерекше қызығушылығына ие. Әсіресе көркем әдебиеттегі нарративтік идеяны тану – өзекті мәселелердің бірі. Бұл бағытқа қызығушылық танытушылардың қатары В. Шмидтің 2003 жылы жарық көрген «Нарратология» еңбегінен соң арта түсті. Зерттеушілер атап өткендей, нарратология ғылымының дамуына көптеген ғалымдардың баяндау теориясы шеңберіндегі жұмыстары әсер еткен. Бұл тұрғыдан ресейлік ғалымдар: В. Пропп, В. Шкловский, Б. Эйхенбаум, М. Бахтин, англо-американдық ғалымдар: П. Лаббок, Н. Фридман және неміс ғалымдары: Ф. Штанцель, Э. Лейбфрид, В. Фюгер еңбектерін атап өтуге болады. Терминнің заманауи анықтамалары орыс формалистерінен бастау алады. В. Шкловский, Б. Эйхенбаум, Б. Томашевский әңгімедегі фабула мен сюжетті ажыратып көрсете білді. Б. Томашевскийдің айтуынша, сюжет хронологиялық тұрғыдан өзара байланысты оқиғалардың жиынтығы болса, фабула – сюжетке қарама-қайшы, олар шығармада қалай хабарланса, солай беріледі [2, 84-б.]. Неміс теориясында нарратология емес, әңгімелеу теориясы деп аталған.

«Нарратология» ұғымының аудармасын ғалымдар түрліше қолданған. Мысалы, П. Рикер «Уақыт және әңгіме» еңбегінде «Нарратив» ұғымын «әңгімелеу» немесе «әңгіме мәтіні» деген мағынада қолданса, Р. Барт «әңгімелеу мәтіндерін құрылымдық талдауға кіріспе» деп және Жерар Женет «әңгімелеу дискурсы» деп қолданған. Неміс тіліндегі «*erzählen*» сөзі жоғарыдағы үш жерде де ағылшын тіліне «нарратив» болып аударылады. Соңғы жарты ғасырда ағылшынтілді әдебиеттанушылар «нарратив» терминінің зат есім және сын есім ретінде қолданылуына бар күшін салды. Орыс тіліндегі «нарратив», «нарративный» сөздері 1960 жылы Цветан Тодоровтың бастамасымен «нарратив» атауын алып, барлық шет тілдеріне гуманитарлық, әлеуметтік, философия салаларында қолданысқа еніп, халықаралық терминге айналды.

Әдебиеттану ғылымындағы «нарратив» ұғымы нені зерттейді? Оның прозадағы және поэзиядағы көріністерін қалай ажыратуға болады? Поэзия жанрындағы нарративтік идеяларды қандай принциптерге сүйене отырып

анықтаймыз? Бұл – бүгінгі күннің терең зерттеуді қажет ететін өзекті мәселелерінің бірі.

Материалдар мен әдістер

Мақалада материалдарды жинақтау, анализ, синтез, индукция, дедукция әдістері қолданылды.

Баяндау мәтіндерінің элементтері, деңгейлері, құрылымы және заңдылықтары XX ғасырдың басындағы әдебиеттану саласының басты мәселелерінің біріне айналды, сөйтіп жаңа термин мәселелер мен категориялар шеңберінде біртіндеп әдебиеттану ғылымына енді. Нарратив ұғымы XX ғасырдың соңынан бастап тек әдебиеттану ғана емес, барлық гуманитарлық ғылымдар саласына енді. Бұл құбылыс баяндау теориясының өз пәнінің шеңберінен тыс шығуымен байланысты. Процесті 1992 жылы М. Крейсморт «баяндау бұрылысы» деп атады, ал 1985 жылы В. Фишер «баяндау парадигмасына» айналдырды, онда кез келген байланыс процесі баяндау формасы ретінде қарастырылады. Әр саладағы нарратив бұл – өмірлік тәжірибені құрылымдау және ұсыну тәсілі [3, 135-б.].

Дамудың жүз жылдан артық тарихын бастан кешкенімен, «нарратология» ғылымы Отандық ғылыми зерттеулерде 90 жылдардың аяғы мен 2000 жылдардың басынан қарқын алуда. Бұған төмендегі көрсеткіштер айғақ бола алады. Т. В. Матвеева «Лингвистикалық терминдердің толық сөздігінде» «Нарратив» – бұрын болған оқиға туралы әңгіме» деп анықтама берсе, Крис Балдик «Оксфордтың қысқаша әдеби сөздігі» еңбегінде: «шынайы немесе ойдан шығарылған оқиғаға баяндамашының оқиғаны зерттей отырып берген хабарламасы» деп анықтама береді [4, 56-б.] В. И. Тюттң «Поэтика. Өзекті терминдер мен ұғымдардың сөздігі» еңбегінде нарратив – «семантикалық сюжетті мазмұндап, баяндап айту» деп анықталған.

«Нарратология» терминімен бірге «нарративтілік», «нарратор» терминдері қатар қолданылады. Әдебиеттануға кіріспеде нарративтілік екі түрлі ұғымда қарастырылады. Біріншісі – әңгімелеудің классикалық теориясында пайда болған суреттеу терминіне қарама-қарсы ұғым. Нарратив туралы екінші түсінік – құрылымдық нарратология тұжырымдамасы бойынша, әңгімелеудің коммуникацияның құрылымдық белгісі. Ол тарихи оқиғаларды бейнелеп, мәтіннің нақты құрылымын мазмұндайды. Мәтіндегі оқиғаны баяндаушы адам әңгімелеуші (нарратор) болып саналады. Нарратордың қатысуымен әңгімелеудің ерекшелігі анықталады. Оқиға жағдайындағы кейіпкердің ішкі толғанысы, жағдайы байқалады.

Нарратология ғылымының бастауында тұрған ғалымдар өзінің зерттеу ісіне тек көркем әдебиеттің эпикалық шығармаларын ғана емес, барлық саланы қамтыды. Іс жүзінде өздерін нарратологтер деп атаған зерттеушілер «әдебиеттанушылар» деген атпен қала берді [5].

Нәтижелер мен талқылау

«Нарратология» «сюжет» ұғымының синонимі ретінде жиі қолданылады. Сюжет айтылатын оқиғаның қаңқасында орналасады және осыған байланысты қатаң құрылымға ие. Ал нарратив сюжеттің айналасында құрылады, оның арқасында біз сюжетке басқа көзқараспен және пайымдаумен қарай аламыз. Нарратив сөзінің мағынасы әлдеқайда кең және тек сюжеттермен шектелмейді. Әлеуметтік ғылымдардағы сұхбат, әдеби шығармалар, психотерапиялық сеанстардағы пациенттердің әңгімелері, куәгерлердің айғақтары, некрологтер, жарнамалық мәтіндер, теледидар жаңалықтары, ән мәтіндері, анекдоттар т. б. кез келген баяндауды білдіретін эмпирикалық деректері бар баяндау формасын нарративтік мәтінге жатқызуға болады. «Нарратив» ұғымының өлшемі болып табылатын композиция, сюжет, фабула, нарратор ұғымдары – әдебиеттануға ортақ терминдер. Біріншіден, кез келген поэзия прозадан жанрлық спецификасымен ерекшеленеді. Бірақ композиция формальды бөлшектену және бөлшектердің бірегей реттілігі болып табылатындықтан, кез келген мәтінге баяндау талдауын қолдануға негіз бола алады. «Наррация» – бұл болмыстың оқиғаларын эпизодтау десек, поэтикалық мәтіннің композициялық сегментациясы жанрмен қатаң түрде белгіленеді және оның барлық деңгейлерінде, тіпті дыбыстық-интонациядан синтаксиске дейін жүзеге асырылады. Американдық нарратолог Б. Макхейл, М. Ю. Лотманның пікірін қайталай отырып, поэзиядағы нарративтік идеяны қалыптастырудың анықтаушысы – метризация деп санайды. Американдық зерттеушілер өлең мен нарративті байланыстырушы категория деп есептейді және сегментация көрінісі ретінде өлеңнің өлшемдерін атайды [6, 12-б.].

Поэзиядағы нарративтік идеяны танудың тағы бір шарты – әртүрлі деңгейдегі сегменттерде, буын, бунақ, тармақ, шумақтарда негізгі ойдың және идеяның сақталып тұруы. Демек, өлең ұйқасқа ғана құрылып, негізгі идея шашырап жатпауы тиіс. Өлеңдегі нарративтік идеяның біртұтастығының тағы бір ерекшелігі – өлеңнің ырғақтық ерекшелігінде. Ырғақ поэзиядағы нарративтік идея мен құрылысын бірізділікке салады.

Нарратология поэзияға аз көңіл бөледі. Негізгі кедергілердің бірі – поэзияда баяндалатын оқиғаның болмауы деп есептелуі.

Поэзияға нарративтік талдау жасау мәтін құрылымын бөлшектеп бөлуді қажет етеді. Күрделісі сол, кез келген автор шығарманың басы мен соңын көрсететін сөздер қолдана бермейді. П. Лабовтың пікірінше, нарративті танудың алты құрылымдық элементі бар:

- Алдын ала баяндау ісіне қысқаша кіріспе;
- Оқиға орнының, уақыттың, әрекеттің, кейіпкерлердің болуы;
- Оқиғалар арасындағы себеп-салдарлық байланыс;
- Оқиғаға баяндаушының көзқарасы;

– Мәселелік жағдайды шешу;

– Әңгіме басталған уақытқа оралу [7, 67-б.].

Поэтикалық нарратив немесе поэзиядағы нарратив бүгінгі әдебиеттануда постмодернистік ағым шығармаларына тән деп есептелінеді. Уольф Шмид поэзия тіліндегі нарративтің бірқатар критерийлерін атап өтіп, баяндау және сипаттау деп екіге бөледі [8, 11–16-бб.]. Бірақ олардың арасындағы шекара әрдайым айқын бола бермейді. Поэзиядағы оқиғалар өзектілік, болжамсыздық, консекция, қайтымсыздық және қайталанбаушылық критерийлеріне сәйкес келуі керек.

Қазақ поэзиясындағы нарративтік идеяны тану үшін, өлең мәтініне терең үңілуіміз шарт. Ең алдымен, нарратология заңдылығына сәйкес, поэзия қай кезеңдегі тарихи оқиғадан хабар беретіндігін анықтау қажет. Кез келген поэзия нақты бір тарихи оқиғаның кезеңін білдіруі де немесе айтпауы да мүмкін. Мысал ретінде ақын Олжас Сүлейменовтің екі өлеңін салыстыра зерделеп қарайық.

«Адамға табын, жер, енді» өлеңінде 1961 жылғы Юрий Гагариннің ғарышқа ұшқан тарихи кезеңді суреттейді. Поэзия шумақтарында немесе бөлімдерінде оқиғаның байланысы шумақтар өлең құрылысымен сегментті байланыс тапқан. Олжас Сүлейменов – орыс тілді ақын. Поэманың түпнұсқасы орыс тілінде жазылғанымен, ақын Қадыр Мырза Әлі поэманы сәтті аударған.

Түпнұсқада:

...Разгадай:

Почему люди тянутся к звездам!

Почему в наших песнях

Герой – это сокол!

Почему все прекрасное,

Что он создал,

Человек, помолчав.

Называет – Высоким! [8, 111-б.].

Аудармада:

... Неліктен Жуық жұлдыз ұран бізге?

Неліктен Жыр арқауы – қыран түзде?

Неліктен?

Сұлулықтың асқақ бәрі?

Неліктен?

Жауап бере жырауды ізде! [9, 126-б.].

Өлең сюжетке құрылмағанымен, тарихи оқиғаға негізделген. Ақын әр тарауда тақырыпқа қатысты ойлар айтып, негізгі идеяны өлең құрылысына жүйелі сыйдыра білген.

Түпнұсқада:

*Поздравляй нас,
Гагарин, С победою!
Здорово! Все цветы!
Все улыбки
Растроганной милой Земли! [10, 123-б.]*

Аудармада:

*Құттықта, Гагарин дос,
Мына бізді.
Мына Күн, Мына аспанды,
Даламызды!
Тамаша гүл мұхиты,
Шат күлкісі
Көңілі босаған Жер – анамыздың [9, 142-б.].*

Ақын өлеңінің нарративтік идеясының түйінін соңғы шумақтан аңғаруға болады. «Құттықтау» сөзі арқылы қоғамда болған тарихи жаңалықтың сәтті орындалғанын байқатса, «Күн», «аспан», «дала», «мұхит» ұғымдары арқылы бұл жаңалықтың табиғатқа қатыстылығын білдірген. Осы түйін сөздер ақынның «Адамға табын, жер, енді» деген постулатты ойы мен идеясын дәлелдей түседі. Поэма атауы зерттеушілер арасында өлең дүниеге келген сәттен бастап, талас, әр жақты пікірлер тудырғаны белгілі. Бірақ бұл өлең арқылы ақын адам ойы мен қабілетінің табиғат алдындағы дәрменділігін емес, санасының қаншалықты дамығандығын көрсетуді негізгі идея ретінде алып отыр.

Қорытынды

Қорыта келгенде, нарративтік идеяны Олжас Сүлейменовтің өлеңдерін екі салаға жіктей отырып қарастырған жөн. Бірінші топқа – ақынның тарихи тақырыпқа жазылған шығармалары, екінші топқа ақынның лирикалық өлеңдерін алып қарастыру.

Нарратология структурализм мен рецептивті эстетика арасындағы аралық орынға ие. Нарративтік идея – бұл нарративті түсіндіруге бағытталған нарратордың адамдар мен өз айналасындағы оқиғалар тізбегіне берген пікірі. Поэзияда нарратив және баяндау мәтіні арасындағы шекаралар әрдайым нақты көрсетіле бермейді. Бірақ әрбір өлеңде статикалық әсер беретін сипаттамалық элементтер бар.

Нарратив – нарратор мен баяндалатын әлем арасындағы делдал болып табылады, яғни баяндау мәні арқылы туындының шындығын пайымдауға әкеледі. Автор қандай ойды жеткізгісі келгенін мәтіндегі нарраторлар арқылы оқырман талқысына ұсынады. Қорытынды идея «жасырын» болғанымен, оны оқырман тани алады. Автор өз шығармасында нарративтік идеяны ашық көрсетуі де, көрсетпеуі де мүмкін. Қазақ әдебиеттану ғылымында бұл мәселе терең зерттеуді қажет етеді.

Зерттеу көрсеткендей, соңғы онжылдықтарда белсенді дамып келе жатқан нарратив семантикалық процестердің динамикасын зерттеу әдістемесі ретінде маңызды әлеуетке ие. Бағыт 80-ші жылдардың аяғынан бастап дамып келе жатқанына қарамастан, бүгінгі күнге дейін ол әлі де қалыптасу сатысында. Поэзиядағы нарративтік идея дискурсивті тәжірибелердің аясында әртүрлі пікірталас тудыруы мүмкін.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Томашевский, Б. В.** Теория литературы. Поэтика. – М. : Аспект пресс, 1996. – 240 с.
- 2 **Mc Hale, B.** Beginning to think about narrative in poetry. // Narrative. – 2009. – Vol. 17. – P. 12.
- 3 **Huisman, R., Murphet, J., Dunn, A.** Narrative and Media. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- 4 **Hornby, A. S.** Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / edited by Sally Wehmeier; phonetics editor Michael Ashby. – Oxford, 2000. – P. 846.
- 5 **Маслов, Е. С.** Что такое нарратив? – Казань, 2020. – 116 с.
- 6 **Татару, Л. В.** Нарративный анализ лирической поэзии. // Новый филологический вестник. – 2011. – № 4 (19).
- 7 **Шмидт, В.** Нарратология. – М. : Лабиринт : Языки славянской культуры, 2003. – С. 11–16.
- 8 **Сүлейменов, О. О.** Глиняная книга (поэма). – Алматы, 1969. – 252 с.
- 9 **Сүлейменов, О. О.** Атамекен. Өлеңдер мен поэма (қазақшаға аударған Қ. Мырза Әли). – Алматы, 1972. – 289 б.
- 10 **Сүлейменов, О. О.** Земля, поклонись человеку! – Алматы, 1967. – 48 с.

References

- 1 **Tomashevsky, B. V.** Teoriya literature. Poetika. [Theory literature. Poetics.] – Moscow : Aspect Press, 1996. – 240 p.

2 **Mc Hale, B.** Beginning to think about narrative in poetry // Narrative. 2009. – Vol. 17. – P. 12.

3 **Huisman, R., Murphet, J., Dunn, A.** Narrative and Media. – Cambridge : Cambridge University Press, 2005.

4 **Hornby, A. S.** Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / Edited by Sally Wehmeier; phonetics editor Michael Ashby. – Oxford, 2000. – P. 846.

5 **Maslov, E. S.** Chto takoye narrativ? [What is this narrative?]. – Kazan, 2020. – 116 p.

6 **Schmidt, V.** Narratologiya [Narratology]. – Moscow : Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2003. – P. 312.

7 **Tataru, L. V.** Narrativnyy analiz liricheskoy poezii [Narrative analysis of lyrical poetry] Novyy filologicheskyy vestnik. 2011 – №4 (19).

8 **Suleimenov, O. O.** Glinyanaya kniga (poema) [Earthenware book (poem)]. – Almaty, 1969. – 252 PP.

9 **Suleimenov, O. O.** Atameken. Poema (qazaqshaga audargan Q. Myrza Ali) [Motherland. Poems (translated into Kazakh by K. Mirza Ali)] – Almaty, 1972, – 289 s.

10 **Suleimenov, O. O.** Zemlya, poklonis' cheloveku! [Earth, bowed to the people!] – Almaty, 1967. – 48 p.

11.05.22 ж. баспаға түсті.

12.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. А. Абылкасимова

Алихан Бокейхан университет,

Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 11.05.22.

Поступило с исправлениями 12.12.23.

Принято в печать 25.02.24.

НАРРАТИВНАЯ ИДЕЯ В ПОЭЗИИ ОЛЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА

Изучение направления «нарратология» в области литературы является одной из актуальных проблем сегодняшнего дня. Поскольку способ повествования в литературном произведении задается через сюжет, в прозаическом жанре часто используется метод нарративного анализа. Так как структура поэзии отличается от

прозы, автор стремился выяснить соотношение между направлением повествования и поэзией.

В статье автор систематизирует период возникновения и развития научного термина на основе теоретических выводов, а основные категории нарратива основывает на нарративной типологии.

В статье обобщаются определения и выводы, данные о науке нарратологии, а также показываются различные способы распознавания нарративной идеи в жанре поэзии.

В работе автора представлена система, которую можно использовать для распознавания нарративных идей в поэзии поэта, общественного деятеля Олжаса Сулейменова. Автор делает акцент на логической связи повествовательной идеи и структурных особенностей в тексте стихотворения. Также приводит примеры и доказательства из поэзии поэта.

В заключительной части автор приходит к выводу, что «нарратив» является посредником между нарратором и рассказываемым миром, то есть ведет к восприятию истинности произведения через смысл повествования.

Результаты исследования могут быть использованы в исследованиях по направлениям «Современная казахская литература», «История казахской литературы», «Литературоведение».

Ключевые слова: нарратив, нарративная идея, нарратор, сюжет, фабула, поэзия, структура стихотворения, поэзия

*G. A. Abylkasimova

Alikhan Bokeykhan University,

Republic of Kazakhstan, Semey.

Received 11.02.22.

Received in revised form 12.12.23.

Accepted for publication 25.02.24.

NARRATIVE IDEA IN THE POETRY OF O. SULEIMENOV

The study of the direction of «narratology» in the field of literature is one of the pressing problems of today. This field is extensively utilized across many different scientific disciplines. The need for improvement in this area is pressing. The method of analyzing the narrative in a literary work, often referred to as narrative analysis, is commonly utilized in prose literature. This is because the manner of storytelling in a literary piece

is established through its plot. The author is aimed to understand the connection between the narrative and poetry, as the structure of poetry is distinct from that of prose.

In the article, the author systematically categorizes the period of emergence and development of the scientific term by relying on theoretical deductions. The central categories of the narrative are found on a narrative typology.

The article provides an overview of the definitions and conclusions drawn from the field of narratology and demonstrates various approaches to recognizing the narrative theme in poetry as a genre.

A system for recognizing the narrative themes in the poetry of poet and public figure Olzhas Suleymenov is presented. The emphasis is placed on the logical correlation between the narrative theme and the structural elements in the poet's text. Examples from the poet's works are provided along with supporting evidence.

In the final part, the author comes to the conclusion that «the narrative is an intermediary between the narrator and the world being told, that is, it leads to the perception of the truth of the work through the meaning of the narrative».

The results of the study can be used in studies in the areas of «Modern Kazakh literature», «History of Kazakh literature», «Literary criticism».

Keywords: narrative, narrative idea, narrator, plot, fable, poem, poem structure, poet.

FTAMP 16.21.07

<https://doi.org/10.48081/DCVZ5985>

***А. Е. Адишева, С. Б. Бектемирова**

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: alma_777@mail.ru

ГЕОЛАНДШАФТТАҒЫ МӘДЕНИ КОД ПЕН МИФТІК ТАНЫМНЫҢ ӨЗАРА САБАҚТАСТЫҒЫ

Соңғы уақытта «код», «мәдени код» терминдері көптеген гуманитарлық ғылымдардың зерттеу нысаны ретінде қарастырылуда. Бұл мақалада «код», «мәдени код» және «антропоморфты код» терминдерінің теориялық түсінігі мен қызметі талданған. Автор бірқатар ғылымдар саласындағы «код», «мәдени код» және «антропоморфты код» терминдерінің болмысы мен мән-маңызына арналған ғылыми ізденістерге сүйене отырып, жан-жақты зерттеу жүргізді. Осы орайда психологтардың, әлеуметтанушылардың, мәдениеттанушылардың, антропологтардың «код» және «мәдени код» терминдерінің мәнін зерттеу тәжірибесі жинақталды.

Сонымен қатар, мақалада отандық және шетелдік зерттеушілердің мәдени-рухани әлемінің ең байырғы үлгісі ретіндегі миф, мифтік таным ұғымдары туралы ізденістері тұжырымдалды. Сондай-ақ, географиялық нысандардың мифтерде антропоморфтық код арқылы бейнеленуі мәселесі бойынша да ізденістер жүргізілді. Автордың басты бағыты – адамның позициясынан әлемді сипаттаудағы және әлем моделінің фрагменттерін қалыптастырудағы антропоморфтық код арқылы географиялық нысандардың мәнін зерттеу болып табылады. Қазақ халқының жер атауларын және анатомиялық терминдерден пайда болған географиялық терминологияны талдау негізінде қоршаған кеңістікті қабылдауда, игеруде және құрылымдауда, географиялық ландшафтты модельдеуде және әлемді тұжырымдауда мәдениеттің антропоморфты кодының қызметі қарастырылды.

Кілтті сөздер: мәдени код, антропоморфизм, антропоморфты код, миф, мифтік таным, географиялық нысандар.

Кіріспе

Бүгінгі таңда «код» термині семиотика ғылымымен қатар, мәдениеттану, психология, лингвомәдениеттану, әлеуметтану, когнитивтік лингвистика, психолингвистика, этнология, философиялық антропология сияқты көптеген гуманитарлық пәндерде кең түрде қолданылады. Гуманитарлық ғылымдардың әртүрлі салаларын зерттеуші авторлар «код» терминінің болмысы мен мән-маңызына арналған ғылыми ізденістерге сүйене отырып, оның тұжырымдамалық әлеуетіне зор мән беріп, қызығушылықпен жан-жақты зерттеу жүргізуде.

Код белгі мен мән арасындағы байланысты қамтамасыз етеді, номинациялар (белгілер) әлемін мағыналар әлеміне аудара отырып, яғни белгілі бір мәдени құбылыстардың қандай мағынаны білдіретінін түсінуге көмектеседі. Өз кезегінде кодтардың ішінде мәдени код ерекше орын алады. Мәдени код маңызды функцияны жүзеге асырып, мәдени құбылыстардың (мағыналар, белгілер, символдар, нормалар, мәтіндер, рәсімдер т.с.с.) мағынасын ашуға көмектеседі.

Мәдени кодтардың негізі мифологиялық символизм болып табылады, оның мәні нақты объектілердің бейнелерін дерексіз құбылыстарға (соның ішінде ішкі әлемге) көшіру болып табылады [1, 214-б.].

Материалдар мен әдістер

Мақалада «код», «мәдени код» және «антропоморфты код» терминдерінің теориялық түсінігі мен қызметін қарастыру үшін ғылымдағы белгілі тұжырымдамалық талдау, сондай-ақ теориялық материалды жүйелеу әдістері қолданылды. Бұл ұғымдардың мәнін анықтау негізінде оның жүйелік қалыптастырушы функцияларына бағытталған негізгі тәсілдері анықталды.

Сонымен қатар, сараптамалық және логикалық тәсілдерге сүйену отандық және шетелдік ғылыми әдебиеттердегі антропоморфтық код ұғымы, оның ғылым саласындағы зерттелу деңгейі турасындағы көзқарастар мен тұжырымдарға ерекше көңіл бөліп, оның ықпалын терең түсінуге көмектеседі.

Нәтижелер және талқылау

Код, мәдени код терминдерінің теориялық ұғымын, қызметін, түрлерін зерттеу, оның мәдени құбылыстардың құрамдас бөлігі ретіндегі орнын тұжырымдау көптеген ғылыми зерттеулердің нысанына айналды. Кодтардың мәнін жіктеп, оның түрлі тәсілдерін талдауда зерттеушілер американдық психолог К. Раптайдың, әлеуметтанушы Дж. Александердің ұсынған тәсілдеріне сүйенеді. Сонымен қатар, мәдени кодтарды жіктеу мәселесін қарастыруда Л. А. Чернаяның антропологиялық кодтар бойынша зерттеуінің Е. Е. Бразговская ұсынған семиотикадағы ескі орыс мәдениетінің

типологиясы мен периодизациясы бойынша ғылыми-зерттеу еңбектерімен ұштасуы құнды саналады.

Көптеген зерттеулерде Н. И. Жинкиннің ішкі сөйлеу механизмдерінің тұжырымдамасын талдауға ерекше назар аударылады. Л. А. Чернаяның антропологиялық кодтардың өзгеруі арқылы ескі орыс мәдениетінің типологиясы мен кезеңдерін баяндаған зерттеулерінің де маңызы зор. Гуманитарлық ғылымның кейбір салаларында тұжырымдалған «код» ұғымының әлеуметтік-мәдени қызметіне жасалған қысқаша шолу аталған ұғымның мәнін анықтау мен оны түсінудің әртүрлі тәсілдерін көрсетеді. Сонымен қатар, мәдени код ұғымының мәнін айқындауда В. В. Красных, Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова, В. И. Шаховский және т. б. зерттеушілердің еңбектеріне сүйендік. Ал топонимикадағы мәдениет кодтарын анықтау мәселесін қарастырғанда Т. Ю. Васильева, А. М. Мезенко, Е. И. Сяновалардың зерттеулерін басшылыққа алдық. Мифтік таным тұрғысын қарастырғанда отандық ғалым С. Қондыбайдың еңбегіне тоқталдық. Осылайша, зерттеу нәтижелері осы тұжырымдаманың көп өлшемді сипаты мен функционалды қозғалғыштығын растады.

Мәдени код – әлемнің мәдени бейнесін түсінудің негізі. Жалпы мәдени код ұғымы әртүрлі түсіндірулерге ие. Мәселен, Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшовалардың пікірінше: «Мәдени код - бұл мәдени мағыналардың тасымалдаушысы болған материалдық және рухани әлем белгілерінің жүйесі; адамның әлемді игеру процесінде олар осы белгілерде «оқылатын» мәдени мағыналарды енгізді» [2, 7–9-бб.].

Ал В. И. Шаховскийдің пікірінше, «мәдени кодқа: әлемнің этникалық бейнесі, қоғамның тарихына, оның стереотиптеріне, дәстүрлеріне, әдет-ғұрыптарына, бағалау шкаласына, мәдени құндылықтарға негізделген лингвистикалық-ұлттық дүниетаным кіреді. Мәдени код бірліктері психикалық, лингвистикалық немесе пәндік белгілермен анықталады, өйткені мәдени код - бұл халық, белгілі бір тіл және оны пайдалану ережелері туралы білім жүйесі» [3, 115–125-бб.].

Осы орайда мәдени код дегеніміз – кез келген ұлт, ұлыс өкілдеріне, халықтарға ата-бабаларынан мұра ретінде қалған ерекше мәдени ерекшеліктер немесе белгілі бір мәдениеттің қалпын анықтауға мүмкіндік беретін белгілі бір формадағы кодталған ақпарат болып табылады.

Ал Беларусьияның жетекші ономастарының бірі А. М. Мезенко славян елдерінің қала ішіндегі атауларын талдай отырып, мәдениеттер урбанонимиясындағы келесі 8 кодты анықтайды: 1) топоморфты, 2) антропоморфты, 3) физика-географиялық, 4) флористикалық, 5) фаунистік, 6) эмоционалды сипаттамалық, 7) түсті, 8) темпоральды [4, 388–392-бб.].

Воронеждік Прихонько зерттеушісі Е. И. Сьянова болса, аймақтың микропонимиясын зерттей келе мәдениеттің 1) географиялық (табиғи-ландшафтық), 2) зооморфты, 3) фитоморфты, 4) локалитивті, 5) антропоморфты, 6) түсті, 7) темпоральды, 8) тарихи-элеуметтік және этноморфтық, 9) кванторлық тәрізді кодтың тоғыз түрін анықтайды [5].

Осылайша, мәдениет кодының негізіне қоршаған әлем мен объективті шындықты қабылдау және сипаттау тәсілі тән болып келеді. Сәйкесінше, зерттеуші Т. Ю. Васильева Беларусь кенішінің ойконимиясын талдау негізінде мәдениет кодтарын антропоморфты, ландшафты, уақытша, кеңістіктік, өсімдік және рухани деп алты ірі бірлестікке (кодтарға) бөледі [6, 11–13-бб.].

Мәдени кодтың шығу тарихын зерттей келе мәдениет түрлерінде пайда болған төмендегідей жазуға дейінгі (дәстүрлі), жазбаша (кітаптық), экрандық (қазіргі кезең) кодтар түрлері анықталды.

Осылайша, мәдени код – мәдениеттің әр түрінің негізі ақпаратты сақтау, беру тәсілі мен мәдени есте сақтау түрлерін сипаттайды. Жазуға дейінгі мәдениет кезеңі Л. Морган мен Э. Б. Тайлордың терминологиясына сәйкес «жабайылық» және «тағылықтан» тұратын үлкен «тарихқа дейінгі уақытты» қамтиды. Осы орайда, мәдени кодтың қарапайым негізі ерте палеолит кезінде (1 млн 40 мың жыл бұрын) пайда болды. Бірте-бірте оның параметрлері жаңа мазмұнмен толығып, мәдени доминантты код «мифологиялық» болып табылады. Осылайша, алғашқы қауымдық қоғамда миф – бұл өмірді түсіну тәсілі ғана емес, сонымен қоса пәндік, белгілі түрдегі пайымдау тәсілі рөлін де атқарды.

«Код дегеніміз контекстуалды байланысып, мәліметті жеткізу үшін пайдаланылатын сөздердің, таңбалардың немесе іс-амалдардың құпия жүйесі. Кодтар, әдетте вербалды және вербалды емес түрде байқалатын деңгейде беріледі, сонымен бірге олар мәдениеттің басқа деңгейлерімен өзара әрекетте болады. Бұл байқалатын нәрсе көбінесе басқалар үшін түсініксіз болады. Кодтың мәні тек оларды шығарған авторына, иесіне мәлім. Оны сол қолданушылар аясында қысқа да нұсқа немесе жылдам қарым-қатынас үшін пайдалануға болады. Оларды сонымен қатар басқалардан мәліметті жасырып, «нақты ақпаратты» құпиялап жеткізу үшін де қолдануға болады» [7] делінген «Мәдени код – кілті кімнің қолында» атты мақалада. Бұл мақалада код дегеннің мағынасы көбінесе шифр, шифрлау, хабарды жасырып, құпиялап жеткізу тұрғысынан қарастырылған.

Мәдениет тілі дегеніміз вербалды және вербалды емес қатынастардың жиынтығы. Оның көмегімен мәдени ақпарат беріледі. Бұл ақпаратты мәдени код аясында түсінеміз. Мәдениеттің коды – бұл таңбалар жиынтығы әрі белгілі бір ережелер жүйесі. Оның көмегімен мәліметті беріп, өңдеп, сақтай аламыз.

Мәдени кодтар барлық мәдени тілдерге тән болып келеді. Нақ осы мәдени кодтар мәдени құбылыстардың (белгілер, символдар, нормалар, мәтіндер, рәсімдер) мағынасын терең түсінуге жол ашады. Өз кезегінде кез келген ұлттың мәдени коды халықтық психологияны анықтап, оның мағынасын түсінуге көмектеседі.

Адамзат баласының дүниетанымы кеңістікті танып-білуден жинақталады. Бұл ретте кез келген ұлттың дүниетанымында ғасырлар бойы жинақталған, оның тұрмыс-тіршілігі мен өмір тәжірибелерінен хабар беретін фольклордың (мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, аң ыз әңгімелер, ертегілер және т.б.) маңызы зор. Сонымен қатар, мыңдаған жылдар бойында әр ұлттың ғаламды тану тәсілінде мифологиялық және философиялық ұғымдардың да мәні ерекше. Нақ осы фольклорлық туындылар арқылы халықтардың тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі, наным-сенімі, мәдени өмірі сияқты дүниетанымдық ерекшеліктерімен қатар, олардың мифтік танымымен де жете таныса аламыз.

Жалпы, отандық және шетелдік зерттеушілердің миф, мифтік таным ұғымдары жайлы ізденістері біршама. Зерттеуші Серікбол Қондыбай «Арғықазақ мифологиясы» деп аталатын қазақ мифологиясының қыр-сырына талдау жасаған кітабында: «Миф деген сөзді жұрт екі түрлі, біріне-бірі кереғар келетін мағынада түсінеді. Баспасөз беттерінде осы «миф» деген сөздің «ертегі сияқты, яғни өтірік, жалған, ойдан шығарылған қиял» мағынасында берілгенін байқаймыз. Миф – нақты бір тарихи уақытта, нақты бір географиялық кеңістікте (жер тарапта), нақты бір саяси-элеуметтік, мәдени, шаруашылық жағдайында тірлік етіп жатқан адамзат қоғамының өзі өмір сүріп отырған орта (уақыт пен кеңістік) туралы, ғалам туралы, оның қалай пайда болғандығы, адам туралы, оның қалай пайда болғандығы, адамға ықпал ететін ішкі-сыртқы күштер туралы, өз қоғамының ғаламдағы орны, дәрежесі туралы түсініктерінің жиынтығы, дәлірек айтқанда – «түсіндім» деген таптаурыны. Яғни бұл жағдайдағы миф – ойдан шығарылған өтірік, жасанды дүние емес, нақты халықтың дүние мен өзі туралы шындығы, басқаша айтқанда, «шын» деп есептелінген, тарихи, рухани тәжірибесіне сүйенген стереотиптік деңгейдегі ақиқаты. Миф – әрине, тарихи айғақ емес, бірақ нақты бір тарихи қоғамның танымы, рухани дамуымен байланысты қалыптасқан, тарихи негізі, қисыны бар, яғни, бұл жағынан, «ақиқат» деп есептеуге болатын дүние», – деген түсініктеме береді [8, 21-б.].

Демек, мифтер ерте замандарда пайда болып, әрбір жаңа мыңжылдық сайын қарапайымнан күрделіге қарай алуан сатылардан өтіп отырған. Олардың мазмұнында ертеде өмір сүрген халықтардың жаратылыстық-ғылыми және тарихи таным-түсініктері көбірек бейнеленеді. Ертеде көшпелі қоғамда тіршілік еткен адамдар әлемнің сыр-сипаты мен құрылымын мифологиялық тұрғыдан түсіндіре отырып, түн мезгілінде ұлан-ғайыр дала

аспанының жұлдыздарына көз тігіп, ұшы-қиырсыз кеңістікте адаспай жол табуға бағыт-бағдар алған. «Қазақ мифтері мен ертегі-аңыздарында кездесетін белгілі шоқжұлдыз Жетіқарақшы немесе Аспан қайығы деп аталады. Оның үстіне осы Жетіқарақшының әрқайсысы өзінің арғымағымен темір қазыққа байланған. Қазақтар ерекше түйсікпен Темірқазық деп атаған осы жарық жұлдызды аспан әлеміндегі басқа жұлдыздар мен шоқжұлдыздар айналып жүреді. Әрбір ірі аспан нысанының қазақы баламасы бар. Бұл Темірқазық пен Аспан қайығы ғана емес, сонымен қатар Үркер, Қызылжұлдыз (Марс), Шолпан, Босаға, Үш арқар таразы, Қамбар, Қарақұрт, Сүмбіле және басқалары» [9, 200-б.].

Міне, осылайша, мифтер – адамдардың дүниетанымының көрінісі. Іс жүзінде әр халық өзінің рухани-мәдени бастауларын ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ауыз әдебиеті үлгілерінен, фольклорлық шығармалардан алады. Себебі фольклор мен оның сансыз көп салалары тұтас бір ұлттың сөз өнерінің, мәдени игіліктерінің бір жүйеге түсуіне әсер етті. Демек, адамзат баласының өнері мен мәдениетінің тарихында мифологиялық және философиялық ұғымдар маңызды рөл атқарып келеді. Сондықтан мәдени-рухани әлемінің ең байырғы үлгісі ретіндегі мифтік танымның көріністерін зерделеудің маңызы зор. Өз кезегінде бұл түсінікті философия, мәдениеттану, өнертану, дінтану, этнопсихология ғылымдарының арақатынасында қарастыра келе, мифтік таным дегеніміз – мифтік бейнелер арқылы жаратылыстың сырын халық қиялымен көркемдік қайта өңдеу деп тұжырым жасауға болады.

Мәдени кеңістіктің терең қабаттарына ландшафт, географиялық кеңістік туралы ежелгі (архетиптік) идеялар жатады. Ол туралы идеялар әртүрлі мәдениет кодтарымен ұсынылған. Мәдениет кодтары «адамның ежелгі археологиялық типтік өкілдіктерімен» байланысты [10, 375-б.]. Сәйкесінше, ежелгі заманнан бері адам мен табиғат бір-бірімен тығыз байланыста тіршілік етіп келе жатқаны баршамызға белгілі. «Адам табиғатта өмір сүреді. Адамның физикалық және рухани өмірі табиғатпен тығыз байланысты. Бұл табиғаттың өз-өзімен тығыз байланысты екенін білдіреді, өйткені адам табиғаттың бір бөлігі» [11, 92-б.].

Жалпы кеңістік, ландшафт туралы антропоморфтық түсініктер өз негізін архаикалық кезеңдерден бастау алады. Антропоморфты код адамның атау бойынша номинациясын қалыптастыратын әрі адамды бейнелейтін басымдықтардың маңызды түрі болып табылады. Антропоморфтық код өз кезегінде жеке және әлеуметтік субкодтарға бөлінеді. А. Я. Гуревич атап көрсеткендей: «адам ағзасының элементтері ғаламды қалыптастырған элементтермен бірдей болып келеді. Адамның тәні – жерге, қаны – суға, тыныс алуы – ауаға, ал бойындағы жылуы – отқа сай. Адам денесінің әрбір

бөлігі ғаламның бір бөлігіне: басы – аспанды, кеудесі – ауаны, іші – теңізді, аяғы – жерді, сүйектері тастарға, тамырлары - бұтақтарға сәйкес келеді, шаштары - шөптерге, ал сезімдері – жануарларға сәйкес келеді» [12, 52-б.].

Осы орайда мәдениеттің антропоморфты коды соматикалық кодпен тығыз байланысты. Лексикалық жүйеде соматизм – бұл адам денесіне қатысты құбылыстарды белгілеу құралы [13, 69-б.]. Соматикалық код мәдениет кодтарының ең көне түрі болып саналады. Бұл кодтың тасымалдаушысы адам денесі. Бұл адамның өзін және айналасындағы әлемді өзі арқылы, яғни, ең алдымен, денесі мен сезімдері арқылы сипаттауға тырысатындығына байланысты. Адам өзі және денесі туралы алған білімін қоршаған шындыққа экстраполяциялады, ол соматикалық мәдениет кодында жазылған [14, 29-б.]. Жалпы соматикалық код (дене мүшелері, ішкі органдары) секілді фреймдерді қамтиды. Соматикалық кодта адам денесінің әртүрлі бөліктерінің символикалық функциялары көрініс табады. Адамзат өзін-өзі тану арқылы, өз бойындағы білім деңгейін қоршаған шындықпен байланыстыра отырып, әлемдік құрылымдағы сан алуан құбылыстарды сипаттаумен шұғылданады. Адам баласының бұл әрекетінің нәтижесі соматикалық кодтың жаңа мәліметтермен толықтырылуына әкелді. Осылайша, бастапқыда соматикалық кодқа жататын антропоморфты метафоралар кеңістікті бөлуге, қоршаған әлемді құрылымдауға қатысуының негізінде бірте-бірте мәдениеттің кеңістіктік кодына айналады. «Әлемдік тілдік картаның антропоцентризмі – қоршаған ортадағы маңызға ие жанды және жансыз заттар атауларынан, яғни туыстық атаулар, адамдардың есімдері, адамның дене бөліктерінің атауларынан айқын көрінеді» [15, 110-б.].

Ал «метафоралық» ойлау түрлері қазақ топонимикасында жиі кездеседі. Онда адам денесінің бөліктеріне қатысты лексемалар кеңінен ұсынылған. Қазақтардың «метафоралық» ойлауының көрінісі белгілі бір топонимикалық материалдан көрінеді.

Жалпы мәдени кодтар изоморфизммен сипатталады, яғни әрбір мәдениетте аталған кодтардың барлық спектрі кездескенімен, кодтардың барлық элементтері изофункционалды сипатта болмайды. Белгілі бір мәдениет кодын ажырататын нақты элементтерді іздеу халықтың ойлауында көрінетін мәдениеттің ерекшелігін көрсетуге мүмкіндік береді.

«Баяғы заманда қалың қолды бастаған Қалша Қыдыр деген батыр қолбасшы өмір сүріпті. Ол бір жолғы жорығында жолы болмай, сәтсіздікке ұшырайды, қарамағындағы сарбаздары бірі қалмай жан тапсырады. Өзі де жау қолынан жараланып, елсіз иен шөлде жығылып, жалғыз қалады. Аштық пен шөл қысқан батыр аңқасы кеуіп, әбден өлуге айналады. Осы сәтте көк аспаннан бір аққу ұшып келіп, аузына су тамызып, оны өлімнен құтқарады. Айдын көлдің жағасына апарып, жарасын емдеп жазады. Кейін бұл аққу асқан

сұлу аруға айналады. Қалша Қыдыр сол аруға үйленеді. Олардың арасынан қазақ халқының арғы атасы – Қазақ туады. Қазақтың үш ұлы – Бекарыс, Ақарыс, Жанарыстан қазақ халқын құраған үш жүздің – Ұлы, Орта және Кіші жүздің ұрпақтары тарайды» [9, 244-б.]. Міне, осылайша бүгінгі таңда елімізде Қазақтың үш ұлы – Бекарыс, Ақарыс, Жанарыстан тараған халық тіршілік етуде. Мәдениеттің түрлі кодтары дәл осы аңыз, әпсаналарда көрініс табады. Дүниенің, адамның, табиғаттың, жан-жануар, өсімдіктердің жаратылысы туралы дүние жүзіндегі халықтарда өздерінің таным түсініктеріне сай түрлі мифтері, аңыздары бар. Әр халықтың өзіне тән таным түсінігі болатыны секілді, сол халықтың аңыз, әпсаналары да түрліше мазмұнда болады.

Қорытынды

Ғылымның кейбір салаларындағы «код» ұғымының әлеуметтік-мәдени мәнін зерттеу оны анықтаудың әртүрлі тәсілдерін түсінуге мүмкіндік тудырып қана қоймай, сонымен қатар бұл тұжырымдаманың күрделілігі мен көп өлшемділігіне байланысты оның семантикалық әрі функционалдық мағынасын сипаттауға жол ашады. Ал мәдени кодтар құбылыс ретінде табиғатта әмбебап сипатқа ие бола отырып, жүйе құраушы және реттеушілік функцияларды атқарады. Жалпы, мәдени кодты мәдени даму динамикасын сипаттауға мүмкіндік беретін координаттар жүйесі ретінде қарастырған жөн. Бұл жайт, яғни кодтарды мәдениеттің негізгі сипаттамалары ретінде пайымдау оның ұрпақтан-ұрпаққа берілетін бірегей ұлттық ерекшеліктерінің мән-мағынасын түсінуге ықпалын тигізеді анық. Тіл мен мәдениеттің ортақ ұқсастықтары көп дей аламыз. Ол екеуі арқылы адамзаттың танымы мен ұлттың менталитеті көрініс табады. Екеуі бірінсіз бірі жасай алмайды, тіл мәдениеттің құралы әрі өмір сүруінің шарты болып табылады. Мәдени факторлар тілдің қызметіне және дамуына әсер етеді.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Пименова, М. В.** Коды культуры и особенности концептуализации сердца в произведениях С. А. Есенина [Текст] // Культура и текст. – 2005: сб. науч. тр. междунар. конф.: в 3-х т. / Под ред. Г. П. Козубовской. – СПб. – Самара – Барнаул : Изд-во Барн. гос. пед. ун-та, 2005. – Т.1. – 214 с.
- 2 **Гудков, Д. Б., Ковшова, М. Л.** Телесный код русской культуры: материалы к словарю [Текст]. – М. : Гнозис, 2007. – 288 с.
- 3 **Шаховский, В. И.** Литературный интекст как ключ к культурной памяти российского социума (на материале публикаций А. Минина) [Текст] // Политическая лингвистика. – Екатеринбург, 2008. – Вып. 2 (25). – С. 115–125.
- 4 **Мезенко, А. М.** Урбанонимия как язык культуры // Уч. зап. Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Сер. Филология. Социальные коммуникации [Текст]. – 2011. – Т. 24 (63). – № 2, – Ч. 1. – С. 388–392.

5 **Сьянова, Е. И.** Ономастический код в ментальном пространстве диалектоносителей (на материале говоров Воронежского Прихопёрья) : автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст]. – СПб., 2007.

6 **Васильева, Т. Ю.** Ойконимия Белорусского Поозерья в лингвокультурологическом аспекте : автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст]. – Минск, 2014. – С. 11–13.

7 **Hyatt, J., Simons, H.** «Cultural codes – Who holds the key? [text] // Evaluation, 1999. – Vol. 5 (I). – P. 23–41.

8 **Қондыбай, С.** Арғықазақ мифологиясы [Текст]. – Алматы : «Үш қиян», 2003. – 592 б.

9 **Жанайдаров, О.** Ежелгі Қазақстан мифтері. Қазақстан балалар энциклопедиясы [Текст]. – Алматы : «Аруна» баспасы, 2006. – 252 б.

10 **Красных, В. В.** «Свой» среди «чужих» : миф или реальность? – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 375 с.

11 **Маслова, В. А.** Когнитивная лингвистика [Текст]. – Минск : Тетра Системс, 2004. – 256 с.

12 **Гуревич, А. Я.** Категории средневековой культуры [Текст]. – М. : Искусство, 1972. – 318 с.

13 **Сайфи, Л. А.** Концептуализация соматического образа человека в языке и дискурсивных практиках : Автореферат на соискание ученой степени канд. филологических наук [Текст]. – Уфа, 2008.

14 **Башкатова, Ю. А.** Соматический код культуры как предмет сопоставительного исследования [Текст] // Сибирский филологический журнал. – 2014. – № 4. – С. 220–228.

15 **Голятина, С. М.** Соматическая лексика как средство отражения антропоморфного культурного кода (на материале донских казачьих говоров) [Текст] // Известия ВГПУ. – 2014. – С. 110.

References

- 1 **Pimenova, M. V.** Kody kul'tury i osobennosti konceptualizacii serdca v proizvedeniyah S.A. Esenina [Codes of cultures and conventions of serialization in S.A. Yesenin's projects] [Text] // Kul'tura i tekst – sb. nauch. tr. mezhdunar. konf.: v 3-h t. [Culture and text, collection of scientific researches of International conference, in 3 volumes] / Pod red. D. P. Kozubovskaya. – St. Petersburg, Samara-Barnaul : Publishing house of the Barnaul State pedagogical university, 2005. – Vol.1. – P. 214.
- 2 **Gudkov, D. B., Kovshova, M. L.** Telesnyj kod russkoj kul'tury : mateialy k slovaryu [The body code of Russian culture: materials for the dictionary] [Text]. – Moscow: Gnozis, 2007. – P. 288.

3 **Shakhovsky, V. I.** Literaturnyj intekst kak klyuch k kul'turnoj pamyati rossijskogo sociuma (na materiale publikacij A. Minina) [Literary intext as a key to the cultural memory of the Russian society (based on the material of A. Minin's publications)] [Text] // Politicheskaya lingvistika [Political Linguistics]. – Ekaterinburg, 2008. – Issue 2 (25). – P. 115–125.

4 **Mezenko, A. M.** Urbanonimiya kak yazyk kul'tury [Urbanonymy as a language of culture] // Uch. zap. Tavricheskogo nac. un-ta im. V.I. Vernadskogo. Ser. Filologiya. Social'nye kommunikacii [Scientific notes of the Taurida National University n. a. V. I. Vernadsky. Series Philology. Social communications] [Text], 2011. – Vol. 24 (63). – No. 2. – part 1. – P. 388–392

5 **Syanova, E. I.** Onomasticheskij kod v mental'nom prostranstve dialektonositelej (na materiale govorov Voronezhskogo Prihopyor'ya) : avtoref. dis.kand. filol. nauk. [Onomastic code in the mental space of dialect speakers (based on the dialects of the Voronezh region) : abstract of thesis Candidate of Philology Sciences] [Text]. – St. Petersburg, 2007.

6 **Vasilyeva, T. Yu.** Ojkonimiya Belorusskogo Poozer'ya v lingvokul'turologicheskom aspekte : avtoref. dis. kand. filol. nauk. [Oikonymy of the Belarusian Lake district in the linguoculturological aspect : abstract of thesis Candidate of Philology sciences] [Text]. – Minsk, 2014. – P. 11–13.

7 **Hyatt, J., Simons, H.** «Cultural codes – Who holds the key? [Text]. – London : Evaluation, 1999. – Vol. 5 (I). – P. 23–41.

8 **Qondybaj, S.** Argyqazaq mifologiyasy [Mythology of Argykazakh] [Text]. – Almaty : 'Ysh qiyas', 2003. – 592p.

9 **Zhanaidarov, O.** Yezhelgi Kazakhstan myhtteri. Kazakhstan balalar encyclopediasy [Myths of ancient Kazakhstan. Children's encyclopedia of Kazakhstan] [Text]. – Almaty : «Aruna» Publishing house, 2006. – 252 p.

10 **Krasnyh, V. V.** «Svoj» sredi «chuzhix»: mif ili real'nost'? [«One's own» among «strangers»: myth or reality?] [Text]. – Moscow : ITDGK «Gnozis», 2003. – 375 p.

11 **Maslova, V. A.** Kognitivnaya lingvistika [Cognitive linguistics] [Text]. – Minsk : Tetra Systems, 2004. – 256 p.

12 **Gurevich, A.** Kategorii srednevekovoj kul'tury [Categories of medieval culture] [Text] . – Moscow : Iskustvo, 2012. – P. 318.

13 **Saifi, L. A.** Konceptualizaciya somaticheskogo obraza cheloveka v yazyke i diskursivnyh praktikah [Conceptualization of the somatic image of a person in language and discursive practices]. Avtoreferat na soiskanie uchenoj stepeni kand.filologicheskix nauk [Abstract for the degree of Candidate of Philological Sciences] [Text]. – Ufa, 2008.

14 **Bashkatova, Yu. A.** Somaticheskij kod kul'tury kak predmet sopostavitel'nogo issledovaniya [Somatic code of culture as a subject of

comparative research] [Text]. // Sibirskij filologicheskij zhurnal [Siberian Philological Journal]. – No.4. – 2014. – P. 220–228.

15 **Golyatina, S. M.** Somaticheskaya leksika kak sredstvo otrazheniya antropomorfного kul'turnogo koda (na materiale donskih kazach'ih govorov) [Somatic vocabulary as a means of reflecting the anthropomorphic cultural code (based on the material of the Don Cossack dialects)] [Text] // Izvestiya VGPU, 2014. – P. 110.

12.04.23 ж. баспаға түсті.

10.05.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Е. Адиева, С. Б. Бектемирова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 12.04.23.

Поступило с исправлениями 10.05.23.

Принято в печать 25.02.24.

ВЗВИМОСВЯЗЬ КУЛЬТУРНОГО КОДА И МИФОЛОГИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В ГЕОЛАНДШАФТЕ

В последнее время термины «код», «культурный код» рассматриваются как объект изучения многих гуманитарных наук. В этой статье анализируется теоретическое понимание и функция терминов «код», «культурный код» и «антропоморфный код». Автор провел всестороннее исследование, основанное на научных исследованиях, посвященных реалиям и значениям терминов «код», «культурный код» и «антропоморфный код» в ряде областей науки. В этой связи накоплен опыт психологов, социологов, культурологов, антропологов по изучению сущности терминов «код» и «культурный код». Кроме того, в статье были сформулированы поиски отечественных и зарубежных исследователей концепций мифа, мифического познания как наиболее коренного образца культурно-духовного мира. Также были проведены поиски по вопросу представления географических объектов в мифах с помощью антропоморфного кода. Основное направление автора - изучение сущности географических объектов с помощью антропоморфного кода в описании мира с позиции человека и формировании фрагментов модели мира. На основе анализа географических названий казахского народа и географической терминологии, возникшей из анатомических

терминов, была рассмотрена функция антропоморфного кода культуры в восприятии, освоении и структурировании окружающего пространства, моделировании географического ландшафта и формулировании мира.

Ключевые слова: культурный код, антропоморфизм, антропоморфный код, миф, мифическое познание, географические объекты.

*A. E. Adisheva, S. B. Bektemirova
al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 12.04.23.
Received in revised form 10.05.23.
Accepted for publication 25.02.24.

INTERCONNECTION OF CULTURAL CODES AND MYTHOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN GEOLANDSCAPE

Recently, the terms «code» and «cultural code» have been considered as an object of study in many humanities. This article analyzes the theoretical understanding and function of the terms «code», «cultural code» and «anthropomorphic code». The author has conducted a comprehensive study based on scientific research on the realities and meanings of the terms «code», «cultural code» and «anthropomorphic code» in a number of fields of science. In this regard, the experience of psychologists, sociologists, cultural scientists, anthropologists has been accumulated to study the essence of the terms «code» and «cultural code».

In addition, the article formulated the search of domestic and foreign researchers for the concepts of myth, mythical cognition as the most indigenous example of the cultural and spiritual world. Searches were also conducted on the representation of geographical objects in myths using anthropomorphic code. The main direction of the author is the study of the essence of geographical objects using anthropomorphic code in describing the world from a human perspective and forming fragments of the world model. Based on the analysis of geographical names of the Kazakh people and geographical terminology that arose from anatomical terms, the function of the anthropomorphic code of culture in the perception, development and structuring of the surrounding space, modeling of the geographical landscape and the formulation of the world was considered.

Keywords: cultural code, anthropomorphism, anthropomorphic code, myth, mythical cognition, geographical objects.

FTAMP 17.01.45

<https://doi.org/10.48081/DVLQ7550>

***А. А. Азамбақым¹, А. М. Картаева¹, А. Т. Тамаев²**

¹Сәрсен Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан университеті,
Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: aigani.86@mail.ru

МҰХТАР ӘУЕЗОВ ӘҢГІМЕЛЕРІНДЕГІ СУРЕТКЕР ШЕБЕРЛІГІНЕ ТАЛДАП ОҚЫТУ

Мақаланың негізгі мақсаты мен бағыты ретінде заңғар жазушы, ғұлама ғалым Мұхтар Әуезовтің әңгімелеріндегі суреткер шеберлігін оқыту жолдары қарастырылады. Жазушы өзінің саналы ғұмырын қазақтың әдебиеті мен мәдениетіне, тарихы мен ұлттық өнеріне арнағаны сөз етіліп, алғашқы әңгімелерімен еуропалық прозаның дәрежесіне көтерілгені айтылады. М. Әуезовтің прозасына тән шеберлік қырлары анықталып, жазушы туындыларында сомдалатын кейіпкерлер өмірі, олардың портреттері мен характертері, ішкі психологиясы, табиғат құбылысын адамның көңіл күйіне лайықтап суреттеу ерекшелігі зерделеніп талданады. Пейзаждың қас шебері атанған Мұхтар Әуезов шығармалары әлемдік классиканың төрінен орын алғаны ғалымдар М. Қаратаев, З. Ахметов, Р. Бердібаев, Р. Нұрғали т.б. пікірлерімен дәлелденіп, алғашқы әңгімелеріне талдау жасалады. Жазушы суреттеуіндегі пейзаж шығармадағы кейіпкердің характерін, психологиясын тануға ерекше қызмет атқаратыны дәлелденеді. Табиғаттың тамаша құбылысын айшықтайтын жазушының «Қыр суреттері», «Қорғансыздың күні», «Жетім» әңгімелеріндегі жазушының суреткерлік шеберлігі сараланып көрсетіледі. Зерттеу барысында автор қаламгердің көркемдік кеңістігін, оның ішінде пейзажды суреттеу шеберлігіне жіті көңіл бөледі. Талдау барысында автор суреткердің пейзаждық үлгілерін шығарманың идеялық-эстетикалық қырын ерекше атап өтеді. Жазушы шығармашылығы туралы пікірлерді қарастыра келе, автор қаламгер әңгімелеріндегі суреткерлік шеберлігін таныта түседі.

Сонымен қатар зерттеу барысында автор жазушының көркемдік әлеміне барлау жасауда ақпаратты өңдеу, көркемдік бейнелерді салыстыру, жүйелеу, қорытындылау әдіс-тәсілдерін қолданады. М. Әуезовтің әңгімелері әлем жұртшылығына танымал екендігі, сонымен қатар жазушының әңгімелері көркемдік ерекшелігімен әдебиетіміздің асыл қоры болып есептелінеді.

Мақаланың қорытынды бөлімінде авторлар жазушының табиғат құбылысын үлкен көркемдік дәрежеге жеткізіп, табиғат көріністерін шығармада қосалқы элементтер ретінде қолдануы қаламгердің өз шығармашылығындағы ғана емес, жалпы қазақ әдебиетіндегі ұлы жаңалықтардың бірі болып табылады деген тұжырымға келеді.

Кілттік сөздер: жазушы, әңгіме, суреткерлік шеберлік, пейзаж, оқыту, мәтін талдау, әдіс.

Кіріспе

Әлемдік ірі құбылыс, ғұлама жазушы М. Әуезов қазақ халқының рухани байлығын бүкіл дүниежүзіне паш етті. Өзінің саналы ғұмырын қазақтың әдебиеті мен мәдениетіне, тарихы мен ұлттық өнеріне арнады. Ол әдебиеттің бар саласында да қажырлы еңбек етті. Жазушының артынан қалдырған мол мұралары публицистика, драматургия, проза, көркем аударма тұрғысынан болса, ғылыми мұрасы фольклортану, әдебиеттану, абайтану сияқты ірі салаларды қамтиды.

М. Әуезовтің артында қалдырған мұралары ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын маңызды рухани игіліктерге жатады. Себебі жазушының алғашқы әңгімелерінің өзі кезінде әлемдік деңгейге көтерілген еді. Академик жазушы С. Мұқанов: «1921 жылы жазылған «Қорғансыздың күні» атты алғашқы әңгімесімен Мұхтар шын мағынасындағы еуропалық прозаның дәрежесіне көтерілді», – деп әділ баға берген еді. «Жазушының жиырма төрт жасында жарық көрген «Қорғансыздың күні» әңгімесі қазақ топырағындағы прозалық шығарма жазудың балаң шағы мен таптаурын тәсілін жаңа сатыға көтеріп, туған әдебиетіміздің абыройын еуропалық деңгейге шығарған айтулы туынды болды» [1].

М. Әуезовтің күллі прозасына тән болып қалыптасқан шеберлік қырлары да осы әңгімеден кейін жалғасын табады. Жазушы туындыларында сомдалатын кейіпкерлер өмірі, олардың портреттері мен характерлері, ішкі психологиясы, табиғат құбылысын адам көңіліне лайықтап суреттеу шеберлігі қаламгердің қас дарынын танытады. Әуезов прозасына тән ерекшеліктер мынадай: пейзаж бен адам психологиясы астасып жатады, оқиға желісі реалистік дәлдікпен беріледі, көркем шығармадағы кейіпкерлер

психологизмі терең жарасыммен сипатталады. Қай кезеңде, қай туындысын алсақ та, қаламгер әңгімелерінің тақырыбы мәңгілік мәселені қозғайды. Қазақ халқының өткен тарихын қозғап, ел тұрмысының шынайы болмысын баяндап, адамдар тағдырының шындығын суреттейді.

М. Әуезов алғашқы әңгімелерінде сол кездегі қазақ тұрмысындағы толғағы жеткен мәселелерді көтереді. Төңкеріске дейінгі қазақ аулындағы әлеуметтік теңсіздікті, әділетсіздікті, озбырлықты, адамдар арасындағы қым-қиғаш қайшылықтарды нанымды бейнелейді. Қорғансыздар мен панасыздар, жетімдер тағдыры реалистік тұрғыдан көрінеді. М. Әуезов бұл әңгімелерінде гуманизм мәселелерін жоғары көтереді.

Осы жөнінде белгілі әдіскер-ұстаз Қ. Бітібаева былай дейді: «М. Әуезов әңгімелерін оқытудағы басты мақсат – ең алдымен, жазушының шеберлігі, сюжет пен композиция шымырлығы, кейіпкерлердің типтік сомдығы, характер жасаудағы табысы, тіл көркемдігі болып келсе, тақырып пен әңгіме идеясында жатқан тың проблемалар, адами мәселелердің көтерілуін де таныту – оқытушы алдындағы басты мақсаттардың бірі болып табылады» [2, 43-б.].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу мәселесі бойынша жазушы әңгімелерін талдау барысында пейзаждық талдау, жазушының көркемдік кеңістігіне барлау жасау талдаулары шығарманың көркемдік идеясын ашып көрсету, көркемдік ерекшелігін таныта түсті. Сол сияқты мақалада ақпаратты өңдеу, көркемдік бейнелерді салыстыру, жүйелеу қорытындылау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты.

Нәтижелер және талқылау

Жазушының осы тұңғыш прозалық шығармаларының өзінен-ақ реализмнің өзгеше бір сипаты анық байқалады. Жазушы ащы шындықты ақтара ашуға ұмтылып, қарапайым жандардың қатал тағдырына жаны ашып, кейіпкерлеріне іш тартады. Қаламгер өзі сомдаған кейіпкерлерінің ауыр тағдырына арашашы болып, оларды авторлық көркемдік идеямен қорғайды. Сондай-ақ жазушының бұл шығармалары терең психологизмге құрылған. Оның мұндай шығармаларын оқитын оқырман көкірегі қарс айырылып, жүрегі езіліп қабылдайды.

«Оқыту стилін есепке алу білім беруді жасқа сәйкестендіру үшін қажет. Оқыту стилі дегеніміз (танымдық немесе интеллектуалдық стиль деп те аталады) – жеке адамның ақпаратты қабылдау, ұйымдастыру, өңдеу және есте сақтау ерекшелігі» деп атап көрсетті американдық жазушылар Шипман. С. & Шипман В. К. [3]. Осы еңбектегі пікірде зерделенгендей, жеке адамның танымдық қабілетіне, қабылдауына, шығармашылық ойлауына әсер берудегі қаламгердің шеберлігін айта аламыз.

М. Әуезов шығармаларына тән нәрсе – стильдің қайталанбауы, ондағы кейіпкерлердің зор сезімталдығымен, нанымдылығымен, психологиялық тереңдігімен ерекшеленіп тұратындығы. Профессор Р. Бердібай М. Әуезовтің қазақтың көркемсөз өнеріне қосқан жаңалығын атап көрсетеді: «М. Әуезовті қазақтың қазіргі жазба әдеби тілін жасаушылардың бірі ғана емес, бірегейі деп білеміз. Оның қаламынан қазақтың сөз байлығы, сөйлеу дәстүрі өзгеше құлпырып, гүлденіп, түрленіп шығатын. Ол қаншама сөзді қайта тірілтуші, көп сөздерді жаңадан жасаушы немесе өңдеуші ұста еді. Суреткердің шығармалары халқымыздың көркемдеп ойлау мәдениетін шыңға көтерді» [4].

Жазушының шағын әңгімелері ғажайып талантын танытып, үлкен прозаға бастайтын алтын көпір болды. Табиғат – күллі тіршілік атаулының қуатты қоныс мекені, алтын ұя, тал бесігі. Ол – адам баласының еңбек етіп, өмір сүретін ортасы. Әрбір ақын мен жазушы қай заманда да өз өлкесінің табиғатын жырлап келгені мәлім. Ақын неғұрлым данышпан болса, соғұрлым табиғатпен терең араласып, оны құшағына тұтас қамтып алады. Сөйтіп, бізге табиғатты барынша байланыстыра көрсетеді.

Ол қазақ әдебиетін әлемдік дәрежеге көтерді. Пейзаждың қас шебері атанған Мұхтар Әуезов шығармалары әлемдік классиканың төрінен орын алған. Жазушының қазақ әдебиетіне енгізген жаңалығының бірі табиғат келбетін суреттеу екенін ғалым Р. Бердібаев атап көрсетеді. «Оның шығармаларында туған жер табиғатының түрлі кезеңіне тән суреттер өрнектеліп түскен. Біз табиғатта соншама ғажайып көрік, таусылмас, көнермес ажар бар екендігін қазақ әдебиетінде М. Әуезов творчествосынан айрықша танып өскенбіз. Ол халқымыздың ең таңдаулы табиғат жыршысы десек ағат болмас», – деп баға береді [4, 181-б.].

М. Әуезовтің барлық шығармасында дерлік табиғат көріністері суреттеліп, оқиғамен, кейіпкер көңіл күйімен ұштастырылып қаламгер шеберлігін танытып жатады. Жазушының жиырмасыншы жылдары жазған алғашқы әңгіме-повестеріндегі табиғат суреттері кейіннен «Абай жолы» роман-эпопеясында дамып күрделене түседі. «Алғашқы әңгімедегі әуендер, кейін көптеген туындыларында қайта өрбіп, дамып, өрлеп отырады» [5].

Жазушы суреттеуіндегі пейзаж шығармадағы кейіпкердің характерін, психологиясын тануға ерекше қызмет етеді. Шығарма сюжетінің өрбуіне себепкер болады. Оқырманды болатын оқиғаға алдын ала іштей дайындап қызықтыра түседі. Автордың әңгіме-повестеріндегі пейзаж көрінісі мен «Абай жолы» роман-эпопеясындағы табиғат суретінде ұқсастық байқалады. Себебі жазушы өзінің туған жері атамекенінің табиғатын, сол өңірдің тұрмыс-тіршілігін, қазақ өміріндегі болған оқиға шындығын жазды. Бұған М. Әуезовтің өз сөзі дәлел болады: «Романдардағы географиялық атаулар,

пейзаж – бәрі де шындық. Әсіресе, пейзаж – Абай туған даланың жай, жалаң көріністері ғана емес, тірі табиғаттың сырлы суреттері» [6].

М. Әуезов шығармашылығында пейзаж күрделі қызмет атқарады. Әсіресе, пейзаждың кейіпкер характерін ашудағы рөлі ерекше. «Пейзаж жазушының стилін белгілейді. Ал стиль – адам. Пейзаж образ сырын ашады. Ал образ – адам» деген академик З. Қабдолов сөзі осыны растайды. Әрине, табиғат суреттерінің тектен-тек қолданылмағаны белгілі [7].

Оның қандай әңгіме-повесінде де табиғат реңі тиісті бояу болып қосылып отырады. Бұл – М. Әуезовтің суреткерлік өрнегінің ажырамас бір кестесі. Мәселен, «Қыр суреттері» атты әңгімелерінде жалпы қазақи өмірді, қазақтың қырдағы өмірін, тұрмыс-тіршілігі мен табиғи аясын суреттеуге мән берілген. Әсіресе, бірінші әңгімесінде («Кешкі дөң басында») жаздың қарапайым жайдарлы кешін кем-кетіксіз тамаша суреттейді: салқын деп, дымқыл ауа, қаракөк тұңғиық аспан, күнді сендей басқан қызық күн – табиғи құбылыстарды қалтқысыз суреттей келе «дөң басындағы көңілді жұрттың» қуаныш-шаттығын да сөз етеді. Мысалы: «Дөң басы қазіргі уақытта өзгеше көңілді. Кешке жақын у-шу көбейіп, азан-қазан болған ауылдан шығып, биік сары дөңге көтеріліп келе жатқанда, бойың биікке тарта бергендей болады. Белгісіз үміт күткендей қомағай көз айналаны шарлайды. Кейбір жерде көз ұшында аспан төніп жерге қонып, жақындасып, жымындасқандай көрінеді. Кей жерден көтерілген биік таулар иректеліп аспанға созылғандай...», – деп суреттейді [8, 109-б.]. Тамылжыған, көрікті табиғат пен жанданған ел-жұрттың көңілді келбетін қабаттастыра, бір күйге келтіре сипаттайды. Демек, көрікті табиғат көңілді жұрттың белгісіндей. Жаздың кешкі көрінісін: «Қара-көк тұңғиық аспан күнбатысқа тақаған жерінде қызыл торғындай толқындалып, кейбір жерінде қызыл өрттің жалынындай жайнайды. Күннің ақырғы сәулесі түсіп тұрған тау бастары көлеңке басқан қоңыр жердің алтын шатырындай нұрланып, қызғылттанады», – деп бейнелейді [8, 109-б.]. Қазақ ауылы әсіресе кешкі мезгіл уақытында көңілдене, шаттана түседі: қозы-лақтар шуылдап, балалар жағы да күнмен таласып салқын ауада ойын қуады, үлкендер жағы дөң басында әңгіме-дүкен құрысады. Сонымен қатар шаруаның әлегі де адамдарды тынымсыз әуре-сарсаңға салып, көңілді ауылдың қызығын көріктендіре түседі. Жазушы қазақ ауылының аңшылық дәстүрін де айта кетеді. Саршегір қыранның алғырлығы мен аңшының албырт қимылы қазақи өнердің қалпын паш етіп тұр.

Енді осы бөлімді оқытуда түсіндірмелі оқу, мәтінге жуық әңгімелету, мәтін талдау арқылы шығарманың тіл көркемдігін аңғарту тәсілдері тиімді болып табылады. Мәтінге жуық әңгімелетуде жалпы әңгімені талдауда оқушыларға көмекші-үлестірмелі қағаздар беріліп, соны басшылыққа алу ұсынылады. Үлестірмелі қағазда суреттеме шағын бөлімшелерге бөлініп, ат

қойылып, олардағы ең негізгі мәселелер сұрыпталынады. Мұндай жұмыс көркем туындының айшықты тілін, жазушы шеберлігін талдауда өте тиімді болып келеді.

Бұл жұмыстың алдында мұғалім түсіндірмелі оқу арқылы мәтінді береді. Оқушы назарын табиғат суреттеріне аударады. Табиғаттың мынадай мезгілдері алынады:

- а) Жазғы кеш.
- ә) Дөң басының сипаты.
- б) Күннің батуы.

Кесте 1 – Мұғалімнің түсіндірмелі оқу арқылы мәтінді түсіндіруі [2, 52-б.].

Бөлімшелер	Аты	Көркем тілі
I Бөлімше	«Жаздың жайлы кеші»	Қоңыр салқын леп. Қызыл күн, қызыл сеңдей.
II Бөлімше	«Қара көк тұңғиық аспан»	Қара көк тұңғиық аспан; өрттің жалынындай; қызыл торғындай.
III Бөлімше	«Дөң басы»	Қомағай көз; аспан төніп, жерге қонып; сұрғылт кара-қошқыл тау, тұманды жамылып сазарғандай ...
IV Бөлімше	«Күн батты»	Қызыл шапақ; қаны тамған қызыл бет.
V Бөлімше	«Ойдағы ауыл»	Жарық айдың кара су ішіндегі суретіндей; Бұраң-шимамай жасайды (өзен).
VI Бөлімше	«Ауыл кеші»	Күлісіп-сыңқылдасып.
VII Бөлімше	«Сұлу қыз»	Оң білек.
VIII Бөлімше	«Аңшы бозбала»	Алтындай сары көз.
IX Бөлімше	«Саршегір»	Садақтың оғындай суылдап.

Сондай-ақ аңшы, Сарышегірді суреттейтін жерлерді түсіндіреді. Мұғалім түсінігінен кейін, ұжымды жұмыс жүргізуге болады.

Жұптың бірінші баласына берілетін тапсырма:

- 1 Жазғы кеш.
- 2 Дөң басында.
- 3 Батқан күн.

Екінші балаға берілетін тапсырма:

- 1 Ойдағы ауыл кеші.
- 2 Аңшы бозбала.
- 3 Сарышегір.

Берілетін жалпы тапсырма мазмұны:

1 Берілген бөлімдерді оқып, әңгімеден табиғат көріністерін бейнелейтін сөздерді табу.

2 Соңғы бөлімдердің мазмұнына көңіл қою; әңгімеден Сарышегірдің қазды ілуі суреттелетін жерлерді тауып, бейнелі сөздерге назар аудару. Жұптық жұмыс барысында мұғалім осы тапсырма айналысында әңгіме жүргізеді. Содан кейін жоғарыда берілген кестені іліп қойып, талдау жұмысын ары қарай жалғастырады.

Қорытындылап айтсақ, осы суреттемені талдау төрт кезеңнен тұрады:

1 Алдын ала үйден оқып келу (көмекші-нұсқау арқылы).

2 Мұғалімнің түсіндірмелі оқуы, мәтінді меңгертуді ары қарай жалғастыру.

3 Жұптық жұмыс, оны тексеру.

4 Мұғалімнің кесте арқылы қорытынды түсінігі, талдауды жинақтау, пысықтауы [2, 51–53-бб.].

Жазушының «Қорғансыздың күні» әңгімесі – идеялық проблематикасымен, көркемдік эстетикасымен жоғары бағаға ие болған туындысы. Әлемдік әдебиеттегі көркем шығармалардан еш кем түспейтін әңгіменің көркемдік компоненттерін жеке-жеке талдап, талғауымызға болады. Мәселен, жазушының Семей өлкесінің табиғатын суреттейтін тұсы – классикалық пейзаждық үлгі. Тымырсық, қуаң тартқан өлкенің бар ғажабын, саф сұлулығын жазушы көркемдік ойлауымен өте әсерлі таныстырады.

«Табиғат суретін беру М. Әуезов үшін дара мақсат емес, ол пейзажды өзінің авторлық идеясына сәйкестендіріп, үнемі құбылтып, құлпытқа отырып қолданады. Жазушы табиғат суреттерін көбіне геройлардың ой-сезімдері, солардың түсінулері арқылы береді.

...Әуезовтің қолдануында пейзаж кейде болғалы тұрған оқиғаға ая ретінде алынады да, оқушыны соны терең түсінуіне алдын ала дайындай түседі», – деп түсіндіреді А.Нұрқатов [9, 185–186-бб.].

Әңгімеде: «С. қаласының оңтүстігін жайлаған елдің қалаға қатынасатын қара жолының үстінде Арқалық деген тау бар. Даланың көңілсіз ұзақ

жолында қажып келе жатқан керуенге Арқалық алыстан көрініп дәмелендіріп тұрады. Жолдың аузында көлденең соқылып жатқан тұрқы он шақырымдай болғанмен, еңсіз кереге сықылды, жалғыз тау. Не бауыры, не сыртында ықтыртын жоқ ысқаяқ. Арқалық жадағай, жалғы қабат болған соң, қыс соқса да оңынан соқса да паналығы жоқ азынап тұрады. Қыстың басынан екі жағын қар алып, жұмыртқадай қылып тегістеп тастайды. Сондықтан өзге жер ашық болып тұрғанда, Арқалықтың бауыры көбінесе бораннан босамайтын. Алыстан қарағанда да Арқалық бұдыры жоқ жалаңаш. Көруге аса көңілсіз. Жыл сайын қыс басынан қарлы болып, малға панасы жоқ болғандықтан, бауырын жайлаған ел малын өлтіріп, өзге ел аман отырғанда, шолақ жұрттың құрығынан құтылмайтын. Сондықтан бауырын мекен қылған ел көбінесе кедей болатын» [10, 120-б.]. Бұл пейзаждағы көркемдік ойдың тереңдеп, табиғаттың мінезін, мінез арқылы әңгімедегі болашақ сюжетке интрига жасап, көркем ойдың көрікті суретін жасайды. Арқалық тауының суретін танытуда жазушы тек таудың ғана бейнесін емес, сол тау арқылы сол кезеңнің одан әрі әлеуметтік психологиялық күйдің пернесін шертеді. Күйін толғатады. Күйігіне күйінеді.

М. Әуезовтің пейзаждық үлгісіндегі осы картина оқырман-рецепиенттің көркемдік ойлауына ерекше әсер етеді. Әңгімедегі Арқалық тауының аңызы және таудың айналасын мекендейтін қауымның көңіл күйі, тұрмысы, экономикалық халін суреткер пейзажбен танытқандай.

Қорғансыздар тағдырын суреттейтін жазушының бұл әңгімесінде дала тағдыры – Ақан мен Қалтайдың қара жер көтере алмайтын жауыздығы, панасынан айырылған үш сорлы әйелдің ауыр тағдыры, ағайында, туыстар арасындағы ашкөзділік пен тасбауырлық, даладағы жүгенсіз кеткен жуандардың әлсіздерге істеп жүрген сұмдықтары шынайы қалпымен баяндалады. Өмір шындығынан алынған осы шығарманы оқыту, онымен жас өркендерді таныстырудың ең басты мақсаты – жауыздық, тасбауырлық, қорқаулықтан сақтандыру, адам деген атқа лайық емес істерден жирендіру болуы керек. Сондай-ақ жазушының суреткерлік шеберлігін таныту, тіл көркемдігімен таныстыру әңгіменің өзіндік ерекшелігін саралауда негізгі мақсаттардың бірі. Автор әңгімеде қорғансыз Ғазиза тағдырын баяндайды, қорғансыздардың өзекті мәселелерін көтере отырып, әңгіменің шарықтау шегінде оларды жанын сала қорғайды. Әңгімеде автор сырт баяндаушы, әңгімелеуші ғана емес, дала жауыздарын айыптаушы, қаралаушы, әділ төреші биігінде де көрінетін сияқты.

Әңгіме өзіндік ерекшелігіне қарай, бірі-біріне онша қатысы жоқ бірнеше бөлімдерден тұрады:

I. Арқалық өңірінің табиғаты, ел жайлы.

II. Күшікбай батырдың тарихы, арлы өлімі.

III. Ақан мен Қалтай, олардың қорғансыздар үйінемкелуі.

IV. Кемпірдің зары, ағайындар, ел билеушілер озбырлығын әңгімелеу.

V. Шөп қора ішіндіегі айуандық.

VI. Ғазизаның жоғалуы. Аналар зары.

VII. Ғазизаның әке қабірі басында үсіп өлуі.

Міне, әңгімені оқытқанда, мұғалім оның негізінде жатқан осындай иірімдерін ескеріп, әдіс-тәсілдердің тиімді дегендерін сұрыптап алу керек.

Үйге алдын ала оқуға бергенде, әңгіменің жалпы мазмұнын меңгерту мақсат етіледі, жоспар жасап келу тапсырылады. Жаңа сабақтың кіріспесінде мұғалім төмендегідей шолу сұрақтар арқылы әңгіменің мазмұнын қысқа, тұжырымды түрде ғана айтуды талап етеді:

1 Ақан мырза мен Қалтай туралы әңгімелендер.

2 Күшікбай кезеңінің тарихы туралы не айтылған?

3 Жүдеу үй, оның тұрғындары қалай суреттелінген?

4 Кемпір әңгімесінің негізгі желісін, кейуананың мұң-зарын әңгімелеп беріңдер.

5 Шөп қорадағы айуандық, Ғазизаның мұң-зары.

6 Ғазизаның қазасы.

Алғашқы сабақтарда сұрақ-жауап арқылы әңгіменің негізгі мазмұнын меңгерту ойластырылады. Одан соң Арқалық тауының суреті, Ақан мен Қалтай портреті, қорғансыздар үйі, оның ішіндегі жандар сипаттамасы, Ғазизаның зорлықтан кейінгі ішкі мұң-зары, өлімі баяндалатын жерлердің негізгі дегендерін оқып, түсіндіріп, білімгерлердің әңгіме мазмұнын одан әрі меңгеруі жалғастырылады. Әрине, мәтін оқуға оқушылар қатысып отырады. «Мәтінге жуық әңгімелету, Ғазиза монологін мәнерлеп оқыту сияқты мәтінмен жұмыс жасалынады» [2, 55–57-бб.].

Қаламгердің «Жетім» әңгімесіндегі пейзаждық үлгі – кейіпкердің психологиялық күйімен астастырыла ерекше фондағы, бояуы қанық сурет. Бас кейіпкер Қасымның үрейі мен қорқынышын анық көрсетуде пейзаждық көріністің рөлі ерекше. Мәселен: «Табиғат балаға қатал, суық көрінеді. Жан-жақта жүдеу тартып, жұмырланған боз төбелер қайғылы сырымен, дүниеге шерімен сазарғандай. Бетіндегі ақ көде, сары селеуді сүйретіліп, сумаңдап соққан түн желі желпи қозғап сілкініп тұр. Қарауытқан көлеңкелі сайлар қара түннің қараңғы сырын бауырына жиып, әлденеге сақтап тұрғандай болады. Белгісіз тұңғыық жүрегін жаныштады. Әрі салқын, әрі қорқынышты күйді есіне түсіргедей болады. Жүрегін қорқыныш басып, жалғыздық жеп келе жатқан баланы не бастап келеді? Жеті түнде айдап шыққан айдаушы кім? Айдаушы – сол баланың тағдыры еді» [10, 80-б.]. Пейзаждық үлгінің басты элементі – түнектегі баланың үрейі. Егер де суреттердің органикасына тереңдей үңілетін болсақ, жазушы табиғатты емес, жан дүние

пейзажын жасағандай әсер қалдырады. Демек, бұл жердегі сурет – адам психологиясындағы үрейлі күй. Мәселен, жетім бала Қасымның бұл күйге түсу барысын жазушы әңгіменің келесі компонентінде түсіндереді. Әбден зәребап болған жетім баланың қашудан басқа амалы жоқ. Қашу керек. Елсіз жерге кетуі керек. Әйтпесе, көрер күні таяқ жеумен өтеді. Міне, осындай психологиялық күйге ұшыраған жетім Қасымның сана-сезіміне табиғаттың өзі сондай сұрлы. Қорқынышты. Демек, ішкі әлемнің көңіл күйі сыртқы әлем табиғатпен үйлесімділік тапқан. Ішкі психологизм. Шығарма шешіміндегі Қасымның өлі күйінде табылуында да жұмбақ бар. Қасымның өлі денесін көретін аттылы екеу оның өлігінен бұрын баланың жанының, рухының өлуін көрсетіп қояды. Өйткені бала үрейінің параллель көрінісі – табиғат пейзажы. Табиғат көрінісінің керемет формасы осы әңгімеде суреттелеген.

Қорытынды

Жалпы М. Әуезовтің пейзажға көп мән беретіні оның бүкіл шығармашылығынан анық көрінеді. Дегенмен М. Әуезов шығармаларындағы пейзажды «оқырманға мақала тілімен жеткіземін деу бос әурешілік екенін былай қойғанда, бұған тіпті сыншылық көзбен түсіндірме берудің өзіне кісі жүрексінеді», – дейді Б. Сахариев [11, 29-б.].

Қорыта келгенде, табиғат суреттері М. Әуезовтің өз шығармаларында жасаған көркем күмбезінің айшықты, әдемі өрнектері болып саналады. Жазушы әңгімелеріндегі табиғат өрнектері – тек қоршаған аймақ, мекенжай айнасы емес, адамдар арасындағы қақтығысқа не қарама-қарсы қойылып, не бағыттау, мегзеу мәніне ие болып отырады. Табиғат құбылысын жазушы соны сапаға көтеріп, үлкен көркемдік элемент дәрежесіне жеткізеді. Жазушы суреттеген пейзаж қаһармандардың сезім, түйсік, көңіл күйін айқындап, өмір-болмысының қат-қабат қыртысын ашуға қызмет етеді. Сөйтіп, М. Әуезов табиғат көрінісін шығармада қосалқы әшекейлік көлемде қалдырмай, жанды, мәнді, әрлі құбылыс етіп қолдануы жазушының өз шығармашылығындағы ғана емес, жалпы қазақ әдебиетіндегі ұлы жаңалықтардың бірі болып қосылуында еді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Серғалиев, М.** Қорғансыздың күні композициясы мен тілі [Мәтін] // Абай. – 1997. – №2 – 3. – Б. 39–41.

2 **Бітібаева, Қ.** М. Әуезов туындыларын мектепте оқыту [Мәтін]. – Алматы : Мектеп баспасы, 2002. – 288 б.

3 **Шипман, С & Шипман В. К.** Когнитивтік стильдер : кейбір концептуалды, әдістемелік және қолданбалы мәселелер [Мәтін]. – Вашингтон : Американдық білім беру зерттеу қауымдастығы, 1985. – 291 p.

4 **Бердібаев, Р.** Дәстүр тағлымы. Зерттеулер, мақалалар [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1973. – 232 б.

5 **Нұрғалиев, Р.** Екі томдық шығармалар. Талағыс. Әдеби дәстүр мен әдеби даму [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1991. – 2 т. – 576 б.

6 **Қаратаев, М.** Әуезов – әдебиетіміздің классигі / Кітапта : Әуезов М. Кінәмшіл бойжеткен : Әңгімелер және повесть [Мәтін]. – Алматы : Жалын, 1994. – 368 б.

7 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 1992. – 352 б.

8 **Әуезов, М.** Шығармалар. 12 томдық [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1969. – 12 т. – 536 б.

9 **Нұрқатов, А.** Жалғасқан дәстүр. Зерттеулер, мақалалар [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1980. – 312 б.

10 **Әуезов, М.** Әңгімелер 1 том [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1979. – 1 т. – 456 б.

11 **Сахариев, Б.** Күрескер тұлғасы. Мақалалар, зерттеулер [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1979. – 376 б.

References

1 **Serғaliev, M.** Qorғansy`zdy`n kўni kompoziciyası` men tili [An orphan's lot – composition and language] [Text] // Abaj. – 1997. – №2 – 3. – P. 39–41.

2 **Bitibaeva, Q.** M. Auezov tuy`ndy`lary`n mektepte oqy`tu [Teaching the works of M. Auezov at school] [Text]. – Almaty` : Mektep baspasy`, 2002. – 288 p.

3 **Shipman, S & Shipman V. K.** Kognitivtik stil`der: kejbir konceptualdy`, adistemelik zhane koldanbaly` maselerler [Cognitive styles : Some conceptual, methodological and applied issues] [Text]. – Washington : American Educational Research Association, 1985. – 291 p.

4 **Berdibaev, R.** Dastyr tarly`my`. Zertteuler, maqalalar [Traditional education. Researches, articles] [Text]. – Almaty` : Zhazushy`, 1973. – 232 p.

5. **Nyrғaliev, R.** Eki tomdy`k shy`farmalar. Telary`s. Adebi dastyr men adebi damu [Works in two volumes. Telagys. Literary tradition and literary development] [Text]. – Almaty` : Zhazushy`, 1991. – 2 t. – 576 p.

6 **Qarataev, M.** Auezov – adebetimizdin klassigi / Kitapta : Auezov M. Kinamshil bojzhetken: Angimeler zhane povest` [Auezov is a classic of our literature / In the book: Auezov M. The guilty girl: Stories and Tales] [Text]. – Almaty` : Zhaly`n, 1994. – 368 p.

7 **Qabdolov, Z.** Sdz oneri [The art of the word] [Text]. – Almaty` : Kazak universiteti, 1992. – 352 p.

8 **Әуезов, М.** Шығармалар. 12 томдық [Works. 12 volumes] [Text]. – Алматы : Zhazushy, 1969. – 12 т. – 536 p.

9 **Нұрғатов, А.** Zhalғasқан дәстүр. Zertteuler, maқalalar [Continued tradition. Researches, articles] [Text]. – Алматы : Zhazushy, 1980. – 312 p.

10 **Әуезов, М.** Әңгімелер 1 том [Stories. 1 volume] [Text]. – Алматы : Zhazushy, 1979. – 1 т. – 456 p.

11 **Сахариев, В.** Күрескер тұлғасы. Мақалалар, zertteuler [Fighter of personality. Articles, researches] [Text]. – Алматы : Zhazushy, 1979. – 376 p.

01.02.23 ж. баспаға түсті.

07.11.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. А. Азамбақыт¹, А. М. Картаева¹, А. Т. Тамаев²

¹Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск;

²Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы.
Поступило в редакцию 01.02.23.
Поступило с исправлениями 07.11.23.
Принято в печать 25.02.24.

АНАЛИЗ И ПРЕПОДАВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОСТИ В РАССКАЗАХ МУХТАРА АУЕЗОВА

В качестве основной цели и направления статьи рассматриваются пути обучения художественному мастерству в рассказах великого писателя, ученого Мухтара Ауэзова. Говорят, что писатель посвятил свою сознательную жизнь казахской литературе и культуре, истории и национальному искусству, и также своими первыми рассказами он поднялся до уровня европейской прозы. Выявлены искусные черты прозы М. Ауэзова, тщательно проанализированы жизнь персонажей, изображенных в произведениях писателя, их портреты, характеры и внутренняя психология, также умение описывать явления природы в соответствии с настроением человека. Ученые М. Картаев, З. Ахметов, Р. Бердыбаев, Р. Нурғали и др. говорили, что произведения Мухтара Ауэзова, известного как мастера пейзажа, относятся к мировой классике. Об этом свидетельствуют их мнения и

анализируются первые рассказы. Доказано, что пейзаж, описанный писателем, играет особую роль в узнавании характера и психологии героя в произведении. В рассказах: «Қыр суреттері», «Қорғансыздың күні», «Жетім» ярко выражено художественное мастерство писателя, в которых раскрываются чудесные явления природы. В ходе исследования автор уделяет особое внимание мастерству описания художественного пространства писателя, в том числе пейзажа. В ходе анализа автор подчеркивает идейно-эстетическую сторону произведения пейзажных образцов художника. Рассматривая мнения о творчестве писателя, автор демонстрирует художественное мастерство в рассказах писателя. Кроме того, в ходе исследования автор использует методы и приемы обработки информации, сопоставления, систематизации и обобщения художественных образов при исследовании художественного мира писателя. Рассказы М. Ауэзова известны мировой публике, а рассказы писателя по своим художественным особенностям считаются достоянием нашей литературы.

В заключительной части статьи авторы приходят к выводу, что использование писателем природных явлений в качестве второстепенных элементов в произведении является одним из больших нововведений не только в творчестве автора, но и в казахской литературе в целом.

Ключевые слова: писатель, рассказ, художественное мастерство, пейзаж, обучение, анализ текста, метод.

*А. А. Azatbakyt¹, А. М. Kartayeva¹, А. Т. Tamayev²

¹East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk;
²Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Republic of Kazakhstan, Almaty.
Received 01.02.23.
Received in revised form 07.11.24.
Accepted for publication 25.02.24.

ANALYSIS AND TEACHING OF ARTISTRY IN MUKHTAR AUEZOV'S STORIES

As the main purpose and direction of the article, the ways of teaching artistic skill in the stories of the great writer, scholar Mukhtar Auezov are

considered. It is said that the writer devoted his conscious life to Kazakh literature and culture, history and national art, and it is said that he rose to the level of European prose with his first stories. The skillful features of M. Auezov's prose are identified, the life of the characters depicted in the writer's works, their portraits and characters, their inner psychology, and the ability to describe natural phenomena in accordance with the mood of a person are carefully analyzed. Scientists M. Karataev, Z. Akhmetov, R. Berdybaev, R. Nurgali, etc., said that the works of Mukhtar Auezov, known as the master of landscape, are among the world classics. It is proved by their opinions and the first stories are analyzed. It is proven that the landscape described by the writer plays a special role in recognizing the character and psychology of the character in the work. The writer's artistic skills are highlighted in the stories: «Kyr suretteri», «Korgansyzdyn kuni», «Zhetim» which reveal the wonderful phenomenon of nature. In the course of the research, the author pays special attention to the skill of describing the writer's artistic space, including the landscape. During the analysis, the author emphasizes the ideological and aesthetic side of the work of the artist's landscape samples. Considering opinions about the writer's work, the author demonstrates artistic skill in the writer's stories. During the research, the author uses various methods to explore the artistic world of the writer. M. Auezov's stories are known to the world public, as well as the writer's stories are considered a treasure of our literature due to their artistic features.

In the final part of the article, the authors come to the conclusion that the writer's use of natural phenomena as secondary elements in the work is one of the great innovations not only in the author's work, but also in Kazakh literature in general.

Keywords: writer, story, artistic skill, landscape, teaching, text analysis, method.

SRSTI 16.21.29

<https://doi.org/10.48081/ELDM2166>

N. Aitova¹, *D. Ospanova²

¹Maqsut Narikbayev University,
Republic of Kazakhstan, Astana;

²Shaisultan Shayakhmetov National
Scientific and Practical Center «Til-Kazyna»,
Republic of Kazakhstan, Astana.

*e-mail: dana.zhanabekkyzy@gmail.com

VERB-BASED EMOTIVE STRUCTURES IN THE LINGUISTIC CORPUS BASE

The study of emotions from a linguistic and linguocultural point of view requires an integrated approach to this issue. Given its importance in social communication, adequate and meaningful representations of human emotions should be reflected in the language. In this regard, the importance and relevance of research on emotions has been gaining momentum in recent decades. In the article, the National Corpus of the Kazakh language (test.qazcorpora.kz) the verb-based emotive structures at the base were analyzed. The main attention is paid to the lexical-grammatical and semantic features, emotive function and potential of verbs. These verb forms have grammatical, derivational and semantic characteristics. The purpose of the article is to analyze selected verbs, to study the emotional transformation of words for expressing thoughts and emotional states and their emotive state in their independent state and in language communication, thereby revealing the semantic, grammatical, lexical, functional features of emotive units in the Kazakh language. Verb-based structures based on the National Corpus of the Kazakh language were selected for the research material. As a result of the research work, the distinction between emotional units and emotive words in the Kazakh language was revealed, the emotive function of verb-based structures was demonstrated, the potential for expressing the mental state of the speaker, the features of use and the effect on the recipient was revealed.

Keywords: emotive, emotivity, verb-based structures, emotive structures, vocabulary-semantics, Linguistic Corpus.

Introduction

Emotions have a special importance and role in the relationship of people. In this regard, the interdisciplinary interest in emotions also prevails. However, the research of linguists in this direction has become relevant only in the last thirty years. That is, the reason for this lies in the fact that emotions are traditionally perceived outside the language, as a mental state. And the study of emotions in relation to language is a process that requires simultaneous consideration of the linguistic and cultural identity of each language, the lexical and semantic function, the potential of words for transmitting emotions and the emotional competence of the language representative. This indicates the relevance in science of studying the emotive aspects of the pronunciation of affect in various communicative situations. As for emotion, there is no unambiguous opinion regarding its classification in each language or culture. We think that emotion requires a different aspect approach. On this occasion, the study of language and emotions can provide important results on the impact of language on communication.

There are emotional units in the language. They are long-term, have gone through a period of historical formation and are formed in the mind of the consumer of language with certain associations related to emotions. However, in the language, along with emotional units, other units also carry emotive functions. In other words, there are units that serve to express emotions in terms of spending and serve as a source of various techniques that can have an emotional potential from a neutral position according to the emotive competence of the language user [1]. In modern linguistics, for the most part, these are used indistinguishable. We think that one of the main reasons is the lack of understanding of how, why, and for what purpose the aspects of research are separated. Therefore, first of all, we think that it is theoretically justified and practical to consider one purely linguistic and the other from the point of view of communication in order to distinguish between the categories of emotion, emotionality, emotionality in the language. For this purpose, this research paper analyzes the emotive function and potential of verb-based structures in corpus-based colloquial language, journalistic texts.

In traditional linguistics, the idea is formed that something emotional and rational is the opposite phenomenon in language, word, text. That is, according to this concept, language is tied to thoughts, they are synchronous, and emotions give only connotations that contribute to understanding the semantics of a word. However, the direction is different when we consider language as an important characteristic of a person – a linguistic person. Here, emotion as the core of personality is considered as the motivational and cognitive basis of language [2, 134].

The analytical work shows how components in a language interact, generating a certain meaning. The purpose of the research work is to: (1) study of emotive

vocabulary and extralinguistic elements for expressing used emotions in the corpus of the Kazakh language (colloquial, journalistic subcorps); (2) analysis of verb-based emotive structures; (3) analysis of emotive function and potential of certain categories of verbs in the language.

The emotive potential of verb-based structures in communication reveals new concepts of language communication and reveals the level of influence (perception, express) of verb structures in the Kazakh language on human emotions. In this article, a typological picture of the use of emotive vocabulary in the Kazakh language based on the corpus and their mutual emotional impact on the recipient was given and described. According to the results of the work, the relevance of revealing the semantics and grammatical interpretation of verb-based structures opens the way for research work in a new direction.

Literature review. It is known that linguists (K. Buhler, M. Breal, Jac. van Ginneken, E. Sepir, G. Guillaume) in terms of the object of its study on the linguistics of emotion have an ambiguous attitude to whether the science of linguistics should deal with emotional structures. One group of scientists considers the study of emotional structures to be extra-linguistic, the other group (Ch. Bally, Ginneken, M. Breal) considers the expression and expression of emotions to be the actual function of language. According to M. Breal, the word is born not to describe an ill-conceived opinion and judgment and a message, but to express an inner intention, to make a ruling, and this is impossible without the accompaniment of emotions [1, p. 15].

Among the scientists who conducted unusual research in the direction of emotiology, we can name V. I. Shakhovsky, A. Vezhivitskaya, E. S. Aznaurova, S. B. Berlizon, I. V. Arnold, E. M. Galkina-Fedoruk, M. D. Gorodnikova, V. A. Maltsev, N. M. Mikhailovskaya, N. M. Pavlova and others. We can use the thoughts and conclusions of these scientists in our article and prove them in making conclusions.

In addition to the research that laid the foundation for emotive linguistics, in recent years, lexico-semantic analysis of communication, media discursive emotive units has become the basis for productive and innovative conclusions [3].

Syntax and semantics of emotive structures in relation to the mental state of people [4, p. 7], comparative and correlative studies on the emotive corpus, as well as on the development of language [5, 6, 7], emotive vocabulary in fiction, the role of emotive vocabulary in Language Teaching, semantic and grammatical aspects of emotive verbs [8], as well as the study of the categories of causator, experiencer, phatic emotivity in sentences with emotives give productive results [9, 10].

The main reason for the choice of verb-based emotive structures in the corpus as a source of research is due to the expendable and semantic specificity

of verbs. Verbs provide the most accurate presentation of various situations, movements, relationships and phenomena related to the emotional state of a person through characteristic categories in a sentence. According to scientists, half of the vocabulary of the Kazakh language is verbs. Therefore, the study of verbs in the modern Kazakh language, the study of its grammatical features and vocabulary, morphological role, syntactic function, formation, stylistics is not a matter ending today [11, p. 143]. That is why in this research paper we are going to analyze the role, potential and function (emotive) of verbs in the expression of human emotions.

Materials and methods

Verb-based emotives are studied in sentences as means of communicating the thoughts and emotional state of the listener to the reader. Journalistic texts on the basis of the «National Corpus of the Kazakh language» with a volume of more than 13 million words were used for analysis with the distinction of emotional units and emotive words, and emotive structures were typed from the internal corpus of spoken language texts. Dialogues, questions and answers, pauses, intonation, etc. in colloquial texts, which can serve as a real example of emotive structures, were analyzed, including verbal and nonverbal methods of transmitting emotions. In this research work, emotive vocabulary was taken up from the point of view of contextuality [13]. The English transcription of the examples in the article was given in vertical parentheses.

Using examples from the programs «Asyq Alan», «Sana», «Uaqyt Korsetedi», «Teledariger», etc. in the framework of colloquial texts, emotional expression and its impact on the audience, verb-based emotives that are often used in expressing their emotional state of the Kazakh audience, as well as the emotive potential of structures in the Kazakh language are determined. In other words, the selected linguistic corpus content is rational as a source that creates expression and activates mutual emotional relationships. The main attention was paid to the main and peripheral semantics of emotive lexemes.

The analyzed examples were typed using the cash copy-paste method. This approach to collecting material was effective for obtaining accurate examples, analyzing emotive and emotional lexemes. The context was not completely taken away, mainly because of the emphasis on emotive structures. In question and answer examples, the personal data of the narrator, listeners were kept secret. The analytical work was carried out using complex /mixed methods: automated applications and emotive-semantic analysis, as well as a manual verification of emotional markers.

Results and discussion

Some linguists reject emotionality in linguistics. For example, E. M. Galkina-Fedoruk suggests that there is no emotional vocabulary in the

language. V. A. Zvegintsev believes that emotions are not included in the structure of language. And Ch. Bally expresses the opinion that everything is emotional in the language. Scientists believe that all vocabulary and the word in the language are emotional [1, p. 41]. *And according to our formulation, emotion is a motivation that is based on words, which turns units in the language into an emotive structure at a certain level. In language, everything may not be emotional or emotive, but in usage, everything serves directly or indirectly to convey emotions.*

The circle of verbs is wide and diverse. Verbs are words that semantically express a gesture, a well-known process, various changes and phenomena. Also, verbs also refer to various features of human emotions associated with Action, Movement.

Regardless of which word class the root of the verb that conveys emotions is from, the verb absorbs the morphological, syntactic, etc. features of the verb after it accepts the generating suffix and passes to that word class: *ойбай – ойбайла – ойбайлама – ойбайлас, ойбайлат, т.б.; мылжың – мылжыңда – мылжыңдама, мылжыңдас, мылжыңдат, т.б.* [oibai – oibaila – oibailama – oibailas, oibailat, t.b.; myljyn – myljynda – myljyndama, myljyndas, myljyndat, t.b.].

To determine the function and potential of verb-based emotive structures in the Kazakh language in the transmission of human emotions, we analyze their activation during language connection and communication.

If each language has its own structural and stylistic features, we can say that the features of the Kazakh language have a high potential in the category of emotionality. It can be traced in the following examples:

a) **Ketuıı** ары, сенімен ойнамаймын. [Ketshi ary, senimen oinamaimyn].

b) **Kem** жоғал, көзіме көрінбей, – деп айғайлаған Тезекбай жер тепкілеп аяғының астындағы шаңды басына көтерді. [Ket joghal, kozime korinbei, – dep aighailaghan Tezekbai jer tepkilep aiaghynyn astyndaghy shandy basyna koterdi].

c) **Соғыс басталды!**» деп бақырғанда, әлгі дәрігер: «Шық оңбаған, **кет** әрі!» деп, жұмысын әрі қарай жалғастыра береді. [Soghys bastaldy!» dep baqyrghanda, algı dariger: «Shyq onbaghan, ket ari!» dep, jumysyn ari qarai jalghastyra beredi.]

d) – **Kem**, ары, мен сенің папаң емеспін, – дедім жүзімді суытып, – Өзің кімнің баласысың? [13]. [– Ket, ary, men senin papan emespin, – dedim juzimdi suytup, – Ozin kimnin balasysyn?]

We see the role of the given verb command weather, desire weather in giving the narrator a feeling of resentment (a), anger (b), fear (C), disapproval, admiration (d). In addition, it is known that in a sentence, language units function in a single whole in a complex way. Although the main emotive units are verbs, kinesic,

proxemic, prosodic operations that accompany verbal ways of speech, such as accent, intonation, emotional-expressive units (*аяғының астындағы шаңды басына көтеру, жүзін суыту, бақыру*) and even punctuation, give a complex influence in order for the emotion to be transmitted figuratively, according to the purpose of conveying the emotion of the narrator, influencing the listener.

Even with the use of mood, jaw, positivity, negation and verbs in sentences, the emotive coloring is transformed. Although the verb to reflect, which we have given above, is negative, it is emotionally transformed into a positive emotive verb in a sentence: for example, *Жаным, Қасен, ойбайлама, жасыңды тый* [Janym, Qasen, oibailama, jasyndy tyi]. Similarly, the use of positive verbs gives negative emotions. That is, the potential for both positive and negative emotions is related to communication. For example, when negativity often comes with an order, expresses aggression, resentment, resistance, a desire mood can give a request, gratitude, a conditional mood, or a transitional emotional feeling from one state to another.

а) *Тек Оспанхан аға «Папа, тұр!» дегенде ғана есімді жидым-ау деймін: – Оспанхан, сен баланы мазалама, – деді Құрекең.* [Tek Ospanhan agha «Papa, tur!» degende ghana esimdi jidym-au deimin: – Ospanhan, sen balany mazalama, – dedi Qureken.]

б) *Осы сауал мазалайды бізді.* [Osy saual mazalaidy bizdi.]

с) *Маған ақыл айтпаңдар, тегі.* [Maghan aqyl aйтpandar, tegi.]

д) *Бибігүл Төлегенова апаларың бір сөзінде: «Эстрада деген сөзді айтпаңдар маған, ол – мен үшін нөл» – деді.* [Bibigul Tolegenova apalaryn bir sozinde: «Estrada degen sozdi aйтpandar maghan, ol – men ushin nol» – dedi.]

е) *Қайран ғана елу мың теңгем-ай, машинисткаға бергенше, тоңазытқыш алсамшы...* [Qairan ghana elu myn tengem-ai, mashinistkagha bergenshe, tonazytysh alsamshy...]

ж) *Бірақ сол жолы әкемнің менімен мәңгі қоштасқанын білсемші?! [13]* [Biraq sol joly akemnin menimen mangi qoshtasqanyn bilsemshi?!]

As we can see from the examples above, we can see that by order we know that there is an absolute prohibition, anger, or impatience, defense, resistance (a), an accompanying discomfort (B), disapproval (c, d), regret (e, F), which refers to the cause of inner anxiety. Also, additional emoticons are given here, both through the suffix (*тегі*) and the numeral (*нөл*).

The emotive potential of the verbs «*alsamshy* (e), *bilsemshi* (f)» in the person of desire Rai is also obvious as a linguistic unit and is directly integrated with the emotions of the narrator. The scientist A. Baitursynuly attributes this to resentment (пенім рай). In the same way, desire recognizes mood as «a kind of word that indicates unwillingness to focus on the case.» [14, 243 p.]. If we look at the first sentence above from a component point of view, regret in the sentence is expressed

through the form of the verb «*alsamshy*», the main way of expressing regret inside («*tonazytysh alsamshy*»), and the interjection «*Qairan*» and the preposition «*ay*» are also integrated into the more accurate transmission of emotions. In addition to the function of the interjections as an emotional unit, we also see the emotional role of prepositions and particles.

Auxiliary verb structures also acquire different shades when used to convey the emotive. For example,

а) *Бабалардың сеніп қалдырған аманаттары тапталмаса екен деймін.* [Babalardyn senip qaldyrghan amanattary taptalmasa eken deimin.]

б) *Ғылыми-фантастика жанрына көбірек көңіл бөлсеңіздер екен.* [Ghylymi-fantastika janryna kobirek konil bolsenizder eken.]

с) *«Адастырып кетпесе екен «Көк тұман» деп күрсінем || Әйтпесе, кім ішпеді дейсің менің қанымды || ал менің қаным әлі тәтті қан!..»* [«Adastyryp ketpese eken «Kok tuman» dep kursinem || Aйтpese, kim ishpedi deisin menin qanymdy || al menin qanym ali tatti qan!..»]

д) *Күн шықпаса екен, таң атпаса екен дейді.* [Kun shyqpasa eken, tan atrasa eken deidi.]

In these sentences, depending on the context, desire (a), request (b), distrust (c), seclusion, opposition to a natural reasonable phenomenon (d), desire (a, d), which is the main units of the content.

е) *Қарапайым халық сол себептен || қалай айтсам екен, жоғарыдан || ақша... бөлінген ақша нақты бір мақсатқа пайдаланса, жеткізуге болады барлығын.* [Qarapayim halyq sol sebepten || qalai aitsam eken, jogharydan || aqsha... bolingen aqsha naqty bir maqsatqa paidalansa, jetkizuge bolady barlyghyn.]

ж) *Біз ол ауыл адамдарының қасында жүрген жоқпыз *го* (гой) мысалға, болмаса сол адамдардың қалтасын, қалай айтсам екен || біз біреудің ақшасын санағанын жақсы көреміз.* [Biz ol auyl adamdarynyn qasynda jürgen joqpyz *ghoi* (ghoi) mysalgha, bolmasa sol adamdardyn qaltasyn, qalai aitsam eken || biz bireudin aqshasyn sanaghanyn jaqsy koremez.]

And in these examples (e, f), taken from the text of the spoken language, the analytical form is used in a completely different function than in the previous sentences – for the purpose of parsing words to soften them as a clamping structure. As we can see from this, homogeneous, single-sample verb structures do not have the same meaning semantically in all cases.

In verb structures, the conditional mood person and the negative verb combination express a sense of persistence, a state of direct opposition/struggle: *Сұрасаң да, бермеймін; Сүйресең де, ермеймін.* [Surasan da, bermeimin; Suireesen de, ermeimin]. The case is contrary to the purpose of the case [14, p. 240]. This is what the scientist A. Baitursynuly calls «*ereuil rai*», indicating its role in terms of emotional activity.

Negative emotions are expressed through structures that come in combination with negative verbs such as regret, distrust, doubt, sadness (a, b, c).

а) Осы құрметті оған сол уақытта жасасаңдар, Мұқағали маңдайы жарқырап ортамызда **жүрмес** пе еді?! [Osy qurmetti oghan sol uaqytta jasasandar, Muqaghali mandaiy jarqyrp ortamyzda jurmes pe edi?!]

б) Шіркін, екі көзім аман болғанда, бұлай **жүрмес** едім-ау! [Shirkin, eki kozim aman bolghanda, bulai jurmes edim-au!]

с) Келер ме екен, **келмес** пе екен? [Keler me eken, kelmes pe eken?] [13].

The types of mood created by these structures, according to A. Baitursynov, can be attributed to the «*mun rai*». The structures analyzed above are verb structures that are neutral in the language content in the singular, and emotive in the language. In addition, there are also purely emotional units. They can be emotive (b, c, d) or non-emotive (a). For example, let's analyze the emotional content of the verb *zhylau* / *zhylamau* (to cry / not to cry) in concrete arguments. In the given sentences, it expresses the emotions of consolation, condolence (b), pleading (c), desire (d):

а) Ұлы да **жылады**. [Uly da jylady].

б) Ең бастысы – **күйінбе**, ең бастысы – **жылама**, түсініп тұрмын қандай күйде отырғаныңды. [En bastysy – kuiinbe, en bastysy – jylama, tusinip turmyн qandai kuide otyrghanyghdy.]

с) Оны түсінбеген мен сол мезетте анамды құшақтап «Мама, неге жылайсың, **жыламашы**, сенің көз жасыңды көргім келмейді», – деген жыламсыраған даусымды естіген анам әңгіме тиегін ағытты. [Ony tusinbegen men sol mezette anamdy qushaqtap «Mama, nege jylaisyn, jylamashy, senin koz jasyndy korgim kelmeidi», – degen jylamsyraghan dausymdy estigen anam angime tiegin aghytty.]

д) Сіз жыламаңыз, аналарымыз **жылаамасын**. [Siz jylamanyz analarymyz jylamasyн.]

One of the most meaning – rich forms of the verb is the voice. A. Isakov, when defining the category of voices in Kazakh language, connects the voice with the expression of the relationship between the subject and the object of the action, while Y. Mamanov connects it with types of verbs «salt and sabakty».

а) Актриса Роза Мұқатаева бас кейіпкерді сомдаудың өте қиынға түскенін айтып, «Алланың қиын тағдыры мені **жылатты** да, жабырқатты», – дейді. [Aktrisa Roza Muqataeva bas keiipkerdi somdaudyn ote qiyngha tuskenin aityp, «Allanyn qiyn taghdyry meni jylatty da, jabyrqatty», – deidi.]

б) [Кәсіпкер, ер адам]: Иә, ол енді ата-ана достарына айтуы мүмкін: «Бауырым, сен мені **ренжіттің**», – деп, бірақ ***балдарына*** (балаларына) қалай ***айтад*** (айтады)? [Kasipker, er adam]: Iә, ol endi ata-ana dostaryna aituy

mumkin: «Bauyrym, sen meni renjittin», – dep, biraq ***baldaryna*** (balalaryna) qalai ***aitad*** (aitady)?]

с) Оның дауысының қатты шыққаны сонша, шешем марқұм «малды **үркімесің**, даңғырлатпа» деп ұрсатын, – дейді ол. [Onyn dauysynyn qatty shyqqany sonsha, sheshem marqum «maldy urkitesin, danghyrlatpa» dep ursatyn, – deidi ol].

Emotive verbs are semantically derived, that is, they are formed nominal predicates that absorb certain semantic features of the personal state of the experimenter (experiencing a feeling), the loss of internal boundaries, the crisis state. A distinctive feature of the emotional state is its conditionality, which is transmitted from the outside, so the scientist Nikitina also notes that the main companions of structures with emotive predicates are causal components [4]: *We were pleased with the rain = We enjoyed the rain = We rejoiced, (because) that it was raining. Scientists call such structures causative and attribute causal components to causative: «...его категорильная семантика может быть личной, предметной, пространственной и пропозициональной. Поскольку семантика причины является обязательной валентностью переходных эмотивных глаголов, они называются каузативными эмотивами. Соответствующие корреляты называются возвратными эмотивами»* («... its categorical semantics can be personal, objective, spatial and propositional. Since the semantics of the cause is the obligatory valence of transitive emotive verbs, they are called causative emotives. The corresponding correlates are called recurrent emotives») [4, 12 б.].

As for the difference between emotive and emotional words in relation to tenses, for example, *қорықтым*, *жыладым* [qoryqtym, jyladym] (since the Past Tense is an event that has happened, the narrator is using only the narrative purpose right now).

And if we say *Мәссаған, мен қорқып тұрмын* (Wow, I'm scared), then we look at it as an emotive. Because the narrator expresses his emotions by describing his inner state. That is, the emotions depicted in the language and the state inside do not always coincide. From this we can see the diversity of the state inside and the asymmetry of the language of spoken emotion:

- *Although a person has an emotional state inside, you can not let him out;*
- *Emotionality can be expressed without emotion;*
- *The state inside may be different, the released emotion may be different [2].*

The tone of each word is diverse: depending on the situation, according to the situation of perception by the addressees of the same emotive effect, according to the word chosen by the producer to reflect his emotions. We note that such issues, the problem of understanding emotional understanding and emotive pronunciation require deep study. Because in language communication, an emotional word may

not affect the listener, or vice versa, an emotionless word may excite and excite its receiver.

Conclusions

The general task of expressiveness, emotionality and emotiveness in communication is to show or determine the subjective attitude to the stated situation. On the part of the speaker or writer – this is the strengthening, individualization of the narrative, the emphasis on pronunciation, the rejection of linguistic standards, norms in the expression of feelings, emotions, moods, the creation of imagery and aesthetic effect. And on the part of the student or listener, this is an intensification and slowdown in attention, an intensification of reflection, the appearance of emotions and feelings [15].

Emotions are related to interpersonal relationships and cannot be taken apart from the context (linguistic, emotional, social, cultural, etc.). It is not enough to cover the words used in the study and analysis of emotive language, the situation in the relationship, the environment and the interaction of these linguistic, paralinguistic and extralinguistic exchanges should be given importance [16, p. 24].

As a result of the research work, we draw the following conclusions. As a result of the study of verb-based structures in the base of the linguistic corpus, the relevance of the problems of emotional conversation, emotive and emotional language in words, conceptualization of affect, symbolicity of emotions, emotionality of individual languages, grammatical, semantic aspects of emotional utterances, etc. and their significance for the study were revealed.

Thus, the units related to human emotions based on the national corpus of the Kazakh language allow us to accurately track the potential of the modern Kazakh language, first of all, given in the linguistic aspect on a specific example of modern communication. Secondly, verb-based emotive structures in the context, each one has an emotive content unique to it. Thirdly, from the point of view of the colloquial aspect, we note that in the texts of the spoken language verb structures with respect to emotions deviate from the norm, and in journalistic texts the most literary norm is observed, but in the texts of the spoken language the role of nonverbal actions of expressing emotions takes a clear priority (pause, intonation, etc.). Therefore, the main source of the study of emotion is the language itself, which expresses, describes, simulates, imitates, categorizes, classifies, structures, describes it, invents true – false means for its explication and implication.

Suggestions for future research. As a result of the work, we noticed that the priority should be given to the study of emotions and their linguistic and non-linguistic manifestations in my language. In particular, we are confident that the study of nonverbal methods of transmitting forms and emotions, which are implemented during communication, with a complex subgroup together with structures, units, will give effective results in many directions. Such studies form

the associative, cognitive, traditional foundations of the formation, emergence of emotive codes in language.

Acknowledgements. We express our gratitude to the participants in the development and improvement of the project <https://test.qazcorporaz.kz/>.

References

- 1 **Шаховский, В. И.** Эмоции : Долингвистика, лингвистика, лингвокультурология [Текст]. – М. : Книжный дом «Либроком». 2009. – 128 с.
- 2 **Шаховский, В. И.** Лингвистическая теория эмоций : Монография [Текст]. – М. : Гнозис. 2008. – 416 с.
- 3 **Absattar, A., Mambetova, M. & Zhubay, O.** The potential of emotive language to influence the understanding of textual information in media coverage. [Text]. – Humanit Soc Sci Commun. – 9. – 2022. – P. 78–95.
- 4 **Никитина, Е. Н.** Синтаксис и семантика эмотивных глаголов (к проблеме лингвистической интерпретации текстов, написанных авторами с психическими расстройствами) [Текст] // Вестник Томского государственного университета. Филология. – № 79. – 2022. – С. 109–130.
- 5 **Оспанова, Д.** Фразеологизмдер эмотивтілігінің жалпы және түркі тіл білімінде зерттелуі [Текст]. ҚазҰУ хабаршысы. Шығыстану сериясы, [S.l.], v. 99, №4. – 2021. – 25–33 бб.
- 6 **Anthony, L.** Visualisation in corpus-based discourse studies. // In: Taylor C, Marchi A (eds) Corpus approaches to discourse : a critical review [Text]. – London : Routledge, 2018. – P. 97–224.
- 7 **Lindquist, K. A., MacCormack, J. K., Shablack, H.** The role of language in emotion: predictions from psychological constructionism. [Text]. // Front Psychol. – 2015. – P. 82–98.
- 8 **Кукатова, О. А.** Ролевая семантика актантов конверсивных пар эмотивных глаголов русского языка [Текст]. – Ташкент : Университет, 2017. – 149 с.
- 9 **Olga, K., Ravshana, I., Firuza, et al.** Emotive verbs of the Russian language in the semantic and grammatical aspect [Text] // Linguistics and Culture Review. – 5(S2). – 2021. – P. 1451–1459.
- 10 **Ларина, Т. В.** Фатические эмотивы и их роль в коммуникации [Текст] // Эмоции в языке и речи : Сб. Научных статей / под ред. И. А. Шаронова. – М., 2005. – С. 153–154.
- 11 **Иманалиева, Г. Қ.** Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар [Текст] / Жалпы ред.басқ. Р. Әмір. – Алматы : Қазақ университеті, 2011. – 255 б.
- 12 **Huan, C., & Guan, X.** Sketching landscapes in discourse analysis (1978–2018) : A bibliometric study [Text] // Discourse Studies. – 22(6). – 2020. – P. 697–719.

13 Қазақ тілі ұлттық корпусы. [Электронды ресурсы] – <https://doi.org/test.qazcorpora.kz/>.

14 Байтұрсынұлы, А. Тіл тағылымы [Текст]. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 448 б.

15 Цыбина, Л. В. Лексико-грамматические средства выражения эмоций [Текст] // Лингвистические и экстралингвистические проблемы коммуникации: теоретические прикладные аспекты : Межвуз. Сб. Науч. тр. / МГУ им. Н. П. Огарева. – Саранск : Красный Октябрь, – Вып.3. – 2004. – С. 33–40 с.

16 Alba-Juez, L., Larina, T. V. Language and emotion: discourse-pragmatic perspectives [Text] // Russ J Linguist. – 22(1). – 2018. – P. 9–37.

References

1 Shahovskii, V. I. Emocii : Dolingvistika, lingvistika, lingvokulturologiya [Pre-linguistics, Linguistics, Linguoculturology] [Text]. – Moscow : Librokom, 2009. – 128 p.

2 Shahovskii, V. I. Lingvisticheskaya teoriya emocii [Linguistic theory of emotion] [Text]. Moscow : Gnozis, 2008. – 416 p.

3 Absattar, A., Mambetova, M., Zhubay, O. The potential of emotive language to influence the understanding of textual information in media coverage. [Text]. Humanit Soc Sci Commun. – 9. – 2022. – P.78–95.

4 Nikitina, E. N., Onipenko, N. K. Sintaksis i semantika emotivnyh glagolov (k probleme lingvisticheskoy interpretatsii tekstov, napisannyh avtorami s psicheskimi rasstroystvami) [syntax and semantics of emotive verbs (on the problem of linguistic interpretation of texts written by authors with mental disorders)] [Text] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. – № 79. – 2022. – P. 109–130.

5 Ospanova, D. Frazeologizmder emotivtiliginin zhalpy zhane turki til biliminde zerttelui [The study of emotivity of phraseologisms in general and Turkic linguistics] [Text] // KazUU xabarshysy. Shygystanu seriyasy, [S.l.], V. 99. – № 4. – 2021. – P. 25–33.

6 Anthony, L. Visualisation in corpus-based discourse studies [Text] // In: Taylor C, Marchi A (eds) Corpus approaches to discourse : a critical review. – London : Routledge, 2018. – P. 197–224.

7 Lindquist, K., MacCormack, J., Shablack, H. The role of language in emotion : predictions from psychological constructionism [Text] // Front Psychol. – 2015. – P. 82–98.

8 Kukatova, O. A. Rolevaya semantika aktantov konversivnyh par emotivnyh glagolov russkogo yazyka [Role semantics of actants of converse pairs of emotive verbs of the Russian language] [Text]. – Tashkent : Universitet, 2017. – 149 p.

9 Olga, K., Ravshana, I., Firuza, et al. Emotive verbs of the Russian language in the semantic and grammatical aspect [Text] // Linguistics and Culture Review. – 5(S2). – 2021. – P. 1451–1459.

10 Larina, T. V. Faticheskie emotivy i ih rol v kommunikacii [Phatic emotives and their role in communication] [Text] // Emotsii v yazyke i rechii: Sb. nauchnyh statei / Pod red. I.A. Sharonova. – M., 2005. – P. 153–154.

11 Imanalieva, G. K. Kazak tilindegi emocionaldy kurylymdar [Emotional structures in the Kazakh language] [Text] / ed. by R. Amir. – Almaty : Kazak universiteti, 2011. – 255 p.

12 Huan, C., & Guan, X. Sketching landscapes in discourse analysis (1978–2018): A bibliometric study. [Text]. Discourse Studies, 22(6). – 2020. – P. 697–719.

13 Kazak Tili Ulttyk Korpusy [National Corpus of the Kazakh language]. [electronic resource]. – <https://doi.org/test.qazcorpora.kz/>

14 Baitursynuly, A. Til tagylymy [Language tutorial] [Text]. – Almaty : «Ana tili», 1992. – 448 p.

15 Cybina, L. V. Leksiko-grammaticheskie sredstva vyrazheniya emotsii [Lexical and grammatical means of expressing emotions] [Text] // Lingvisticheskie i ekstralingvisticheskie problemy kommunikatsii: teoreticheskie prikladnye aspekty: Mezhevuz. Sb. Nauch.tr. / MGU im. N.P. Ogareva; redkol. : Yu.K. Vorob'ev (otv.red.) i dr. – Saransk : Krasnyi Oktyabr. – Vyp. 3. – 2004. – P. 33–40.

16 Alba-Juez, L., Larina, T. V. Language and emotion: discourse-pragmatic perspectives [Text] // Russ J Linguist. – 22(1). – 2018. – P. 9–37.

Received 01.02.23.

Received in revised form 09.05.23.

Accepted for publication 25.02.24.

Н. Аутова¹, *Д. Оспанова²

¹Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына»

ұлттық ғылыми-практикалық орталығы,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

01.02.23 ж. баспаға түсті.

09.05.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КОРПУС БАЗАСЫНДАҒЫ
ЕТІСТІК НЕГІЗДІ ЭМОТИВТІ ҚҰРЫЛЫМДАР**

Эмоцияны лингвистикалық, лингвомәдени тұрғыдан зерттеу бұл мәселені кешенді тәсілдемемен қарастыруды қажет етеді. Оның әлеуметтік қарым-қатынастағы маңыздылығын ескерсек, адам эмоциясының адекватты әрі мәнге айналған репрезентациялары тілде көрініс табуы керек. Соған орай эмоцияға қатысты зерттеулердің маңызы мен өзектілігі соңғы онжылдықтарда ерекше қарқын алып келеді. Мақалада қазақ тілінің ұлттық корпусы (*test.qazcorpora.kz*) базасындағы етістік негізді эмотивті құрылымдар талданды. Етістіктердің лексика-грамматикалық және семантикалық ерекшеліктері, эмотивті қызметі мен әлеуеті басты назарға алынды. Бұл етістік формаларының грамматикалық, деривациялық және семантикалық сипаттары бар. Мақаланың мақсаты – таңдалып алынған етістіктерді талдау, ой мен эмоционалды күйді жеткізуге арналған сөздердің эмотивке айналуы және олардың дербес күйіндегі және тілдік қатынас кезіндегі эмотивті әлеуеті мен қызметі зерттеліп, сол арқылы қазіргі қолданыстағы қазақ тіліндегі эмотивті бірліктердің семантикалық, грамматикалық, лексикалық, функционалдық ерекшеліктерін ашу. Зерттеу материалына қазақ тілінің ұлттық корпусы базасындағы етістік негізді құрылымдар таңдалып алынды. Зерттеу жұмысының нәтижесінде қазақ тіліндегі эмоционалды бірліктер мен эмотивті сөздердің аражігі ашылды, етістік негізді құрылымдардың эмотивті қызметі көрсетіліп, айтушының психикалық күйін білдіру әлеуеті, қолданылуы ерекшеліктері мен қабылдаушыға әсері ашылды.

Кілтті сөздер: Эмотив, эмотивтілік, етістік негізгі құрылымдар, эмотивті құрылымдар, лексика-семантика, лингвистикалық корпус.

Н. Аитова¹, *Д. Оспанова²

¹Научно-практический центр «Тіл-Қазына»

имени Шайсултана Шаяхметова,

Республика Казахстан, г. Астана;

²Евразийский Национальный университет

имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 01.02.23.

Поступило с исправлениями 09.05.23.

Принято в печать 25.02.24.

**ЭМОТИВНЫЕ СТРУКТУРЫ НА ОСНОВЕ ГЛАГОЛОВ
В БАЗЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО КОРПУСА**

Изучение эмоций с лингвистической, лингвокультурной точек зрения требует рассмотрения данного вопроса комплексным подходом. Учитывая его важность в социальном общении, репрезентации человеческих эмоций, которые стали адекватными и значимыми, должны быть отражены в языке. В связи с этим важность и актуальность исследований, связанных с эмоциями, набирают обороты в последние десятилетия. В статье проанализированы эмотивные глагольные структуры, которые представлены в базе Национального лингвистического корпуса казахского языка (*qazcorpora.kz*). Основное внимание уделяется лексико-грамматическим и семантическим особенностям, эмоциональному функционированию и потенциалу глаголов. Эти глагольные формы имеют грамматические, деривационные и семантические свойства. Цель статьи – проанализировать выбранные глаголы, изучить эмотивность слов для передачи мысли и эмоционального состояния и их эмотивный потенциал и функцию при языковом общении, тем самым раскрыть семантические, грамматические, лексические, функциональные особенности эмотивных единиц в казахском языке. Для материала исследования выбраны глагольные структуры в базе Национального лингвистического корпуса казахского языка. В результате исследовательской работы были раскрыты различия между эмоциональными единицами и эмотивными словами в казахском языке, продемонстрирована эмотивная функция глагольных структур, раскрыты потенциал выражения эмоционального состояния рассказчика, особенности употребления и влияние на воспринимающего.

Ключевые слова: эмотив, эмотивность, глагол, основные структуры, эмотивные структуры, лексико-семантика, лингвистический корпус.

<https://doi.org/10.48081/TEMM1088>

***М. К. Ақошева¹, А. П. Шаһарман², Б. К. Аяпбергенов¹,
Б. З. Ахметова¹, А. Ш. Тлеулесова¹**

¹Казахский агротехнический исследовательский
университет имени С. Сейфуллина,

Республика Казахстан, г. Астана;

²Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: akmar2809@mail.ru

ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ И ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕВОДА (НА ПРИМЕРЕ АНАЛИЗА ГЕШТАЛЬТ-КОНЦЕПТА)

В статье рассмотрены способы перевода концепта КУМЫС на другой язык, выявлены и описаны этапы его формирования и концептуализации, дано моделирование его структуры, исследованы приемы перевода. Используются методы моделирования, восприятия, концептуализации, гештальт-анализ, концептуальный анализ. Осуществлены гештальт-анализ перцептивного концепта, концептуальный анализ формата знания «кумыс», изучены способы его первичной и вторичной концептуализации. В процессе перевода концепта с одного языка на другой возможна трансляция целостной гештальт-структуры, в структуре которого совмещаются как результаты чувственного восприятия действительности, так и рациональные представления о предмете, получаемые в процессе обобщения, осмысления, означивания результатов чувственного опыта, переработки в познавательной, речемыслительной деятельности субъекта. При переводе исходной содержательно-концептуальной информации следует использовать прототипическую стратегию подбора эквивалентного гештальт-концепта в языке перевода, чтобы сохранить язык, защитить его от элементов, наносящих вред как языку, так и языковому сознанию носителей этого языка. Отмечается, что в переводе проявляется проблема лингвоэкологии, именно при переводе мы имеем дело с имплицитным воздействием на получателя. Гештальт-структуру можно

использовать в процессе лингвистического анализа текста: она способствует как восприятию, так и пониманию целостного текста.

Ключевые слова: гештальт-концепт, перевод, перцепция, когнитивное пространство, лингвоэкология, концептуализация.

Введение

В настоящее время активно формируется новая область знания – когнитивное переводоведение. Когнитивная лингвистика становится одной из магистральных наук XXI века, принципы которой широко используются в таких областях знания, как когнитивная лингвостергетика, социокогнитивная лингвистика, лингвоэкология. В работах ученых исследуется «когнитивное пространство перевода, характеризуется его концептуальная основа, рассматриваются вопросы гармонизации ментального переводческого пространства, используются когнитивные механизмы, применяемые при решении переводческих задач, предлагается когнитивная модель понимания переводчиком иноязычного текста» [1]. На проблеме сохранения языка и его защите от негативного воздействия человека, от лингвотоксичных элементов, наносящих вред как языку, так и языковому сознанию носителей языка, сосредоточена и наука лингвоэкология. Особенно ярко проблема лингвоэкологии проявляется в переводе. Здесь мы имеем дело с имплицитным воздействием на получателя. Вызывают интерес работы, в которых исследуются составляющие, формирующие концептуальную основу перевода: переводческие стратегии, характеризующиеся как «когнитивно-индикативные сцепления», ментальная сфера индивида, когнитивная база и сфера переводчика, пространство как оперативная ментальная составляющая перевода [1, 117], особенности использования фреймового подхода при описании трансляционного этапа перевода [2], способы интеграции знаний.

Понятие «гештальт-структура» толкуется в когнитивной психологии и в когнитивной лингвистике по-разному. В психологии это – «организованное целое», в ходе формирования которой осуществляется процесс восприятия информации о предмете, затем эта информация перерабатывается, обобщается и структурируется» [3,12]. В когнитивной лингвистике рассматриваются лингвистические гештальты [4]; [5], [6]. Гештальты можно рассматривать как структуры, элементы которых не могут существовать вне целого или значение которых не может быть выведено из значений ее составляющих и правил сочетания этих составляющих друг с другом [6, 359-360]; как концепт-идею, существующую в сознании как оперативная единица мыслительных процессов [4, 316]; как вид концепта [5]. О. А. Кустова считает, что гештальт-структуру можно использовать в

процессе лингвистического анализа текста, так как она способствует и восприятию, и пониманию целостного текста [7, 38].

В когнитивном переводе гештальт-концепт можно рассматривать как сложную чувственно-концептуальную структуру, репрезентирующую знания об объекте как в результате его целостного восприятия, так и в виде концептуального формата знания, сформированного в процессе понятийного осмысления и вторичной концептуализации перцептивного материала, а также субъективного переосмысления объекта в ходе когнитивно-мыслительной и интерпретирующей деятельности субъекта. Целостную гештальт-структуру, сложившуюся на протяжении двух этапов, можно исследовать в процессе перевода исходного знания, заложенного в ней, на другой язык. Тогда можно выявить, нарушается ли последовательность поэтапного формирования гештальт-концепта, соблюдается ли последовательность, описать стратегии и приемы перевода. Для этого осуществляется поэтапный гештальт-анализ перцептивного концепта на этапе его понятийного осмысления, означивания и формирования концептуального содержания в ходе субъективной познавательной деятельности человека.

Материалы и методы

Материалом для исследования послужили произведения казахского писателя Д. Досжанова, а также переводы его произведений на русский язык. Анализу подвергается перцептивный концепт «кумыс», который охарактеризован в виде концептуальной системы, динамического образования. В исследовании применяются методы моделирования, восприятия, концептуализации, гештальт-анализа, концептуального анализа. Использование сложного интегрированного концепта в процессе перевода обусловлено применением фреймового моделирования. Во-первых, согласно У. Филлмору [8] и М. Минскому [9], в основе структурирования высказывания также могут быть использованы фреймы, тогда перевод можно представить как процесс оперирования фреймами исходного и переводного текстов, репрезентирующий знания автора и переводчика. Идею использования фреймовых структур для описания перевода высказывал И. Р. Ремхе [2, 803]. Текст для перевода можно представить как иерархию фреймов, отражающую закономерности текстопостроения и распределения информации. Во-вторых, передачу знаний с исходного языка на язык перевода можно представить в виде интегрированного формата знаний, состоящего из гештальт-структуры и концепта, сформированного в процессе вторичной концептуализации знаний об объекте, осуществляемого субъектом с целью извлечения глубинного смысла. Интегрированный формат знания концепт формируется в процессе первичной концептуализации перцептивной гештальт-структуры и концепта, возникающего в процессе вторичной концептуализации гештальт-структуры

и формирования его глубинного смысла и эстетической информации. Процессы-образования гештальт-структуры при восприятии объекта при помощи зрительных и вкусовых анализаторов, вторичной концептуализации и обретения им концептуального смысла можно представить в виде фреймовой структуры, отражающей этапы формирования формата знания. Также можно выявить, как осуществляется перевод фреймовой структуры, этапы трансляции формирования сложного концепта.

Результаты и обсуждение

Рассмотрим, как в процессе чувственного восприятия формируется перцептивная гештальт-структура концепта, представляющая собой целостную функциональную структуру, в рамках которой результаты восприятия, полученные по разным чувственным анализаторам, упорядочиваются в сознании человека и характеризуют один какой-либо объект. В процессе формирования художественного концепта индивид получает эмпирические знания на основе своего сенсорно-чувственного опыта. Такие знания способствуют формированию художественного перцептивного концепта – «особого ментального образования, объективируемого в художественном дискурсе в единицу авторского сознания, отражающую опыт личности в освоении мира на основе чувственного познания» [10, 812]. Перцептивный образ концепта «кумыс» формируется в результате объединения и обобщения информации, поступающей по чувственным каналам: зрительным, вкусовым, обонятельным. Концепт дает представление:

1) о запахе кумыса: «Бас жағындағы үлкен керсенде базардан алып келген құнан қымыз шүпілдеп тұр, әлі де татып алмапты. Ішпесе де өстіп басында тұрады». – «У изголовья в большой чаше стояла нетронутая чаша кумыса. Хотя и не выпивает его часто, но кумыс всегда стоит возле изголовья» (Д. Досжанов Терезеннің жарығы). В переводе транслятор не указывает на признаки кумыса, воспринимаемые путем обоняния, ср.: «у изголовья стояла полная нетронутая чаша кумыса, а дядя посылал меня на расстояние дневного пути, к устью Куланши, за кумысом в аул табунщиков. Конечно, я знал, что есть разница между кумысом пригородным и горным» (Д. Досжанов. Когда я умирал). Восприятие «острый», описываемый как «ашқылтым», передается в переводном тексте как густой: «Уылжып піскен қауынның ашқылтым иісі көкірегімді ашып жіберді» (Д. Досжанов. Терезенің жарығы); «Густой аромат, чем-то похожий с запахом зрелой дыни, будоражил»... (Досжанов Д. Когда я умирал);

2) о вкусе кумыса: сенсорное восприятие напитка дает представление о его вкусе как о сладком, медовом, мягком. Такие свойства кумыса находят отражение в переводе, ср.: «Я выцедил мягкий сладковатый кумыс и почувствовал, как мгновенно прошибла меня испарина». Кумыс имеет вкус

меда: «Бал татитын тәтті қымызды әзірлейтін саба дүниеге осылай келеді» (Досжанов Д. Терезенің жарығы). В переводе указывается и этот вкусовой признак кумыса: «Вот так рождаются вместительные мешки «саба», в которых подолгу хранят медовый кумыс» (Досжанов Д. Когда я умирал);

3) о цвете кумыса: Зрительное восприятие напитка способствует распознаванию его цвета: «Ақшыл сүт сыздықтап шелекке дыз ете түсті». Перцептивный признак цвета передается в тексте перевода: «Тонкая белая струйка цвиркает о край подойника» (Досжанов Д. Когда я умирал). Цвет кумыса (белый, желтый), запах (острый, пушистый, густой); вкус (кисловатый, острый, бархатный, сладкий, медовый, райский) служат для описания внешних физических свойств.

Перейдем к этапу формирования содержательно-концептуального смысла концепта «кумыс». Концепт «кумыс» на втором и третьем этапах вторичной концептуализации приобретает свойство обобщать внешние признаки с целью составления понятия об объекте. «Эгоцентризм двух видов деятельности (перцептивной и художественно-речевой) определяет ее мотивационный, оценочный, номинативный аспекты» [10, 813]. В концепте «кумыс» мотивационная сторона проявляется в выборе автором мотивации восприятия кумыса как напитка для того, чтобы ответить на вопросы: «Что такое кумыс? Какие свойства он имеет? Для чего он нужен?». Описываются свойства кумыса как напитка, дается представление о его видах: кунан кумыс (трехдневный кумыс), дунен кумыс (четырёхдневный кумыс), бести кумыс (пятидневный кумыс), май қымызы (майский кумыс). Оценочное значение кумыса может быть ценностным и выражать как этнографические представления об этом напитке, так и позитивное или негативное отношение к напитку. Номинация понимается как смысловой конструкт, полученный в результате обработки «абстрактным мышлением» говорящего, отобранного им для осмысления действительности.

В художественном тексте автор выступает как человек, «воспринимающий информацию фактуального характера и перерабатывающий ее в эстетическую, содержательно-концептуальную» [11, 204]. Она доводит до читателя информацию об особенностях индивидуально-авторского понимания. Концепт «кумыс» – сложный концепт, включающий в себя несколько компонентов. Первый – понятийный, дающий представление о напитке, изготовленном из кобыльего молока путем заквашивания в сабе или турсуке. Второй – значимостный, показывающий, какое место занимает напиток в тематическом ряду «напитки», чем отличается от верблюжьего молока «шубат» или от «айрана». Третий – образный, дающий представление об образных употреблении слова «кумыс». В произведении используются онтологические метафоры, способствующие восприятию событий,

эмоций, идей как материальных сущностей. Онтологические метафоры характеризуют область цели через источник переноса на него признака источника, например: «Я выцедил мягкий сладковатый кумыс и почувствовал, как прошибла меня испарина» (Досжанов Д. Когда я умирал).

Мысленное соотнесение напитка «кумыс» с оценочными категориями «хороший», «плохой» позволяет определить качества напитка, выделить две категории: 1) хороший кумыс: *мягкий, бархатный, сладкий медовый, душистый, майский, сары қымыз, горный кумыс, густой, ароматный, кумыс с острым запахом зрелой дыни, сладковатый кумыс, конбис кумыс, кисловатый кумыс, турсучный, шарбат (райский) кумыс, целебный кумыс*; 2) плохой кумыс: *прокисший, злой кумыс, хмельной кумыс, у қымыз, құлық кумыс, (почти нет целебных свойств, годится лишь для утоления жажды), саунал қымыз (недостаточно заквашенный, невыдержанный кумыс), кумыс из фляги, шадыр кумыс*.

Культурно-ментальный компонент «кумыс» дает представление о кумысе как культурной реалии казахского народа. Ценностное отношение народа появляется и в том, что выбор различных видов кумыса для угощения осуществляется в зависимости от позитивного или негативного отношения субъекта к определенному лицу.

К лицам, по отношению к которым проявляется позитивное отношение, относятся те, с которыми можно душевно беседовать, любить их и уважать. Это влюбленные, батыры, больные. Их угощают такими видами кумыса, *как кунан кумыс, донен кумыс, бесті кумыс, ку кумыс*: «Құнан қымызды араласар қонағына құяды» (Кунан кумыс наливают только гостям, с которыми можно вести неспешную беседу); «Ғашықтар мен акындарға донен қымызды құйған. Сусынның сосынғы төресі – бесті қымыз (Влюбленным и поэтам наливали донен қымыз – четырехдневный кумыс. Самый вкусный и жаждоутоляющий напиток – бесті кумыс). *Көнбіс қымыз* – кумыс, заквашиваемый в тишине и покое. Его также дают дипломатам, послам, он способствует проявлению терпения. Больным людям дают целебный кумыс, выдаиваемый из молодых кобылиц: «Егде жылқының сүті желінінде тұрады, ал жас биенікі тамырдан жиылады әрі қақсалдың сүті тез ашиды да, күші бірден бетіне шығады. Жас биенікі бабына екі түнемеліден соң ғана келеді. Жас биенікі кісіні жасартады, дәрі боп сінеді» (Д. Досжанов. Терезенің жарығы). В переводе: «У старых молоко закисает скорее, и вся сила у него наверху, вроде бы в сливках. А кумыс из молока молодых кобылиц получает настоящий вкус на третьи сутки. Он и есть целебный. Если от молодой кобылицы – человек молодеет (Досжанов Д. Когда я умирал).

Целебный кумыс готовят дома, соблюдая определенный ритуал его заквашивания и выдерживания, чтобы кумыс стал лекарством. В рассказе

Д.Досжанова описывается ритуал приготовления целебного напитка. Такое же ценностно-ориентированное отношение наблюдается и в описании посуды, в том числе и изделий из кожи, в которые наливают кумыс. В произведении не только дается описание такой посуды, но и указывается, кому и каким людям подается кумыс в определенной, специально предназначенной посуде, какой вид кумыса заквашивается, хранится в той или иной посуде. Так, в сабе хранят медовый кумыс. Саба – это кожаные мешки, их шьют из шкуры жеребенка или лошади-трехлетки. В тексте перевода реалия «саба» поясняется посредством комментирования через знак «тире».

Таким образом, основные знания, репрезентируемые в гештальт-концепте «кумыс», выглядят поэтапно так: 1) восприятие фактуальной информации через органы чувств; номинативно-когнитивная деятельность субъекта; этап первичной концептуализации через органы чувств; 2) вторичная концептуализация – метафорическое переосмысление; 3) преобразование фактуально-содержательной и лингвистической информации в эстетическую. В переводном тексте транслятор, используя стратегию поиска фреймовых соответствий знаний о кумысе, воссоздает модель гештальта «кумыс». Он использует свой социокультурный опыт, знания о национальном напитке казахского народа и старается распределить свои знания по фреймам: моделирует фрейм перцептивного концепта, переводя при помощи эквивалентных слов вкусовые, обонятельные качества кумыса, (*острый, кисловатый, душистый, сладкий, мягкий, бархатный, медовый*), восстанавливает его признаки, ощущаемые через органы зрения (цвет *белый, желтый*), наименование напитка переводит, используя транскрипцию, (кумыз – кумыс), акцентирует внимание на передаче ценностных ориентаций казахского народа в отношении напитка, передает информацию о том, кого, каким видом кумыса следует угощать, какой кумыс целебный, в какой посуде хранится, как его заквашивают.

Переводчикам Г. Бельгеру, А. Ким удастся воссоздать исходный текст, так как они являются уроженцами Казахстана, знакомы со свойствами данного напитка, знают культуру казахского народа, его язык, традиции и обычаи, их восприятие совпадает с восприятием автора текста, ценностными установками народа, свободно ориентируются в его национальном культурном пространстве. К таким переводчикам относятся характеристики о том, что они «могут на основе своей когнитивной базы сформировать когнитивную сферу, совокупность инвариантных по своей природе знаний, образов и представлений, репрезентируемых разными когнитивными структурами» [12, 156]. В результате фрейм-структура концепта «кумыс» на языке перевода (русском) выглядит как содержательно-

концептуальная информация, актуализированная переводчиком в процессе его репродуктивной субъективно-оценочной деятельности:

1) перцептивные признаки кумыса, пропущенные через восприятие транслятора и восстановленные как инвариантные знания: *сладкий, медовый, душистый, бархатный, желтый, белый*. Формирование перцептивного образа. Перцептивный концепт «кумыс»;

2) воссоздание на языке перевода наименования национального напитка «кумыз – кумыс». Прием перевода – транскрипция, вербализация когнитивной структуры концепта на русском языке;

3) воспроизводство на русском языке эстетико-ценностной информации о кумысе, вербализация на ином языке когнитивных структур, передающих информацию содержательно-концептуального плана на казахском языке; перевод метафоры (стилистическая трансформация *мягкий, бархатный, медовый, сладкий*), подбор эквивалентов, использование переводческой стратегии (прототипической).

Перевод на русский язык адекватен, но можно отметить некоторые погрешности в переводе. Хотя переводчики хорошо знают язык и культуру другого народа, они все же сохраняют некоторые особенности «своего восприятия» мира через призму своего менталитета, национальные стереотипы своей культуры.

Восприятие напитка «кумыс» через призму своей национальной культуры переводчиками (немцем и корейцем) несколько отличается от восприятия казаха. В процессе перевода допущены лингвокультурологические ошибки: 1) пропущена реалия «құнан кымыз» в тексте перевода: «Бас жағында үлкен керсенде базардан алып келген «құнан кымыз» шүпілдеп тұр» (Д.Досжанов. Терезенің жарығы). В переводе «у изголовья в большой чаше стояла нетронутая чаша кумыса» (Д. Досжанов. Когда я умирал); 2) не характеризуются свойства кумыса, заквашиваемого в турсуке: «Торсық кымызы арнаулы қонақтарға әдейілеп ашытылады. Дәмі үгітілме, кермек, қанға от қосатын қызулы келеді» (Д. Досжанов. Терезенің жарығы). «Для дорогих гостей кумыс специально заквашивают в турсуке. Вкус его мягкий, кисловатый». В переводе вкусовые качества кумыса из турсука не описываются, переводчик ограничивается замечанием о том, что «в турсуке кумыс три недели не портится» (Д. Досжанов. Когда я умирал); 3) Не воспроизводится и райский вкус кумыса (шәрбат): «*Шәрбат қымыздың дәмі тандайымнан әлі кетпей тұрған*» (Д. Досжанов. Терезенің жарығы) (До сих пор еще ощущал *райский* вкус кумыса). Данный вкусовой признак кумыса переводчиком не передается: «Я сыт был от недавно выпитого кумыса»; «*Уылжыған шәрбат қымызды тамсана жұттым*» (Д. Досжанов. Терезенің жарығы). В переводе признак вкуса «райский» заменяется на «бархатный»,

а вкус «кумыс, доведенный до готовности» в переводе опускается: «Я с наслаждением пил бархатный кумыс» (Д. Досжанов. Когда я умирал).

Информация о финансировании

Исследование выполнено в рамках грантового финансирования проекта AP19677795 «Лингвоэкология как отражение этнокультурной ментальности жителей Северного Казахстана (Акмолинская, Костанайская, Павлодарская области)»; источник финансирования – Комитет науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.

Выводы

Таким образом, в процессе перевода концепта с одного языка на другой возможна трансляция целостной гештальт-структуры, рассматриваемой как комплексный формат знания, в структуре которого совмещаются результаты чувственного восприятия действительности в ходе восприятия при помощи чувств признаков предмета, рациональные представления о предмете, получаемые в процессе обобщения, осмысления, означивания результатов чувственного опыта, переработки в познавательной, речемыслительной деятельности субъекта. Формирование гештальт-концепта как целостной структуры осуществляется на протяжении трех этапов: 1) первичной концептуализации: осуществляется целостное восприятие концепта и формируется его перцептивный образ; 2) обработки субъектом результатов чувственного восприятия, обобщения, формирования понятия и означивания; 3) формирования субъективного концептуального смысла, репрезентации знаний в концепте «кумыс». Анализ перевода целостной гештальт-структуры на другой язык показывает возможность поэтапной передачи перцептивного образа, осмысления и означивания его, репрезентации знаний выражения отношения к нему в концепте «кумыс». Вместе с тем, всегда надо учитывать особенности «своего восприятия», актуализирующиеся у переводчика даже в случае хорошего знания им языка и культуры другого народа, что обусловлено несовпадением ментальных схем, образов, стереотипов, неадекватностью образов сознания разных народов. В процессе перевода исходной содержательно-концептуальной информации следует использовать прототипическую стратегию подбора эквивалентного гештальта-концепта в языке перевода, чтобы сохранить язык, защитить его от негативного воздействия человека, выражаемого через перевод, от лингвотоксичных элементов, наносящих вред языковому сознанию.

Список использованных источников

1 **Фесенко, Т. А.** Концептуальный перевод в структуре взаимоотношений // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 112–122.

2 **Нефедова, Л. А., Ремхе, И. Н.** Когнитивные особенности перевода научно-технического текста // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2008. – № 2. – С. 91–101.

3 **Найссер, У.** Познание и реальность: смысл и признаки когнитивной психологии. – М. : Прогресс, 1981. – 250 с.

4 **Кубрякова, Е. С.** Язык и знание. На пути получения знаний о языке. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 609 с.

5 **Стернин, Н. А., Быкова, Г. В.** Концепты и лакуны // Языковое сознание: формирование и функционирование. – М., 1988. – С. 167–199.

6 **Лакофф, Дж.** Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X. Лингвистическая семантика. – М. : Прогресс, 1991. – С. 350–368.

7 **Кустова, О. А.** Гештальтность текста карикатуры как его основная характеристика // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2012. – № 4. – С. 37–41.

8 **Fillmore, Ch. J.** Frame Semantics. Linguistics in the morning calm: Selection papers from the SZ – COL. Seoul, 1982. – 247 p.

9 **Frame, M.** Work for Representating Knowledge // The Psychology of Computer Vision. – N. Y. McCraw-Hill, 1975. – P. 181–198.

10 **Мещерякова, О. А.** Художественный перцептивный концепт как ментальное образование особого типа // Когнитивные исследования языка. Выпуск XIV. – Тамбов, 2018. – С. 811–815.

11 **Hornby, A. S.** Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford : Oxford University Press, 2017. – 1780 p.

12 **Farnham, F.** Achilles Shield: Some Observations on Pope's Iliad / Fern Farnham. – Cambridge University Press, 2020. – 201 p.

References

1 **Fesenko, T. A.** Konceptual'ny'j perevod v strukture vzaimootnosheniya [Conceptual translation in the structure of the relationship] // Voprosy' kognitivnoj lingvistiki, 2004. – № 1. – P. 112–122.

2 **Nefedova, L. A., Remxe, I. N.** Kognitivny'e ossobennosti perevoda nauchno-texnicheskogo teksta [Cognitive features of scientific and technical text translation] // Voprosy' kognitivnoj lingvistiki. – 2008. – № 2. – P. 91–101.

3 **Najsser, U.** Poznanie i real'nost': smy'sl i priznanaki kognitivnoj psixologii [Cognition and reality: the meaning and signs of cognitive psychology]. – Moscow : Progress, 1981. – 250 p.

4 **Kubryakova, E. S.** Yazy`k i znanie. Na puti polucheniya znaniy o yazy`ke [Language and knowledge. On the way to gaining knowledge about language]. – Moscow : Yazy`ki slavyanskoy kul`tury`, 2004. – 609 p.

5 **Sternin, N. A., By`kova, G. V.** Koncepty` i lakuny` [Concepts and gaps]// Yazy`kovoe soznanie.formirovanie i funkcionirovanie. – Moscow, 1988. – P. 167–199.

6 **Lakoff, Dzh.** Lingvisticheskie geshtal'ty` [Linguistic gestalts] // Novoe v zarubezhnoy lingvistike. Vy`p. X. Lingvisticheskaya semantika. – Moscow : Progress, 1991. – P. 350–368.

7 **Kustova, O. A.** Geshtal'tnost` teksta karikatury` kak ego osnovnaya xarakteristika [The gestalt character of the caricature text as its main characteristic]// Voprosy` kognitivnoy lingvistiki. – 2012. – № 4. – P. 37–41.

8 **Fillmore, Ch. J.** Frame Semantics. Linguistics in the morning calm: Selection papers from the SZ – COL. Seoul, 1982. – 247 p.

9 **Frame, M.** Work for Representating Knowledge//The Psychology of Computer Vision. – N. Y. McCraw-Hill, 1975. – P. 181–198.

10 **Meshheryakova, O. A.** Xudozhestvenny`j perceptivny`j koncept kak mental'noe obrazovanie osobogo tipa [An artistic perceptual concept as a special type of mental education] // Kognitivny`e issledovaniya yazy`ka. Vy`pusk XIV. – Tambov, 2018. – P. 811–815.

11 **Hornby, A. S.** Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. – Oxford : Oxford University Press, 2017. – 1780 p.

12 **Farnham, F.** Achilles Shield: Some Observations on Pope's Iliad / Fern Farnham. – Cambridge University Press, 2020. – 201 p.

Поступило в редакцию 26.12.22.

Поступило с исправлениями 25.12.23.

Принято в печать 25.02.24.

*М. К. Аकोшева¹, Ә. П. Шахарман², Б. К. Аяпбергенов¹,

Б. З. Ахметова¹, А. Ш. Тлеулесова¹

¹С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

26.12.22 ж. баспаға түсті.

25.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЛИНГВОЭКОЛОГИЯ ЖӘНЕ АУДАРМА МӘСЕЛЕЛЕРІ (ГЕШТАЛЬТ-КОНЦЕПТИСІНІҢ МЫСАЛЫНДА)

Мақалада қымыз концептісінің басқа тілге аударма жолдары қарастырылған, оның қалыптасу мен концептуалдау кезеңдері анықталған, құрылымын моделдеу жолдары анықталған, аударма тәсілдері зерттелген. Жұмыста моделдеу, қабылдау, концептуалдау, геишальт-талдау, концептуалдық талдау әдістері қолданылған. Перцептивтік концептіне геишальттық талдау жасалған, оның білім форматына концептуалдық талдау жүргізілген. Алғашқы және қайталанба концептуалдаудың әдістері қарастырылған. Концептіні басқа тілге аудару үрдісінде тұтас геишальт-құрылымның трансляциясы орын ала алады. Оның құрылымында сезім арқылы қабылдау нәтижелері де, сонымен қатар зат туралы рационалды елестету де орын алады. Сезім арқылы қабылдау тәжірибесін жалпылау, оны түсіну, оған мән беру, субъектінің білгіштік, сөйлеу, ойлау үрдісінде қайта өндеуде елестету орын алады. Мазмұндық-концептуалдық ақпаратты аудару үрдісінде аударма тілінде эквивалентты геишальт-концептіні таңдауда прототиптік стратегияны қолдану керек. Бұл тілді сақтау, оған және сол тіл иелерінің сана-сезіміне кедергі келтіретін элементтерден қорғау үшін керек. Аудармада лингвоэкология мәселесі орын алады, аударма кезінде қабылдаушыға имплициттік әсер етіледі. Сол геишальт-құрылымды мәтінді лингвистикалық талдау үрдісінде қолдануға болады: ол тұтас мәтінді қабылдау мен түсінуге оң ықпалын тигізеді.

Кілтті сөздер: геишальт-концепт, аударма, перцепция, когнитивтік кеңістік, лингвоэкология, концептуалдау.

*М. К. Akosheva¹, A. P. Shaharman², B. K. Ayapbergenov¹,

B. Z. Akhmetova¹, A. Sh. Tleulesova¹

¹S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Republic of Kazakhstan, Astana;

²Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 26.12.22.

Received in revised form 25.12.23.

Accepted for publication 25.02.24.

**LINGUOECOLOGY AND PROBLEMS OF TRANSLATION
(BASED ON THE EXAMPLE OF THE GESTALT CONCEPT)**

The article discusses ways of translating the KUMYS concept into another language, identifies and describes the stages of its formation and conceptualization, provides modeling of its structure, and explores translation techniques. Methods of modeling, perception, conceptualization, Gestalt analysis, conceptual analysis were used. Gestalt analysis of the perceptual concept, conceptual analysis of the KUMYS knowledge format were carried out. The methods of its primary and secondary conceptualization have been studied. It is shown that in the process of translating a concept from one language to another, it is possible to transmit an integral gestalt structure, the structure of which combines both the results of sensory perception of reality and rational ideas about the subject obtained in the process of generalization, comprehension, meaning of the results of sensory experience, processing into cognitive, speech-mental activity of the subject. In the process of translating the original content-conceptual information, a prototypical strategy of selecting an equivalent Gestalt concept in the target language should be used in order to preserve the language and protect it from elements that are harmful to both the language and the linguistic consciousness of the speakers of this language. It is noted that the problem of linguoecology manifests itself in translation; it is during translation that we deal with the implicit impact on the recipient. And it is the Gestalt structure that can be used in the process of linguistic analysis of a text, since it contributes to both the perception and understanding of the entire text.

Keywords: gestalt concept, translation, perception, cognitive space, linguoecology, secondary conceptualization.

FTAMP 16.31.02

<https://doi.org/10.48081/IIHH5714>***А. А. Акынжанова, Т. В. Тимохина, А. Ю. Кишенева**

Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

*e-mail: alma_akin@mail.ru

**ИННОВАЦИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ
КОММУНИКАТИВТІК-ТІЛДІК КЕҢІСТІКТЕ
СТУДЕНТТЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК
ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Мақалада коммуникативті-тілдік кеңістікте орыс тілін оқытудың инновациялық әдістері қарастырылған. Әдістер студенттердің коммуникативтік және тілдік құзыреттілігін жетілдіруге бағытталған, бұл білім алушыларға мәдениетаралық қарым-қатынас және кәсіби-тілдік қызмет жағдайында табысты әрекет етуге мүмкіндік береді. Жұмыста коммуникативті-тілдік кеңістіктегі орыс тілінің жұмыс істеу динамикасына талдау жасалады. Бұл адамның сөйлеу ерекшеліктерін және белгілі бір тілдік тенденцияларды сипаттайтын заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Техникалық университет студенттерінің шет (орыс) коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда заманауи білім беру технологиялары өзектендірілуде. ЖОО-да тілідерді оқытуда ақпараттық және коммуникативтік технологияларды қолдану қарастырылуда. Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университетінде «орыс тілі» пәнінің сабақтарында практикалық жұмыс тәжірибесіне сүйене отырып, тілдік емес ЖОО студенттерінің тілдік коммуникациялық құзыреттілігін қалыптастыру үшін заманауи білім беру технологиялары ұсынылады.

ЖОО-да орыс тілін оқытудағы заманауи білім беру технологиялары ақпараттық және коммуникативтік технологияларды, сондай-ақ, оқытудың интерактивті әдістері мен нысандарын қамтиды. Бұл технологияларды тілдік емес жоғары оқу орындарында қолдану тілді оқытудың тиімділігін арттыруға және студенттердің орыс тілін үйренуге деген ынтасын арттыру, сондай-ақ, студенттердің

танымдық, шығармашылық және коммуникативтік қабілеттерін дамыту арқылы шет тілдік коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Кілтімі сөздер: тіл саясаты, жұмыс атқаруы, әдіс, тұжырымдама, кәсіби қызмет, сауалнама, динамика.

Кіріспе

Қазіргі уақытта білім мен ғылым кез келген мемлекеттің даму, өркендеу көрсеткіші. Сонымен қатар үнемі өзгеріп отыратын қоғамдық және ғылым әлемінде ЖОО өзгеріссіз қала алмайды. «Қазақстан Республикасында 2020–2025 жылдарға арналған тіл саясатын іске асыру жөніндегі мемлекеттік бағдарлама» құзыреттер мен оның тәсілдерін енгізуді, әмбебап білімнің, іскерліктің, дағдылардың жаңа жүйесін қалыптастыруды, сондай-ақ, білім алушылардың дербес қызметі мен жеке жауапкершілігінің тәжірибесін, яғни қазіргі заманғы түйінді тұжырымдамаларды белгілейді.

Қазақстандағы тіл саясатының тұжырымдамасы «мемлекеттік тіл лайықты орын алуы тиіс тілдердің функционалдық арақатынасын нақты айқындауды» талап ететін «мемлекеттің оңтайлы тілдік кеңістігін құрудағы басты күрделілікті айқындайды» [2].

Тіл саясаты тілдік жағдайдың қалыптасуына әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып табылады. Көпұлтты мемлекеттегі тіл саясаты айрықша күрделілікпен ерекшеленеді, өйткені ол көптілділік, ұлттық құрам мен ұлтаралық қатынастардың бірегейлігі, жеке тілдер мен олардың сөйлеушілерінің қоғамдық өмірдегі рөлі сияқты факторларды ескеруі керек.

Тіл саясатының негізгі мақсаты ретінде ақпараттық, коммуникативтік және зияткерлік қажеттіліктері, қабілеттері мен құзыреттері бар көп мәдениетті, көп тілді тұлғаны қалыптастыру болып табылады, бұл оған мәдениетаралық қарым-қатынас пен кәсіби-тілдік қызмет жағдайында шет тілдік таным, шет тілдік қарым-қатынас және шет тілдік шығармашылық субъектісі ретінде сәтті әрекет етуге мүмкіндік береді.

«Коммуникативті-лингвистикалық кеңістік» ұғымы соңғы кездері қазіргі лингвистикада маңызды орын алды. Әлеуметтік лингвистикалық терминдер сөздігінде осы ұғымның келесі анықтамасы берілген: «Коммуникативті-лингвистикалық кеңістік – бұл белгілі бір әкімшілік және ұлттық білім беруде қолданылатын лингвистикалық кодтардың жиынтығы» [3]. Бұл анықтаманың мазмұнын кеңейтеді, ол педагогикалық ғылымның назарында, коммуникативті кеңістікке түсініктеме беретін «мәдениетаралық коммуникация» күрделі құбылысы «...белгілі бір тілдік

тұлға, белгілі бір қоғамда қабылданған тілдік, танымдық және прагматикалық ережелерге сәйкес өзінің болмысының қажеттіліктерін жүзеге асыра алатын сөйлеу қарым-қатынас салаларының жиынтығы» [4].

Қазақстан Республикасындағы коммуникативтік-тілдік кеңістікті екі белсенді өзара іс-қимыл жасайтын қазақ және орыс тілдерінде сөйлеуші тұлғалар жасайды. Ұлттық мәдениеттер диалогын дамыту ұзақ уақыт бірге тұру дәстүрлерімен, рухани, әлеуметтік және экономикалық салалардағы өзара іс-қимылмен байланысты халықтардың бір-бірімен түсіністік пен ынтымақтастық нормаларын қалыптастыруға үлкен әсер етеді.

Оқыту сапасын арттыру жоғары мектептің ең өзекті мәселелерінің бірі болып табылады, өйткені қазіргі уақытта, өкінішке орай, студенттердің білім деңгейіндегі, оның ішінде ана тілін меңгеруде кемшіліктер неғұрлым айқын бола түсуде. Елде де, білім беруде де болып жатқан өзгерістер ЖОО-ның алдына білім алушылармен жұмыс істеудің инновациялық әдістері мен тәсілдерін қолдану саласында жаңа міндеттер қояды [5].

ЖОО-да орыс тілін оқыту мазмұнының тұжырымдамасы студенттердің лингвистикалық (тілдік) ғана емес, сонымен қатар коммуникативті (сөйлеу) құзыреттілігін, сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін, сондай-ақ, ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетін, қарым-қатынастың әртүрлі салаларында тілді қолдану ережелері мен тәсілдерін қалыптастыруды көздейді.

Жоғары білім беру мекемесінің мамандарын даярлауда жетекші рөлді жастардың кәсіби ортаға бейімделуін едәуір жеңілдетуге мүмкіндік беретін жеке тұлғаға, құзыреттілікке және білім берудің инновациялылығына бағдарлау орын алады. Осыған байланысты инновациялық тәсілдер негізінде мамандар даярлау өзекті болып отыр.

Материалдар мен әдістер

Қазақстан Республикасында орыс тілінің мемлекеттік қазақ тілімен қатар кеңінен қолданылуы зерттеудің әртүрлі аспектілерінде орыс тілін үйренуге бағытталған ерекше өзекті етеді. Зерттеуші деректерді жинау үшін әртүрлі әдістерді қолдана алады, бірақ әдетте сауалнама ең көп таралған әдіс болып табылады. «Алайда, осыған қарамастан, сауалнаманы зерттеуге дайындық тұрғысынан да, алынған деректерді өңдеу тұрғысынан да, тікелей сауалнама жүргізу тұрғысынан да қарапайым әдіс деп атауға болмайды. Сауалнама әдісінің әлеуметтанулық деректерді жинаудың кез келген басқа әдісі сияқты өзіндік ерекшеліктері, артықшылықтары мен кемшіліктері бар» [6].

Жұмыстың сәттілігі көбінесе қойылған міндеттерді шешуге және мақсатқа жетуге мүмкіндік беретін зерттеу әдістерін таңдаумен анықталады. Зерттеудің негізгі әдістері – проблеманы теориялық талдау, компоненттік талдау әдісі, оның негізгі мақсаты тіл құрылымдарының мазмұндық

компонентін зерттеу болып табылады. Оның көмегімен минималды семантикалық элементтер, олардың белгілері мен мағыналары табылды.

Коммуникативті-тілдік кеңістікте орыс тілін оқытуда инновациялық әдістерді пайдаланудың тиімділігін анықтау үшін сауалнамалық зерттеу тәсілі қолданылды және әртүрлі салалардағы ұғымдарды, атап айтқанда: қоғамдық-саяси, күнделікті қарым-қатынас, ғылыми-терминологиялық салаларында меңгеру динамикасын бақылауға мүмкіндік беретін лингвистикалық эксперимент жүргізілді.

Сауалнама әдісін ең танымал және жиі қолданылатын әдістердің бірі деп атауға болады. «Респонденттің қарым-қатынасы да зерттеудің өте маңызды кезеңі болып табылады. Осы кезде делдалдардың ықпалына, сұхбат алушының мақсаттылығына және респонденттің сауалнамаға қызығушылығына қарамастан сенімді жауаптар алуға болады, сондықтан респонденттермен осындай қарым-қатынастарды орнатуға ерекше назар аудару қажет» [7].

Біздің осы әдісті қолдануымыз студенттердің орыс тілін меңгеру процестерінің динамикасын бағалауға, сөздік қорын, синонимдерді білуді және ауызекі тілде сөйлеуде қолдана білуді көрсетуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Студенттердің білім сапасын арттырудың тиімді әдістерінің бірі-оқытудың инновациялық тәсілдерін қолдану, мысалы: зерттеу әдісі, пікірталастар, миға шабуыл, «сыни ойлау» технологиясы, интерактивті, топтық формалар мен әдістер, ұжымдық оқыту әдісі. Бұл технологиялар шығармашылық белсенділікті дамытады, ақыл-ой белсенділігін қалыптастырады, студенттерді өз көзқарастарын қорғауға үйретеді, материалды терең түсінуге көмектеседі.

Біздің ойымызша, оқытудың ең тиімді әдісі – проблемалық оқыту. Іздеу сипатындағы тапсырмалар жүйесі білімді неғұрлым саналы және терең игеруге, білім алушылардың дағдыларын берік қалыптастыруға және тілдік дамуына ықпал етеді және білім алу кезінде әдістер мен тәсілдерін өз бетінше игеруді талап етеді, бұл оқытушының басшылығымен жұмыс істеудің жалпы жүйесінде өте маңызды.

Бұл жұмыста коммуникативті-лингвистикалық кеңістіктегі орыс тілінің динамикасына талдау жасалады, бұл жеке тұлғаның сөйлеу ерекшеліктері мен белгілі бір тілдік тенденцияларды сипаттайтын заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді [8]. Коммуникативтік-тілдік кеңістікте орыс тілінің қолданылуын талдау Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университетінің 1 курс студенттеріне жазбаша сауалнама жүргізуді көздейді.

Біздің зерттеуіміздің мақсаты – оқытудың инновациялық әдістерін қолдану арқылы коммуникативтік-тілдік кеңістікте білім алушылардың

тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың белгілі бір кезеңдерінде тілдік қорды игеруді анықтау.

«Қазақстан Республикасында тіл саясатын іске асырудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын» іске асыруға байланысты Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университетінің мемлекеттік тілде оқытатын зерттеу топтарында орыс тілін меңгеру дәрежесін айқындайтын лингвистикалық эксперимент жүргізу ұсынылады. Бұл таңдау респонденттердің зерттелетін тілді әртүрлі дәрежеде меңгеруіне байланысты. Респонденттердің осындай топтарына жүгіну қоғамдық өмірдің түрлі салаларында орыс тілін меңгеру деңгейін анықтауға мүмкіндік береді.

Біз «Тау-кен ісі», «Металлургия», «Ақпараттық жүйелер», «Электр энергетикасы» білім беру бағдарламалары бойынша мемлекеттік тілде оқытатын топтардың бірінші курс студенттерінің сауалнамаларына талдау жасадық. Айта кету керек, респонденттер екі топқа бөлінді. Бірінші топта «Жұмыс, мамандық. Зерттелетін ғылым саласындағы танымал ғалым. Менің мамандығымның тарихы» тақырыбы бойынша (3 сағат) дәстүрлі форматта, екінші топта – оқытудың инновациялық әдістері негізінде өткізілді. Үлгілі лексемалардың таңдалғанын ескере отырып, студенттердің жалпы білімін анықтауға болады. Біз сондай-ақ, респонденттердің синонимдерді таңдау аспектісін ескердік.

Жүргізілген зерттеу көрсеткендей, мемлекеттік тілде оқытылатын «Тау-кен ісі», және «Металлургия» білім беру бағдарламалары бойынша 25 адамнан тұратын бірінші курс топтарына ұсынылған «политолог» (56 %), «исследователь» (52 %), «экстремальные условия» (54 %), «профессионализм» (62 %), «квалифицированный специалист» (58 %) осы лексемалардың игеруі орташа деңгейін көрсетті.

«Профессия» (52 %), «новатор» (56 %), «передовик» (54 %), «потенциал» (56 %) сөздеріне синонимдерді таңдау және сөйлемдер құрастыру кезінде студенттер орташа білім деңгейін көрсетті.

25 адамнан тұратын мемлекеттік тілде оқытатын «Ақпараттық жүйелер», «Электр энергетикасы» білім беру бағдарламалары бойынша білім алушылардың екінші тобы ұсынылған «политолог» (87 %), «исследователь» (82 %), «экстремальные условия» (92 %), «профессионализм» (95 %), «квалифицированный специалист» (90 %) осы лексемалардың игеруін жоғары деңгейін көрсетті.

«Профессия» (92 %), «новатор» (86 %), «передовик» (89 %), «потенциал» (90 %) сөздеріне синонимдерді таңдау және сөйлемдер құрастыру кезінде респонденттердің осы сөздермен жұмыс істеуде жеткілікті жоғары білім деңгейін көрсеткені айқын.

Зерттелетін екі топтың респонденттеріне таныс лексемалардың бір бөлігін талдағаннан кейін біз белгілі бір қорытындыға келдік. Болжам бойынша, инновациялық әдістерді қолдану негізінде сабақтар өткізілген екінші топтың студенттері жақсы нәтиже, ал сабақтар дәстүрлі форматта өткізілген бірінші топтың студенттері орташа нәтиже көрсетті.

Нәтижелерді талдау келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік берді:

1 Таныс лексемалардың корпусын қарастыра отырып, екінші эксперименттік топ осы сөздің анықтамасын білесіз бе деген сұраққа жауап беруде ең жақсы нәтиже көрсетті – 98,6 %. Ал бірінші эксперименттік топ орташа нәтиже көрсетті – 58,2 %.

2 Зерттеу көрсеткендей, талданатын топтарда ең таныс сөздер жалпы лексика бөлімінен (80,9 %) алынған. Респонденттер қоғамдық-саяси лексика тобындағы сөздердің 74,7 % білімін, терминология тобындағы сөздердің ең үлкен қиындықтарын көрсетеді, студенттер 54,5 % сәйкес білім деңгейін көрсетеді. Үшінші топтағы сөздер студенттерге үлкен қиындық тудырғаны анық.

3 Сонымен, синонимді де, үйлесімділікті де таңдай алған ақпарат берушілердің пайызы топқа байланысты өзгереді: 44,8 % - дан (бірінші топ) және 89,1 % - ға дейін (екінші топ).

4 Массив бойынша әр сөзге берілген синонимдердің орташа саны 1–2 құрайды.

5 Мазмұндық тұрғыдан алғанда, сөздердің қоғамдық-саяси тобына келтірілген синонимдер көбінесе БАҚ-тан алынады. Бұл әсіресе «*передовик*», «*новатор*» сияқты ұғымдарды түсіндіруде айқын көрінеді.

6 Сөз тіркестерін құрастыру және сөйлемдерді өндіру сияқты сөздерді қолданудың мысалдары бірінші топтағы респонденттердің көпшілігінде сөз тіркестерін келтіретінін көрсетеді, бұл мәлімделген ұғымдардың толық емес көрінісін және оларды толық сөйлемдерде қолдана алмайтындығын көрсетеді.

Қорытынды

Білім берудегі реформа өз мүмкіндіктерін іске асыруға ұмтылатын, саналы және жауапты таңдау жасай алатын тұлғаны тәрбиелеу қажеттілігін тудырады. Дәстүрлі әдіс коммуникативті қажеттілікті қалыптастыруға, әртүрлі сөйлеу құралдарын игеруге және қолдануға ынталандыруға бағытталмайды, білім алушылар олар туралы біледі. Сондықтан олар практикалық қызметте қалай қолдануды білмейді. Инновациялық әдістер коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыратын жұмыс түрлерін біріктіреді (талдау, құбылыстарды салыстыру, негіздеу, дәлелдеу, жалпылау).

Инновациялық технологияларды қолдана отырып, оқу процесін дұрыс ұйымдастыру әр студенттің өзі үшін мүмкін болатын мәселені шешумен айналысуын талап етеді, өйткені бұл жағдайда оның оқуға деген қызығушылығын қолдауға болады [9, 10]. Сондықтан оқытушының алдында міндет тұр: сабақта

тек оқу-тәрбие мәселесін ғана емес, сонымен қатар әр студентке қатысты осы мәселені шешу жолдарын анықтау.

Жаңа жағдайда орыс тілін білу ҚР-да кез-келген маманның жеке бәсекеге қабілеттілігінің факторы болып қала береді, өйткені оның еңбек қызметі әдетте көпұлтты ұжым жағдайында өтеді. Бұл жұмыста адамның сөйлеу ерекшеліктері мен белгілі бір тілдік тенденцияларды сипаттайтын заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік беретін коммуникативті-лингвистикалық кеңістіктегі орыс тілінің динамикасын талдау келтірілген. Бұл тенденциялар жалпы тілдік жағдайдың өзгеруі мен трансформациясына әсер ететін процестерді көрсетеді.

Коммуникативтік-тілдік кеңістіктегі тілдердің жұмыс істеуін зерттеу көп қырлы құбылыс болып табылады, қоғамның этнодемографиялық және әлеуметтік құрылымына, сонымен қатар қазақстандықтардың лингвистикалық капиталын ұлғайтуға байланысты түрлі мәселелерді қамтиды.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 Государственная программа по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020–2025 годы // [Электронный ресурс]. – URL: <https://doi.org/primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-po-realizatsii-yazykovoy-politiki-v-respublike.pdf>.

2 Концепция языковой политики Республики Казахстан // Казахстанская правда. – 1996. – № 243. – С. 7.

3 Сулейменова, Э. Д., Шаймерденова, Н. Ж., Смагулова, Ж. С., Аханова, Д. Х. Словарь социолингвистических терминов. 2-е изд., доп. и перераб.; отв. ред. Э. Д. Сулейменова. – Алматы : Қазақ университеті, 2007. – 330 с.

4 Прохоров, Ю. Е., Стернин, И. А. Коммуникативное поведение. – М. : Флинта, 2006. – 328 с.

5 Дебердеева, Т. Х. Новые ценности образования в условиях информационного общества // Инновации в образовании. – М., 2015. – № 3. – С. 79.

6 Бутенко, И. А. Анкетный опрос как общение социолога с респондентами: учебное пособие для студентов и аспирантов вузов. – М.: Высшая школа, 2007. – 175 с.

7 Мызников, С. В. Социолингвистические факторы в социологическом опросе // Мониторинг общественного мнения. – 2014. – № 1 (март).

8 Сабаткеева, Р. Б. Теория и практика обучения русскому языку. – М. : Академия, 2008. – 336 с.

9 Larsen-Freeman, D., Anderson, M. Techniques and Principles in Language Teaching. Oxford University Press, 2011. – 252 p.

10 **Brumfit, C.** Communicative Methodology in Language Teaching. – Cambridge University Press, 2013. – 132 p.

References

1 Gosudarstvennaya programma po realizacii yazykovoj politiki v Respublike Kazakhstan na 2020–2025 gody. Elektronnaya publikaciya. [The State program for the implementation of language policy in the Republic of Kazakhstan for 2020–2025. [Electronic resource]. – URL: <https://doi.org/primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-po-realizatsii-yazykovoy-politiki-v-respublike.pdf>.

2 Koncepciya yazykovoj politiki Respubliki Kazakhstan [The concept of language policy of the Republic of Kazakhstan] // Kazakhstan truth. – 1996. – № 243. – 7 p.

3 **Suleimenova, E. D., Shaimerdenova, N. Zh., Smagulova, J. S., Akhanova, D. H.** Slovar' sociolingvisticheskikh terminov. 2-e izd., dop. i pererab. [Dictionary of sociolinguistic terms. 2nd ed., additional and revised] / Executive editor E. D. Sulejmenova. – Almaty : Kazakh University, 2007. – 330 p.

4 **Prohorov, Yu. E., Sternin, I. A.** Kommunikativnoe povedenie [Communicative behavior]. – Moscow : Flinta, 2006. – 328 p.

5 **Deberdeeva, T. H.** Novye cennosti obrazovaniya v usloviyah informacionnogo obshchestva [New values of education in the information society]. Innovations in education. – Moscow, 2015. – № 3. – P. 79.

6 **Butenko, I. A.** Anketnyj opros kak obshchenie sociologa s respondentami: Ucheb. posobie dlya studentov i aspirantov vuzov [Questionnaire survey as a sociologist's communication with respondents: Textbook for students and postgraduates of universities]. – Moscow : High School, 2007. – 175 p.

7 **Myznikov, S. V.** Sociolingvisticheskie faktory v sociologicheskom oprose [Sociolinguistic factors in a sociological survey] // Monitoring of public opinion. – 2014. – № 1 (march).

8 **Sabatkoeva, R. B.** Teoriya i praktika obucheniya russkomu yazyku [Theory and practice of teaching the Russian language]. – Moscow : Akademy, 2008. – 336 p.

9 **Larsen-Freeman, D., Anderson, M.** Techniques and Principles in Language Teaching. – Oxford University Press, 2011. – 252 p.

10 **Brumfit, C.** Communicative Methodology in Language Teaching–Cambridge University Press, 2013. – 132 p.

12.04.23 ж. баспаға түсті.

11.01.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

***А. А. Ақынжанова, Т. В. Тимохина, А. Ю. Кишениова**

Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова, Республика Казахстан, г. Караганда

Поступило в редакцию 12.04.23.

Поступило с исправлениями 11.01.23.

Принято в печать 25.02.24.

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ НАВЫКОВ СТУДЕНТОВ В КОММУНИКАТИВНО-ЯЗЫКОВОМ ПРОСТРАНСТВЕ ПУТЕМ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИННОВАЦИЙ

В статье рассмотрены инновационные методы обучения русскому языку в коммуникативно-языковом контексте. Методы направлены на развитие коммуникативных и языковых компетенций студентов и предоставляют возможность приобретать знания о межкультурном взаимодействии и языковых профессиональных условиях. Исследование проводилось по динамике трудовой занятости на русском языке в коммуникативно-языковом контексте, что позволяет определить характеристики человеческой речи и закономерности языковых тенденций.

Современные технологии обучения русскому языку для студентов технических вузов ориентированы на формирование их иноязычной коммуникативной компетенции. В университетах изучаются информационные и коммуникативные технологии, а также применяются современные методы интерактивного обучения и наглядности. В Карагандинском техническом университете имени Абылкаса Сагинова преподавание русского языка включает практическую работу и применение современных методов обучения для формирования языковой коммуникативной компетенции студентов неязыковых вузов.

В университетах применяются современные методы обучения русскому языку, включая информационные и коммуникативные технологии, а также интерактивные методы и приемы обучения. Эти технологии не только повышают эффективность обучения языку, но и способствуют увеличению интереса студентов к изучению русского языка, а также помогают развивать их языковые, профессиональные и коммуникативные навыки, что повышает их иноязычную коммуникативную компетенцию.

Ключевые слова: языковая политика, функционирование, метод, концепция, профессиональная деятельность, анкетный опрос, динамика.

*A. A. Akynzhanova, T. V. Timokhina, A. Yu. Kishenova

Abylkas Saginov Karaganda Technical University,

Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Received 12.04.23.

Received in revised form 11.01.23.

Accepted for publication 25.02.24.

INNOVATIVE METHODS AND TECHNIQUES IN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE IN THE COMMUNICATIVE LANGUAGE SPACE

The article discusses innovative methods of teaching the Russian language in a communicative language context. The methods are aimed at developing students' communicative and language competencies and provide opportunities to acquire knowledge about intercultural interaction and language professional conditions. The research was conducted based on the dynamics of employment in the Russian language in a communicative language context, which allows identifying the characteristics of human speech and the regularities of language trends.

Modern technologies for teaching Russian to students of technical universities are aimed at developing their foreign language communicative competence. Information and communication technologies are studied in universities, and modern interactive teaching methods and visual aids are applied. At the Abylkas Saginov Karaganda Technical University, the teaching of the Russian language includes practical work and the application of modern teaching methods to develop students' language communicative competence in pedagogical universities.

Modern methods of teaching Russian are applied in universities, including information and communication technologies, interactive methods, and teaching techniques. These technologies not only improve the effectiveness of language learning but also increase students' interest in learning the Russian language and help develop their language, professional, and communicative skills, which enhances their foreign language communicative competence.

Keywords: language policy, functioning, method, concept, professional activity, questionnaire survey, dynamics.

SRSTI 16.21.07

<https://doi.org/10.48081/OQAL4372>

*A. N. Akhmet¹, A. E. Aubakirova¹,

I. S. Nasipov², S. A. Nurgaliyeva³

¹Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

²Bashkir State Pedagogical University,

Bashkortostan, Ufa;

³Ataturk University,

Turkey, Erzurum.

*e-mail: akjibekz@gmail.com

LINGUISTIC NATURE OF HYBRID TERMS IN THE MEDIA SPACE

Linguoecology examines the state of language in its dynamics, and the state of language today can be seen in the mirrorless media space. Because in the last twenty years, humanity is experiencing a real revolution in the field of communication tools and methods. The Internet and other information and communication technologies have a fundamental impact on all areas of our life, creating new skills and abilities, ways of thinking. New phenomena are emerging as social networks, blogs, personal mass media, etc., which did not exist until now. The article provides theoretical information about the study of linguoecology and five stages of the formation of linguoecological studies in the Kazakh language education. The linguo-ecological phenomenon of hybrid words created by mixing input and original components in the media space is taken as a research object, and the names «media space», «hybrid term», «hybrid word» are defined. In the course of the research, linguistic and ecological monitoring, internet analysis, and statistical analysis are carried out. In the information space of the Kazakh language, the transformation of names from the centaur, contaminant origin into a linguistic fashion leads to the deformation and degradation of the national language.

Keywords: linguoecology, media space, input words, hybrid terms, hybrid words, language fashion.

Introduction

Today, the research process at the intersection of language and ecology is rapidly developing all over the world. The concept of «language and ecology» was first introduced by E. Haugen, which appeared in his work as a concept representing the interaction between language and the environment. Since then, linguistic ecology has been formed as an interdisciplinary field of linguistics and ecological research and is continuously developing. The founder of this direction is E. Haugen: «Language ecology can be defined as the study of the interaction between any language and its environment. The true environment of a language is the society that uses it as one of its codes. «Language lives only in the minds of its users, and functions only in the communication of these users with each other and with nature, that is, with the social and natural environment.» The researcher says that the psychological part of language ecology examines the relationship between the mind of a speaker of two or more languages with other languages, and the sociological part considers the relationship of language with society, which serves as a means of communication.

E. Haugen's opinion that «Language ecology is defined primarily by people who learn, use and communicate language to others» can be taken as the basis for considering linguoecology in the framework of the main trend of modern linguistics – anthropological direction. In the 21st century linguistics, the nature of language, which is the most important tool for human life and existence – through the content of linguistic units at the phonological, morpheme, lexeme, syntactic, contextual, discourse levels; the content features of linguistic units within the framework of the processes of thinking, judgment, information reception, information delivery in human cognition; in terms of the manifestation of other innate, later developed human qualities; as a linguistic structure influenced by historical, public, social factors; the actualization of differentiation in terms of the essence of the worldview and spiritual culture, which characterizes the general human existence, increased the interdisciplinary nature of linguistics and the research opportunities» [1, pp. 15–16]. Linguistic and ecological problems of the Kazakh language in the works of researchers as K. S. Dusipbaeva, L. V. Ekshembееva, A. K. Zhumabekova, Zh. K. Zhubantayeva, A. B. Amirbekova, Zh. A. Zhakypov, G. O. Syzdykova, Zh. K. Umirbekova, M. B. Nurtazina, K. S. Kulmanov, N. S. Amirzhanova, S. J. Urkinbaev, G. A. Doszhan, J. N. Zhunisova, G. T. Kanaybekova, M. D. Zhumashev, G. Bakytzhol, J. K. Kairbaeva, etc. Are differentiated from various aspects within the framework of the anthropocentric paradigm.

E. N. Akimova's article «Linguo-ecological interpretation of active processes in the modern Russian language» emphasizes the hybrid phenomenon in it as a real

experimental word-formation: «hybrid words (words-centaurs, words-telescopes): трепортаж, моменталитет, пофигуристы» [2, p. 42].

B. Momynova says «The mine of Budan words is journalistic style. Hundreds of words have penetrated through the media and are gradually stabilizing in the language: trade and economic cooperation, official business delegation, «Tengizshevratl», school-gymnasium, teachers-professors and students of the International Kazakh-Turkish University, in our regularity and legal acts, historical-memorial museum, Su concert-entertainment program, monument complex, boarding school, theater-art institute, historical-museum complex, archaeological reserve-museum, Kazakh music-drama theater, children's and teenagers' theater, literary-memorial, physical therapy department, water-energy, cultural-humanitarian, service training center, Zhetisu NC JSC, pilot project, dairy plant, etc.» [3, p. 260].

K. S. Dusipbaeva, who studies the language of the media from a linguistic-ecological point of view, talks about the linguistic and ecological danger of foreign words in the Kazakh language. The researcher concludes: «Linguoecology as a new direction in science, studying the linguistic sphere of man and society, leads to the formation of rules and principles, systems, which are necessary not only for ecology, but also for the development of language and opportunities to solve environmental problems. Linguoecology is not only a branch of linguistics that includes the problems of speech culture, it protects against abusive, indecent and vulgar vocabulary while preserving the spiritual integrity of humanity» [4, p. 24].

Materials and methods

The following special methods and approaches have been used in the work: linguistic-ecological monitoring – determining the information balance in the news section; content analysis – studying programs, news texts and analyzing units that allow to identify negativity and linguistic aggression; intent analysis - when studying the content of opinion leaders' posts and comments, statistical analysis - when analyzing the numerical data of store names. Theoretical foundations of linguistic ecology (E. Haugen, A. Fill, P. Mühlheuser, T. Levasseur, A. V. Kravchenko, N. A. Kurashkina, I. N. Poteryakhina, V. P. Korovushkin, A. P. Skovorodnikov, S. A. Aktuganova, V. I. Shakhovskiy, E. Sushchenko, N. Vali, Z. Zhakypov, D. Alkebaeva, G. Smagulova, M. B. Nurtazina, K. S. Kulmanov, M. I. Kadeeva, J. B. Bekturova, N. S. Amirzhanova, S. Zh. Urkinbaev), media space (M. McLuhan, I. M. Dzyaloshinsky, E. N. Yudina, Z. K. Buenbaeva), emotion (A. Aldamuratov, P. K. Anokhin, A. R. Leontiev, G. K. Imanalieva), linguistic aggression (A. Altayeva, I. V. Pekarskaya, E. A. Shpomer, K. F. Sedova, Yu. V. Shcherbinina), language style (V. G. Kostomarov, I. T. Vepreva, L. K. Graudina), hybrid terms (Sh. Kurmanbayuly, B. Momynova, A. Kurmanbaeva, A. R. Koshekova).

Results and discussion

A mix of foreign words and native words is becoming fashionable in the media space. As a result of this, the Kazakh language is mixed with different languages, and based on this, there is a tendency to use mixed speech such as «Kazakh-English», «Kazakh-Russian», «Kazakh-Arab», «Kazakh-Korean» and use words that have an equivalent in the Kazakh language to replace them with words of another language. According to the researchers, this situation is closely related to the problems of linguistic taste and linguistic fashion.

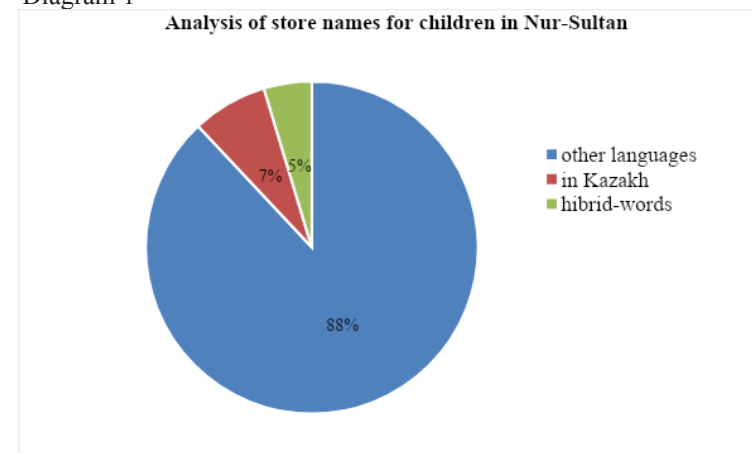
There are two main characteristics of buzzwords: the first is that it is a new word, and the second is that it is in popular use. That's why Kazakh-speaking young people, who tend to speak in a fashionable way, prefer to use new words in English, Russian, and Korean. And the consequences of this threaten the ethno-historical worldview of young people, devalue the Kazakh word, its spiritual meaning, genetic memory, and lead to the destruction of our linguistic ecology. It is known that the problem of foreign words and language invasion has been studied from the point of view of language culture and speech culture. However, language culture considers all this in terms of its impact on language, and linguoecology considers it in terms of its impact on a person.

S. Ter-Minasova says: «Introduction words are gradually entering the lexicon and phraseology, but they also include phonetics, morphology and syntax and are getting deeper» [5, p. 127]. As proof of this, we can cite words from the word «centaur image» appearing in the modern Kazakh language. For example, @janasozdik's page on Instagram has 357 such words (their number is increasing day by day): *ұятмен* (a decent person who is limited by the values imposed by society and whose decency turns into mania and reaches absurdity), *қырпанер* (he always said that he should have done business, but a person who walks around without doing anything), *көршейірің* (a system of neighbors who ask about this and that when necessary), *дінкогнито* (a person who secretly practices religion), *ккк* (laughing loudly), *қайырфандиң* (cyber-philanthropy of hipsters and startups), *байкетиң* (no an attempt to increase the probability of getting rich by sharing your opinion, pictures of desirable image, despite having no informational weight/interest), *перзентация* (showing a child in his forties to the public for the first time), *қоқыс-нюс* (news distributed by the majority of Kazakh news sites), etc. In the course of the analysis, we saw that the words *paydaraz* and *piaraz* given on this page were used by journalists in TV and radio broadcasts: «*Пайдараз продюсер*» («Astarly aqikat», November 19, 2019); «*Пиараз әнші кім?*» («Ұят Parade», November 21, 2018). Therefore, with the passage of time, there is a risk that some of these words, which now seem vulgar, will come into common use.

Even the major TV channels broadcasting to the republic support and use such a trend. If this continues, we think that the meaning, pronunciation, and

writing of these words in the linguistic consciousness of the younger generation will be completely forgotten and replaced by English words that have taken their place [6]. The danger of the influence of the English language can also be seen in the names of objects in the country. All this is reflected in the various applications that are downloaded to our mobile phones that we use every day. As an example, we present our analysis of store names for children in Nur-Sultan:

Diagram 1

Here, the names colored in blue are in other languages, the names colored in orange are in Kazakh, and the names colored in grey are hybrid-words. If we give a percentage, all names here are 150 (100 %), 132 (88 %) of them are in other languages, 11 (7.3 %) are Kazakh, 7 (4.7 %) are partially Kazakh. The share of the Kazakh language is only 7.3 %. Although this analysis covers only one field, we saw that the indicators in other fields are similar during data collection.

Abbreviation as a contamination component: *ЭКСПО калипсис* *Контаминанттар* *гибридтік түзілімдер* негізінде: *уикимақ* (*уикипедия* + *акымақ*), *нетұрғын* (*интернет* + *тұратын*), *фейсмолда* (*фейсбук* + *молда*), *фейсөкие* (*фейсбук* + *өріе*), *қатеррорист* (*қатер* + *террорист*), *Брекзиттену* (*Брекзит* + *тену*), *тойстаграм* (*той* + *Instagram*), *эмбелогер* (*эмбебап* + *блогер*), *тойгустатор* (*той* + *дегустатор*), *айқафон* (*айқай* + *айфон*), *бәйбекю* (*бай* + *барбекю*), *бабкер* (*бапкер* + *бабки*), *шапкриминация* (*шап* + *дискриминация*), *жаскриминация* (*жас* + *дискриминация*), *жесмуар* (*жеу* + *мемуар*), *риясыз* (*спортшы* + *понт*). In our study, there are hybrid contaminants (75 units) in modern Kazakh language related to hybrid formations, formed by welding domestic and foreign lexemes.

The same is the case with Kazakh TV channels, which support the trend of replacing Kazakh words with foreign words. It can be seen from the analysis of program names of 15 national, private, and commercial national channels in the country. Kazakh-language program titles are partially Englished on all TV channels. The names of the programs are partially in English: *Әзіл Ман, Qazaqstan fighter, Qazsport Pro football, Balapan ABC+, Bala time, I-balapan, Online balapan, Balapan news, Hello, Balapan, Қызық times, Шіркін life, Хабарline, Astana life, Kazakh TV, Qazaq LIFE, Стартап мекені, WTO шеңбері, Qazbooks, Astana TV, Q-travel, KazNet, Astana times, Nur Otan talks, Tengeland, Elorda live, Bas times, Той Beststar, Инсталайық, Айна online, Тамада battle, Тамаша City, Qalay'ym live, Basty Prime, Жұлдызды weekend, Жаңалық show, Hit Bala, Hit Балдырған, Біздің Дыбыстар, Хахастан show, Cool Тізбе, Gakku News, Ұят Parade, Ән+Gimme*. Бұл мәліметті радиохабар атауларымен де толықтыра түсуге болады: *Түнгі life (Астана радиосы), Кешикі time (Orda fm), Ұят Parade, Туыстар (Gakku fm), Бұлбұл Микс, Бұлбұл Лайт (Бұлбұл фм)*, etc.

M. K. Akhmetova says: «Professionals have a great responsibility to develop and mature the language of today's media without being influenced by other languages. The mass media has a special place in determining the identity of the nation, its distinctiveness from other nations, expanding the scope of use of the national language, increasing its vitality», adding that the language of the mass media is one of the tools that shape the linguistic environment and the linguistic personality [7, p. 18]. The influence of mass media in other languages has threatened the national language of many countries. Therefore, the conflict between the national language and the global language is going on intensively. This is because all countries are struggling to preserve their national language, mentality, and culture, rather than being swallowed up by global integration. Linguistic ecologists of the world look critically at giving priority to the English language. Many current studies are written about the danger of English, its dominance in international communication, its place in the extinction of languages. Among them J. Nash and P. Mühlhaisler «Language and environment connection: the case of Norfolk and Norfolk Island» [8], S. Premaratne's «Endangered Languages of Thailand», A. Sherris' Rethinking the Ganga Ecological Landscape: Local Illustration and Literacy [9], and other works can be attributed. The future important research of scientists will be devoted to the linguistic-ecological study of people and languages in the Global South. One solution to this problem is to incorporate a non-Western epistemology into future linguoecological research. Recent research made by J. Dryzek [10], and by J. Lakoff [11] shows that the current environmental crises are linked to Western ideas of modernization and individualism.

Information on funding

The Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan has funded the research (Grant No. AP19677837).

Conclusion

Today's media space, which creates an opportunity for the interaction of different cultures, strengthens the influence of other languages on our national language. Sh. Kurmanbayuly says: «In today's age of information and technology, people are interested in getting the knowledge and information they need quickly and staying informed about the news happening all over the world. That's why the process of globalization puts before humanity the task of searching for a common language. None of the widespread, developed national languages wants to be left out of the same status. On the one hand, this may increase competition between languages and lead to language conflicts. No nation will easily give up its national languages that have been developed for centuries» [12, p. 85]. Therefore, the conflict between the global languages that are conquering the global linguistic space and our national language imposes a great linguistic and ecological responsibility on the Kazakh-language media space and media consumers. At the same time, there is a need for linguistic persons to acquire linguistic and ecological knowledge.

As a result of the major scientific and technical revolution of information technologies, the globalization of linguistic processes and the entry of other languages into the linguistic space of the world's peoples lead to the deformation and degradation of the national language. Although there is an equivalent in our language, deliberately replacing it with a foreign word increases indifference to the native language and opens the way for foreign mentality to invade the image of the Kazakh ethno-cultural world. As a result of the gradual exchange of key words of the cultural-historical consciousness of our people – national cultural concepts, the traditional logical-conceptual network is broken and lacuna appear.

References

- 1 **Түймебаев, Ж., Сағидолда, Г.** Алтаистиканың тарихи-лингвистикалық негізі. (Фонетика. Морфология) [Мәтін]. – Алматы : Қазығұрт, 2015. – 408 б.
- 2 **Акимов, Е. Н.** Лингвоэкологическая интерпретация активных процессов в современном русском языке [Текст] // Вестник Марийского государственного университета, 2016. – № 3. – С. 40–44.
- 3 **Момынова, Б. Қ.** Тілдегі гибриді сөздер: жазба тілдік ерекшеліктері, модельдері // ф.ғ.д., профессор Г. Б. Мадиеваның ғылыми-педагогикалық қызметінің 35 жылдығына арналған «Филология мен шет тілдерін оқыту әдістемесінің өзекті мәселелері: теория және практика» атты IV Халықаралық

ғылыми-әдістемелік конференция материалдарының жинағы [Мәтін], – Алматы, 2018. – 437 б.

4 **Дүсіпбаева, Қ. С.** БАҚ және лингвоэкология [Мәтін] // ҚазГЗУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – Астана, 2014. – № 7. – 23-26 бб.

5 **Тер-Минасова, С. Г.** Тіл және мәдениетаралық коммуникация [Текст]. – Алматы : Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.

6 **Жумагулова, А. А.** Қазақтілді медиакөңістіктің лингвоэкологиясы: теориялық-әдістемелік негіздері : 6D011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті бойынша филос. д-ры (PhD) ғ. дәр. алу үшін д-ған дисс. [Мәтін]. – Нұр-Сұлтан, 2020. – 129 б.

7 **Ахметова, М. К.** Бұқаралық ақпарат құралдары тілінің кейбір мәселелері [Мәтін] // ЕҰУ хаб., 2016. – № 5 (114). – 16–19 бб.

8 **Nash, J., Mühlhausler, P.** Linking language and the environment: the case of Norfolk and Norfolk Island [Text] // Lang. Sci., 2014. – № 41. – P. 26–33.

9 **Sherris, A.** Re-envisioning the Ghanaian ecolinguistic landscape: local illustration and literacy [Text] // Intercult. Educ., 2013. № 24 (4). – P. 348–354.

10 **Dryzek, J.** The Politics of the Earth: Environmental Discourses, third ed. [Text] // Oxford University Press. – New York, 2013.

11 **Lakoff, G.** Why it matters how we frame the environment [Text] // Environ. Commun., 2010. – № 4 (1). P. 70–81.

12 **Құрманбайұлы, Ш.** Жаһандану жағдайындағы ұлттық тіл [Мәтін] // Ұлы дала тұлғалары: академик Рәбиға Сыздық және қазақ сөзінің құдіреті (Халықаралық ғылыми-теориялық конференция). – Алматы, 2019. – 428 б.

References

1 **Tuymebayev, Zh., Sagidolda, G.** Altaistikany`n tarixi-lingvistikaly`k negizi. (Fonetika. Morfologiya) [Historical and linguistic basis of Altaistics. (Phonetics. Morphology)] [Text] – Almaty : Kazygurt, 2015. – 408 p.

2 **Akimova, E. N.** Lingvov`kologicheskaya interpretaciya aktivny`x processov v sovremennom russkom yazы`ke [Linguoecological interpretation of active processes in modern Russian] [Text]. Vestnik Marijskogo gosudarstvennogo universiteta, 2016. – № 3. – P. 40–44.

3 **Momynova, B.** Tildegi gibrin (budan) sozderdin zhasaluy` zhane zhana emle erezhelerindegi zhazy`lu ylgileri [Creation of hybrid (hybrid) words in the language and spelling patterns in New spelling rules] [Text]. Collection of materials of the IV International Scientific and methodological conference «Actual problems of teaching methods of Philology and foreign languages: theory and practice»,

dedicated to the 35th anniversary of the scientific and pedagogical activity of Doctor of philology, Professor G. B. Madiyeva. – Almaty, 2018. – 437 p.

4 **Dusipbaeva, K. S.** BAQ zhəne lingvov`kologiya [Media and linguoecology] [Text]. Kazguu Bulletin. Series philological sciences. – Astana, 2014. – № 7. – P. 23–26.

5 **Ter-Minasova, S. G.** Til zhəne mädenietaraly`k kommunikaciya [Language and intercultural communication] [Text]. – Almaty : National Translation Bureau, 2018. – 320 p.

6 **Zhumagulova, A. A.** Qazaqtildi mediakėnistiktin lingvov`kologiyasy`: teoriyalı`k-ėdistemelik negizderi : 6D011700 – Qazaq tili men ədbieti boy`nsha filos. d-ry` (PhD) ғ. dər. alu yshin d-ran diss. [Linguoecology of the Kazakh language media space: theoretical and methodological foundations: 6d011700-Philos on the Kazakh language and literature. doctor of Medical Sciences. prepared to obtain diss.] [Text]. – Nur-Sultan, 2020 – 129 p.

7 **Akhmetova, M. K.** Bıqaraly`k aqparat quraldary` tilinin kejbir maseleleri [Some problems of the language of mass media] [Text] // ENU bulliten, 2016. – № 5 (114). – P. 16–19.

8 **Nash, J., Mühlhausler, P.** Linking language and the environment: the case of Norfolk and Norfolk Island [Text] // Lang. Sci., 2014. – № 41. – P. 26–33.

9 **Sherris, A.** Re-envisioning the Ghanaian ecolinguistic landscape: local illustration and literacy [Text] // Intercult. Educ., 2013. – № 24 (4). – P. 348–354.

10 **Dryzek, J.** The Politics of the Earth: Environmental Discourses, third ed. [Text]. Oxford University Press. – New York, 2013.

11 **Lakoff, G.** Why it matters how we frame the environment [Text] // Environ. Commun., 2010. – № 4 (1). – P. 70–81.

12 **Kurmanbayuly, Sh.** Zhahandanu zhərdajy`ndary` yltty`k til [National language in the context of globalization] [Text] // People of the Great Steppe: academician Rabiiga Syzdyk and the power of the Kazakh word (International Scientific and theoretical conference) – Almaty, 2019. – 428 p.

Received 19.09.23.

Received in revised form 10.11.23.

Accepted for publication 25.02.24.

*А. Н. Ахмет¹, А. Е. Аубакирова¹, И. С. Нәсіпов², С. А. Нургалиева³

¹Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

²Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті,

Башқұртстан, Уфа қ.;

³Ататүрік университеті,

Түркия, Эрзурум қ.

19.09.23 ж. баспаға түсті.

10.11.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

МЕДИАКЕҢІСТІКТЕГІ БУДАН ТЕРМИНДЕРДІҢ ЛИНГВОЭКОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Лингвоэкология тілдің динамикадағы жай-күйін қарастырады, ал тілдің бүгінгі қалпын айна қатесіз медиакеңістіктен көруге болады. Себебі соңғы жиырма жыл көлемінде адамзат коммуникация құралдары мен тәсілдері саласында нағыз революцияны бастан кешіп жатыр. Интернет пен басқа да ақпараттық коммуникациялық технологиялар біздің өміріміздің барлық саласына түбегейлі әсер етіп, жаңа дағдылар мен қабілеттерді, ойлау амалдарын туғызуда. Осы уақытқа дейін болмаған әлеуметтік желілер, блогтар, жеке масс-медиа, т.б. жаңа феномендер пайда болуда. Мақалада лингвоэкологияның зерттелуі жайлы теориялық ақпарат және қазақ тіл біліміндегі лингвоэкологиялық зерттеулердің қалыптасуының бес кезеңі көрсетіледі. Медиакеңістіктегі кірме және төл компоненттердің араласуы арқылы жасалған будан сөздердің лингвоэкологиялық құбылысы зерттеу нысаны ретінде алынады да, «медиакеңістік», «будан термин», «будан сөз» атауларына анықтама беріледі. Зерттеу барысында лингвоэкологиялық мониторинг, интернет-талдау, статистикалық талдау жүргізіледі. Қазақ тілді ақпараттық кеңістікте кентавр, контаминант текті будан атаулардың тілдік сәнге айналуы ұлттық тілдің деформациялануы мен деградациялануына алып келеді.

Кілтті сөздер: лингвоэкология, медиакеңістік, кірме сөздер, будан терминдер, будан сөздер, тілдік сән.

*А. Н. Ахмет¹, А. Е. Аубакирова¹, И. С. Нәсіпов², С. А. Нургалиева³

¹Евразийский национальный университет,

Казахстан, г. Астана;

²Башкирский государственный педагогический университет,

Башкортостан, г. Уфа;

³Университет Ататюрка,

Турция, г. Эрзурум.

Поступило в редакцию 19.09.23.

Поступило с исправлениями 10.11.23.

Принято в печать 25.02.24.

ЛИНГВОЭКОЛОГИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ГИБРИДНЫХ ТЕРМИНОВ В МЕДИАПРОСТРАНСТВЕ

Лингвоэкология рассматривает состояние языка в динамике, а современное состояние языка можно увидеть в зеркальном безошибочном медиапространстве. Потому что последние двадцать лет человечество переживает настоящую революцию в области средств и способов коммуникации. Интернет и другие информационно-коммуникационные технологии оказывают фундаментальное влияние на все сферы нашей жизни, создавая новые навыки и способности, способы мышления. Появляются новые феномены социальных сетей, блогов, личных масс-медиа и т. д., которых до сих пор не было. В статье представлена теоретическая информация об изучении лингвоэкологии и пять этапов формирования лингвоэкологических исследований в казахском языкознании. Лингвоэкологическое явление слова-гибриды, образованное гибридных заимствованиями и автохтонных компонентов в медиапространстве, берется в качестве объекта исследования и дается определение терминам «медиапространство», «термины-гибриды», «слова-гибриды». В ходе исследования проводится лингвоэкологический мониторинг, интернет-анализ, статистический анализ. В казахскоязычном информационном пространстве языковая мода на слова кентавров, контаминантов приводит к деформации и деградации национального языка.

Ключевые слова: лингвоэкология, медиапространство, заимствованные слова, термины-гибриды, слова-гибриды, языковая мода.

<https://doi.org/10.48081/GDUQ8738>

***A. Akhmetbekova¹, B. Nygmetova², A. Suleimenova³**

¹Astana IT University,

Republic of Kazakhstan, Astana;

²Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³MSI «Secondary Specialized School of Differentiated Education № 17»,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: assel_am@mail.ru

FUNCTIONING OF METATEXT IN JOURNALESE DISCOURSE

This article is devoted to the study of metatext in journalese discourse. The use of language in newspapers and other journalistic publications plays an important role in shaping public opinion and discussions. The problem of metatext in journalese discourse has not been sufficiently studied, since it requires additional research, namely, how metatext functions in journalese discourse and what types of metatext are used there. To understand the main peculiarities of metatext in journalese discourse, the article reveals the concept «metatext» and its main features. Metatext acts as an «assistant» for the main text, contributes to its organization and understanding. Being as an intermediary between the author and readers, it makes the text more understandable and convincing for perception. Based on the classifications, a comprehensive model of metatext is designed, applicable to journalese discourse. The source of the language material is 150 articles from the newspaper «Financial Times» for 2023. Articles are related to business and economy. The analysis carried out makes it possible to reveal how metatext forms journalistic communication and contributes to the construction of social reality.

Keywords: metatext, metatext elements, journalese discourse, headline, commentaries, addressing.

Introduction

The use of language in newspapers and other journalistic publications plays a crucial role in shaping a public opinion and discourse. Metatext, which refers to the text about the text, is an essential component of journalese discourse. It can

provide a clear insight into the context and purpose of an article, as well as the author's perspective and intended audience. Nowadays, metatext has become a prominent area of research in the field of media studies. The problem of metatext in journalese discourse has not been sufficiently studied, since it requires additional research, namely, how metatext functions in journalese discourse and what types of metatext are used there. This study aims to investigate the main features of metatext in journalese discourse. The objectives are to review the scientific works of foreign and home scientists on metatext and its classifications to establish a conceptual framework for the study; identify the role of metatext in journalese discourse and its impact on the readers' interpretation; and design a comprehensive model of metatext for journalese discourse using qualitative and quantitative analyses. Through the review of relevant literature and a corpus-based analysis, this study seeks to shed light on the ways in which metatext shapes journalistic communication and contributes to the construction of social reality.

Materials and methods

Methodological and theoretical basis of the research study are the works of the following foreign and home scientists who study the problem of metatext and its role in journalese discourse: A. Azamatova, T. Andryushchenko, P. Chilton, T. van Dijk, N. Fairclough, K. Gunther, A. Vezhbitskaya, P. Waugh, etc.

To achieve the aim and implement the objectives of the research article the following methods and techniques are used: a descriptive method involves studying the concept «metatext» in its narrow and broader sense and its role in journalese discourse; a qualitative analysis involves examining and interpreting the purpose, tone, and style of metatext in journalese discourse; a quantitative analysis is applied for analyzing the frequency of using metatext in journalese discourse.

Results and discussion

The role of metatext has become increasingly prominent and multifaceted. In an age characterized by information overload and media saturation, metatext devices serve as a tool for engaging audiences on multiple levels. The analysis of the works of Kazakhstani and foreign linguists proves the fact that the role of metatext is generalizing, interpreting, explicating, in a word, helping to see and understand the nature of language, linguistic phenomena, and regular principles of the text construction from some other positions.

According to A. Rostova, metatext is a form of metalinguistic consciousness that has different structural and compositional features: these can be «introductory words and constructions that characterize the features of the functioning of the word (the degree of archaism – novelty, frequency, stylistic confinement), clarifying its meaning», or «an independent statement-judgement, structurally equal to a sentence or constituting a complex syntactic whole» [1, p. 202].

N. Lukina states that metatext refers to any textual or artistic device that draws attention to its own construction, the process of its creation, or the medium through which it is conveyed. It is essentially a self-referential technique that allows the audience to step back and reflect on the work itself, its purpose, and its relationship with the larger context in which it exists [2, p. 99].

It should be noted that metatext is language material in texts, written or oral, that does not add anything to the content of the utterance, but is intended to help the recipient organize, interpret or evaluate this information [3, p. 40].

A. Azamatova believes that the connection of metatext with communication is obvious, since it is a unit of speech interaction between the addresser and the addressee, a speech act that realizes a specific goal. In this case, metatext is characterized from the standpoint of the speaker's communicative intentions, compositional organization, and specialized means of language expression of linguistic information [4, p. 262].

Thus, metatext is considered as non-independent components of the text, i.e. functioning of metatext elements in the main text and as an integral speech work (foreword, review, reference, etc.), i.e. a commenting, critically-evaluating attitude of one text to another.

The analysis of the study allows us to determine the main metatext features that distinguish it from the main text. So, metatext is secondary in relation to the main text (prototext); helps the reader systematize, interpret the language material and clarify the semantics of the main text; analyzes comments or describes; helps to see and understand the nature of the language from other positions [5, p. 174].

In this study some classifications of metatext have been provided and systemized. K. Gunther and Th. Van Leeuwen, in their book "Reading Images: The Grammar of Visual Design", discuss the role of captions in news images and their semiotic function in constructing meaning [6, p. 176].

T. van Dijk, a prominent discourse analyst, has written extensively on news discourse and journealese practices. His works, such as «News as Discourse» and «Discourse and Power», examine the role of headlines, bylines, etc. in shaping news discourse and power relations [7, p. 121]. N. Fairclough, who is known for his critical discourse analysis approach, has explored metatext elements in news discourse, including headlines and editorials, and their relationship to ideology and social power [8, p.149].

A. Vezhbitskaya states that «metatext in the text» is the metatext elements included in the main text, the author of which can be both the sender and the recipient of the message. The researcher emphasizes the close immanent connection between the metatext and the text itself, so sometimes the isolation of metatext elements is a rather difficult task [9, p.470].

A. M. Akhmetbekova explores metatext elements of dictionary entries, based on the classifications of K. Highland (interactive resources and interactional resources) and A. Crismore (textual and interpersonal means), and states that transitions, frame markers, endophoric markers, evidentials, and code-glosses refer to interactive resources of metatext as they help readers orient themselves in the text. Hedges, boosters, attitude markers, engagement markers and self-mention are interactive resources of metatext that engage readers in discussion [10, p. 100]. These metatext elements are also applicable in journealese discourse.

P. Chilton, in his book «Language and the News», delves into the use of metatext elements such as headlines, commentaries and editorials, examining their persuasive strategies and impact on readers [11, p.116].

Having studied the classifications of metatext within the theoretical framework of this research the following comprehensive model of metatext has been designed for journealese discourse.

Table 1 – A comprehensive model of metatext for journealese discourse

№	Metatext	Definitions
1	Headline	is the brief, attention-grabbing title that appears at the top of news articles. It is designed to summarize the main point of the article and entice readers to read further. Headline can also serve to frame the article and convey the newspaper's editorial stance on the topic.
2	Subheadings	are the smaller titles that appear within longer articles, typically to break the text into smaller, more manageable sections. Like headlines, they can be used to highlight key points and guide readers through the article's structure.
3	Captions	are the text that accompanies images, such as photographs or illustrations, in news articles. They provide additional information about the image and help to contextualize it within the article's broader themes and topics.
4	Editorials	are opinion pieces written by the newspaper's editorial board or staff, rather than individual journalists. They are designed to express the newspaper's stance on a particular issue or topic and can serve as a form of commentary on the news.
5	Evidential markers	are linguistic devices used to indicate the source or type of evidence supporting a statement. As metatext elements, they play a crucial role in shaping the meaning and interpretation of a text.
6	Bylines	are the names of the journalists or contributors who write the news articles or commentaries. They can serve as a way to establish the author's credibility and expertise on the topic, as well as to give credit where credit is due.
7	Commentaries	are opinion pieces written by individual journalists or outside contributors. They are designed to provide a more personal perspective on a particular issue or topic and can offer insights or analysis that go beyond the facts reported in the news.

8	Addressing	is understood, therefore, as the general interaction of the «image of the author» (according to V.V. Vinogradov) and the «image of the reader», which underlies the text, which has both explicit and implicit linguistic means in its structure.
---	------------	---

The source of the language material is articles from the newspaper «Financial Times» for 2023. Articles are related to the field of business and economy [12]. Metatext elements in journealese discourse serve as valuable aids that enhance the structure, accessibility, and usability of written materials. They facilitate understanding and navigation; provide additional layers of information that assist readers in engaging with the text effectively. A qualitative analysis of 150 articles has been conducted with the help of a new comprehensive model of metatext designed for journealese discourse. It determines the role and relevance of functioning metatext in journealese discourse. The analysis of some articles is presented in Table 2.

Table 2 – The qualitative analysis of metatext in journealese discourse

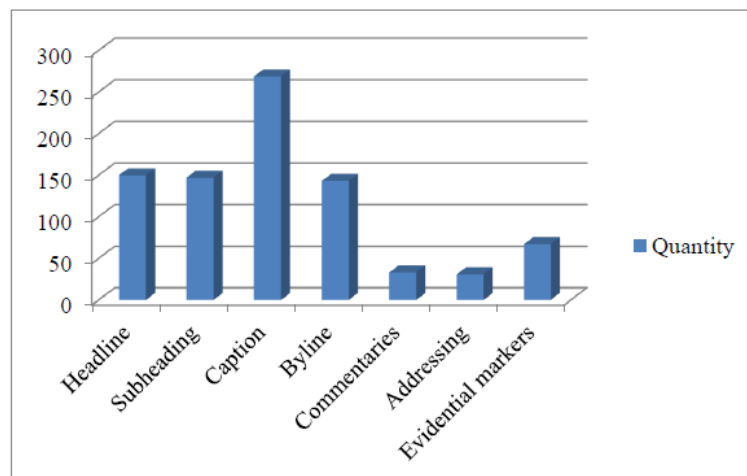
Source language	The category of the metatext and its function for the recipient
Article 1. Divestment dilemmas in Russia: business teaching case (dated 19 May 2023)	
Divestment dilemmas in Russia: business teaching case	The headline is brief and attention-grabbing. It summarizes the main point of the article and helps readers make a prediction before reading.
This business school-style case asks readers to make difficult decisions in a time of war	The subheading from the article highlights the key points and guides readers through the article's structure.
Taking down the McDonald's golden arches in Moscow in June 2022 © Alexander Nemenov/AFP via Getty Images	These captions provide additional information about the images and help to contextualize them within the article's broader theme and topic.
Coffee to go: Starbucks in Moscow closes in April 2022 © Konstantin Zavrazhin/Getty Images	
Professor Andreas Rasche, author of this FT 'instant teaching case', professor of business in society at the Centre for Sustainability of Copenhagen Business School (CBS), and associate dean for the CBS full-time MBA programme	The byline informs readers that Professor Andreas Rasche is an expert on the subject matter, thereby confirming his authority. It gives readers an indication of the author's experience and specialized knowledge, lending credibility to the content.

1 Should all companies divest from the Russian market?	These commentaries offer insights that go beyond the facts reported in the news.
a) Should companies leave Russia even if they face heavy economic losses? Some senior executives refer to their duty to shareholders to justify not selling assets at a significant loss.	
Article 2. Shortage of young accountants leads BDO USA to double offshore workforce (dated 11 May 2023)	
Shortage of young accountants leads BDO USA to double offshore workforce	This headline plays an important role in this article as it is attractive and interesting to readers. It is bright and original and causes the desire to read the text.
India and South Africa to assume more audit and tax tasks as number of US graduates falls	This subheading improves the readability of the text by breaking it into smaller, digestible chunks and draws attention to the key points, ensuring that readers don't miss the main points of the content.
Stephen Foley and Andrew Edgecliffe-Johnson in New York	Here, the byline helps authors build their reputation and establish themselves as leaders in this field. Stephen Foley, US accounting editor and Andrew Edgecliffe-Johnson, US business editor produce high-quality content, readers usually recognize their bylines and seek out their work specifically.
Wayne Berson, chief executive of BDO USA: 'We are seeing a tremendous talent shortage in the profession' © FT montage/BDO/Dreamstime	Captions explain the photo and the diagram that require further elaboration. They clarify the meaning and purpose of the visual content, ensuring that viewers grasp the intended messages.
Diagram – Fewer US students are graduating with accounting degrees	
I was an auditor, how about I told you about audit first? Because I think it's always better to get your feet wet, get a foundation. You need to hone your skills before you can be a consultant to anyone.	Addressing. Using the pronoun <i>you</i> the author appeals to the readers, drawing them into the process of analyzing opportunities that are mentioned in the article.
Article 3. Sharp fall in recruitment of UK permanent staff in April, report finds (dated 10 May 2023)	
Sharp fall in recruitment of UK permanent staff in April, report finds	The headline is formal and informative. The keywords contained in the headline reflect the content of the text.

Survey shows steepest decline since height of Covid pandemic, with London particularly hard hit	The subheading enhances the readability of the content and allows readers to skim through the article and locate the specific information they are interested in.
Delphine Strauss in London	The byline contributes to accountability and trust. Delphine Strauss, an economics correspondent is accountable for the data presented in the article. The information is accurate as it is based on reports prepared by advisory firm KPMG and the Recruitment & Employment Confederation.
Job opportunities in London declined at a faster rate than the rest of the UK © Hollie Adams/Bloomberg	Captions explain the photographs that require further elaboration. They clarify the meaning and purpose of the visual content, ensuring that viewers grasp the intended messages.
The ability to work from home does not just benefit the elite	
The Bank of England increasingly states as a threat to its efforts to return inflation, now at 10.1 per cent, to the 2 per cent target.	Evidential markers indicate the source of information or evidence for a particular statement.

Diagram 1 presents the detailed quantitative use of a new comprehensive model of metatext in journalese discourse.

Diagram 1 – A quantitative analysis of metatext in journalese discourse

Thus, the analysis of functioning of metatext in journalese discourse is carried out. Generally, 150 articles from «Financial Times» are analyzed and the quality of metatext from the offered new complex model shows: headlines – 100 %, subheadings – 98 %, captions – 179 %, bylines – 95 %, commentaries – 22 %, addressings – 21 %, evidential markers – 45 %. According to this statistics the headline and subheading are used in every article, captions are used more frequently than bylines, and commentaries and addressings are used in the same frequency, on the other side the evidential markers show the most common usage.

Conclusion

This research investigates the peculiarities of metatext in journalese discourse, shedding light on the unique characteristics and functions it possesses within journalistic writing. The study examines various metatext devices, including headlines, subheadings, captions, bylines, commentaries, addressings and evidential markers, and investigates how they contribute to the construction of meaning and influence the reader's interpretation of news articles.

Metatext in journalese discourse provides structural cues, guiding readers through the text and facilitating efficient information retrieval. Headlines and subheadings offer concise summaries of the content, enabling readers to quickly identify the main topics and decide whether to delve deeper into the article. Captions act as introductory markers, orienting readers and providing key information.

Also, metatext often employs rhetorical strategies to enhance the persuasive and attention-grabbing qualities of news articles. Headlines, in particular, play a crucial role in attracting readers' attention and enticing them to read further. Additionally, evidential markers are used strategically to provide additional information or to add credibility to the claims made in the main text.

Thus, the study of the peculiarities of metatext in journalese discourse has revealed its significant role in journalistic writing. By understanding the functions, linguistic features, and persuasive strategies employed by metatext, journalists can effectively communicate news to their audience while upholding journalistic ethics and standards of accuracy. Future research could delve deeper into the impact of metatext on readers' perception and comprehension of news articles, further enriching our understanding of the intricate relationship between metatext and journalism.

References

- 1 Ростова, А. Н. Метатекст как форма экспликации метаязыкового сознания (на материале русских говоров Сибири) [Текст]. – Томск : Изд-во Томск. ун-та, 2000. – С. 194–205.

2 **Лукина, Н. В.** Смысловая структура метатекста : на материале творчества Т. Толстого [Текст]. – М. : Прогресс, 2011. – С. 98–110.

3 **Crismore, A., Markkanen, R., Steffensen, M.** Metadiscourse in Modern Persuasive Writing : A Study of Texts Written by American and Finnish University Students [Text] // Written Communication. – 1993. – № 10(1). – P. 39–71.

4 **Азаматова, А. Х.** Метаязык лингвистики : Монография [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2008. – 308 с.

5 **Ахметбекова, А. М.** Метатекст : сущность и признаки [Текст] // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – 2014. – № 3 (149). – С. 170–175

6 **Van Leeuwen, Th.** Reading Images : The Grammar of Visual Design [Text]. – London – New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 1996. – P. 174–185.

7 **Van Dijk, T. A.** Principles of Critical Discourse Analysis [Text]. – 1993. – С. 121–125.

8 **Fairclough, N.** Critical Discourse Analysis : The Critical Study of Language [Text]. – England : Routledge, 1995 – P. 145–170.

9 **Вежбицкая, А.** Метатекст в тексте [Текст] // Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск VIII. Лингвистика текста. – М. : Прогресс, 1978. – С. 470–477.

10 **Ахметбекова, А. М.** Лексикографические и метатекстовые характеристики терминологической дефиниции [Текст]. – Павлодар : Кереку, 2018. – 129 с.

11 **Chilton, P.** Language and the News [Text]. – Cambridge University Press, 2003. – P. 114–119.

12 Financial Times [Electronic resource]. – URL : <https://doi.org/www.ft.com/>.

References

1 **Rostova, A. N.** Metatekst kak forma e'ksplikacii metazy'kovogo soznaniya (na materiale russkix govorov Sibiri) [Metatext as a Form of Explication of Metalinguistic Consciousness (on the material of Russian Dialects of Siberia)] [Text]. – Tomsk : Izd-vo Tomsk. un-ta, 2000. – P. 194–205.

2 **Lukina, N. V.** Smy'slovaya struktura metateksta : na materiale tvorchestva T. Tolstogo [The Semantic Structure of Metatext: based on the T. Tolstoy's Work] [Text]. – Moscow : Progress, 2011. – P. 98–110.

3 **Crismore, A., Markkanen, R., Steffensen, M.** Metadiscourse in Modern Persuasive Writing : A Study of Texts Written by American and Finnish University Students [Text] // Written Communication. – 1993. – № 10 (1). – P. 39–71.

4 **Azamatova, A. X.** Metazy'k lingvistiki : monografiya [Metalanguage of Linguistics : monograph] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 2008. – 308 p.

5 **Axmetbekova, A. M.** Metatekst : sushhnost' i priznaki [Metatext : Nature and Features] [Text] // KazNU Bulletin. Philological Series. – 2014. – № 3 (149). – P. 170–175.

6 **Van Leeuwen, Th.** Reading Images : The Grammar of Visual Design [Text]. – London – New York : Routledge, Taylor & Francis Group, 1996. – P. 174–185.

7 **Van Dijk, T. A.** Principles of Critical Discourse Analysis [Text]. – 1993. – P. 121–125.

8 **Fairclough, N.** Critical Discourse Analysis : The Critical Study of Language [Text]. – England : Routledge, 1995 – P. 145–170.

9 **Vezhbietskaya, A.** Metatekst v tekste [Metatext in Text] [Text] // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vy'pusk VIII. Lingvistika teksta. [New in Foreign Linguistics. Issue VIII. Text Linguistics] – Moscow : Progress, 1978. – P. 406–420.

10 **Axmetbekova, A. M.** Leksikograficheskie i metatekstovy'e xarakteristiki terminologicheskoy definicii [Lexicographic and Metatext Characteristics of Terminological Definition] [Text]. – Pavlodar : Kereku, 2018. – 129 p.

11 **Chilton, P.** Language and the News [Text]. – Cambridge University Press, 2003. – P. 114–119.

12 Financial Times [Electronic resource]. – URL : <https://doi.org/www.ft.com/>.

Received 25.07.23.

Received in revised form 13.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

*А. М. Ахметбекова¹, Б. Д. Ныгметова², А. Е. Сулейменова³

¹Astana IT University,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.;

²Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

³«№ 17 жалпы орта білім беру саралап оқытатын

бейіндік мектебі» КММ,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

25.07.23 ж. баспаға түсті.

13.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ГАЗЕТ-ЖУРНАЛ ДИСКУРСЫНДАҒЫ МЕТАМӘТІННІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Бұл мақала газет-журнал дискурсындағы метамәтінді зерттеуге арналған. Газеттерде және де басқа журналдық басылымдарда тілді қолдану қоғамдық пікірді қалыптастыруда және пікірталастарда шешуші рөлді атқарады. Газет-журнал дискурсындағы метамәтін мәселесі жеткілікті зерттелмеген, өйткені ол қосымша зерттеулерді қажет етеді, атап айтқанда, газет-журнал дискурсында метамәтін қалай қызмет етеді және метамәтіннің қандай түрлері қолданылады. Газет-журнал дискурсында метамәтіннің қалай жұмыс істейтінін түсіну үшін мақалада «метамәтін» түсінігі және оның негізгі сипаттамалары зерттеледі. Метамәтін негізгі мәтіннің «көмегіші» қызметін атқарады, оны ұйымдастыруға, түсінуге ықпал етеді. Метамәтін автор мен оқырмандар арасында делдал болып, мәтінді түсінікті және қабылдау үшін сенімді етеді. Классификациялар негізінде газет-журнал дискурсына қолданылатын метамәтіннің күрделі моделі жасалған. Тілдік материалдың көзі «Financial Times» газетінің 2023 жылға арналған 150 мақалалары болып табылады. Мақалалар бизнес пен экономикаға қатысты. Жүргізілген талдау метамәтіннің журналистік коммуникацияны қалай қалыптастыратынын және әлеуметтік шындықты құруға ықпал ететінін көрсетуге арналған.

Кілтті сөздер: метамәтін, метамәтіндік элементтер, газет-журнал дискурс, тақырып, түсініктер, авторлық.

*А. М. Ахметбекова¹, Б. Д. Ныгметова², А. Е. Сулейменова³

¹Astana IT University,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

²Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

³КТУ «Средняя общеобразовательная профильная школа

дифференцированного обучения № 17»,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 25.07.23.

Поступило с исправлениями 13.01.24.

Принято в печать 25.02.24.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ МЕТАТЕКСТА В ГАЗЕТНО-ЖУРНАЛЬНОМ ДИСКУРСЕ

Данная статья посвящена исследованию метатекста в газетно-журнальном дискурсе. Использование языка в газетах и других журналистских публикациях играет важную роль в формировании общественного мнения и в дискуссиях. Проблема метатекста в газетно-журнальном дискурсе недостаточно изучена, так как требует дополнительного исследования, а именно того, как метатекст функционирует в газетно-журнальном дискурсе и какие виды метатекста используются в нем. Чтобы понять, как метатекст функционирует в газетно-журнальном дискурсе, в статье раскрывается понятие «метатекст» и основные его характеристики. Метатекст выступает в роли «помощника» для основного текста, способствует его организации и пониманию. Метатекст выступает посредником между автором и читателями, делая текст более понятным и убедительным для восприятия. На основе классификаций разрабатывается комплексная модель метатекста, применимая для газетно-журнального дискурса. Источником языкового материала служат 150 статей из газеты «Financial Times» за 2023 год. Статьи относятся к сфере бизнеса и экономике. Проведенный анализ позволяет выявить, каким образом метатекст формирует журналистскую коммуникацию и способствует построению социальной реальности.

Ключевые слова: метатекст, метатекстовые элементы, газетно-журнальный дискурс, заголовок, комментарии, авторство.

<https://doi.org/10.48081/FLSF7955>

***К. С. Әбдіқалық, К. Н. Абилдаева, А. Шамшадинқызы**

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: kun_jan.16@mail.ru

ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ ТҰЛҒАСЫН САХНАЛАУДАҒЫ КӨРКЕМДІК-ТАРИХИ ШЫНДЫҚ

Бұл мақалада XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының тұлғасы сомдалған пьесалардағы көркемдік-тарихи шындық мәселесі зерделенеді. Осы орайда Мағжанның өміріне қатысты Жолтай Жұмат-Әлмашұлының «Абақты-ғұмыр», Виктор Шалаевтың «Мағжан соты», Дулат Исабековтің «Жүз жылдық махаббат», Алмас Нүсіптің «Мағжан», Жұмагүл Солтиеваның «Әйел махаббаты» пьесалары зерттеу нысанаға алынды. Алаш зиялысы ретінде Мағжан Жұмабаевтың тұлғасын сахналаудағы тұстары арнайы қарастырылып, әрбір драматургтің өзіндік шеберлік деңгейіне де назар аударылды. Осы туындылардағы басты кейіпкер Мағжанның бейнесі арқылы көрініс тапқан алаш зиялыларының тұлғасы қаншалықты тарихи шындықпен байланысып жатқаны ашып көрсетіледі. «Абақты-ғұмыр» туындысындағы Нәзір Төреқұлов, Сұлтанбек Қожанов; «Мағжан соты» пьесасындағы Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов, Мұхамеджан Тынышпаев, Сәкен Сейфуллин; «Жүз жылдық махаббат» пьесасындағы Сәкен Бейімбет, Илияс; «Мағжан» туындысындағы Бернияз Күлеев пен Мұхтар Әуезов есімдерінің ардақталуы негізсіз еместігі талданады. Саяси қуғынға ұшыраған ұлт зиялыларының тағдыры сахналанған кейбір пьесалардағы ортақ ұқсастықтардың болуы да, олардың алынған фактілердің дұрыстығын нақтылап көрсететіндігімен ерекшеленетіні де сөз етілді. Пьесалардағы тарихи тұлғалардың көркемдік шындықпен қабысып жатқандығына баса назар аударылды. Республикалық, аймақтық театр сахналарында толығымен қойылған драмалық қойылымдардың маңызы да қамтылды.

Кілтті сөздер: Ұлттық мүдде, зиялылар, алаш идеясы, тұлға, ақын, сахналық қойылым, т.б.

Кіріспе

Зиялылар туралы сөз қозғағанда алдымен көпшіліктің ойына ұлт зиялыларының бірі Мұстафа Шоқайдың пікірі оралатыны жасырын емес. Өйткені ол «Ұлттық зиялы» («Яш Түркістан», 1931 ж., № 18) деген мақаласында: «Біздіңше, белгілі бір мұрат-мақсаттардың соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттары төңірегіне жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана кіре алады», – деп кімдерді зиялы деп атауға болатынын нақты айқындап берген еді [1]. Осы тұлғаларға жүктелетін міндеттер де аса салмақты екенін былайша ұғындырады: «Зиялылардың міндеті ұлы да қасиетті болуы себепті өте ауыр. Халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни, жері, суы, қазынасы, тілі мен діні бір болған халық бұқарасын бірлестіріп, олардың санасын біртұтас саяси, әлеуметтік, ұлттық санаға жеткізуде ұлы тарихи міндеттің маңызды бір бөлігі зиялылардың үстіне жүктеледі».

Міне, XX ғасырдың алғашқы отыз жылдығында, яғни 1906 жылдан басталған қуғын-сүргінді басынан өткізген қазақ зиялыларының ұстанған бағыты да, көздеген мақсаты да өз ұлтының тағдырына қатысты болатын. Сондықтан олар осы уақыттарда өзін-өзі билейтін, ұлттық мүддені қорғайтын мемлекет жүйесін құруға ұмтылып, ұлттық тұтастықты қалыптастыруға негіз болатын қазақтың жер, тіл, дін мәселелерін батыл көтере білді. Патша отаршылдығының қыспағына ұшыраған халқының болашағына алаңдаушылық ұлт зиялыларының басын біріктіріп қана қоймай, тарих санасына Алаш қозғалысының екпінді ұранын ала келді. Қазақ тарихында орны бөлек осы Алаш қозғалысы, тарихшы ғалымдардың айтуынша, «ұлт интеллектуалдарының қозғалысы» болып табылатыны белгілі. Расымен де бұл қозғалыс ұлттық сана-сезімді оятуда жаңаша ой-пікірлердің қалыптасуына жол ашқан ұлт-азаттық күрестің бір түрі болатын. Ел санасын оятуда ақтық демі біткенше тынымсыз әрекет еткен осы ұлт зиялыларының рухани, саяси күрестерінің мәнін бүгінде ерекше ілтипатпен бағалап жатқаны бәрімізге аян. Қазіргі көзқараспен бағалану бойынша Алаш зиялыларының ұстанымын жариялаудағы сол уақыттағы баспасөздердің орнын көрсеткен кейбір мақалаларды да [2] тілге тиек етуге болады.

Орыс отаршылдығының қанауы күшейген тұсында қиналған халқының жан ашуын айтуға қаламын қару еткен зиялы қауымның ішінен ақын-жазушыларымыз да шығып, олардың қатарында Мағжан Жұмабаевтың ақындық тұлғасы ерекше танылды.

«Тарихта ізі қалған дара тұлғалармен кездесудің киелі орны – театр сахнасы» (Ғ. Мүсірепов) десек, Мағжан тұлғасы сомдалған пьесалар арқылы ақынның, сондай-ақ XX ғасыр басындағы саяси қуғынға ұшыраған ұлт

зиялыларының биік болмысымен танысуға тағы да мүмкіндік туады. Бүгінде осы ұлт зиялыларының тағдыры туралы бірнеше драмалық шығармалар жазылып, көптеген деректі фильмдер түсірілуімен қатар, олардың тарихи тұлғасы сахна мен кино туындыларында жаңаша көзқараспен халық арасында кеңінен насихатталуда. Мұны, әрине, бұқаралық сипат алған музыкалық бейне баяндар, медиаблогтер, көркем және деректі фильмдермен қоса, академиялық драма театрларындағы қойылымдардың ауқымды қолдау табуынан аңғарамыз. Осы зерттеу мақаламызда Мағжан туралы қойылымдардағы ақынмен қоса, ұлт зиялыларының сахнадағы бейнесін көркемдік-тарихи шындықпен сабақтастыра қарастыруды мақсат еттік.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу материалдары ретінде Мағжанның тағдырына қатысты жазылған сахналық қойылым сценарийлері назарға алынады. Республикалық, аймақтық театр сахналарында қойылған драматургиялық туындылардың мәтіні интернет көзіндегі сілтемелерден, авторлардың өз қолжазбаларынан алынып отыр.

Алашшыл ақын, ұлт зиялыларының көркем бейнесі сипатталған пьесаларды салыстыра зерделеуде әдеби талдаудың барлық әдістерін қолдануды қажет етеді. Сондықтан да дәстүрлі әдеби талдаумен бірге, салыстыра талдау, тарихи-салыстырмалы, салыстырмалы-типологиялық әдістерге сүйенеміз. Салыстыра талдау әдісі тақырып пен идея, образдар әлеміндегі ұқсастықтар мен ерекшеліктер, жеке стильдер арасындағы байланыстарды, тарихи-салыстырмалы әдіс драмалық шығарма мен тарихи деректердің араларындағы сәйкестіктің әртүрлі деңгейлерін анықтауға, ал салыстырмалы-типологиялық әдіс көркем туындылардың ұлттық ерекшелігін айқындап беруге септігін тигізеді.

Нәтижелер мен талқылау

Драмалық шығармалардағы тарихи шындық көркемдік бейнелеу тәсілмен берілетіндіктен де көркемдік шындықпен тығыз байланыста болатыны белгілі. Тарихи шындыққа сол дәуірде өмір сүрген тұлғалар арқау етілетіндігі тағы аян. Драматургтер өздері таңдап алған тарихи тұлғаларды сомдауда оның өмірдегі болмысын дәл сол күйінше емес, басты белгілерін қалдыра отырып, кейіпкерін көркемдік шешімге лайықтап жаңадан әдеби тұлға жасап шығарады. Тарихи тұлғаларды сахналаудағы осы көркемдік-тарихи шындықтың өзара тығыз қатынаста болуы белгілі деңгейде драматург пен режиссёрдің өзіндік шеберлігін таныта түседі.

XX ғасыр басындағы ұлт зиялыларының, оның ішінде Мағжанның өміріне қатысты бірнеше пьесалардың дүниеге келіп сахналануы да кездейсоқтық жайт емес. Бұл орайда ғалым Р. Нұрғалидің: «Бір тақырыпқа, бір материалға әлденеше шығарманың арналуы – ең алдымен объектінің

мәнділігін көрсетпек», – деген пікірі де еске түседі [3, 23 б.]. Демек, Жолтай Жұмат-Әлмашұлының «Абақты ғұмыр», Виктор Шалаевтың «Мағжан соты», Дулат Исабековтің «Жүз жылдық махаббат», Алмас Нүсіптің «Мағжан», Жұмагүл Солтиеваның «Әйел махаббаты» пьесаларында Мағжан бейнесінің әр қырынан ашылуы бүгінгі уақыттың сұранысы деп білеміз. Осы туындыларда ұлы ақын, биік те шынайы сезімнің иесі, досқа риясыз адал, репрессия құрбанына айналған алаш зиялысы арқылы XX ғасырдың басындағы ұлттық интеллигенцияға төнген қауіп, тоталитарлық жүйенің қатал саяси жүйесі де қалыс қалмай, сыналып отырады. Жалпы, драманың басты мақсаты да «шындықты жариялау, жалған дүниені әшкерелеу, дәуірдің ең көкейтесті, өткір мәселелеріне қозғау салу» [4, 184 б.] десек, аталмыш туындыларда заман шындығы барынша кеңінен көрініс тауып отыруымен құнды.

Ұлт зиялыларына қатысты көріністерде драматургтер қолына түскен тарихи деректерді көркемдікпен үйлестіріп, өзінше дамыта пайдалана алған. Айталық, қойылымдағы басты кейіпкерден бөлек Ж. Жұмат-Әлмашұлының «Абақты-ғұмыр» туындысында Нәзір Төрекұлов, Сұлтанбек Қожанов сынды ұлт зиялыларының тарихи тұлғасы танылса, В. Шалаевтың «Мағжан соты» пьесасында тергеушінің сұрауымен Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов, Мұхамеджан Тынышпаев т.б алаш зиялыларының есімдері аталып өтіп, Сәкен Сейфуллинмен тілдестіреді. Д.Исабековтың «Жүз жылдық махаббат» пьесасында Сәкен, Бейімбет, Ілиястың есімдері ерекше құрметтелсе, А. Нүсіптің «Мағжан» туындысында Бернияз Күлеев пен Мұхтар Әуезовтің бейнесі сомдалады.

Мағжан туралы алғашқы спектакльде кейіпкер саны мүлдем аз болғанына қарамастан шығарманың идеялық түйіні ұғынықты. Жолтай Жұмат-Әлмашұлының үш актілі «Абақты-ғұмыр» туындысында Мағжан Жұмабаевтың түрмедегі соңғы күндерінен сыр шерткен драматург Ташкентте Сұлтанбек Қожановтың, Мәскеуде Нәзір Төрекұловтың кездесуіндегі сұхбаттарымен қоса, Ақ елес, Қара елес бейнелерін тандаған. 2006 жылдың 21 сәуіріндегі «Абақты-ғұмыр» қойылымы туралы пікір білдірген Нұрлан Қалқаның «Қойылымның ұтқан тұсы – Ақ елес және Қара елесті сөйлете білуі» дей келіп, автордың қазақ драматургиясына әкелген жаңашылдығының бірі ретінде орынды бағалай білген. Автордың мұнда көркем қиялдан гөрі тарихи деректерді ұтымды қолдана алуы да сәтті шыққан. Бұл, әрине, драматургтің Мағжан шығармалар жинағына алғысөз жазған Сұлтанбек Қожановты, саясаттың ығымен ақын шығармасын уақытында сынға алған Нәзір Төрекұловты іріктеп алуынан байқалады. Бұл туындыда ұлт зиялыларына жала жапқызудың бір тәсілі «Егер тірі қалғың келсе, басыңды арашала. Өзің жазған жырлардан бас тарт. Оларды Рысқұлов, Төрекұлов,

Қожановтардың айтуымен жаздым де. Сонда тірі қаласын» деген сөздерді Қара елестің аузымен айтқыздыру арқылы көрсеткісі келген. Жалпы, ақынның шығармашылық өмірімен байланыстырған бұл қойылымдағы сұхбаттар, монологтардан ұлт зиялыларының азаматтық тұлғасын небір қаңқу сөздерден арашалап алып қана қоймай, ірілендіре түскенін аңғарамыз.

Ал Н. Погодин атындағы облыстық орыс драма театрында алғаш 2008 жылы саяси қуғын-сүргін құрбандарын еске алу күніне орай сахналанған Виктор Шалаевтың «Мағжан соты» [5] спектаклінде ұлт зиялыларына тағылған айыптар өте кесектігімен көзге түседі. Бұл туындының ақынға арналған өте қисынсыз айыптауларынан көрінеді. Мағжанның балалық шағынан ақын ретінде қалыптасуына дейінгі өмірі де қалыс қалмаған В.Шалаевтың «Мағжан соты» пьесаның негізгі идеясы жазықсыз атылған алаш зиялыларының тұлғасына тағзым етуге шақыру болатын.

«Мағжан соты» пьесасында көп нәрсе нақты деректерге сай жазылғандығы тергеушінің сұрақтарынан бірден байқалады. Тіпті, Мағжанның зайыбы Зылиқаның, Максим Горький, Валерий Брюсов сынды жазушылар естеліктерінің бір көрінісі де «Жүз жылдық махаббат» пьесасында толығымен кездесуі, яғни ортақ ұқсастықтардың болуы алынған фактілердің дұрыстығын нақтылап, көркемдіктің тарихи шындықпен қабысып жатқанын айқындай түссе керек. Туындағы тергеушінің сұрақтары арқылы «Помнишь дружка своего Мыржакыпа Дулатова? И его – «Пробуждайся казах» деген деректер, атаман Дутов пен Колчакты қолдаған Бөкейханов, Тынышпаев, Досмухамбетовпен бір мүдделес болдың деген сияқты айыптаулардан аталған Алаш зиялыларының тарихи тұлғасы ерекше таныстырылып отыр.

Сонымен қатар пьесада «Бірлік» жиынындағы Мағжан мен Сәкенмен бір мәмлеге келмегендігін еске салуында Алаш қозғалысының белгілерін көрсеткісі келгені аңғарылады. Мұндағы бірлік деп отырғаны ұлт зиялыларының бас қосуын айтып тұр. Тарихи деректерге сүйенсек, 1913 жылдары «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінде жер мәселесіне қатысты халыққа пайдалы кеңес беретін әртүрлі мақалалардың ішінде айтысқа құрылған «кала болу керек деушілер» мен «көшіп жүру керек деушілердің» пікірлері молынан жарияланғаны белгілі. Осы тарихи шындықты алға тартқан драматургтің Мағжан мен Сәкеннің диалогы, оған Шаймерденді қосу арқылы жасаған көрініс, яғни тартыс желісінен көркемдік шешім басымдылық танытқан. Пьесадағы тергеушінің «Алашордынский ублюдок!» деген сөзді ақынға жиі айтуы, «Когда стал японским шпионом алашордынский ублюдок!?» деген орынсыз сұрақтар қойылғанда Мағжан жауаптарының шынайылығы мен қайсар мінезі басты тұлғаның болмысын биіктете түседі.

Пьеса сонындағы Мағжанның сұратуы бойынша Сәкен Сейфуллин, Ахмет Байтұрсынов, Міржакып Дулатов, Қадыр Қадырбаев..., Аяз Джизанов..., Ай Тұрмұхамедов, Георгий Сафаров, Әлихан Бөкейханов сынды репрессия құрбанына айналған алаш зиялыларының шетінен атылғандығынан хабардар етілуі де көркемдік-тарихи шындықпен тығыз байланысып тұрғанын аңғартады.

Жалпы, Мағжан өмірі туралы жазылған, яғни, «Остальные годы его 44-летней жизни, за вычетом детства отрочества, проходили в сталинских тюрьмах и лагерях, откуда поэт не вернулся» [6, 4 б.] деген сияқты тарихи шындықты драматургтердің өз пьесаларында орнымен қолдана алғаны байқалады.

Д. Исабековтің «Жүз жылдық махаббат» пьесасына келсек, осы Мағжанға қатысты қойылымы (2013 ж. 29 сәуір) бастапқыда «Өйтпесе Мағжан бола ма?», кейінен «Әлдиле, өмір, әлдиле» болып бір өзгертіліп, драматургиялық шығарманың соңғы нұсқасында «Жүз жылдық махаббат» деген атауға тоқталуының өзінде үлкен мән жатыр. Автордың жазылған пьесасының тақырыбын осылайша ауыстыруына басты себепті тақырыппен спектакль аралығындағы ой қайшылықтарынан деп те кесіп айту қиын. Бәлкім, драматургтің Мағжандай ұлы тұлғаның қай қырын тақырып етіп жарқырата көрсетуге болады деген толғанысынан туындаған болар.

«Жүз жылдық махаббат» пьесасында да, кейінгі Ж. Солтиеваның «Әйел махаббаты» қойылымында да Мағжанның тұлғалық бейнесі жары Зылиханың айтуы бойынша ашылуы ортақ ұқсастықты байқатады. Ортақ ұқсастықтардың кездесуі, әрине, алынған деректердің дұрыстығымен қатар, оқиғаның шынайылығын көрермендерге сендіре түседі. Бұл қойылымдарда да Мағжан мен Зылиханың адал махаббатынан бөлек, олардың қуғын-сүргіндегі азапты өмірін көрсету арқылы ұлт зиялыларының қиын тағдыры орын алған.

Сахналық шығармаларда образ жасауда кейіпкерлер тілінің орны ерекше болып келетіні белгілі. Бұл орайда академик З. Қабдоловтың: «... драмадағы ең басты, ең шешуші, ең негізгі нәрсе тіл. Пьесаның күші де, әлсіздігі де тілде; пьесадағы әр сөз мірдің оғындай өткір, көздеген жерге дір етіп тиердей дәл, көкейге саулап құйылардай таза, мөлдір, санаға мықтап дарығандай мағыналы, мәнді болып келуге тиіс», – деген пікіріне құлақ салсақ, Д.Исабековтің «Жүз жылдық махаббат» пьесасындағы кейіпкерлер сөздері «мірдің оғындай өткір» десек қателеспейміз [7, 98 б.]. Осы драматург туралы театр сыншысы Ө.Сығай: «Дулат драматургиясына тән жақсы қасиет оның халықтық колоритке, ұлттық мінез тегершіктеріне молынан назар аударатындығы», – деп бағаласа, зерттеуші ғалым Б. Сұлтанова: «Балуан Шолақ туралы пьесада да, ақын М. Жұмабаев туралы пьесада да Д. Исабеков

жеке тұлға өмірімен тарихи жағдайларды сабақтастыра, бір-біріне өзек ете отырып, шиеленісті оқиғаны дамытады», – деген пікір айтады [8, 67 б.; 9, 265 б.].

«Жүз жылдық махаббат» пьесасында Сәкен, Бейімбет, Ілиястың есімдері Мағжанның түрмеге іздеп келген әйелімен диалогінде да, екіншісі А.М.Горькийге 1935 жылдың 18 мартында жазған хатында да арнайы аталып, тергеушінің сұрағында да Бейімбет аты тағы қайталанады.

«МАҒЖАН. Сәкен мен Бейімбетті де ұстап әкеткендері рас па? Жасырма!

ЗЫЛИХА. Иә... Ілиясты да қамауға алған...

Мағжан кенет бетін басып, екі иығы солқылдап жылап жібереді.

ЗЫЛИХА. Мағ-жан! Мұның не? Азамат басыңмен, ақын басыңмен жылағаның қалай? Сен мұндай бор кемік емес едің ғой, көтер басыңды!

МАҒЖАН. Олар кетсе... Айтшы, олар кетсе кім қалмақшы қазаққа ақылшы боп! Оның жоғын енді кім жоқтамақ! Бағы ашылмаған сорлы халқым-ай!».

Өзі сияқты үш арыстың ұсталғанына ақынның сонша қиналғанын әсерелеп әрлеген драматург ұлт зиялыларын қазақтың ақылшысы ретінде бағалайды. Мұны Мағжанның А. М. Горькийге жазған хатында да: «...елдің азғантай ақылды тобы түгелге жуық «халық жауы» деген жаламен түрмеге тоғытылды», – деп көрсетеді. Сондай-ақ «...Сол ұлттан шыққан азын-аулақ зиялы өкілдері бүгінгі таңда түгелдей қуғын-сүргінде жүр. Кейбіреулері жазықсыз жаламен атылып та кетті... Олардың бәріне өмірінде барып көрмеген, тіпті есітіп көрмеген «Жапонияның шпионы» деген адам күлерлік жала жабылды. Солардың бірі – менмін. Жарайды, бір менде тұрған ештеңе жоқ, өзіңіз сыйлайтын Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Сәкен Сейфуллин т.б. ұлт мақтаныштары бұл күнде жазықсыз жапа шегуде», – деп автор саяси қуғынға ұшырағандардың тағдырын осы бір кішкентай хатқа сыйғыза алды. Белгілі «Жапонияның шпионы» деген қазақ зиялыларына тағылған айыптың бірін жоғарыда «Мағжан соты» пьесасында да кездестірдік. Мұнда Д.Исабеков арнайы мақсатпен қазақ зиялылардың ішінен осы үш арысты таңдап алады. Және хатта Ілиястың есімі алдымен аталады. Тарихи деректерге сүйенсек, алдымен Ілияс Жансүгіров 1938 жылдың 26 ақпанында, Бейімбет Майлин 10 қарашада, Сәкен Сейфуллин 1939 жылдың 25 ақпанында жазаланған деп берілген. Драматург та осы тарихи мәліметтерге сүйене отырып, алдымен Ілиясты, содан соң Бейімбет пен Сәкенді рет-ретімен берген тәрізді.

Д. Исабековтің Мағжанның ақындық тұлғасын сомдауда да шығармашылық өмірін Зылиханың аузымен айтқыза келе, оны С. Есенин, Д. Бедний, М. Горький, ұстазы В. Брюсов сынды Мәскеу интеллигенция өкілдерінің ортасында «қазақтан шыққан Пушкин» биігіне жеткізе білуі

ерекше назар аудартады. Пьесадағы бұл көріністер тарихи шындықтан алыс еместігін мағжантанушы Ш. Елеуеновтің 1993 жылы жазған мақаласынан да көре аламыз: «Пока мы не располагаем сведениями, публиковались ли при жизни Магжана его стихотворения в переводе на русский язык. Известно, что его учитель, ректор Московского литературного-художественного института поэт Валерий Брюсов, называл Магжана «казахским Пушкиным» [6, 4 б]. Драматургтың өзінің М. Әуелханұлына берген сұхбатындағы «Блок өлгенде оның сахнадан оқыған өлеңі, сол кездегі орыс әдебиетін дүр сілкіндірген» [10] деген естелігімен туындысындағы ақынның «Александр Блок» деген өлеңнің оқылуы көркемдік шындықпен үйлесімін тауып тұр. Жалпы, драмадағы «дәуір, нақты детальдар, табиғи бояулар бұл жанрдың өмірді реалистікпен бейнелеуіне көбірек мүмкіндік береді» [11, 202 б.] десек, пьесадағы осы нақты детальдар да алынған көріністердің шынайылығын арттыра түседі.

Алмас Нүсіптің сахналауындағы Мағжанның бейнесіне тоқталсақ, спектакльде 28 жастағы ғашық Мағжанды таныстыра келе, ұлттық мүдде жолында ғана емес, түркі халықтарының бірлігін қалаушы күрескер ретінде көрсетіледі. А. Нүсіптің «Мағжан» (2022 ж.) пьесасының өзіндік тағы бір ерекшелігі 1921–1922 жылдардағы аштыққа ұшыраған қазақ халқының трагедиясы кең масштабта орын алуы болатын. Тіпті бірінші бөлімнің үшінші сахнасындағы Мағжанның Гүлсіммен кездесуінде де бұл мәселені көтере білген драматург: «Қазақ қайыршылар көбейіп кетті. Қырдағы жағдай бұдан да қорқынышты дейді. Тышқан аулап, шөл қазып, тезек теріп жеп жүрген қазақтар...», – деп елдегі ашаршылықтың зардабына уайым жеген ақынның бейнесіне куә етеді.

Одан әрі пьесаның екінші бөлімінің бірінші сахнасындағы бірінші көріністе аштық мәселесін қызу талқылаған жиналыс үстіндегі қазақ зиялыларының диалогі арқылы кеңінен ашылды. Мұнда мінберге шығып аштыққа ұшыраған қазақ халқының жағдайынан хабардар еткен М.Әуезовтің сөйлеген сөзіне қарсылық білдірген Авдеев, Сәбен сияқтыларға Қияқов, Бернияз сынды азаматтардың жауаптары да оқиғаны шиеленістіріп, тартысты қыздыра түседі. Мәселен, «Авдеев. Сіз сонда комиссияны кіл Алашордашылардан құрғыңыз келе ме?

Қияқов. Сіздер олай сөзді бұрмаламаңыздар! Бұл жерде Алашорда емес, аштық туралы сөз болып отыр.

Сәбен. Онда ұлт туралы да айтуға тыйым салыну керек, Қияқов жолдас.

Қияқов. Әңгіме ашытққа ұшыраған қазақ туралы болып жатқанда, ұлт туралы мәселені айналып өте алмаймыз, Сәбен. Түсінесің бе, аштыққа басқа емес, қазақ ұшырап жатыр».

Бұдан әрі де драматург Сәбеннің аузына «Алашордашылардың туыстары», «Алашорданың да, сендердің де күнің біткен!» деген кейістікпен

айтылған сөздерді сала отырып, «**Авдеев (килігін)**. Комиссия мүмкіндігінше жұмыс істеп жатыр, Әуезов жолдас. Біздің де еңбегімізді жоққа шығара бермеңіз.

Әуезов (түңілін). Авдеев жолдас, егер Қыр елінде аштық асқынып кетсе, оған сіз де бір кісідей еңбек сіңірдіңіз. «Қазақ қызметкерлерінің бәрі алашордашылар» деген сөзді алғаш алға тартқан да сізсіз!» деген кесімді сөзді Әуезовке айтқызу арқылы ұлт зиялыларының басына төнетін қауіптің алғашқы белгілерінің қайдан келіп жатқанын да сездіріп өтеді. Сол қоғамдағы Әуезов тұлғасын ірілендіре түседі.

Кейінгі сахналарда аштыққа ұшыраған халқына көмек қолын созуға ұмтылған Мағжанның бейнесімен бетпе-бет келеміз. Ел аралаған Мағжанның екінші сахнаның екінші көрінісіндегі шал мен жындыға кездесуі, үшінші сахнадағы Садық, Бексейіт, Баймұқан, Молдабек сынды кейіпкерлермен диалогі арқылы адам түршігерлік ел жағдайының сөз егілуі, төртінші сахнадағы аштықтан өлген адамдарды, оның ішінде бесіктегі сәбиін тербеткен күйі өлген ананы көрген акынның күйзелісі көрермендерді селт еткізердей көркемдік шындықпен шебер үйлесімін тапқан.

Эпилогтегі акынның Бернияздың рухымен сырласып, қоштасуында да, яғни, «**Мағжан (газеттегі умаждаған күйі бетіне тақан)**. Күнәң ауыр, Бернияз... Кешіре алар ма екем... Елің қайғы жұтып жатқанда, сен оны тастап кеттің, Бернияз. Аркалаған аманаттың көп еді... Бүйткенше, қан майданда күңіреніп өлсең еді...

Бернияздың даусы (көңілді, еркелеп) Жәжеке?...» деген көрініс арқылы автордың ұлт зиялылары аркалаған аманаттың мәнін ұғындырып өтуі де сәтті шыққан. Бұл арадағы Мағжанның «Жәжеке» деп аталуы да ойдан алына салмаған. Яғни М.Жұмабаевтың алғашқы мақалаларын «Кедей сөзі» газетінде «Жәжеке» деген бүркеншек атпен жариялағаны (Мәселен, Автономия кімдікі? 1921 ж. 12 қаңтар, т.б) белгілі. Драматургтың осы бір тарихи шындықты да туындысында ұтымды қолдана білгені байқалады. Сонымен, жиырмасыншы ғасырдың басындағы астыртын саясаттың әлегінен өз ұлтын қорғағысы келген алаш зиялыларының еңбегін қазіргі таңда бәріне үлгі екендігі ақиқат.

Қорытынды

Мағжан Жұмабаевтың 130 жылдық мерейтойына орай биыл акынның тұлғасын халық арасына кеңінен таныту мақсатында насихатталған драмалық қойылымдар театр сахнасында толығымен қойылған болатын. 2023 жылдың 4 шілдесінде Алмас Нүсіптің «Мағжан» пьесасы Қ.Қуанышбаев атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық музыкалық драма театрында, 9 қыркүйекте Дулат Исабековтің «Жүз жылдық махаббат» пьесасы М. Әуезов атындағы Қазақ ұлттық драма театрында, 23 қыркүйекте Жұмагүл Солтиеваның

«Әйел махаббаты» пьесасы Республикалық мемлекеттік академиялық корей музыкалық комедия театрында, Виктор Шалаевтың «Мағжан соты» спектаклі акынның мерейтойына байланысты Солтүстік Қазақстан өңірінің аудандарында қойылды. Қойылымдарда Мағжан өмірінің драмалық және тұлғалық бейнесі арасында өзара әрекеттескен күрделі сахналық көрініс тапты. Әрбір театрландырылған сахнада әрбір драматург Мағжанның қайталанбас тұлғасын жеке алып көрсетуге ұмтылған. Мағжан тек тарихи тұлға ретінде ғана емес, сонымен бірге қайсарлықтың, өрліктің, ұлтына, Алаш мұраттарына шексіз берілгендіктің символы ретінде сомдалады.

Түйіндей келе, акынның жарқын бейнесін ХХІ ғасыр көрерменіне ұсынған осы пьесаларда Алаш идеясына берік, елінің азаттығы жолында өмірін құрбан еткен ұлт зиялыларының есімдері ерекше ардақталып, адал істері насихатталды. Сүйіспеншілік, құрбандық және патриотизмнің бірлесе көрініс табуы ұлт зиялылары туралы түсінігімізді байытып қана қоймай, алаш қозғалысы өкілдерінің тұлғалық бейнесін анық көрсете білді. Олардың бейнесі сан қырлылығымен әлі қалыптасу үстінде екенін білеміз. Десек те ұлт зиялыларының драмалық шығармалардағы тұлғасын сахналаудағы көркемдік-тарихи шындық та әлі де өз деңгейінде толысу қажет.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақалаға Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржылық қолдау көрсетті (грант ЖТН АР14871300).

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Шоқай, М.** Ұлттық зиялы [Мәтін] // Түркістан. – 1998. – № 4. – 10 наурыз.
- 2 **Sailaukyzy, A., Shakuova, R., Sak, K., Lebedeva, T.** Contemporary view to the history of Kazakhstan's democratic and publicism [Text] // Opcion. Ano 34. – No. 85-2. – 2018. – P. 774–799 – ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477–9385
- 3 **Нұрғалиев, Р.** Қазақ драматургиясының жанрлық проблемалары : Филол. ғыл. докт. диссерт. [Мәтін]. – Алматы, 1983. – 400 б.
- 4 ХХІ ғасырдағы қазақ әдебиеті (2001–2011 жж.) [Мәтін] : Ұжымдық монография. – Алматы : Арда, 2011. – 640 б.
- 5 **Шалаев, В.** Суд Мағжана [Текст]. – 2008. [Электронный ресурс]. – URL: <https://proza.ru/2012/01/22/604> (15 мая 2008 года)
- 6 **Елеукенов, Ш.** Вопреки приговору временщиков... [Текст] // Казахстанская правда. – 1993, 11 августа. – С. 4.
- 7 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Мәтін]. – Алматы : Санат, 2002. – 360 б.
- 8 **Сығай, Ә.** Театр тағылымы [Мәтін]. – Алматы : Өнер, 2013. – 200 б.

9 **Сұлтанова, Б. Д.** Исабековтің «Жаужүрек» драмасының жанрлық-композициялық панорамасы [Мәтін] // Ясауи университетінің хабаршысы. 2020. – № 4.

10 **Әуелханұлы, М.** Дулат Исабеков : «Мағжанның махаббаты ешкімге ұқсамайтын махаббат» [Мәтін]. – 2014. [Электронный ресурс]. – URL: <https://qazaquni.kz/rukhaniyat/30226-dulat-isabekov-ma-zhannyi-mahabbaty-eshkimge-samaytyin-mahabbat> (2014 ж. 26 қазан)

11 **Нұрғали, Р.** Драма өнері [Мәтін]. – Алматы : Арда, 2009. – 592 б.

References

1 **Shoqai, M.** Ul'tyq zıaly [National intelligentsia] [Text]. // Tırkistan. – 1998. – № 4. – 10 nıyryz.

2 **Sailaukyzy, A., Shakuova, R., Sak, K., Lebedeva, T.** Contemporary view to the history of Kazakhstan's democratic and publicism [Text]. // Opcion. Ano 34. – No. 85-2. – 2018. – P. 774–799 – ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477–9385.

3 **Nurǵaliev, R.** Qazaq dramatyrgıasynyń janrlyq problemalary: Filol. ǵyl. dokt. dissert. [Genre problems of Kazakh drama : Philol. science. doct. dissert.] [Text]. – Almaty, 1983. – 400 p.

4 XXI ǵasyrdagı qazaq ádebieti (2001-2011 jj.). [Kazakh literature of the XXI century (2001-2011yy.).] [Text] : Ujymdyq monografiya. – Almaty : Arda, 2011. – 640 p.

5 **Shalaev, V.** Sýd Magjana [Tekst]. [Magzhan's Court] [Text]. – 2008. [Elektronnyı resýrs]. – URL: <https://doi.org/proza.ru/2012/01/22/604> (15 maia 2008 goda)

6 **Eleykenov, Sh.** Vopreki prıgovoryı vremenshhikov... [Contrary to the verdict of the temporary workers...] [Text]. // Kazhstanskaia pravda. – 1993, 11 avgýsta. – P. 4.

7 **Qabdolov, Z.** Sóz óneri [The art of the word.] [Text]. – Almaty : Sanat, 2002. – 360 b.

8 **Syǵai, Á.** Teatr taǵylymy [Theater lessons.] [Text]. – Almaty : Óner, 2013. – 200 p.

9 **Sultanova, B. D.** Isabekovtiń «Jaýjúrek» dramasyńyń janrlyq-kompozitsıalyq panoramasy. [Genre-compositional panorama of the drama «Zhauzhurek» by D. Isabekov.] [Text]. // Iasaýı ýnıversitetiniń habarshysy. 2020. – № 4.

10 **Áýelhanuly, M.** Dýlat Isabekov: «Maǵjannyń mahabbaty eshkimge uqsamaytyn mahabbat» [«Magzhan's Love isn't alike others»] [Text]. – 2014. [Elektronnyı resýrs]. – URL: <https://doi.org/qazaquni.kz/rukhaniyat/30226-dulat-isabekov-ma-zhannyi-mahabbaty-eshkimge-samaytyin-mahabbat>

[dulat-isabekov-ma-zhannyi](https://doi.org/10.26907/2710-3528.2024.1.545-552) mahabbaty-eshkimge-samaytyin-mahabbat (2014 j. 26 qazan)

11 **Nurǵalı, R.** Drama óneri. [The art of drama][Text]. – Almaty : Arda, 2009. – 592 p.

12.01.23 ж. баспаға түсті.

02.11.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*К. С. Абдикалык, К. Н. Абилдаева, А. Шамшадинқызы

Казахский национальный женский

педагогический университет,

Республика Казахстан, Алматы.

Поступило в редакцию 12.01.23.

Поступило с исправлениями 02.11.23.

Принято в печать 25.02.24.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРАВДА В ИНСЦЕНИРОВКЕ ЛИЧНОСТИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ

В данной статье исследуется проблема исторической и художественной правды в пьесах, в которых запечатлена личность интеллигенции нации начала XX века. В этой связи предметом исследования стали пьесы «Жизнь-тюрьма» Жолтая Жумат-Альмашулы, «Суд Мағжана» Виктора Шалаева, «Сто лет любви» Дулата Исабекова, «Мағжан» Алмаса Нусупа, «Любовь женщины» Жумагуль Солтиевой. Особое внимание было уделено названным выше произведениям, которые стали достоянием сцены, и в которых драматургами предпринята попытка раскрытия личности и образа одного из ярких представителей Алашской интеллигенции – Мағжана Жумабаева. Также в статье речь идет о драматургическом мастерстве вышеуказанных авторов. Сделана попытка выяснить, насколько исторические реалии связаны с личностью алашской интеллигенции, отраженной в этих произведениях через образ главного героя Мағжана. Подвергнуты тщательному и всестороннему анализу образы Назира Торекулова, Султанбека Кожанова в произведении «Жизнь-тюрьма», Миржасипа Дулатова в пьесе «Суд Мағжана», Алихана Бокейханова, Мухамеджана Тынышпаева, Сакена Сейфуллина; Сакена, Беимбета, Ильяса в пьесе «Сто лет любви»; Бернияз Кулева

и Мухтара Ауэзова в произведении «Магжан». Отмечено, что судьбы интеллигенции, политически преследуемой, отличаются как наличием общих сходств в некоторых постановочных пьесах, так и тем, что они конкретизируют достоверность полученных фактов. Акцент был сделан на том, что исторические личности в пьесах пересекаются с художественной реальностью. Также было подчеркнуто значение драматических постановок, представленных на республиканских, региональных театральных сценах.

Ключевые слова: национальный интерес, интеллигенция, идея Алаш, личность, поэт, сценический спектакль.

*K. Abdikalyk, K. Abildayeva, A. Shamshadinkyzy

Kazakh National Women's Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 12.01.23.

Received in revised form 02.11.23.

Accepted for publication 25.02.24.

ARTISTIC AND HISTORICAL TRUTH IN THE STAGE OF THE PERSONALITY OF THE NATIONAL INTELLIGENTSIA

This article examines the problem of historical and artistic truth in plays that depict the personality of the intelligentsia of the nation of the early twentieth century. In this regard, the subject of the study were the plays «Life is a prison» by Zholtai Zhumat-Almashuly, «The Court of Magzhan» by Viktor Shalaev, «One Hundred Years of Love» by Dulat Isabekov, «MagzhanA by Almas Nusup, «The Love of a Woman» by Zhumagul Soltieva. Special attention was paid to the above-mentioned works, which became the property of the stage, and in which the playwrights attempted to reveal the personality and image of one of the brightest representatives of the Alash intelligentsia – Magzhan Zhumabayev. The article also deals with the dramatic skill of the above authors. An attempt is made to find out how much historical realities are connected with the personality of the Alash intelligentsia, reflected in these works through the image of the main character Magzhan. The images of Nazir Torekulov, Sultanbek Kozhanov in the work «Life is a prison», Mirzhakip Dulatov in the play «The Court of Magzhan», Alikhan Bokeikhanov, Mukhamedzhan Tynyshpaev, Saken Seifulin; Saken, Beimbet, Ilyas in the play «One Hundred Years of Love»; Berniyaz Kuleev and Mukhtar Auezov in the work «Magzhan» are subjected to a thorough and comprehensive analysis. It is noted that the destinies

of the intelligentsia of a politically persecuted nation differ both in the presence of common similarities in some staged plays and in the fact that they concretize the reliability of the facts obtained. It is noted that the destinies of the intelligentsia of a politically persecuted nation differ both in the presence of common similarities in some staged plays and in the fact that they concretize the reliability of the facts obtained. The emphasis was placed on the fact that historical figures in the plays intersect with artistic reality. The importance of dramatic productions staged on republican and regional theater stages was also emphasized.

Keywords: national interest, intelligentsia, the idea of Alash, personality, poet, stage performance.

<https://doi.org/10.48081/FEIK8813>

***M. K. Beisenova¹, G. K. Kenzhetayeva¹, G. V. Kusheva²**

¹L. N. Gumilyov Euroasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;

²St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tynovo,
Republic of Bulgaria, Veliko Tynovo.

*e-mail: star1992@list.ru

FUNCTIONS OF ANGLICISMS IN THE MEDIA DISCOURSE OF KAZAKHSTAN

This article explores the pragmatic characteristics of English loanwords (anglicisms) and the factors contributing to their adoption and use in various languages. The study of foreign language vocabulary has always been a subject of interest, given its dynamic nature. Anglicisms have deeply integrated into the lexicon of numerous languages, with their prevalence observed across contemporary linguistic landscapes.

The inclusion of anglicisms in speech serves to convey a distinctive and «special» message, with speakers opting for these loanwords to demonstrate their alignment with modernity, trends, and fashion. Several additional motives for borrowing anglicisms are identified, including the absence of equivalent terms in the target language, linguistic efficiency, more precise definitions, the necessity for novel linguistic forms, a diverse range of linguistic resources, and overall convenience.

The extensive usage of anglicisms is not limited to everyday vocabulary but extends to professional communication domains. The article also delves into the concepts of «linguistic purism» and «language ecology», which have gained prominence within linguistic circles due to the widespread adoption of anglicisms. This influx compromises the uniqueness, authenticity, and originality of languages themselves. The study draws its materials from media discourse, as the media space serves as the primary source for the dissemination of anglicisms.

Keywords: anglicism, pragmatic features, linguistic purism, media discourse, media text.

Introduction

The language is a dynamic system and it has the ability to change throughout its history. The most changeable part in language is a vocabulary system comparing to the grammatical one. Every language has borrowings from another language because of many factors including: historical, intercultural, political, economic connections and ties between nations. During certain periods of time, definite languages were dominating. As a result, some of the languages were influenced by this domination. It was Latin, German, French, Turkic, Arabic and nowadays it's English language. Have you ever noticed how many borrowings certain languages have? Actually, a lot. Sometimes, while speaking we don't even notice that this word is a borrowing, and it has own history of its spread. But what language is dominating right now? Well, the answer is English. But why English? It's because of historical factors, global communication, economic influence, education, accessibility and resources. But the main factor is the rise of the Internet and media. English-language media, including movies, music, literature, and television shows, have achieved global popularity. Hollywood films and English-language music dominate international markets, exposing people to English in various forms of entertainment.

This cultural influence further reinforces the prominence of English. This is the main reason why anglicisms have become so popular in everyday speech. But what is the definition of this term?

The term «anglicism» can have slightly different definitions depending on the context and the perspective of different linguists. This definition focuses on the borrowing of words or expressions from English and their incorporation into other languages. In the explanatory dictionary of S. I. Ozhegov, anglicism means a word or turn of speech in some kind of language, borrowed from English or modeled after an English word or expression [1, p. 37]. The explanatory dictionary of Efremova defines the following: anglicism is a word, an expression borrowed from the English language, or a figure of speech built according to a model characteristic of the English language [2, p. 32].

The main source of widespread of anglicisms is the media discourse. In its most general form, media discourse is a set of processes and products of speech activity in the field of mass communication in all the richness and complexity of their interaction [3, p. 21]. Defining text, media text and media discourse on the basis of a universal communication model, T.G. Dobrosclonskaya says that text is a message, media text is a message plus a channel, and discourse is a message in conjunction with all other components of communication [4, p. 45]. Media texts contain a lot of anglicisms nowadays. But what are their communicative-pragmatic features? Why and for what reason do people use them in their speech?

Materials and methods

The study examines content from the media discourse of Kazakhstan using a sampling method. The research conducted a pragmatic analysis, exploring the impact of anglicisms in mass media. The data was sourced from various social networks, including Instagram blogs, Telegram blogs, and online news platforms.

Results and discussion

Let's take a look at some media texts taken from media in Kazakhstan and see which anglicisms were used there and what their main pragmatic function is.

1 «Депутаты Мажиліса все же взялись за медиаличности KZ. В закон хотят ввести понятие **«инфлюенсер»**. Пока его точного определения (юридического) СМИ не дали. Но вообще так называют людей, имеющих большую и лояльную аудиторию в соцсетях» (Telegram Qumash).

2 «Познакомились с Асель Малгонусовой, стилистом и **«fashion influencer-ом»** из Алматы» (Instagram gorod24_almaty).

3. «В сети появился новогодний **коллаб** казахстанских музыкантов, лидеров отечественных **стриминговых** площадок MOLDANAZAR, Aldiyar, Darkhan Juzz, Ayau, Dequine и De Lacure» (Tengrinews).

4 «Кроме того, мажилисмен Едил Жанбыршин заявил о том, что подвергается в интернете информационным атакам с **фейковых аккаунтов**. Парламентарий также назвал во всеуслышание организаторов такой травли» (Tengrinews).

5 «Шоукейс-фестиваль корейских артистов при поддержке Министерства Спортa и Туризма Республики Корея и КОССА прошел 23 июня в EVENT SPACE ТРЦ FORUM. **Хедлайнер** и специальный гость мероприятия – DPRIAN @dprian. Все было проведено на высшем уровне **перформанса** и организации» (Instagram gorod24_almaty).

So, here, the following anglicisms were used like **«инфлюенсер»** (this anglicism is made from English word **«influencer»**, which means an individual who has established credibility and a significant following in a specific field or niche, usually on social media platforms. They are known for their expertise, knowledge, or lifestyle, and have the ability to influence the opinions, behaviors, and purchasing decisions of their audience). Next anglicism is **«коллаб»** (it came from English word **«collaboration»** which the context of social media and digital marketing, collaboration refers to the partnership or working relationship between an influencer and a brand or another influencer). **«Стриминговый»** (this anglicism originated from English word **«streaming»** which refers to the process of transmitting or receiving multimedia content, such as audio or video, over the internet in real-time). The most popular anglicism is **«фейковый»** (**«fake»**) is often used to describe something that is not genuine, authentic, or true. It refers to something that has been deliberately altered, falsified, or misrepresented to

deceive or mislead others). **«Хедлайнер»** was derived from **«headliner»** which typically refers to the main or featured performer or act in a concert, festival, or event. In general, anglicism **«перформанс»** came from the term **«performance»** that implies the execution or demonstration of skills, abilities, or tasks in a specific domain or context, with the expectation of achieving desired outcomes or results.

The communicative-pragmatic feature of using the above-mentioned anglicisms is to convey a sense of modernity, trendiness, or prestige. They are often associated with popular culture, technology, and global trends. Their usage in advertising, fashion, music, and entertainment industries can create a sense of allure and desirability, appealing to younger audiences in particular. The use of anglicisms can also be driven by trends, fashion, and perceptions of prestige associated with the English language.

Other pragmatic feature of anglicism is the efficiency and conciseness: anglicisms are often employed for their brevity and conciseness. In some cases, an anglicism may encapsulate a complex idea or concept in a single word or phrase, eliminating the need for lengthy explanations. This can enhance efficiency and streamline communication, particularly in professional or technical contexts. Let's take a look at these media messages.

1 **«Шоукейс-фестиваль** корейских артистов при поддержке Министерства Спортa и Туризма Республики Корея и КОССА прошел 23 июня в EVENT SPACE ТРЦ FORUM» (Instagram gorod24_almaty). **Showcase festival** (from English **«showcase»**) is a cultural and entertainment event where emerging talents, unknown to the general public, perform in order to attract attention from the media and business representatives. Here, it will be too lengthy to describe this word, so that's why it is much better to substitute this word with anglicism, which is much shorter.

2 «Извините за обилие **тру-крайм** новостей сегодня в Кумаш, но полиция задержала подозреваемых в убийстве юриста «АрселорМиттал Темиртау» – 52-летнего мужчину и 44-летнюю женщину (Telegram Qumash). True crime is a genre of film and literature in which the author analyzes a real crime and the actions of the people involved with it. This genre is very popular nowadays, that's why this anglicism is used to name this genre shortly.

3 «У нас с @kuat_bolatov и @diasalimzhan так и получилось, пока основная группа полностью отдалась шоппину в **аутлет-деревне** La Rosa Village, мы решили поехать осьминогов в этом карликовом государстве» (блогер Alibekov). **Outlet** (English: Outlet center) is a format of a shopping center specializing in the sale of well-known brand clothing at significant discounts. This anglicism became widespread because people are now paying attention to the fashion, also there is a massive fascination with the brand culture.

So here, we have a principle of linguistic economy which is a principle whereby a borrowed word is shorter than a descriptive phrase, that is, there is a purely quantitative reduction of the nominative unit [5, p. 32]. Yes, people often use anglicisms or borrow words from other languages as a means of linguistic economy. By adopting a shorter foreign word or phrase instead of using a longer descriptive expression in their native language, they can convey the same meaning more succinctly and efficiently. The relevance and prestige of using foreign words in speech have continuously grown [6, p. 360].

The next communicative-pragmatic feature is that anglicisms can express specific concepts. Anglicisms are often used in media texts to express specific concepts or ideas that may not have exact equivalents in the target language. This is particularly true in technical fields, such as technology, science, and sports, where English terms are widely adopted due to their precision and global recognition. Also, the terms that don't exist in the recipient language are often met in the social media sphere.

1 «В современном мире 180 секунд – это очень много. Люди за это время теряют всякий интерес к повествованию, их одолевает зевота, а пальцы неудержимо тянутся к «думскроллингу». The term «**doomscrolling**» gained popularity in recent years, particularly during times of significant global events or crises when the consumption of news and social media content escalated. It serves as a reminder of the potential negative impact excessive exposure to distressing news can have on one's mental well-being» (блогер Alibekov).

2 «Конечно, можно было бы наделать коротких **рилсов** и набрать сотни тысяч просмотров на бессмысленной красоте. Но я же журналист и рассказчик. Мне мало десяти секунд, чтобы рассказать о своих впечатлениях о Рио-Де-Жанейро» (блогер Yelikbayev). **Reels** are full-screen vertical videos up to 90 seconds long. They now feature a suite of editing tools and audio tracks as well as trending voice and sound snippets.

3 «Из-за бесконечных пробок, и отсутствия конкуренции, в столице Монголии состоялся самый успешный запуск **кикшеринга** JET, для казахского сервиса это уже 10я страна» (блогер Alibekov). **Kicksharing** is a short-term scooter rental service. This means that you can rent a scooter at one point in your city and drive to your destination, leaving it in any allowed place.

4 «Вводится запрет на распространение, размещение ложной информации на онлайн-платформах. Кроме того, предусматривается обязательная интеграция государственного языка в **интерфейсы** и модерация онлайн-платформ» (inform.kz). In general, **an interface** is a device or a system that unrelated entities use to interact.

Overall, anglicisms which derived from English words like «**doomscrolling**», «**reels**», «**kicksharing**», «**interface**» are employed to refer to specific objects,

activities, or phenomena that may not have direct equivalents in the native language. They provide precise and specialized vocabulary for discussing specific topics or engaging in domain-specific discourse, in this case it is a social media and computer terms.

Sometimes, it seems that anglicisms have the similar meaning comparing to their equivalents in recipient language. But, sometimes they have a slight difference in their meaning. So, another reason of using anglicisms is the differentiation of conceptually similar but distinct terms. Let's take this example:

1 «**Буллинг** и реклама в социальных сетях будут регулироваться законом, передает корреспондент Tengrinews.kz». (Tengrinews.kz). **Bullying** (травля in Russian) is the aggressive pursuit and harassment of one member of a group by another, but often also by a group of individuals, not necessarily belonging to the same formal or recognized collective. When talking about bullying, usually it refers to bullying at school, university or among peers of the bullied person. There is a difference between such words like «**буллинг**» and «**травля**». The term «**буллинг**» is an anglicism borrowed from English and refers to the phenomenon of bullying or harassment, typically involving repeated acts of aggression or mistreatment towards an individual or a group. It specifically focuses on the negative behavior, intimidation, or abuse inflicted by one person or a group upon others.

On the other hand, «**травля**» is a Russian word that translates to «harassment» or «persecution» in English. While it can encompass similar aspects as «**буллинг**», «**травля**» has a broader scope and can refer to various forms of harassment, including bullying. It can involve systematic mistreatment, psychological abuse, or social exclusion targeting an individual or a group. In summary, «**буллинг**» primarily emphasizes the specific concept of bullying, while «**травля**» encompasses a wider range of harassment or persecution-related behaviors. Each word in the series we have listed has its own peculiarities in meaning, which distinguishes it from the other words; therefore, the language is not freed from terms that may initially appear completely synonymous. Perhaps in the future, one of these terms will be displaced. But for now, all the words we have considered have the right to exist and be used in our speech.

2 «К сожалению, на сегодня выявляются факты употребления наркотиков среди учеников. Поэтому в будущем планируется внедрение системы **скрининга**», – сообщил министр» (Informburo.kz). Screening is translated like «проверка» but this anglicism in the recipient language has it's quite a different meaning. Screening (from English «screening» – «selection, sorting») is a specific set of diagnostic procedures and specialist consultations aimed at identifying diseases in clinically asymptomatic individuals or those with minimal clinical

manifestations. That's why this anglicism is still remaining in the language system, because it is more concrete comparing to his equivalent in Russian.

3 «Достигнута договоренность с корпорацией Microsoft об открытии мультирегионального **хаба** с расположением на территории Казахстана, сообщается на официальном сайте Минцифры». The term «hub» in Russian is typically translated as «хаб» or «центр». It refers to a central location or point of connection that serves as a focal point for various activities or networks. In the context of transportation, a hub can be a major transportation center where routes converge. In the context of technology or data, a hub can refer to a central device or system that connects multiple devices or components. The specific translation may vary depending on the context in which the term is used.

In Kazakh media discourse, foreign language insertions are often encountered. The term «foreign language insertions» refers to a collection of words and expressions in a foreign language, used in their original spelling (or written using transliteration) without any changes at the morphological level.

1 «**Smart-остановки** в Атырау, каждая из которых обошлась бюджету в 14 миллионов тенге, превратили в свалки и ночлег для бездомных. Двери сломаны, кондиционеры и вовсе не работают. Об этом говорится в сюжете телеканала Almaty.tv, передает Tengrinews.kz».

2 «**Esenshot** – первый казахский проект о финансовой грамотности на YouTube. Это вклад Jusan в развитие казахского языка и финансовых навыков у населения. У нас уже есть образовательный проект JusanAcademy в приложении банка. **БайLIKE** – это уже игровое шоу в интернете, мы также будем размещать уроки по финансовой грамотности и бизнес-исследования (Tengrinews.kz).

3 «Елена Рыбакина продолжает топтать из топов в топы мирового рейтинга. Она поднимается с седьмого места на шестое. Правда, на этот раз роль сыграли не только ее личные заслуги. На скрине **live-рейтинг** Women's Tennis Association» (Telegram Qumash).

The use of foreign language insertions may also be motivated by social or cultural factors. Inserting words or phrases from a prestigious or widely spoken language can convey a sense of sophistication, education, or membership in a particular social group. In certain cases, speakers may use foreign language insertions to add emphasis, humor, or stylistic flair to their speech or writing. This is particularly common in informal or creative contexts, where borrowing from other languages can contribute to a desired effect.

However, it is important to remember that the uncontrolled use of anglicisms can negatively affect the understanding of the text and create obstacles for readers who are not familiar with these terms. The use of anglicisms in other languages can sometimes provoke debates or criticism, especially among language purists who

believe that non-native words and expressions should be avoided. In some cases, the use of Anglicisms can be seen as a threat to linguistic diversity or as a sign of cultural imperialism. In some media texts, anglicisms are used, even though the recipient language already has an equivalent term with the same semantic value. «С 1 сентября все школы KZ будут оснащены охранной системой на 100 % – так сказали в Минпросвещения, уточнив, что имеются в виду камеры, турникеты, тревожные кнопки и, собственно, сами секьюрити». It seems there is no need in using anglicism here as «секьюрити» because it has the same equivalent in the recipient language as «охранная служба» [7, p. 2721].

Conclusion

The use of anglicisms can also be driven by trends, fashion, and perceptions of prestige associated with the English language. In certain cultures, the inclusion of anglicisms in speech or writing may be seen as modern, fashionable, or sophisticated. This influence can be observed in advertising, entertainment, and youth culture. As a result, there are several functions anglicisms carry out:

Language Evolution: The adoption of anglicisms reflects the dynamic nature of language and its evolution over time. Languages continually borrow words and expressions from other languages as a means of adapting to changing societal needs, cultural influences, and technological advancements. Anglicisms contribute to this linguistic evolution and the enrichment of languages. Anglicisms are signs of language contact [8, p. 58].

Expressing Specific Concepts: Anglicisms are often used in media texts to express specific concepts or ideas that may not have exact equivalents in the target language. This is particularly true in technical fields, such as technology, science, and sports, where English terms are widely adopted due to their precision and global recognition.

The use of anglicisms in speech can convey a sense of prestige, modernity, or being up-to-date with global trends. Speakers may use anglicisms to project a certain image or to align themselves with a specific social group associated with the English language or English-speaking cultures.

The prominent linguist David Crystal states that a language achieves a genuinely global status when it develops a special role that is recognized in every country [9]. Anglicisms play a significant role in media texts, particularly in contexts where English has become a dominant or influential language. Media texts, such as movies, TV shows, and music, have a significant impact on cultural exchange and the spread of anglicisms. Mass media is the main source of information in modern society and plays a crucial role in shaping public opinion. In connection with the above, it should be noted that the language of modernity, the language of society, undergoes renewal through the sphere of mass media

[10, p. 17]. However, it is important to strike a balance in the use of anglicisms to preserve linguistic diversity and avoid the excessive dominance of one language.

References

- 1 **Ожегов, С. И.** Толковый словарь русского языка: 80 000 слов и фразеологических выражений [Текст] / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : А ТЕМП, 2006. – 944 с.
- 2 **Ефремова, Т. Ф.** Современный толковый словарь русского языка [Текст] / Т. Ф. Ефремова. – в 3 томах. – М. : АСТ, 2006. – 1165 с.
- 3 **Добросклонская, Т. Г.** Медиадискурс как объект лингвистики и межкультурной коммуникации [Текст] // Вестник Московского университета. – 2006. – № 2. – С. 21–25.
- 4 **Добросклонская, Т. Г.** Массмедийный дискурс в системе медиалингвистики [Текст] // Медиалингвистика. – 2015. – № 1. – С. 45–56.
- 5 **Крысин, Л. П.** Русское слово, свое и чужое: Исследования по современному русскому языку и социалингвистике [Текст]. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 888 с.
- 6 **Манжосова, И. В.** Процесс проникновения англоязычных терминов в русскую общепотребительную лексику [Текст] // Молодой ученый. – 2021. – № 17. – С. 360–362.
- 7 **Бейсенова, М. К.** Речевое воздействие англицизмов как коммуникативно-прагматическая задача в медиа-тексте [Текст] // The XVIII International Scientific Conference for students and young scholars «Gylym jane Bilim – 2023. – Астана : ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2023. – С. 2718–2721.
- 8 **Жуссубалина, Ж. М., Тлеубердиев, Б.М.** Anglicisms in Kazakh newspapers: semantical and contextural approach [Текст] // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана. – 2022. – №1. – С. 58–69.
- 9 **Crystal, D.** English as a Global Language [Text]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 224 p.
- 10 **Балабекова, М. А., Хан, Н. К.** Языковая конвергенция в текстах средств массовой информации [Текст] // Вестник Карагандинского Университета. Серия Филология. – 2022. – № 2(106). – С. 13–19.

References

- 1 **Ozhegov, S. I.** Tolkovyj slovar' russkogo yazy'ka : 80 000 slov i frazeologicheskix vy'razhenij [Explanatory Dictionary of the Russian Language : 80,000 words and idiomatic expressions] [Text] / S. I. Ozhegov, N. Yu. Shvedova. – Moscow : A TEMP, 2006. – 944 p.

- 2 **Efremova, T. F.** Sovremennyj tolkovyj slovar' russkogo yazy'ka [Modern Explanatory Dictionary of the Russian Language] [Text] / T. F. Efremova. – v 3 tomah. – Moscow : AST, 2006. – 1165 p.
- 3 **Dobrosklonskaya, T. G.** Mediadiskurs kak ob'ekt lingvistiki i mezhkul'turnoj kommunikacii [Mediadiscourse as an object of linguistics and intercultural communication] [Text] // Vestnik Moskovskogo universiteta. – 2006. – № 2. – P. 21–25.
- 4 **Dobrosklonskaya, T. G.** Massmedijnyj diskurs v sisteme medialingvistiki [Mass media discourse in the system of medialinguistics] [Text] // Mediaglingvistika. – 2015. – № 1. – P. 45–56.
- 5 **Kry'sin, L. P.** Russkoe slovo, svoe i chuzhoe: Issledovaniya po sovremennomu russkomu yazy'ku i sociolingvistike [Russian words, native and foreign: Studies on modern Russian language and sociolinguistics] [Text]. – Moscow : Yazy'ki slavyanskoj kul'tury', 2004. – 888 p.
- 6 **Manzhosova, I. V.** Process proniknoveniya angloyazy'chny'x terminov v russkuyu obshheupotrebitel'nuyu leksiku [The process of penetration of English terms into Russian common lexicon] [Text] // Molodoj uchenyj. – 2021. – № 17. – P. 360–362.
- 7 **Beisenova, M. K.** Rechevoe vozdejstvie anglicizmov kak kommunikativno-pragmaticheskaya zadacha v media-tekste [The speech impact of anglicisms as a communicative-pragmatic task in media text] [Text] // The XVIII International Scientific Conference for students and young scholars «Gylym jane Bilim – 2023. – Astana : ENU im. L.N. Gumileva, 2023. – P. 2718 – 2721.
- 8 **Zhussubalina, Zh. M., Tleuberdiev, B.M.** Anglicisms in Kazakh newspapers: semantical and contextural approach [Text] // Izvestiya KazUMOiMYa imeni Aby'laj xana. – 2022. – № 1. – P. 58–69.
- 9 **Crystal, D.** English as a Global Language [Text]. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 224 p.
- 10 **Balabekova, M. A., Xan, N. K.** Yazy'kovaya konvergenciya v tekstax sredstv massovoj informacii [Language convergence in mass media texts] [Text] // Vestnik Karagandinskogo Universiteta. Seriya Filologiya. – 2022. – № 2(106). – P. 13–19.

Received 04.08.23.

Received in revised form 23.12.23.

Accepted for publication 25.02.24.

*М. К. Бейсенова¹, Г. К. Кенжетева¹, Г. В. Кушева²

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

³Кирилл және Мефодий Әулиелер атындағы
Велико Тырново университеті,
Республика Болгария, Велико-Тырново қ.
04.08.23 ж. баспаға түсті.
23.12.23 ж. түзетулерімен түсті.
25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕДИА ДИСКУРСЫНДАҒЫ АНГЛИЦИЗМДЕРДІҢ ФУНКЦИЯЛАРЫ

Мақалада ағылшын тілінен енген кірме сөздердің (англицизмдердің) прагматикалық сипаттамалары, оларды қабылдауға және әртүрлі тілдерде қолдануға ықпал ететін факторлар қарастырылады. Шет тілдерінің сөздік қорын зерттеу оның динамикалық сипатына байланысты әрқашан қызығушылық тудырады. Англицизмдер көптеген тілдердің лексиконына терең енген және олардың қазіргі лингвистикалық ортада кең таралуы байқалады.

Англицизмдерді тілге енгізу оның айқын және «ерекше» хабарламаларды жеткізу қызметін көрсетеді. Сөйлеушілер өздерінің қазіргі заманға, трендтерге және сәнге сәйкестігін көрсету үшін осы кірме сөздерді таңдайды. Мақалада англицизмдерді қолданудың бірнеше қосымша мотивтері анықталған, соның ішінде реципиент тіліндегі баламалы терминдердің болмауы, лингвистикалық тиімділік, дәлірек анықтамалар, жаңа лингвистикалық формалардың қажеттілігі, тілдік ресурстардың алуан түрлілігі және жалпы ыңғайлылық сынды себептер қарастырылады.

Англицизмдерді кеңінен қолдану күнделікті сөздік қорымен шектелмейді, сонымен қатар кәсіби қарым-қатынас салаларына да қатысты. Мақалада сонымен қатар англицизмдерді кеңінен қабылдауға байланысты лингвистикалық ортада танымал болған «лингвистикалық пуризм» және «лингвистикалық экология» ұғымдары қарастырылады. Бұл тілдердің бірегейлігін, түпнұсқалығын және өзіндік ерекшелігін жоғалтуға әкеледі. Зерттеу медиа-дискурс материалдарына сүйенеді, өйткені медиа кеңістігі англицизмдердің таралуының негізгі көзі болып табылады.

Кілтті сөздер: англицизм, прагматикалық ерекшеліктер, лингвистикалық пуризм, медиа дискурс, медиамәтін.

*М. К. Бейсенова¹, Г. К. Кенжетева¹, Г. В. Кушева²

¹Евразийский национальный университет
имени Л. Н. Гумилева,

Республика Казахстан, Астана қ.

²Великотырновский университет
имени Св. Кирилла и Мефодия,
Республика Болгария, Велико-Тырново қ.
Поступило в редакцию 04.08.23.
Поступило с исправлениями 23.12.23.
Принято в печать 25.02.24.

ФУНКЦИИ АНГЛИЦИЗМОВ В МЕДИАДИСКУРСЕ КАЗАХСТАНА

В данной статье исследуются прагматические характеристики английских заимствований (англицизмов) и факторы, способствующие их принятию и использованию в различных языках. Изучение словарного запаса иностранных языков всегда вызывало интерес в связи с его динамичной природой. Англицизмы, глубоко интегрировались в лексикон множества языков, и их распространенность наблюдается в современных лингвистических обстановках.

Включение англицизмов в речь служит для передачи отличительного и особенного сообщения, говорящие выбирают эти заимствования, чтобы продемонстрировать свое соответствие современности, трендам и моде. В статье определяется несколько дополнительных мотивов для заимствования англицизмов, включая отсутствие эквивалентных терминов в языке-реципиенте, лингвистическую эффективность, более точные определения, необходимость в новых лингвистических формах, разнообразный набор языковых ресурсов и общую удобность.

Широкое использование англицизмов не ограничивается повседневным словарным запасом, оно также распространяется на области профессионального общения. Статья также затрагивает концепции лингвистического пуризма и языковой экологии, которые стали популярными в лингвистических кругах из-за широкого принятия англицизмов. Это приводит к утрате уникальности, подлинности и оригинальности самих языков. Исследование опирается на материалы медиадискурса, поскольку медийное пространство служит основным источником распространения англицизмов.

Ключевые слова: англицизм, прагматические особенности, лингвистический пуризм, медиадискурс, медиатекст.

<https://doi.org/10.48081/WGZJ8113>

***А. Б. Досыбаева¹, Ш. С. Әбішева², Б. Ә. Көшімова²**

¹Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.;

²Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті,

Қазақстан Республикасы, Ақтау қ.

*e-mail: dos_aitgul@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ПРОЗАДАҒЫ ӨНЕР ТАҚЫРЫБЫ

Өнер адамының өмірі мен шығармашылығын тақырып арқауы еткен туындылардың қай-қайсысы да көркемдік шеберлігінің өзіндік өрнегімен, өзекті эмоциялық қуатымен, таным-талғамымен, өмір туралы гибратты, салихалы ой, философиялық толғам айтуымен ерекшеленеді. Мақалада белгілі қаламгер Зейтін Ақышевтың «Жаяу Мұса» романында бейнеленген ұлт тарихы үшін қазақ даласында өнерімен аты аңызға айналған, қара халықтың мұңын мұңдап, жосын жосқтап, жазықсыз жала жабылып қуғынға ұшыраған, қазақ өнерінің қайталанбас өкілі, әнші, композитор Мұса Байжанұлының өмір жолы мен шығармашылығы, ұлт руханиятындағы орны сөз болады. Автор қаламгердің Мұса Байжанұлын тек өнер адамы ретінде емес, халқының қамын ойлаған қайраткер ретінде де суреттегенін дәлелдеп шыққан. Өнерпаз кейіпкер өмірін даралап, өмір құбылысы мен әлеуметтік теңсіздікке саятын тартыстың астарында халық мүддесі қалай көрініс табатынына маңыз береді. Көркем шығармаға тарихи тұрғыдан қарау, тарихи кейіпкер мен оның көркем бейнесінің ара салмағын безбендеп, өмір шындығы мен көркем шындықтың арақатынасы жазушылық шеберлік тұрғысынан қарастырылады. Сонымен қатар, З. Ақышевтың өмірде болған нақты кейіпкерді көркем образға айналдырудағы көркемдік ізденістері, заман шындығын, кезең келбетін шынайы суреттеуде штрих, детальдарды қолданудағы қаламгерлік шеберлігі де назардан тыс қалмаған. Адам мен заман, тарих пен тарихи тұлға туралы зерттеулерге ғылыми-танымдық пайымдаулар жасалады.

Кілтті сөздер: өнер, өнерпаз, кейіпкер, образ, тарихи тұлға, ұлттық құндылықтар.

Кіріспе

Кез келген ұлттың рухани дүниетанымының өлшемі оның материалдық байлығымен емес, ұрпақтан ұрпаққа мирас-мұра болып қалатын жәдігері көркем әдебиетімен, өнерімен дәріптеледі. Кезеңінде табиғатынан дарын иесі, шын таланттар бізге ғажап ән, сазды күй сыйлап, елді шынайы өнерімен ұйыта білді. Әуеде қалықтаған құс төресі аққуды қобыздың үнімен жерге түсірген күйші Ықылас, қасиетті домбырамен ботасы өлген нарды идірген Боғда, әнші Әсет, Естай, Жаяу Мұса, Біржан мен Ақан, Құрманғазы мен Дина, Түркеш, Тәттімбеттер халық арасынан шыққан үздік таланттар екені баршамызға аян.

Халқымыздың ғасырлар бойы жасаған әдеби-мәдени жәдігерлері, күй өнері мен күйші туралы аңыз бен ақиқат, сал-серілердің тағдыр-талайы, өнер құдіреті қазақ әдебиеттануында жанрлық-көркемдік тұрғыдан биік бел-белестерге көтерілді. Мәселен, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев, І. Жансүгіров, С. Сейфуллин, Б. Майлин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов, Ғ. Мұстафин т.б. қаламгерлердің айтулы өнер адамдарының өмірі мен шығармашылығын, кезеңінде басынан кешкен тағдыр ауыртпалығын арқау еткен прозалық туындылары әдебиетіміздің алтын қорына әлдеқашан қосылғаны ақиқат. Бұл туындылар енді ұлтымыздың мәңгі рухани құндылықтары санатында кейінгі толқын қаламгерлерге суреткерлік шеберліктің, жазушылық талаптың, өре-талғамның айнымас өлшеміндей жол көрсетіп, бағыт-бағдар сілтейтін бағдаршам болды. Осындай құнды көркем туындыларды дүниеге әкелген, құнарлы орта қалыптастырған классиктеріміз уығын мықтап қадап, керегесін кеңге жайып, шаңырағын тіктеп көтерген Алаш ұранды әдебиет қазақ прозасының 60–80-жылдардағы кезеңіне де өз әсерін тигізді. Оған дәлел ретінде, өнер адамының өмір жолына арналған көркем туындылар қатарынан С. Жүнісовтің «Ақан сері» роман-дилогиясы, Т. Әлімқұловтың «Телқоңыр», «Сейтек сарыны», «Сары сыбызғы», «Қаралы қобыз», «Күйші», «Кертолғау», Ә. Кекілбаевтың «Күй», І. Жақановтың «Ықылас», «Қобыз», «Шулайды шудың қамысы», С. Бақбергеновтің «Қайран шешем», Т. Ахтановтың «Күй аңызы» т.б. шығармаларын айтуға болады. Солардың бірі белгілі жазушы Зейтін Ақышевтың «Жаяу Мұсасы» – өзіндік стильдік ерекшеліктерімен дараланып, тарихи-әлеуметтік романға қойылатын талап-деңгейлердің биігінен көрінген кесек туынды. Жазушы Мұса Байжанұлының қиын тағдырын терең суреттей отырып, XIX ғасырдың II жартысындағы тарихи оқиғалардың аясында, отаршылдық қамытын киген қазақ қауымының тағдырын бейнелеуді мақсат еткендігін көреміз.

Материалдар мен әдістер

Жазушы З. Ақышевтің Мұса Байжанұлы өміріне арнаған «Жаяу Мұса» романындағы өнер құдіретін, өнерпаздың жекелей ғұмырнамасын, оның

өмір сүрген кезеңіндегі тарихи-әлеуметтік жағдайдың ақын өміріне әсерін, өскен ортасын зерделеуде мәтін талдау, саралау, салыстыру, сипаттау әдіс-тәсілдері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Мемлекет басшысы Қ. К. Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласында: «Әрбір халық өзінің арғы-бергі тарихын өзі жазуға тиіс. Бөтен идеологияның жетегімен жүруге болмайды. Ұлттық мүдде тұрғысынан жазылған шежіре ұрпақтың санасын оятып, ұлттың жадын жаңғыртуға мүмкіндік береді» [1], – деген болатын. Осы орайда өткен тарихымызды, одан алатын тәрбие мен тағылым, кезеңінде өмір сүрген тұлғалар ғұмырнамасы, өнер иелері турасында жәдігерлер ұрпақ санасына руханият нәрін сіңіруге септігін тигізері анық. Сонымен қатар, ұлттық әдебиетте қаламгерлеріміздің өнерпаз тұлғасын бейнелейтін шығармалары қазақ прозасының сарқылмас қайнар бұлағы десек, олардың өмір сүрген кезеңі, өнерпаздың заман талабына үн қосып, әділетсіздікке қарсы күресі қазіргі ұрпаққа өнеге.

Фольклор белгілі бір қоғамда қолданылатын мәдениеттің ажырамас бөлігі [2] десек, тамырын тереңге жайған аса бай фольклорлық мұраларда синкретті өнер, яғни «халықтың тұрмыс-салт жырлары, сөз, әуен, саз, би және ән-күй өнері бір-бірінен дараланбай, тұтас күйінде көрінеді...» [3, 77]. Сол тәрізді, қазақ тарихында бір басында ақындық, әншілік, сазгерлік, шебер орындаушылық, жыршылық өнерді тоғыстырған ақындардың, сал-серілердің өнерпаздық табиғаты айрықша мәнділігімен ерекшеленеді. Мәселен, халықтың арасынан шыққан осындай киелі өнердің сан түрі бір басынан табылатын көрнекті өкілдері Біржан сал, Ақан сері, Абай, Мұхит, Балuan Шолақ, Жаяу Мұса, Мәди, Үкілі Ыбырай, Құлтума, Майра, Естай, Нартай, Кенен, т.б. жөнінде тарихи-әдеби деректер, соны ізденістер, сүбелі зерттеулер жүргізіліп, өнерпаз ғұмырнамасын тақырып арқауы еткен көркем туындылар жазылды. Аталған бағыттағы шығармаларды ғылыми-әдеби тұрғыда зерттеп-зерделеу жұмыстары әлі де жалғасуда. Міне, солардың бірі заманында дарынды ақын, әнші, қобыз бен домбыра, сырнай мен сыбызғының тілін білген композитор Мұса Байжанұлының өмірі мен шығармашылығын кеңінен баян еткен белгілі қаламгер Зейтін Ақышевтің «Жаяу Мұса» романы еді.

«Жаяу Мұсаның» авторы өз кейіпкерін Ақан мен Мәди сияқты есейген шағынан емес, сонау балалық шағынан бастап суреттейді. Романда өнерпаздың ғұмырындағы асуы биік, түсуі күз кезеңдерін алып, жазушы оның өмірге келген шағынан бастап, дүниеден өткенге дейінгі уақытты жеке-жеке тарау түрінде берген. Бұл тараулар, бір-бірінің жалғасы іспеттес құрылып, өнерпаздың бар ғұмырын суреттейтін құнды дүние болғандығына көз жеткіземіз. Көркем туынды «Шала туған», «Қашқын бала», «Жаксыдан

шарапат», «Шен мен шекпен», «Қиянат пен сергелдең» тағы басқа тараулардан тұрады.

Жалпы, «тарихи шығарма – адамзат баласының жүріп өткен жолының хронологиялық тізбегі ғана емес, сол адамдардың нақты іс-әрекеті, мінез-құлық, бітім-болмысы, оның өмір сүрген ортасына ықпалы» [4] екені даусыз. Тарихи туынды жанрлық тұрғыда өткен уақытты қамтитын болғандықтан, автордың басты назарда ұстайтыны, кейіпкерлер арқылы сол дәуірдің қоғамдық-әлеуметтік, саяси жағдаяттарынан оқырманды хабардар ету.

3. Ақышевтің аталған романында қазақ сахарасындағы XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы тарихи оқиғалар, саяси-әлеуметтік жағдай, адамдар арасындағы теңсіздік, қазақ ауылдарының тұрмыс-тіршілігі, заман шындығы Мұса Байжанұлының өмірімен өріле көркем тілмен шебер суреттеледі.

С. Жүнісовтің «Ақан сері» роман-дилогиясындағы Ақан, Ә.Әбішевтің «Найзағайындағы» Мәди, З. Ақышевтің «Жаяу Мұсасындағы» Мұса қарапайым халықтың сөзін сөйлеп, оларға бір табан жақын тұрғандықтан, солақай саясат, зұлмат заманда өктем күш иелерінен озбырлық көрді. Бұлай болуы да заңды еді. Олар болыс-би, атқамінер, шен-шекпенділердің, байлардың ығына жығылып, мақтап, мадақтап, өлең айтқан жоқ. Керісінше, сол озбырлардың қара халыққа істеп отырған әділетсіздігін аяусыз беттеріне басты. «Тарихи шығарма жанрына тән делініп жүрген кейбір белгілер (оқиғаның тарихи нақты болуы; көркем шығарманың, ондағы кейіпкердің мінез-құлықтарының белгілі тарихи дәуір шындығына сай келуі т.б.) алдымен, тарихи шығарманың тек тақырыптық даралығынан туындайды» [5, 118] десек, З. Ақышевтің «Жаяу Мұсасында» өнерпаздың мінез қырлары үстем тап өкілдерімен тартыс-күресте тіптен дараланады. Көркем туындыда сөз болған өнер адамдарының іс әрекетінен де, олардың өнерінен де (ән, жыр) сол кезеңнің жай-күйі сезіліп тұруы заңды [6]. Мәселен, ақынның Баян дуанының аға сұлтаны Мұса мен оның болыс інісі Мұстафаның елге істеп отырған озбырлық әрекеттерін әшкере еткен мақаласы Омбыдан шығатын «Степная газета» басылымында «Қиянат» деген атпен жарияланады. Бұл да бас кейіпкердің характерін даралайтын детальдің бірі. Сондай-ақ, ақынның әділетсіздікке қарсы күресінің одан әрі шиеленісіп, шарықтау шегіне жеткен тұсы – Мұстафа мен Жақыптың өтірік құжат жасап, патша әкімдеріне уыстап ақша беріп, Жаяу Мұсаны жазықсыз жазалап, Тобылға жер аудартып жібергені:

«– Жаяу, сен бермен қара, Шорманның баласы құдай емес, бірақ құдайдан былай емес екеніне көзің әбден жеткен болар. Аспандағы айға шабам деп арыстан мерт болыпты дегенді естіп пе едің, естімесең осы. Ха-ха-ха.

Тон киген қызылсаннан Жаяу тоңбас,
Қалды әне Ақшоқыда Байжан қу бас.
Көзіңнен мұнан былай бір-бір ұшар,
Мінер ат былай тұрсын, ішетін ас, ха-ха...» [7, 89].

Бұл жазықсыз жала жабылып, Тобылға айдауға кетіп бара жатқан Жаяуға айтқан Мұстафаның ащы кекесінді сөзі еді. Жазушының кейіпкер мінезін оқиға-сюжет серпінімен емес, психологиялық тебіреністерді сипаттайтын авторлық баяндаулар арқылы беруі де өзгеше. «Жаяу ала көзімен атып жыққандай Мұстафа мен Жақыпқа кезек-кезек қарады. Айдың үстінде түрме азабына нақақтан жағылған жаза мен көрген қорлық қосылып тіптен жүдеп қалған-ды. Ол Мұстафаға қанын ішіне тартып алғандай өте сұсты көрінді. Екеуінің алдынан өте бергенде кілт тұра қалып,

Сәлем айт көн Қаржастың баласына,
Қалдым мен Мұстафаның жаласына.
Өкенді өлтірген кім мен білмеймін,
Сонда да құнын менен аласың да.
Кигенім қысы-жазы өңкей қызыл,
Тартпаймын өле-өлгенше тілім ұзын.
Саған күшім жетпейді, өкінбеймін,
Мырзаның шаңға аунатқам ерке қызын,

– деп, ішіндегі ыза мен кекті осылай төгіп жіберген» [7, 92]. Осы сәтте авторлық баяндау жетекші орын алып, кейіпкердің айналадағы құбылыстарды қабылдауы, сол мезеттегі көңіл-күйі, оны бағалауымен тығыз бірлікте көрініс тапқан.

Тарихи туындыларда ел тұтастығына, бірлігіне жегі құрт боп түскен патшалық Ресей мен ел ішіндегі атқамінерлердің әділетсіз іс-әрекеттері – қазақ қаламгерлерінің шығармаларында берік орын алған тенденция. Мәселен, С. Жүнісовтың «Ақан серісінде» ақын кереғар заманның өңкей «мықтыларына» удай ащы тілі, мірдің оғындай өткір сөзімен тойтарыс беріп, дүйім жұртты аузына қаратса, Ә. Әбішевтің «Найзағайында» Мәди зұлмат заманның әділетсіз әрекетін өз пайдаларына жаратып отырған тоғышарларға қарсы әрекет жасайды. Ақынның сөзінен гөрі, іс-әрекеті басым. Халқы аштыққа ұшырап, қырылу қаупі туғанда Мәди еш ойланбастан елін аштықтан құтқару қамына кірісіп кетеді. Жас кезінде сүйгенінен айрылып, жүрегіне жазылмас жара салған Текеш, Түнекбай сынды шонжарлардың жылқыларын шауып алып, Шомбал сияқты алпауыттан кегін алады. Сонау кездері байлардан көрген әділетсіздік жарасы Мәди ақынды үлкен күрестерге аттандырды.

3. Ақышевтің «Жаяу Мұса» романында да Мұсаның өнерпаздығынан гөрі Мәди сияқты іс-әрекеттің адамы екендігі Баян дуанының аға сұлтаны

Мұса мен оның болыс інісі Мұстафаның елге істеп отырған озбырлық әрекеттеріне қарсы күрес үстінде көрінеді. Сондай-ақ, кезеңіндегі айтыс-тартыс, екіжүзділік, адамдар арасындағы қызғаныш, көре алмаушылық, айналасындағылардың өзіне деген қарым-қатынасы, өз ортасы – барлығы да Мұсаға жайдан жай әсер етіп қана қоймай, өміріне де, өнеріне де қырсығын тигізіп келді. Әдебиет зерттеушісі Т. Сыдықов айтқандай «...қаһарман кейде жұмыр басты пенде ретінде саяси-әлеуметтік жағдай салдарынан, тұрмыс тауқыметінен пендешіліктің ми-батпағын кешіп былғанса, кейде сабасына түсіп, «тазару амалдарын» жасайды» [8, 171].

Романда бірін-бірі жандүниесімен түсінетін рухани байланыстағы өнер адамдарының, әсіресе Мұса мен Біржан сияқты әйгілі қос өнерпаздың кездесуі де тартымды бейнеленген. Мұса басынан өткен бүкіл ауыр жағдайын, мұң-мұқтажын Біржанға баяндағанда, оған: «Менің байқағаным өзіңізде батырлық пен өжеттік қана емес, ағаттық пен аңғалдық та бар екен ғой. Өзің жалғызсың, өзің жаяусың, сенің қолыңнан не келеді? Жарайды қасыңа он жігіт қосып берермін, бұл шаруада ол он жігіт не бітіреді? Өзіндік үнің бар, сөйлесең шешен тілің бар адамсың ғой. Осындай ел ішіне іріткі салып отырған озбырлардың әділетсіз әрекетін, зорлығын ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін артыңа мағыналы сөз қалдыр. Адам өлгенімен, сөзі өлмейді. Жақсы сөз халықтың есінен кетпейді, елдің аузынан түспейді» [7, 109], – деуі Біржандай парасаты мола ағаның таным көкжиегінің кеңдігін аңғартады. «...туындының эстетикалық құндылығы әлем мен ондағы адамның қалай сипатталғанына тең. Көркем және әдеби образдар иерархиясында адамдардың бейнелері маңызды орын алады» десек, екі өнерпаздың таным көкжиегіндегі сәйкестіктерін осы тұстардан анық көруге болады [9, 109].

Ақын ағаның айтқан сөзі Жаяуды еріксіз көп ойландырады. Жәй ойландырмайды, өнер адамының ой-танымы тұрғысынан толғандырады.

Ішкі монолог – адамның психологиялық құбылыстарын, ішкі жан дүниесін ашып, образ сомдауда да сүбелі үлес қосатын бейнелеу құралы. «Жаяу Мұса» романында Мұсаның толғанысы ішкі монологте ерекше көрініс тауып, автордың баяндауымен кірігіп кетіп отырады.

Монологтің қазақ романдарындағы көрінісі, оның психологиялық қырларын анықтауда арнайы зерттеу жүргізген Б. Майтанов, Т. Рақымжанов, Г. Пірәлиева еңбектері бұл бағыттағы ізденістердің іргелісі. Мәселен, Г. Пірәлиева ішкі монологтің бірнеше түріне ғылыми тұрғыда талдаулар жасайды [10]. Олардың біріншісі, санадан, яғни еркіңнен мүлдем тыс ішкі монолог (безсознательность), екіншісі жарым-жартылай саналы, кейде санадан тыс сәттегі ішкі монолог, ол көбінесе, «ой ағысы» (поток сознание) тәсіліне ұласып жатады. Ал үшіншісі, өзін бақылай алатын, жүйелі түрде бағыты айқындалған, шын мәніндегі ойлау үдерісін білдіретін ішкі монолог.

Мәселен, романда Мұсаның ішкі ойы, өзімен-өзі пікірлесуі, толғамы, өзіндік шешім шығаруы – барлығы да осы ішкі монолог арқылы жүзеге асады. Ақынды «кей тұстарда өмірден алар сыбағам осы ма еді?.. мен кіммін?..» деген сұрақтар көп мазалайды. Мұсаның ішкі монологі өзін саналы түрде бақылап, Біржан ақынның айтқан парасатты ақылынан іштей ой түйіп, ендігі бағытын айқындап отырған кейіпкердің ішкі монологі деуге болады. Өгей шеше Балжаннан қаншалықты таяқ жесе де, өңменінен өтетін қарғыс, ар-намысына тиетін балағат сөздерді естісе де кейіпкердің өн бойынан қажыр-қайрат, күш-жігер, нағыз азаматқа тән ер мінез бен шыдамдылықты анық аңғарамыз. Мұса мұндай көңілсіз мезеттерде өзінің ішкі ойымен сөйлесе отырып, өзін әсем әнмен, көңілін сиқырлы әуенмен жұбатады. Ел ішін аралап, өнерпаздармен кездесіп, ән-жыр, сауық-сайранмен көңіліндегі мұңды жеңілдетіп, жүрегі байыз тапқандай күй кешеді. Міне, авторлық даралықтың, жазушының өз қолтаңбасын танытатын стильдік амалдардың бірі кейіпкерді іштей сөйлету, ойланту тұстары екендігіне көз жеткіземіз.

Мұса Кәрімнің Сәйфулласымен татар медресесінде оқып, аз да болса хат танып сауатын ашады. Кәрімнің үйінде Шыңғыстың ұлы Шоқанмен танысады.

Адамның белгілі бір сәттегі сезім күйлерін тапқыр әрі ұтымды, қысқа да мағыналы бейнелеуде диалогтің ерекше тәсілдерін қаламгерлер өз мақсаттарына қарай түрлі жағдайларда сәтті пайдаланады. Оған дәлел автор қазақ халқының аса дарынды осы екі ұлының арасындағы кездесуді, жылы жүздесуді оқырманына төмендегі диалог арқылы сәтті жеткізеді:

«...Мен білсем осы жігіттің бойында өнер көп. Жетелеп жөнге салса, саулап кетейін деп тұрған сықылды», – деді Шоқан ішінен ой түйіп.

- Бізбен бірге жүрсең қалай болады?
- Кіммен, қайда?
- Омбыға.
- Не мақсатпен, Омбыда не бар маған?
- Мүмкін сол жақтан іздегенің табылар.
- Орыстың оқуы ма?
- Иә, орыс оқуы.
- Орыс оқуы біздейлердің қолына түсетін бе еді?.. Қайда-а-ан?!

Елге қайтам.

Мұса елге қайтса оның бойындағы өнердің шаң-тозаңның астында тұншығып қалатынын болжап:

– Жер көрмейсің бе? Елден не аласың? Бізбен жүр, бір қараға ілігіп кетерсің.

Мұса жалт қарады:

– Болсын, жарайды.

– Дана халқымыз «жақсыдан шарапат» дейтін еді, ердім соңыңыздан...» [7, 165], – деп Омбыға кетуге шешім қабылдады.

Осы тұста өнерпаздың Шоқан Уәлихановпен достасуы, оның дүниеге көзқарасына, әлеуметтік халдің түп-тамырын ажырата білуіне көп әсерін тигізеді. Көп нәрсені үйренеді. Шоқан арқылы өзге елдердің әдебиеті мен өнеріне, мәдениетіне жол ашылады. Омбыдағы орыс мектебінде сауат аша жүріп, Петербург, Мәскеу сынды ірі қалаларда шығатын мерзімді басылымдарда жарияланған біршама мәліметтерден хабардар болады. Бұның өзі Мұсаның қоғамдағы болып жатқан әділетсіздіктерді көріп, үстем тап өкілдерімен алысқан күреске толы өмірінде елеулі орын алды.

Романда диалогтің көтерер жүгі ауыр. Әдебиеттің эстетикалық мұратын жоғары қойған қаламгер кейіпкердің ішкі әлемінде болып жатқан өзгерістерді танытудың құралы ретінде бір сәттегі сезім күйлерін тапқыр әрі ұтымды, қысқа да мағыналы бейнелеуде диалогтің ерекше тәсілдерін өз мақсаттарына қарай пайдаланған. Әсіресе, Мұсаның есею жылдарындағы көрген сан түрлі қиындықтары, өмірдің бұралаң жолдарындағы оқиғалар, оларды оқырманына боямасыз жеткізуде, шығарманың идеялық мазмұнын ашу мен кейіпкердің мінез-құлқын, түйсік-түсінігін шебер суреттеуде диалогтің орны ерекше. «Көркем шығармада адам әйтеуір сөйлеуге тиіс болғандықтан сөйлемейі керек. Әр сөз жасанды емес, табиғи түрде айтылып, геройдың мінезін танытып, образын аша түсіп, оны даралап жатуы керек. Сонда ғана диалог көркем шығармада өз рөлін ойнай алады» [11, 218].

Кейіпкерлерін монолог, диалог, полилог т.б. арқылы олардың ауыздарына түрлі сөз орамдарын салып, әрқайсысының мінезін қалыптастыру, қарым-қатынас жасайтын адамдарын әр қырынан стильдік мақсатта көрсету – З. Ақышев шығармаларының ең ұтымды тұстары. Сондай-ақ, қазақ аулы өмірінің әркілы сәттерін бейнелейтін нанымды суреттер жазушының ел тіршілігін білетінін, оның түрлі-түрлі саласындағы штрих, ұсақ детальдарына шейін, әр қилы характерлердің қыры мен сырына қанықтығын, жалпы ел тұрмысын жете меңгергенін байқатады.

Қаһарманды психологиялық тебіреністер арқылы сипаттау жазушы стилінде жиі ұшырасады. Осы ретте академик М. Қаратаев: «Жаяу Мұса» туралы шығарма жазу Зейтін Ақышевтың сонау жиырма жылдан бергі мақсат-мұратына айналған еді. Автор көп жылғы еңбегінің қорытындысы ретінде көлемді шығарма енгізбек. Аталған роман жайында «Ең алдымен жазушының тіл байлығын айтар едім. Көп шығарма тілінің жұтандығынан ақсайды десек, бұл шығарма тілінің шұрайлылығымен өзгелерден көш ілгері тұр. Автор кітабында әңгіме болып отырған дәуір тілін, жалпы қазақтың байырғы құнарлы, нәрлі тілін жетік біледі. Осы тіл байлығынан келіп шығарманың тағы да бір қасиеті ашылмақ. «Жаяу Мұсада» диалогтер өте

әсерлі шыққан. Жазушы білгенін, байқағанын кейіпкерлердің сөйлеген сөз арқылы көркем суретке бөлеп кестелі тілмен жеткізе білген» [12, 115], – деп, қаламгердің байыпты ой мен сөз жүйесінен, қалыптасқан қолтаңба мен стиль сұлулығынан, көркемдік ізденістерінен табиғи талант белгілері терең танылатындығын пайымдайды.

3. Ақышевтың «Жаяу Мұса» романында жекелеген кейіпкерлерді мүсіндеу, өнерпаздар, олардың өмір сүрген кезеңі, белең алған әртүрлі әлеуметтік-психологиялық иірімдер, қазақ ауылының тұрмыс-тіршілігін баяндағанда аламан бәйге, ат жарысы, көкпар тарту, балуандардың күш сынасуы, нағашы мен жиен арасындағы, жеңге мен қайны арасындағы әзіл-қалжың, қағытпалар, т.б. сынды этнографиялық суреттемелерді молынан пайдаланып, бас қаһарман образын даралап, айшықтауда шебер қолдана білгендігін көреміз. Қаламгер адам жанының психологиялық құбылыстарын көрсету арқылы образ сомдау, қаһарман образы арқылы өмір шындығын таныту, жан сұлулығы, сезім беріктігі арқылы кейіпкердің адамдық болмысын көрсетуді басты мұрат тұтқан.

Қорытынды

XX ғасырдың 60-шы жылдарынан басталатын әдеби үдеріс қазақ әдебиеті даму кезеңдерінің ең бір өнімді мерзіміне жатады десек, оған жанрдың көкжиегінің кеңейгенін, көркемдік-эстетикалық, танымдық ізденістер жүйесінің барынша қанат жайып, түрлі тақырыптардың, әсіресе, тарихи тақырыптың молынан игерілгендігін айрықша айтар едік.

Жанрлық ерекшелік тұрғысынан алғанда, аталмыш кезеңдегі тарихи шығармалардың денін ұлтымыздың рухани байлығы саналатын өнер тақырыбы, қазақтың ән-күй өнерінің өкілдері, сал-серілер, олардың ғұмырнамасы туралы туындылар құрайды. Өнер мәселесіне, өнерпаздар тақырыбына арналған қай туындыны алып қарасақ та, шын өнер, ұлттық руханият көркем шығармаларда терең де тартымды баяндалатынына көз жеткізуге болады.

Жалпы адамзаттық құндылығы бар төлтума мәдениетімізді қалыптастыратын өнердің өміршеңдігі адамзат баласының қоғам мен тарихқа деген объективті көзқарасынан бастау алады. Осы орайда әншілік пен өлең өнерін ғасырлар бойы жанына серік етіп өскен халық әдебиетінің сыршылықтан, жүрек тебіренерлік сезімтал лирикадан алыс дамуының өзі мүмкін емес екенін біз баса айтуымыз керек.

Қорыта айтқанда, 3. Ақышевтың «Жаяу Мұса» романында қаламгерлердің көркемдік ізденістеріндегі асқан шеберлік, өнер түрі, өнерпаз табиғатын танытудағы шалқар шабыт, нәзік лиризм, жазу машығында терең философия, оқырмандарын ұйыта білетін психологизм, тек қазақ халқына ғана тән нақыш, бояудың шымқай айкындығы ерекше көрініс тапқан. Көркем сапалық

қасиеттері тереңдегі ағыстардай, өнер сүйер оқырмандарды өзіне қарай үйіре тарта беретін шығармалар – рухани мәдениеттің мәңгілік қазынасы екені сөзсіз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Тоқаев, Қ. К.** Тәуелсіздік бәрінен қымбат [Мәтін] // Егемен Қазақстан. – 2021, 5 қаңтар.
- 2 **Bohlman, P. V.** The study of folk music in the modern world [Text] Indiana: Indiana University Press, 1988. – 206 p.
- 3 **Қоңыратбаев, Ә.** Қазақ фольклорының тарихы [Мәтін]. – Алматы : Ана тілі, 1991. – 279 б.
- 4 **Жақанов, И.** Аққулар қонған айдың көл [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1988. – 206 б.
- 5 **Поспелов, Г. Н.** Проблемы исторического развития литературы [Текст]. – М., 1992 – 159 с.
- 6 **Scholes, P. A.** Folk Song: The Oxford Companion to Music [Text]. Clarendon : Oxford UP, 1977. – 397 p.
- 7 **Ақышев, З.** Жаяу Мұса [Мәтін]. – Алматы : Жібек жолы, 2011. – 456 б.
- 8 **Сыдықов, Т.** Мұрат пен міндет [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1987. – 316 б.
- 9 **Afanasiev, A., Tahan, S., Nurgali, K., Mukhametshina, R.** The Problem of Portraying a New Type of National Character in Zh. Aymauytov's Novel «Kartkozha» [Text] // Turismo-Estudios e Practicas, Brasil, 2019. – vol. 8. – № 1. – 906 p.
- 10 **Пірәлиева, Г.** Ішкі монолог [Мәтін]. – Алматы : Ер Дәулет, 1994. – 121 б.
- 11 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 1992. – 350 б.
- 12 **Қаратаев, М.** Ізденіс іздері: Әдеби-сын мақалалар [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1984. – 376 б.

References

- 1 **Tokayev, K. K.** Täuelsızdık bärinen qymbat [Independence is more precious than anything] [Text] // Egemen Qazaqstan. – 2021, 5 қаңтар.
- 2 **Bohlman, P. V.** The study of folk music in the modern world [Text]. Indiana: Indiana University Press, 1988. – 206 p.
- 3 **Konyratbayev, A.** Qazaq föklorynyñ tarihy [History of Kazakh folklore] [Text]. – Almaty : Ana tili, 1991. – 279 p.

4 **Zhakanov, I.** Aqqular qonğan aidyn köl [The surface of the lake, where swans landed] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1988. – 206 p.

5 **Pospelov, G. N.** Problemy istoricheskogo razvitiya literatury [Problems of historical development of literature] [Text]. – Moscow, 1992 – 159 p.

6 **Scholes, P. A.** Folk Song: The Oxford Companion to Music [Text]. Clarendon : Oxford UP, 1977. – 397 p.

7 **Akishev, Z.** Jaiau Mūsa [Zhaiau Musa] [Text]. – Almaty : Jibek joly, 2011. – 456 p.

8 **Sydykov, T.** Mūrat pen mindet [The cherished purpose and objective] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1987. – 316 p.

9 **Afanasiev, A., Tahan, S., Nurgali, K., Mukhametshina, R.** The Problem of Portraying a New Type of National Character in Zh. Aymauytov's Novel «Kartkozha» [Text] // Turismo-Estudios e Practicas, Brasil, 2019. – Vol. 8. – № 1. – 906 p.

10 **Pralieva, G.** Işkı monolog [Internal monologue] [Text]. – Almaty : Er Däulet, 1994. – 121 p.

11 **Kabdolov, Z.** Söz öneri [Art Of The Word] [Text]. – Almaty : Qazaq universiteti, 1992. – 350 p.

12 **Karataev, M.** Izdenis izderi: Ādebi-syn maqalalar [Traces of the search : literary and critical articles] [Text]. – Almaty : Jazuşy, 1984. – 376 p.

30.01.23 ж. баспаға түсті.

25.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

22.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Б. Досыбаева¹, Ш. С. Абишева², Б. А. Кошимова²

¹Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, Республика Казахстан, г. Шымкент;

²Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, Республика Казахстан, г. Актау.

Поступило в редакцию 30.01.23.

Поступило с исправлениями 25.01.24.

Принято в печать 22.02.24.

ТЕМА ИСКУССТВА В НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОЗЕ

Любое произведение, темой которого является жизнь и творчество человека искусства, отличается своеобразием художественного мастерства, актуальной эмоциональной энергией, познанием и предпочтениями, выражением поучительных и праведных мыслей, философских размышлений о жизни. В статье говорится о жизни и творчестве, о месте в национальной культуре уникального представителя казахского искусства, о певце и композиторе Мусе Байжанулы, чей образ был изображен в романе известного писателя Зейтина Акышева «Жаяу Муса», ставшего легендарным в казахской степи благодаря своему искусству, который оплакивал в своих произведениях горе и нужды простого народа и был невинно оклеветан и подвергнут преследованиям. Автор доказал что писатель изобразил Мусу Байжанулы не только как человека искусства, но и как деятеля, заботящегося о своем народе. Литературовед индивидуализирует жизнь героя и подчеркивает, как за конфликтом феномена жизни и социального неравенства проявляются интересы народа. Художественное произведение рассматривается с исторической точки зрения, здесь переплетаются историческая личность и его художественный образ, благодаря писательскому мастерству мы наблюдаем соотношение реальности жизненной и художественной. Вместе с тем, не осталось без внимания и художественное мастерство З. Акышева в преобразовании жившего в реальности человека в художественный образ, его художественные искания, использование им штрихов и деталей для реалистичного изображения реальности и облика эпохи. Были высказаны научно-познавательные рассуждения по исследованиям о человеке и эпохе, истории и исторической личности.

Ключевые слова: искусство, человек искусства, персонаж, образ, историческая личность, национальные ценности.

*A. B. Dosybayeva¹, Sh. S. Abisheva², B. A. Koshimova²¹South Kazakhstan Pedagogical University

named after O. Zhanibekov,

Republic of Kazakhstan, Shymkent;

²Caspian University of Technology

and Engineering named after Sh. Yessenov,

Republic of Kazakhstan, Aktau.

Received 30.01.23.

Received in revised form 25.01.24.

Accepted for publication 22.02.24.

THE THEME OF ART IN NATIONAL PROSE

Each piece, centered around the life journey and artistic endeavors of a creative individual, stands out for its artistic mastery, unique conveyance of relevant emotional energy, elevated standards, humanistic approach, and philosophical contemplations on existence. The article examines the book «Jayau Musa» written by the well-known author Zeitin Akyshev. It explores the life and contributions of Musa Baizhanuly, highlighting his significance in the national culture as a distinctive figure in Kazakh art. Musa, a renowned singer and composer, achieved legendary status in the Kazakh steppe through his creations, which lament the sorrows of ordinary people. Unfortunately, he faced unjust accusations and persecution for his heartfelt expressions. The author proved that Musa Baizhanul is depicted not only as an artist, but also as a person who cares about his people. The literary critic individualizes the life of the hero and emphasizes how the people's interest is manifested behind the struggle for social equality. The novel is considered not only from the point of view of writing, but also from a historical point of view, balancing the personality and his artistic image, the ratio of artistic reality to life reality. At the same time, Z. Akyshev's capability to transform a real life character into an artistic image, and his skill in using strokes and details to realistically depict the reality of the time and the appearance of the era, did not go unnoticed. Scientific-cognitive judgments are made for research about man and time, history and historical figures.

Keywords: art, artist, hero, image, historical figure, national values.

SRSTI 17.07.41

<https://doi.org/10.48081/IBQX6428>

*A. E. Yerlanova, A. O. Karipzhanova, B. B. Zhumabekova

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail

THE USE OF COMPARISONS IN THE POEMS OF MASHKHUR ZHUSSIP

This article deals with the specifics of the use of comparisons in the poems of Mashkhur Zhussip Kopeev. The purpose of the article is to evaluate the role of comparisons in defining the author's originality of the poet. One of the targets of the article is to identify the types of comparisons which are considered one of the advantages of the poet's poems and to show the author's own individuality. The classification distribution of scientifically proved comparisons was strictly followed during the article and played an essential role in reflecting the richness of the poet's works. In particular, metaphorical comparison, epithet comparison, metonymic, synecdochic comparison can enrich the work of a scientist and become a good argument in defining his individuality from other authors. It is proved in the article by concrete examples that the poet in a figurative, expressive, clear presentation of his thoughts quite reasonably used his figurative, expressive-emotional coloristic comparisons. It is determined that the figurative expressions characteristic of the author poetically enriched the work of Mashkhur Zhussip.

The relevance of the article is the differentiation of abstained, unspoken, without repeating the questions touched upon in the works of scientists who have studied the poet's works so far.

The research has scientific and practical importance. It can also be used in Mashhur Studies, in local history lessons, in the discipline of literature of the early XX century and general theory of literature. At the conclusion of the work it was proved that comparisons have a new meaning in the poet's word usage, a brilliant hint, different internal hints given by a subtext meaning.

Keywords: comparison, poet's word usage, figurative phrase, poetics, expressive coloring, emotional coloring

Introduction

The main demand for any poet's works is their artistic level. To call a literary work artistic and its author a genuine writer, the work must meet certain artistic requirements. The artistry measure is directly connected with the fact that the used word has a sufficiently appropriate and figurative use to express the idea.

The artistic requirement for the poetry language is higher than for prose and drama. After all, «Poetry discloses, illustrates the reality of life with thought, with special sensitivity, language, word is a means of expressing poetic, artistic thoughts» [p. 1, 11]. A corresponding poetic system of artistic thought conveying is formed. This artistic system has its own character peculiar to each author.

From this view, as for the comparisons in Mashkhur Zhussip's works we also notice in them the poet's peculiarity and poetic artistry.

Methodology and methods of research

Mashkhur Zhussip Kopeev's twenty-volume collected works were used as the research object. Works in educational direction were selected from them that included the poet's original works. The proof of comments to the article was performed based on scientific sources. Works of researchers of the early XX century's literature Z. Akhmetov, Z. Kabdolov, K.P. Zhussip and works of scientists-researchers of Mashkhur Zhussip's creativity are analyzed. Methods of collecting materials, text analysis, comparison, hermeneutics and others were used during writing the work.

Results and discussion

In the semantic-stylistic division of comparative words, scientists express various opinions and in some cases terminologically there is inconsistency in this issue. Consideration of comparisons by semantically and stylistically for different groups shows their abundance of opportunities to interact with other similar artistic means, lexical elements of language as a figurative word and also undoubtedly discloses specifics of semantics, stylistic function of comparisons.

Scientist T. Konyrov classified regular comparisons according to semantic and stylistic nature:

- 1 Metaphorical comparison
- 2 Epithet comparison
- 3 Metonymic comparison
- 4 Synecdochic comparison
- 5 Hyperbolic comparison
- 6 Litotes comparison
- 7 Gradational comparison
- 8 Synonymous comparison
- 9 Antonymic comparison [p. 2, 438].

Comparison is the basis of whole tropes, that is, all tropes originate from comparison. One group of comparisons performs a metaphorical function, one group – synecdochic function, the other group - hyperbolic comparisons. «As a result of the sign use in a figurative sense in metaphorical comparisons, general comparative meaning is sharpened, a comparative image is revealed, comparative artistry becomes brighter and sharper. «...the thing what brings metaphorical comparison is a sign used in a figurative sense. In such comparisons signs themselves continue to be widely used in a metaphorical sense» [p. 2, 439].

Metaphor and comparison are based on comparison, contradiction and both have great cognitive significance. A metaphor is a shortened comparison; it does not indicate a sign which is a characteristic feature for comparison. T. Konyrov states his opinion that the main feature which turns comparisons into a metaphorical comparison is indication of a comparison sign in it and its use exclusively in a figurative sense [p. 3, 120].

During the scientific search, it was found that the question of the essence of comparison has been controversial for foreign scientists since ancient times, while there are two different opinions in the works of researchers. While some of them (B. Bowdy, D. Genter, D. Kennedy, D. Miller, P. Chippe) believe that comparisons are equivalent to metaphors, others (M. Black, S. Gluckberg and J. Keyser, K. Davidson, A. Usumi) hold the opposite point of view.

So, Aristotle said the following about comparison: «Comparison is the same metaphor, but different in addition; therefore, it is not so pleasant, because it is longer; and it does not assert that «that is it», and the mind does not seek it» [4, p. 85].

Further, it seems important to identify approaches to comparison by modern foreign researchers who consider metaphor and comparison as identical concepts (B. Bowdy, D. Genter, D. Kennedy, D. Miller, P. Chippe). They also believe that metaphor is a shortened form of comparison, since metaphor and comparison are conceptual processes of analogy [5].

Metaphorical comparisons used by poets because of their ability to associative thinking are various. For instance, we meet them in Mashkhur Zhussip's works:

Created the earth as **a kind of tekemet (a felt carpet)** [p. 6, 19.];
Don't bless lies like a swamp of clay [p. 7, 21];
 There are words **like a letter written on a white paper** [p. 6, 56];
 I was lying **like a fish hitting an ice floe** [p. 6, 89];
 There is not even a tiny quality **like the eye of a needle**,
 Lifted himself and give to the group [p. 8, 58].

Comparisons emerged based on figurative comparison. Metaphorical comparisons in the poet's poems express a deep thought, a delicate feeling, sometimes a mood and are emphasized by the poet's characteristic linguistic use.

Life will pass **like a racehorse** [p. 6, 80].

Life has passed out of the world like a **racehorse** [p. 7, 153].

Life is going by **like a racehorse**. [p. 7, 159].

or

Suddenly appeared **like a fox running away from a mountain**

The mortal world has passed by us [p. 7, 161].

My days are passing **like an escaped hare** [p. 6, 139].

The world is passing quickly like a racehorse is a metaphorical comparison. The meanings of comparisons are applied in the literal and the figurative senses. The comparison with a fox that escaped from a mountain is a metaphorical comparison, since it was used in the above sense.

They attack the unfortunate and the poor,

Like an eagle covered with claws [p. 6, 86], he reveals the violence that the powerful exerted on the weak. Here the eagle seems to hint at the recognition that it is a strong, majestic force, although the equivalent of a negative image. The poet's ability to perceive, see, comprehend reality, an object, a phenomenon through an image, then show others through an image is at the height of his poetic skill.

Mashkhur Zhussip masterfully develops content of his poems using various metaphorical comparisons to give his listeners the possibility to be impressive, understandable, to present to the reader the image or story that he describes.

Wanting to trick everyone,

Wagging their tails like a fox [p. 6, 8].

The poet creates an image of very cunning, flattering people through this phrase.

They are master for useless jokes and chatter,

Chatter like a groundhog stallion [p. 7, 198].

Kazakhs, knowing the merits of a kind word, restrain people who say meaningless words. Mashkhur Zhussip uses the comparison «*Chatter like a groundhog stallion*» to depict the inability of people to pronounce blessed words and reconcile, comparing it with the chirping of the largest of rodents and squirrel animals. Figurative expressions about human factor and the themes of society appeared when the Kazakh society gained independence. These lines in Mashkhur Zhussip's works testify to his poetic version.

Especially our time has been deteriorated,

Like a lake where sheep bathed and made it muddy [p. 7, 156] – this comparison is used not literally but in a figurative sense. In metaphorical comparisons metaphor and comparison approach closer.

The next type determining semantic and stylistic meaning of comparison in the scientist T. Konorov's classification is an epithet comparison. How does an epithet comparison differ from a metaphorical one? «The epithet comparison has distinctive features inherent only to it. A word with a logical accent (whether it is

an object or a sign) is defined in an image every time. In other words, the image is used as an artistic determinant for an object or sign» [p. 2, 443]:

A girl of fabulous beauty, with fragrant hair,

Eyebrows arched **like a new moon** [p. 7, 34].

The comparison «like a new moon» is synonymous with the comparison «steady, like a new moon» given in the «Dictionary of stable comparisons».

Eyelids **like the shining sun**,

Necks **like fluffy cotton** [p. 7, 34].

Black eyes like currants,

There are words **like a letter written on a white paper** [p. 7, 34].

The comparisons *like the shining sun*, *like fluffy cotton*, *black eyes like currants*, *like a letter written on a white paper* are epithetic comparisons, in which the poet's own sign is clearly expressed.

These epithets serve to show how beautiful the girl's appearance is. Mashkhur Zhussip probably entrusted the function of fine art to poetry and got such epithet comparisons as «eyebrows like a new moon», «necks like fluffy cotton», «black eyes». When the Moon is just born it is thin; and cotton is very soft. The poem would be unimpressive if the phrases «she has thin eyebrows, soft neck» were used. The use of the word «eyes like black currant» instead of the word «very black eyes» indicates the height of the poet's cognition, linguistic taste. The poet creates figurative associations to the word's structural meaning.

Creation of a girl's portrait is also present in Abai's poems:

With a broad forehead **like cast white silver**,

Her black eyes shine.

Thin black eyebrow as drawn,

I compare her to the new moon... [p.9, 25].

in Mashkhur Zhussip's poem:

Her neck is as smooth **as fine white silk**,

Her soft neck does not sunburn [p. 8, 125].

We can notice national expression in the phrase «as a kind of tekemet (a felt carpet)». It is not difficult to define that use in the sense that he did everything he could. But this phrase is used by Shortanbai as follows:

The time type is deteriorated

As a type of tekemet (a felt carpet).

An epithet as part of epithet comparisons determines one attribute, quantity-property, type-color, criticism of a word that is comparable and the suffix is used either in the singular or plural.

Like a type of tekemet in the first example was used literally and comparisons *like a letter written on a white paper*, *thin as white silk* were used figuratively.

A poetic word is like a **garden tree** grown in the garden,
 With leaves in harmony like **silky hair**
 Some words spoken by some brave men
 Make you stuff yourself with **bliss like with food** [p. 10, 106].

The hands of a girl of fabulous beauty are as thin as silver
 You'll lose consciousness without even looking at her.
 You'll find your target if you go there,
 This world is short **like the dream seen** [10, 155 б.].

Phrases of the folklore language are noticed here. It says here that you should not be deceived in this world, you should strive for paradise, remember your life on earth as a dream in the afterlife.

Therefore, metaphorical comparison and epithet comparison differ from each other: comparison used in the literal sense is an epithet comparison, and a comparison in the figurative sense is a metaphorical comparison.

In the Kazakh system of comparisons, metonymic comparison is distinguished by expressive and evaluative properties. While in science, among research scientists, it is used to call the name of one subject or phenomenon another subject or phenomenon based on their mutual involvement, adjacency and in this regard the use of the word in a figurative sense metonymy, again, metonymy appears because the name of one of two related subjects or phenomena are transferred to another.

In the sense of the above definitions, one definition supplements the other. Metonymy is the pronouncing of the name of one phenomenon or object replacing it with another. Metonymy plays a special role in expanding the word meaning and giving it a new poetic meaning.

The scientist N. Uali emphasizes that «In metonymy descriptive sentences expressed by several words are given only by one word» [p. 11, 230]. The scientist T. Konyrov says «it seems that almost all metonymic comparisons in Kazakh language are used only in connection with a person, with objects necessary for human life, that is only those concepts related to a person are metonymized and serve as an omen for comparison» [p. 2, 445].

Not staying hatched on the ground **like crows**,

Like a grey goose that was noticeable among many [p. 7, 13].

Here the poet equates the illiterate to the crow and expressed the need to strive for knowledge *like a grey goose*. In the dictionary, a stable comparison like a grey goose indicates a special feature of the metonymized word, which the poet, in using metonymy, takes as a basis the shyness, calmness that a person has.

The metonymy «*like the wings of a swan during molting*» in the author's perception - it is a replacement for the poem's word. *Like the wings of a swan during molting* we can also see the poet's mood. A swan is the best among birds so

the poet compares his words using its wings to show how important his deep and complex thoughts are. Without dividing Kazakh people, he is confident that all his words will be achieved in the right place. This skillfully created comparison is a comparison in the author's use of the poet. Because such a figurative phrase is not met in other poets. He strengthened the expressive meaning with these expressions.

Synecdochic comparisons differentiate the property of compactness and accuracy of marking thoughts. Synecdoche is one of the most common ways to replace the word meaning. Synecdoche is similar to metonymy in terms of how it replaces meaning. However, there are notable differences between them. «This difference is based, firstly, on the limitation and involvement in space and time, and secondly, on the interconnection of quantitative relations» [p. 12, 126]. The main features are completely preserved in synecdoche comparisons. A thought, a phenomenon becomes clear here too. The concept of the plural was often the basis for synecdochic comparison.

The God gifted me inspiration to speak from youth,
 I am gathering red flowers **like a nightingale**.
 I'll show people how to speak,
 Speak beautiful words **like Samarkand silk** [p. 7, 63].

The synecdoche «*like a nightingale*» was used instead of a person and served as the subject of synecdoche comparison. The stable phrase «*like Samarkand silk*» was created by comparing an abstract object with a concrete one. Makes a figurative phrase by comparing meaningful, impressive words with a more valuable item. This phrase also belongs to the author's phraseology, in which the poet's personal signature is manifested. In the oral literature there is a phraseological comparison «*Like the calico of Samarkand*».

Mashhur Zhusip in the verses below gave a synecdochic:
 We are not many in the house,
 We've got a beard and hair **like white snow** [p. 10, 38],

Synecdoche «*like snow white*» is used instead of the word old age, is a synecdoche comparison. The comparison «*like snow white*» is given in the «Dictionary of stable comparisons», the following stable comparisons can be close to this comparison: *a snow-white body*.

The subject and the image of comparison become more expressive and representative. This type is widely used both in colloquial speech and in fiction, actively participates in the images creation.

I am like a raven: flying, landing.
 As if I finished showing my talent,
 I died – **like a lion** flying to the moon.
 Like a hawk not living in the peak,
 I was noticed chirping **like a magpie** [p. 10, 39].

The next type of comparison is a hyperbolic comparison. When hyperbole is included in the structures of comparison, its meaning is fully preserved and the feature of maximum visibility is strengthened. These techniques transform the image in the word as much as possible adding colors to the language and style of the artist. Scientist T. Konyrov said: «... the emotional-expressive effects of hyperbolic comparisons are extremely strong and are used to represent concepts that are too bad or very beautiful, with a different expression and effect» [p. 2, 52].

Hyperbolic comparisons are widely used not only to describe people but also to describe other things. For example:

I saw a river **like the Ertis and the Syr**,

How can I escape not drinking its water [p. 6, 55].

The big river was distinguished by a distinctive feature.

The concept of a big river in the poet's knowledge is similar to the Rivers Irtysh and Syr.

My head carries a load **like a mountain**,

I'll bring it through fire and water [p. 6, 71].

Surrounded around like clouds,

A great grief has come **like the highest mountain**

Millet luck is ahead of

Mountain desires [p. 6, 71].

Their bodies have enlarged,

Became fat and giant **like an elephant** [p. 6, 83].

If you follow my advice, control your hands and don't speak too much

Don't take a lot **like a high mountain** [p. 6, 201].

In transmission of his thoughts the poet used his figurative, expressive-emotional comparisons very successfully.

One of the phenomena opposite to the hyperbolic comparison is the litotes comparison. While the emotional-expressive effect of hyperbolic comparison is extremely strong, in litotes comparison it is just opposite. Another difference between the litotes comparison and the hyperbolic one in this type is that «the number of objects used as images is only a few and they always manifest their constant character». Therefore, almost all litotes comparisons have now got a steady character and turned into phraseological ones.

In poetic works, litotes comparisons are found in abundance, created by reducing one feature of an object and phenomenon.

Although he's a hero and has a power in the world

Could not get even a little **like a palm** [p. 6, 39].

The comparison «like a palm» was used in the meaning of small or little. It is synonymous with the word «tiny» in the «Dictionary of Stable Comparisons».

If the cloud, **like a mole**, invisible, covers its face

Like the scrunched fox, captured by eagle [p. 6, 93].

We'll stay **like a parrot** in a cage,

Dropping to the ground **the size like a** [p. 6, 76].

The path of death is like the eye of a needle is a litotes comparison in the structure. The poet uses diminutive pronunciation very sensibly. Depending on his main goal he often used it to show the nature of some object and phenomenon and to create an impressive picture.

I would turn the whole world upside down,

It is **like tumbleweed** for me [p. 6, 41].

By making the world smaller he makes a litotes comparison.

The sky is *like palm* for you,

The whole world is a narrow gap *like saddle skirt* [p.13, 413].

Such litotes comparisons as *like palm*, *like saddle skirt* were also used in stylistic meaning. A characteristic feature of the litotes comparison is the reduction of the sky to the palm, the earth's surface to the saddle skirt and the minimization of the sign of the depicted objects.

The next type is a gradational comparison. Gradation is a stylistic figure gradually strengthening or, on the contrary, gradually fading comparisons, images, epithets, metaphors and other ways of expressing artistic speech. Poets-writers describe the story they depict in their works both exaggerated and destructive, depending on the idea of the work:

Like a dream of shining beauty,

Songful like *Birzhan-sal*,

Kazakh heart is vast like steppe,

High like *their mountains* [p. 2, 445]

As for the gradational comparisons in the Mashkhur Zhussip's works, they have the following nature:

There is a stamp on my palate given by the God,

Do I have **luck like a finger size**?!

«The morning has come, the sun has risen!», – people say,

I don't know – to believe or not?! [p. 13, 34].

Won the tiger **like a lion** making it roar,

There is a fox playing on it.

Boar, wolf left in the forest,

Lions hid in the den.

You, Shabdar, where did you come from

Who rode you and made so exhausted?

Your whole body is covered with abrasions, **like a trivet**

You don't look like a cattle, you have a bad look [p. 13, 283].

«Gradation is a phenomenon that gives a text a special tone in terms of giving intonation and semantic power» [p. 12, 259]. This state is observed when a comparative object has several common images and each member in the comparative structure has a special intonation power, it can often be seen that the final comparative structure is a node of the previous existing thought.

Gradational comparisons were born with the maximum acceleration of the image of the property of an object, thing or expressed thought.

Life is **like a racehorse** in the world,

The overseer – head of the grave, the land of horse racing [p. 13, 199–200].

The case and the phenomenon were most figuratively revealed through the poet's cognition using antonymic comparisons. The abundance of artistic comparisons in the poet's poems, sometimes in one verse several word-phrases go one after another and this does not make the reader tired or bored. These comparisons do not just repeat each other, each of them is based on an artistic goal, is compared, discloses every feature of the poet with whom he argues, compares his image from different sides. Mashkhur Zhussip skillfully uses artistic activity, a harmonious combination of comparisons.

«Since comparison, equalization is the result of thinking, feeling, an artistic image that makes sense based on it has a strong influence on the reader's sense of thought... And the sharper, deeper the thought underlying this comparison, the thinner, stronger, more touching the artistic feeling, the greater the power of the comparative image, the alternative hint that makes the reader's soul moved, develop the thoughts, awaken feelings, sparkle and ignite», says academician Zaki Akhmetov [p. 14, 16].

Conclusions

Summarizing, it is impossible to imagine poetic works without elegant comparisons, figurative expressions that give them a subtext, a hidden meaning. In general, comparisons are the most frequently used artistic and expressive means. This kind of artistic and visual means in conveying thoughts is often met in fiction and poetic works because of its special artistry and specificity. This is proof that our language fund of the Kazakh language is rich and artistic. The comparison in the works of the poet is of particular importance as artistic means, which are especially varied and beautify the poems.

Master Mashkhur Zhussip makes the words gain meaning, new uses, internal twists, subtle gesture, delicious hint and semantic subtext. Any comparisons in the poet's work are deep philosophical reflections adapted to the return of thoughts.

References

- 1 **Мәшһүр-Жүсіп Қ. П.** Қазақ лирикасындағы стиль және бейнелілік [Мәтін]. – Павлодар : С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 1999.
- 2 **Қоңыров, Т.** Тұрақты тенеулер сөздігі [Мәтін]. – Алматы, Арыс. 2007. – 480 б.
- 3 **Тұрышев, А. Қ.** Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының этнолингвистикалық сипаты (Монография) [Мәтін]. С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми баспа орталығы. – Павлодар, 2003. – 144 б.
- 4 **Гаспаров, М. Л.** Аристотель и античная литература [Мәтін] [Электронды ресурс]. – Режим доступа: <http://doi.org/veleggio.ru/r4/item70021.html>.
- 5 **Kirvalidze, N.** Three-Dimensional World of Similes in English Fictional Writing [Мәтін] / Nino Kirvalidze // David Publishing. – 2014. – Volume 11. – No 1. – P. 25–39.
- 6 **Көпеев, М-Ж.** Шығармалары. 1 том [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2005. – 425 б.
- 7 **Көпеев, М-Ж.** Шығармалары. 2 том [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2005. – 456 б.
- 8 **Көпейұлы М-Ж.** Шығармалары. 3 том [Мәтін]. – Павлодар: ЭКО, 2007. – 480 б.
- 9 **Абай.** Өлең – сөздің патшасы [Мәтін]. Халықаралық Абай клубы. – Жидебай, 2006. – 650 б.
- 10 **Көпейұлы М-Ж.** Шығармалары [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2007. – 485 б.
- 11 **Уәли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: Филолог. ғылым. докт. Дисс [Мәтін]. – Алматы, 2007. – 336 б.
- 12 **Тұрышев, А. Қ.** Мәшһүр-Жүсіп – Қадым жақ. Тарихи-эпикалық монография. 1 том. [Мәтін]. – Павлодар : ЭКО, 2013. – 387 б.
- 13 **Көпейұлы М-Ж.** Шығармалары. 5 том [Мәтін]. – Павлодар, ЭКО, 2008. – 425 б.
- 14 **Ахметов, З.** Өлең сөздің теориясы [Мәтін]. – Алматы : Мектеп, 1973. – 212 б.

References

- 1 **Mәshһyр-Zhysip Қ.Р.** Қазақ lirikasy`ndaғы` stil` zhәне bejnelilik [Style and in Kazakh lyrics Style and imagery in Kazakh lyrics] [Text]. – Pavlodar : S. Torajry`rov aty`ndaғы` Pavlodar memlekettik universiteti, 1999.

2 **Қоңу`rov T.** Тұрақты` теңеулер сөздігі [Dictionary of Stable Comparisons] [Text]. – Алматы, Ary`s. 2007. – 480 p.

3 **Тұры`shev A. Қ.** Мәшһүр-Жұсип шы`ғармалары`ның е`тнологистикалық сипаты` (Monografiya) [Ethno-linguistic character of works by Mashkhur- Zhussip Ethnolinguistic character of Mashkhur-Zhussip's works (Monogrfahy)] [Text]. S. Torajry`rov aty`ndary` Pavlodar memlekettik universitetiniń Fy`ly`mi baspa ortaly`ry`. – Pavlodar, 2003. –144 p.

4 **Gasparov, M. L.** Aristotle and Ancient literature [Text] [E`lektronny`j resurs]. – Rezhim dostupa: <http://veleggio.ru/r4/item70021.html>.

5 **Kirvalidze, N.** Three-Dimensional World of Similes in English Fictional Writing [Text] / Nino Kirvalidze // David Publishing. – 2014. – Volume 11. – No 1. – P. 25–39.

6 **Көпеев M-Zh.** Шы`ғармалары`. 1 том [Collection of works. Vol.1.] [Text]. – Pavlodar : E`KO, 2005. – 425 p.

7 **Көпеев M-Zh.** Шы`ғармалары`. 2 том [Collection of works. Vol.2.] [Text]. – Pavlodar : E`KO, 2005. – 456 p.

8 **Көпейлы` M-Zh.** Шы`ғармалары`. 3 том [Collection of works. Vol.3.] [Text]. – Pavlodar: E`KO, 2007.– 480 p.

9 **Abaj.** Өлең – сөздің патшасы` [Poem is a king of words] [Text]. Xaly`qaraly`қ Abaj kluby`. – Zhidebaj, 2006. – 650 p.

10 **Көпейлы` M-Zh.** Шы`ғармалары` [Collection of works] [Text]. – Pavlodar : E`KO, 2007. – 485 p.

11 **Uәli N.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері : Filolog. ғы`ly`m. dokt. Diss [Theoretical bases of the Kazakh verbal culture: Doctoral dissertation on Philological Sciences] [Text]. – Алматы, 2007. – 336 p.

12 **Тұры`shev A. Қ.** Мәшһүр-Жұсип – Қадым`m zhак. Tarixi-e`pikaly`қ monografiya. 1 tom. E`KO [Mashkhur- Zhussip – Kady`m zhak. Historical and epic monography. Vol.1 EKO] [Text]. – Pavlodar қаласы, 2013. – 387 p.

13 **Көпейлы` M-Zh.** Шы`ғармалары`. 5 том [Collection of works. Vol.5.] [Text]. – Pavlodar, E`KO, 2008. – 425 p.

14 **Axmetov Z.** Өлең сөздің теориясы` [Theory of poetic words] [Text]. – Алматы: Мектеп, 1973. – 212 p.

Received 29.04.23.

Received in revised form 12.11.23.

Accepted for publication 25.02.24.

**А. Е. Ерланова, А. О. Карипжанова, Б. Б. Жумабекова*

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар

29.04.23 ж. баспаға түсті.

12.11.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

МӘШҺҮР ЖҮСІП ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ТЕҢЕУЛЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Бұл мақалада Мәшһүр Жүсіп Көпеев өлеңдеріндегі теңеулер қолданысының ерекшелігі қарастырылады. Мақаланың мақсаты – ақынның өзіндік қолтаңбасын айқындаудағы теңеулердің ролін бағамдау. Ақын өлеңдерінің бір байлығы саналатын теңеулердің түрлерін анықтап, автордың өзіндік даралығын көрсету мақаланың міндеттерінің бірі. Ғылыми тұрғыда дәлелденген теңеулердің жіктелу классификациясы мақала барысында қатаң түрде сақталып, ақын шығармаларының байлығын көрсетуде маңызды рөл атқарды. Атап айтсақ, метафоралық теңеу, эпитеттік теңеу, метонимиялық, синекдохалық теңеулердің ғұламаның шығармашылығын байытып, басқа авторлардан даралығын анықтауда жақсы дәлел бола алады. Мақалада ақын өз ойын бейнелі, мәнерлі етіп, айқын жеткізуде өзінің бейнелілігін, экспрессивті-эмоционалды бояуымен көзге түсетін теңеулерді өте орынды қолдана білгені нақты мысалдармен дәлелденді. Автордың өзіне ғана тән бейнелі тіркестері Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығын поэтикалық тұрғыдан байыта түскені анықталды.

Бүгінге дейін ақын шығармаларын зерттеген ғалымдардың еңбектерінде көтерілген мәселелерді қайталамай, қалыс қалған, айтылмағандарын саралау мақаланың өзектілігін білдіреді.

Зерттеудің ғылыми әрі практикалық маңызы бар. «Мәшһүртану» курстарында, өлкетану сабағында, XX ғасыр басындағы әдебиет және жалпы әдебиет теориясы пәнінде де қолдануға болады.

Жұмыстың қорытындысында теңеулердің ақынның сөз қолданысында жаңа мәнге, керемет тұспалға, түрлі ішкі иірімдерге ие болып, астарлы мағынамен беріліп философиялық толғамдарға ұқсас болуы дәлелденді.

Кілтіті сөздер: теңеу, ақынның сөз қолданысы, бейнелі сөз тіркесі, поэтика, экспрессивті-эмоционалды бояулар.

*А. Е. Ерланова, А. О. Карипжанова, Б. Б. Жумабекова

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

Поступило в редакцию 29.04.23.

Поступило с исправлениями 12.11.23.

Принято в печать 25.02.24.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРАВНЕНИЙ В СТИХАХ МАШХУРА ЖУСУПА

В данной статье рассматривается специфика использования сравнений в стихах Машхур Жусупа Копеева. Цель статьи – оценить роль сравнений в определении собственной подписи поэта. Одна из задач статьи – выявить типы сравнений, которые считаются одним из достоинств стихов поэта, и показать собственную индивидуальность автора. Классификация научно доказанных сравнений строго соблюдалась в ходе статьи и сыграла важную роль в отражении богатства произведений поэта. В частности, метафорическое сравнение, эпитетное сравнение, метонимическое, синекдохическое сравнение могут обогатить творчество ученого и стать хорошим аргументом в определении его индивидуальности от других авторов. В статье на конкретных примерах доказано, что поэт в образном, выразительном, ясном изложении своей мысли вполне разумно использовал свои образные, выразительно-эмоциональные колористические сравнения. Установлено, что характерные для автора образные выражения поэтически обогатили творчество Машхур Жусупа.

Актуальностью статьи является дифференциация воздержавшихся, невысказанных, неповторяющихся вопросов, поднятых в трудах ученых, изучавших до сих пор произведения поэта.

Исследование имеет научное и практическое значение. Можно использовать и на курсах «Машхуроведение», на уроках краеведения, в дисциплине литература начала XX века и общая теория литературы.

В заключении работы было доказано, что сравнения имеют новое значение в словоупотреблении поэта, блестящий намек, различные внутренние намеки, придаваемые подтекстовым смыслом.

Ключевые слова: сравнение, словоупотребление поэта, образная фраза, поэтика, выразительно-эмоциональная окраска.

SRSTI 16.21.27

<https://doi.org/10.48081/GGFS5430>

*A. Jieensi, A. Y. Niazova

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana

*e-mail: ailiyajieensi@gmail.com

LANGUAGE CHOICE IN MULTILINGUAL SPEECH COMMUNITIES: THE CASE OF AKSAY, CHINA

The purpose of this study is to investigate the language choice of Aksay Kazakhs based on different situations. It also finds out their mastery of the languages they use. Moreover, the study attempts to understand the changing trend of language usage among Kazakh residents of different age groups in the region and the reasons behind it. In order to achieve the research objectives, the researcher chose a sample of (40) Aksay Kazakh respondents. The characteristics of the survey sample are diverse and reasonable, covering two age groups at the same time. The research tool is a questionnaire. The results show that Kazakhs of different ages have different language choices for various reasons. The elder generation chooses Kazakh for most situations, while the younger generation prefers Mandarin. The influencing factors mainly include educational experience and the overall language environment. Their mastery of each language is different. The young generation of Kazakhs has a higher standard of Mandarin and a gradual decline in their mother tongue. At the same time, they have one more language choice, which is English. Through the above phenomena, this study also confirms that the linguistic diversity of the multilingual community is being threatened. The author proposed recommendations for maintaining linguistic diversity in multilingual communities.

Keywords: language choice, multilingual community, language mastery, Chinese Kazakhs, minority language, dominant language, changing trends

Introduction

As an important medium for communication and information exchange, language has directivity, description, logic, communication, dissemination, inheritance and nationality. Language is produced in a specific environment for the needs of life. Various environments and cultures have created different

languages and dialects, but all of them have a common role in expressing social behavior. Many scientists have studied language and culture in depth, including the production, development and meaning of language. Language choice is based on the behavior of people using language according to their needs in different situations. The act of language selection is not as simple as we think. Language choice, as part of language studies, is an area of research that cannot be ignored.

Multilingual community refers to a community where people use more than one language for the purpose of communication. Such communities are usually composed of different ethnic groups with different cultural backgrounds or language experiences. In order to communicate and exchange information, people learn to use the languages of other ethnic groups apart from their mother tongue. The language of community will evolve and change accordingly over time, which depends on a variety of factors. For instance, the proportion and frequency of use of these languages changes dynamically.

More and more multilingual communities are being formed all over the world. People use different languages in dissimilar situations for assorted intentions. Each multilingual community has unlike backgrounds and factors, thus there are uneven explanations for the language choices of people in each bilingual or multilingual community. According to Janet Holmes, «though sociolinguists like to try, it is not always possible to account for choices among languages in situations where the participants are all multilingual. Therefore, the reasons for people's language choice are diverse and complex» [1].

Meanwhile, it is important to be aware of the social environment of the speaker. We need to understand the object and context of the speaker in order to make a correct interpretation. «Certain social factors – who you are talking to, the social context of the talk, the function and topic of the discussion - turn out to be important in accounting for language choice in many different kinds of speech community» [1].

Furthermore, whether it's a bilingual community or a multilingual community, «the language preference of a speaker is influenced by dominant languages» [2]. Choosing the mainstream language means better education and job opportunities. It also provides a favorable opportunity to integrate into the dominant language and cultural environment. No matter for a country or a community, the dominant language and culture occupy a major place, which largely influences the formulation of language policy. This is a factor to be taken into account when discussing multilingual communities.

Additionally, what kind of language policy is formulated affects the speaker's daily language choice, and it also changes the language choice of people from different generations. It is shown that «national language policies plays significant roles in determining language spoken in some speech domains» by Ansah A. M. [3].

With the process of globalization, different ethnic groups with great diversities leave their places of residence for generations and migrate to new fields and get along with other ethnic groups. Their languages also coexist with other languages and are learned and used by people, thus forming assorted multilingual communities. People's choice of language use in different situations is also different, and there are many influencing factors behind the choice [4]. It has vital implications to study language choice in multilingual communities in the 21st century. Changes in language choice in multilingual communities directly affect the rich development or disappearance of languages. Such research can be the basis for people and local governments to take the right action.

Aksay is an immigrant county which is subordinate to Jiuquan City, Gansu Province, China. There are 11 ethnic groups living in Aksay, including Han, Kazakh, Hui, Uyghur, Tu, Salar, Xibe, Tibetan, Mongol, Manchu and Dongxiang. The registered residence population of 9425 people by 2020, of whom 3487 were Kazakh, who moved to the first half of twentieth century, came from different regions of China. It formed a unique language environment combining of Mandarin, Kazakh language, other minority languages and Gansu Chinese dialects. It is the only minority autonomous county with Kazakh as the main body in Gansu Province and one of the three Kazakh autonomous counties in China. Different languages are chosen and used by people in distinct contexts in this community. Mandarin, Kazakh and dialects of Gansu are the languages with the highest proportion and frequency among them. Other languages are used by local residents based on various needs. The community is part of a number of multilingual communities in the world. Therefore, understanding the language choices of people in this place has implications for studying other multilingual communities.

This paper is committed to studying the language choice and mastery of the second and third generation Kazakh residents in Aksay, to determine their language choice in different situations and understand the percentage and variation in people's choice of these languages. Interviews were conducted to ask the respondents why they made these choices. Moreover, another purpose of this paper is to understand the changes and trends of Kazakh residents' language choice in this area by investigating the mastery of each language.

Materials and methods

In order to achieve the target results, the research adopts the research method of questionnaire and tries to answer the following two questions:

- 1) Language choice of Aksay Kazakhs in different situations.
- 2) Language mastery of Aksay Kazakhs.

In this paper, the target population includes all Kazakhs living in Aksay, China. All participants were born there, and were the second and third generation Kazakh residents of Aksay using Mandarin and Kazakh in all aspects of daily life

with varying degrees of mastery of both languages. The choice of participants is based on convenience and availability. The researcher used an anonymous questionnaire to personally contact the participants and distribute and collect the language questionnaire. The survey was conducted for three days. The respondents were interviewed and asked about the reasons for their choice of the questionnaire after completed it. They were also asked about their opinions on the languages used by people in the community. This study selected 40 participants as the focus of it, including 16 males and 24 females, 20 of whom were born between 1960 and 1980 and 20 between 1990 and 2000. In addition, 30 of all participants were 10 families with parents and children. The sample shows a series of vital demographic variables, such as gender and age.

The researcher designed a questionnaire with mobile phone software «questionnaire star», which is specially used to meet the needs of current research. The questionnaire is written in Chinese, with information on the purpose of the survey and the filling method. The researcher designed 13 questions in two parts. The first part is about language choice. The purpose is to find information about the respondents' choice of language in different situations. For example, respondents were asked to choose the language when communicating with their peers; choose the language they studied at school; choose the language when using social media; choose the language when communicating with family and relatives (elderly); choose the language they use at work; choose the language when watching TV programs; choose the language when listening to music. Respondents can choose from the following three options: 1-Mandarin, 2-Kazakh, 3-Mandarin and Kazakh. The second part is about language proficiency assessment, which aims to understand the respondents' mastery of listening, speaking, reading and writing of these languages. Respondents were asked to evaluate from the following 5 options: 1-A1-A2, 2-B1, 3-B2, 4-C1, 5-C2. Due to the fact that only the third generation Kazakh residents have been educated in English courses and mastered a certain amount of that. Therefore, only this part of the respondents answered the questions about English in the second part while respondents of the second-generation Kazakh residents did not answer these questions.

Researcher conducted the analysis after collected all the data and converted the data results into percentages to make a graph to display in the article. The interview results are sorted and classified, and displayed in the result section together with the analysis of the questionnaire data.

Results and discussion

1) Results of question one: language choice of Aksay Kazakhs in different situations

The results in Table 1 show the respondents' language choices for various situations. Respondents of different ages have different choices in the same

situation, and their answers do not only choose one language. In some of these cases they chose to use both languages at the same time. Respondents born between 1960 and 1980 chose Kazakh with their families and relatives (the elderly) and their peers in communication, reaching 70 % and 65 % respectively. Nearly half of the respondents receive education based on Kazakh and use Mandarin at work. 80 % tend to listen to Kazakh music while 45 % preferred Kazakh when using social media. For the third generation Kazakhs, 75 % of the respondents chose Mandarin in education and work. 85 % of the respondents chose Mandarin when watching TV programs and using social media. Based on the above data, the older generation generally chooses to use Kazakh, and the younger generation tends to choose Mandarin. For the same situation, the choices of the two generations have been significantly different.

Table1 – The language choices of respondents in different situations

Statements	Age	Mandarin %	Kazakh %	Mandarin and Kazakh %
Communicating with family and relatives (the elderly) is in...	1960–1980	5	70	25
	1990–2000	5	25	70
Communicating with peers is in ...	1960–1980	5	65	30
	1990–2000	25	-	75
Working is in ...	1960–1980	45	20	35
	1990–2000	75	-	25
School, college and university education is in ...	1960–1980	25	55	20
	1990–2000	75	-	25
Watching TV programs is in ...	1960–1980	25	30	45
	1990–2000	85	-	15
Listening to music is in ...	1960–1980	5	80	15
	1990–2000	30	10	60
Using social media is in ...	1960–1980	20	45	35
	1990–2000	85	-	15

When both languages are covered, the second generation of respondents chose when watching TV programs, and the proportion accounted for 45 %. Respondents explained they could watch TV programmes in both languages, but 90 % were in Mandarin. Watching TV shows is an important way of entertainment for the elderly, and they accept a very large proportion of Mandarin programmes. While

the younger generation chose both when communicating with their families, relatives and peers (70 % and 75 % respectively) and listening to music (the scale of the selected population is 60 %). During the interview, the researcher learned that third generation residents tend to be bilingual in their daily communication, and the respondents said that this is inseparable from the reasons that they grew up in a bilingual environment. This fact is similar to other bilingual and multilingual communities.

2) Results of question two: language mastery of Aksay Kazakhs

As for the mastery of the four language skills, according to the data in Table 2, there are significant differences between the second and third generations of respondents. About half of the second generation of respondents believe that their Kazakh language level reaches C2, 55 % of which for listening and speaking and 40% for reading and writing. While their Mandarin level reaches B2. 25–30 % of people in this age group evaluated their Kazakh listening, speaking, reading, and writing level as B2, while 10–15 % evaluated their Mandarin level as C1. Through interviews with second generation respondents, the researcher learned that two-thirds of Kazakh residents in this age group received basic education in Kazakh language. A small percentage of respondents received basic and university education in Mandarin. Some respondents also received basic education in Kazakh and university education in Mandarin. Thus their different educational experiences result in different language proficiency.

The respondents from 1990 to 2000 assess that their Mandarin level reached C2, with an average of 67 %. One third of the respondents believe that their Kazakh language level reaches B2. None of the respondents chose A1 in four skills of Mandarin and listening and speaking of Kazakh language. It showed that they have a high level of Mandarin. Proficiency with the four skills of Kazakh language is uneven. In general, respondents in this age group have a higher-quality Kazakh listening and speaking than reading and writing. The proportion of people with a listening and speaking level of C2 is 25 %, and the number of people with a reading and writing level of C2 is only 5 %. These respondents indicated that their basic education and university education were in Mandarin. Although they had courses in Kazakh at their basic education, respondents felt that the small number of hours was not enough to enable them to achieve a high-standard mastery, especially in reading and writing. Only one of the respondents received a full basic education in Kazakh language.

Overall, other respondents of the two age groups have different mastery of these two languages. Some respondents have different mastery of listening, speaking, reading and writing skills about the same language.

Table2 – The language mastery of the respondents

Language Skills	Age	A1-A2 %	B1 %	B2 %	C1 %	C2 %
Mandarin (Speaking&Listening)	1960–1980	5	20	50	15	10
	1990–2000	-	-	10	20	70
Mandarin (Reading&Writing)	1960–1980	10	25	30	20	15
	1990–2000	-	5	5	25	65
Kazakh (Speaking&Listening)	1960–1980	-	-	30	15	55
	1990–2000	-	15	35	25	25
Kazakh (Reading&Writing)	1960–1980	-	10	25	25	40
	1990–2000	15	20	30	30	5
English (Speaking&Listening)	1990–2000	20	35	40	5	-
English (Reading&Writing)	1990–2000	25	35	30	10	-

Since only the third generation respondents' school education included English, they assessed their mastery of English. 40 % of the respondents thought their English listening and speaking ability reached B2, while their reading and writing ability reached B1. None of the respondents has reached the level of C2. One-fifth of the them had only A1-A2 in English listening, speaking, reading and writing. The researcher learned that because respondents did not have enough opportunities and language environment to use and practise English, their mastery is moderate and the rate of improvement is relatively slow. There are language choice and usage dilemmas similar to Kazakh language.

3) Discussion of the results related to question one

According to the data in Table 1, the second generation of respondents prefer Kazakh language, while the third generation choose Mandarin. Through interviewing the reasons behind the respondents' choices, it can be attributed to factors such as educational experience, ease of use, social environment and personal preferences. The reasons that influence people's choices in a multilingual community are diverse, which can be divided into collective environmental reasons and individual reasons. In social communication, compared with the third generation of respondents, the second generation still use Kazakh language,

while the third generation choose Mandarin or mixed using. The interpersonal environment of the older generation is more traditional, so it is biased towards the mother tongue. The interpersonal range of the younger generation involves more people of different ethnic groups, and they accept the mode of language mixing. For social media, film and television, Mandarin is more developed as a carrier language and having more impact on people. It is observed the weak position of Kazakh language in the network pattern. Music is a widely spread cultural form, and any language can become a carrier. It is relatively high to have free choice. Therefore, an important reason for respondents' choice on music is personal preference. Respondents received different educational languages although they live in the same multilingual community. The former's educational language is more complex, while the latter's educational language has tended to be the same and unitary. In any multilingual community, educational language is an important factor playing a key role influencing people's life, thinking and usage choices. In addition, since the official language is Mandarin, the language choice of respondents at work is the same. Respondents also indicated that it is necessary to use different languages at the same time at work living in a multilingual community and dealing with diverse groups of people.

From the result it is shown that the dominant language affects the speakers' language choice. Dominant language is related to the interests of the speaker in all aspects, such as work and education. The importance of Mandarin in their environment has gradually increased, and the using of Kazakh residents' mother tongue has narrowed [5].

4) Discussion of the assessment related to question two

Due to different educational experiences, the data in Table 2 shows that the language proficiency of the two generations of respondents has changed. The level of Kazakh language of the second generation is higher than that of the third generation, while the level of Mandarin is lower than the latter. The reason is the popularity of Mandarin. This can be seen that changes in the language environment and educational language affect people's mastery of different languages. It further interpreted the data of people's language choice in Table 1. People's mastery with a language directly affects their preferences. Although they have different levels of mastery, the four skills of the former are relatively balanced, but the reading and writing on Kazakh language of the latter is worse than listening and speaking. When a language is not the dominant language, literacy skills are more easily overlooked than listening and speaking skills. This also explains why the latter's Kazakh literacy is gradually weakening. Researcher found out other related studies that this phenomenon is also seen in many minority multilingual communities. Based on this fact, some solutions can be taken to change this situation, such as increasing reading and writing courses in the corresponding language.

In addition, since English is included in the education of the third generation of respondents. They master a certain level in English which is intermediate. It can be seen that the language choices of the younger generation have become more diverse, and the types of language proficiency of the residents of the community are also changing. Respondents said they spend a lot of time learning English, but they have few opportunities to use it in daily. Another reason is that the level of education is not as high-quality as other developed regions in China. Although the younger generation has an additional language choice, in most cases they do not choose to use English.

5) Suggestions and approaches to promote the prosperity of multilingual communities

The residents of multilingual communities need to establish awareness of maintaining language diversity and have language sensitivity to observe language changes in all aspects of their environment. According to many research and experience on learning language, practice is the best way. People should maintain or improve their language proficiency through various ways such as courses and online resources, so as to enrich their language choice in any situation.

The department of multilingual community need to establish a professional section to provide support on policy, technology and information sharing. In order to promote the common prosperity and development of dominant languages and non-dominant languages to preserve the linguistic diversity of the community.

With the convenience and development of communication, multilingual communities need to cooperate on communicating and discussing, and organize various activities to exchange information and experiences. It is necessary to learn from the successful experience and methods of other multilingual communities and avoid inappropriate approaches, which can help the community save time to develop and maintain language diversity [6].

Conclusion

As a tool for human beings to exchange information, language is changing and evolving all the time. Multiple languages in the same region can also change dramatically over decades. The content and expression of languages are influenced by other languages positively or negatively. As one of the multilingual and multicultural communities in the world, Aksay is a good material for studying the language environment. Kazakh residents of different ages have distinct language choices in different situations. There are numerous factors behind their choices, such as educational experience and the overall language environment. The life experience of the second generation residents is more related to mother tongue, namely Kazakh language, so they prefer the use of Kazakh in their daily life. The residents of 1990–2000 spend more time in a Mandarin-speaking environment. The dominant language of a multilingual community influences the use and

development of other languages. People also choose to use a certain language for different interests.

There are obvious changes in the mastery of Mandarin and Kazakh language among different generations of Kazakh residents. It is not consistent on the language proficiency of the two generations. The young generation of Kazakhs have a higher standard of Mandarin and a gradual decline in their mother tongue. Meanwhile, they have one more language choice which is English. This phenomenon is prevalent in many multilingual communities. The older generation has a higher level of mastery of their mother tongue. Through the above research, this study also confirms that the non-dominant language status of the multilingual community is being threatened and is gradually tending to a monolingual community. This is a common dilemma for all languages which are in a relatively disadvantaged position in multilingual community. It can be achieved to maintain its linguistic diversity and continue to make itself unique only through the efforts of the residents themselves, the support of the community department, and mutual assistance among multilingual communities.

References

- 1 **Holmes, J.** An Introduction to Sociolinguistics [Text]. – London : Routledge, 2013. – 43 p.
- 2 **Dweik, B. S., Qawar, H. A.** Language choice and language attitudes in a multilingual Arab Canadian community: Quebec-Canada: a sociolinguistic study [Text] // British Journal of English Linguistics. – 2015. – № 3(1). – 1–12 p.
- 3 **Ansah, A. M.** Language choice in multilingual communities: the case of Larteh, Ghana [Text] // Legon Journal of the Humanities. – 2016. – № 25(2014). – 37–57 p.
- 4 **Lasekan, O. A.** Multilinguals' choice of language with families, friends and acquaintances during online and offline interaction [Text] // Language art. – 2018. – № 3(1). – 85–96 p.
- 5 **Singer, R.** (2018). A small speech community with many small languages: The role of receptive multilingualism in supporting linguistic diversity at Waruwu Community (Australia) [Text] // Language & Communication. – 2018. – № 62. – 102–118 p.
- 6 **David, M., Cavallaro, F., Coluzzi, P.** Language policies – impact on language maintenance and teaching: Focus on Malaysia, Singapore, Brunei and the Philippines [Text] // The Linguistics Journal. – 2009. – № 4. – 155–191 p.
- 7 **Jaya, A. F.** The choice of language by elementary students in Langsa [Text] // Language Literacy: Journal of Linguistics, Literature and Language Teaching. – 2020. – № 3(1). – 11–20 p.

8 **Lindonde, L. M.** The question of linguistic choice in Domestic environments in a multilingual contest of Mozambique [Text] // Original article. – 2021. – № 65. – 1–16 p.

9 **Miglbauer, M.** Language choice as a means to transcend and reinforce language and group boundaries in multilingual business settings [Text] // Bulletin VALS-ASLA. – 2017. – № 106. – 45–61 p.

10 **Nasution, V. A., Ayuningtyas, N.** The language choice of Chinese community in Medan: a sociolinguistics study [Text] // Journal of applied linguistics and literature. – 2020. – № 5(1). – 11–25 p.

11 **Nuzwaty, Pawiro M. A., Andriany, L.** Language choice by bilingual speech community of Acehnese in family domain in Medan: a case study [Text] // International journal of applied linguistics and English literature. – 2019. – № 8(6). – 9–15 p.

12 **Young, R. L.** Language maintenance and language shift in Taiwan [Text] // Journal of Multilingual and Multicultural Development. – 1988. – № 9(4). – 38–323 p.

Received 01.02.23.

Received in revised form 30.04.23.

Accepted for publication 25.02.24.

*А. Женис, А. Е. Ниязова

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

01.02.23 ж. баспаға түсті.

30.04.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

КӨПТІЛДІ СӨЙЛЕЙТІН ҚАУЫМДАСТЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІ ТАҢДАУЫ: ҚЫТАЙ, АҚСАЙ МӘСЕЛЕСІ

Бұл зерттеудің мақсаты әр түрлі жағдайларға байланысты Ақсай қазақтарының тілдік таңдауын зерттеу болып табылады. Сондай-ақ, зерттеу жұмысы олардың қолданыстағы тілдерді қаншалықты жақсы меңгергендігін анықтайды. Сонымен қатар, зерттеу өңірдегі әртүрлі жас топтарындағы қазақ тұрғындары арасындағы тілді қолданудың өзгеру тенденциясын және оның себептерін түсінуге тырысады. Зерттеу мақсатына жету үшін зерттеуші Ақсай қазақ респонденттерінен (40) іріктеме таңдады. Сауалнама үлгісінің сипаттамалары әр түрлі және ақылға қонымды,

бір уақытта екі жас тобын қамтиды. Зерттеу құралы-сауалнама. Нәтижелер әртүрлі жастағы қазақтар әртүрлі себептермен әртүрлі тілдерді таңдайтынын көрсетеді. Аға буын көп жағдайда қазақ тілін таңдайды, ал жас ұрпақ қытай тілін артық көреді. Әсер етуші факторлар негізінен білім беру тәжірибесі мен жалпы тілдік ортасын қамтиды. Олардың әр тілді білуі әр түрлі. Қазақ жас буынының қытай тілін меңгеру деңгейі неғұрлым жоғары және ана тілін меңгеру деңгейі біртіндеп төмендеуде. Сонымен қатар, олар ағылшын тіліне таңдау артықшылығын береді. Жоғарыда аталған құбылыстар арқылы бұл зерттеу де көптілді қауымдастықтың тілдік әртүрлілігіне қауіп төніп тұрғанын растайды. Автор көптілді қауымдастықтардағы тілдік әртүрлілікті сақтау бойынша ұсыныстарды ұсынды.

Кілтті сөздер: тіл таңдауы, көптілді қауымдастық, тілдерді меңгеру, Қытай қазақтары, ашылық топтар тілі, үстем тіл, өзгертін тенденциялар.

**А. Женис, А. Е. Ниязова*

Евразийский национальный университет

имени Л. Н. Гумилёва,

Республика Казахстан, г. Астана

Поступило в редакцию 01.02.23.

Поступило с исправлениями 30.04.23.

Принято в печать 25.02.24.

ВЫБОР ЯЗЫКА В МНОГОЯЗЫЧНЫХ СООБЩЕСТВАХ: ПРИМЕР АКСАЯ, КИТАЙ

Целью данного исследования является изучение языкового выбора аксайских казахов в зависимости от различных ситуаций. Это также выясняет их владение языками, которые они используют. Кроме того, в исследовании предпринята попытка понять меняющуюся тенденцию использования языка среди казахов разных возрастных групп в регионе и причины, стоящие за этим. Для достижения целей исследования исследователь выбрал выборку из (40) аксайских казахских респондентов. Характеристики выборки опроса разнообразны, целостны, охватывает две возрастные группы одновременно. Инструментом исследования является анкетирование. Результаты показывают, что казахи разных возрастов по разным причинам выбирают разные языки. Старшее поколение в

большинстве ситуаций выбирает казахский язык, в то время как молодое поколение предпочитает китайский. Влияющие факторы в основном включают образовательный опыт и общую языковую среду. Респонденты по-разному владеют каждым языком. Молодое поколение казахов имеет более высокий уровень владения китайским языком и постепенное снижение уровня владения родным языком. В то же время у них есть еще один выбор языка – английский. Благодаря вышеуказанным явлениям это исследование также подтверждает, что языковое разнообразие многоязычного сообщества находится под угрозой. Автор предложил рекомендации по сохранению языкового разнообразия в многоязычных сообществах.

Ключевые слова: выбор языка, многоязычное сообщество, владение языком, китайские казахи, язык групп меньшинств, доминирующий язык, меняющиеся тенденции.

<https://doi.org/10.48081/VNPE5867>

***А. Б. Жуминова¹, Б. Х. Кусанова², К. Ж. Жаппар¹**

¹ Университет «Туран»,
Республика Казахстан, Астана;

² Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, Астана

*e-mail: elm.22.82@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ЕДИНИЦ МЕНТАЛЬНОГО ЛЕКСИКОНА ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА

В современном мире значительно возрос интерес научного мира к восприятию речи со стороны психологии и филологии как междисциплинарная основа. Так Копыленко М. М. указывает на специфическую функцию психики человека, которая рассматривает процессы восприятия слов, их организацию в памяти человека, особенности процессов речевого понимания и говорения. Структурная составляющая по организации лексикона внутреннего характера личности указывает на ее участие по включению восприятия и понимания родной и иностранной речи. Этот аспект указывает на одну из наиболее интересных и актуальных проблем современной психолингвистики – «ментальный лексикон». В представленной публикации нами были освещены результаты педагогического эксперимента по выявлению уровня и прочности усвоения внутренней иноязычной лексики в учебной ситуации на примере преподаваемой дисциплины «Профессионально-ориентированный английский язык» у студентов 3 курса педагогических специальностей университетов «Туран», ЕНУ имени Л. Гумилева.

Цель статьи – описать результаты научного исследования процесса вхождения иностранного слова в систему внутреннего лексикона студента на уровне профессиональной подготовки.

Используемая методика: анкетирование (выявление порога «образовательного» лексического минимума, установление количества слов-стимулов) и сравнительная диагностика (на начало проведения исследования и при завершении). Исследование

основывалось на данных, полученных от преподавателей английского языка университета, работающих со студентами курса выпускных педагогических специальностей в количестве 134 человек (ПМНО, ПМДО, Педагог-психолог).

Основные выводы: полученные данные позволяют выявить специфику вхождения иноязычного слова в систему внутреннего лексикона студента на профессиональном уровне, составление словаря слов-стимулов.

Ключевые слова: родной язык, психолингвистика, ментальный лексикон, английский язык, ментальный словарь.

Введение

Одной из важной и значимой задачей современной филологической и психологической науки является понимание природной сущности мыслительной активности личности. Для исследования данного вопроса обратимся к наукам социально-психологического характера, которые изучают когнитивные способности человека и проблемы сознания: психологии, психолингвистики, философии разума, нейрофизиологии.

Для раннего усвоения нового неродного концепта, а также установления его соотношения с единицами уже имеющегося родного лексикона человека выступают специфические особенности нового концепта. В данном аспекте роль своеобразных функциональных опор для идентификации новых слов играют базовые (ранее принятые и усвоенные) языковые коды. Единицами ядра как опорных выступают «типичные примеры» сформированного лексикона, которые служат для установления соотношения и дальнейшая идентификация [1]. Обозначенный нами феномен положен в основу изучения иностранного языка. В таких «типичных примерах» выделяются два основных энергетических идентификационных потоков. Движение энергии, направленное на распознавание незнакомого слова. Оно строится на поиске индивидом опор на знакомые элементы, которые помогают определить его смысловое значение. Второй поток энергии связан с ассоциативным полем человека. Он направлен на воздействие нового слова и внешней среды на сознание личности. От того насколько активно употребляется слово в жизни человека, напрямую зависит «адаптационный период» нового концепта. Данный феномен также подтверждает исследователь У. Эко «... ряд дискретных единиц, рассчитываемых в битах информации, но скорее значащая форма, которую адресат-человек должен наполнить значением» [2]. Н. О. Золотова выделяет слова-идентификаторы, которые помогают понять значение иноязычных слов [3].

Методы и материалы исследования

Цель статьи – описать результаты научного исследования процесса вхождения иностранного слова в систему внутреннего лексикона студента на уровне профессиональной подготовки.

Используемая методика: анкетирование (выявление порога «образовательного» лексического минимума, установление количества слов-стимулов) и сравнительная диагностика (на начало проведения исследования и при завершении). Исследование основывалось на данных, полученных от преподавателей английского языка университета, работающих со студентами курса выпускных педагогических специальностей в количестве 134 человек (ПиМНО, ПиМДО, Педагог-психолог).

Результаты и обсуждение

Выделяя понятие «ментальный лексикон» обратимся к переводу с английского языка – *mental lexicon*, что обозначает термин ментальный словарь – *mental dictionary*. Данную версию предложил Э. Трейсман [4]. Основной функцией ментального лексикона является хранение изученных слов, понимание их значения. Выделяя главные свойства внутреннего словаря, выделим такие понятия, как «словарные входы» и «словарные статьи», которые носят персональный характер.

Ученые-лингвисты и психологи указывают на роль абстрагирования словоформ на ментальном уровне, которые непосредственно мы наблюдаются в речевой деятельности человека. Для этого мы должны понимать структуру языковых единиц ментального словаря: словоформы, морфемы и другие. Вместе с тем важно понимать и саму организацию хранения языковых единиц, их связь между собой. Указанные аспекты позволили систематизировать научную сторону нашего исследования и выделить следующие модели идентификации нового слова на уровне ментального лексикона.

1 *Модель лексического поиска К. Форстера*: [5] автор указывает на процессы памяти, которые могут воспроизвести не только символический графический облик словоформ, но и их смысловое обозначение, грамматическую характеристику. Наряду с указанными процессами следует выделить и другие свойства, которые дают доступ к внутреннему лексикону человека, указывая на его ментальность: орфографические обозначения концептов, выделение фонетических, фонологических, семантико-синтаксических характеристик, также звуковое и письменное воспроизведение. Обозначенные характеристики ментального лексикона в большей степени определяют орфографические репрезентации, которые сконструированы с учетом формы слова и его частотности.

2 *Логогенная модель Дж. Мортон*, которая состоит из двух основных компонентов: логогенного и когнитивного [6]. Данные компоненты

позволяют принять иноязычное слово и оперировать его в картине мира конкретного персоналия. Логогенный компонент предоставляет доступ к внутреннему словарю, а когнитивный служит хранилищем лексической информации, что образует активный и пассивный словарь человека. Как и Форстер, Дж. Мортон уделяет основное внимание проблеме доступа к ментальному лексикону. Данный доступ осуществляется через логогены-проводники, через которые новые иноязычные слова переходят в ментально-лексическую сторону. Логоген состоит из морфологической, фонологической, семантической компонентов. Внешний раздражитель в виде информационного потока проходит через логоген, где на уровне совпадения с идентичными понятиями, происходит активизация языковой единицы. Активизация логогена обозначает пассивную ответную форму реакции на стимульное воздействие.

3 *Модель интерактивной активации* (англ. *interactiveactivation model*) Дж. МакКлелланда и Д. Румельхарта [7]. Данная модель выделяет уровни репрезентации языковой информации. Первым уровнем являются графические обозначения слов (например, буквы и их элементы). Следующим уровнем выступают смысловые узлы, которые помогают человеку воспринимать новую информацию. Каждой воспринимаемой единице соответствует свой узел на каждом уровне. Также узлы могут устанавливать взаимоотношения или быть «соседями». Это влияет как на стагнацию, так и на активацию очага возбуждения, что ведет за собой цепную реакцию других «соседних» узлов. Согласно данной модели, система связей в лексической системе является следствием частой совместной встречаемости определенных структур в языке [8].

4 *Кластерные модели Р. Станнерса*. Указанный вид модели выступает гибридной формой поморфемного и цельнословного хранения информации. Кластерные модели содержат в себе дериваты одного корня. Автор совместно с коллегами выделяют морфемный анализ слов с опорой на деривативы [9]. На этой основе осуществляется доступ к цельным иноязычным концептам, опирающихся на морфемный анализ слова.

5 *Двухуровневые модели морфологии Caramazza и другие*. В данной модели следует выделить расширенную адресную морфологию (англ. *Augmented Addressed Morphology, AAM*). Оpozнание слова выполняется на основе принятия слова целиком и при выполнении морфемного анализа – для новых слов [10]. Обновленная версия двухуровневой модели морфологии опирается на морфемный анализ, который был расширен до частотных аффиксов, редко встречающихся в псевдоаффиксальных словах [11, 12].

6 *Модели с леммами М. Аллена и У. Бэдекера* [13]. Авторы выделили уровень лемм, которые показывают абстрактное восприятие иностранного

слова. Такое восприятие опирается на морфемы, фонологические репрезентации. Как уровень лексем, так и уровень лемм связаны с семантическим уровнем восприятия слова. Другой ученый Д. Крепальди в соавторстве с коллегами-исследователями представили аналогичное функциональное определение леммы [14]. В этой модели представлен морфо-орфографический уровень морфем, орфографический уровень словоформ, уровень лемм и семантический уровень. Лемма выполняет когнитивное понимание слова, его абстрактное понимание.

7 Гибридные модели. Гибридные модели выступают как промежуточный уровень между формой и семантикой, но в отличие от предыдущих моделей, допускающие оба вида доступа [15]. Э. Жиродо и М. Вога выделили орфографические / фонологические репрезентации отдельных морфем наряду с морфографическим уровнем понимания слова. К. Дипендэла и его коллеги выделяют лексический уровень в терминологии, где есть уровень целых словоформ и уровень значения (семантический, по К. Дипендэла и его коллегам; концептуальный, по Э. Жиродо и М. Вога), а также уровень, промежуточный между ними [16, 17].

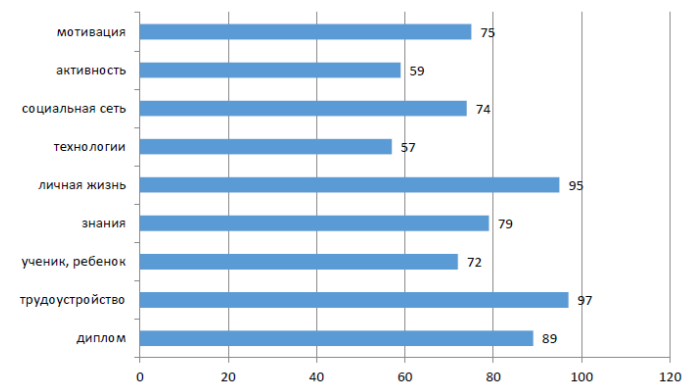
Для проведения экспериментального исследования по формированию ментального лексикона студента на фоне профессионально-ориентированного английского языка нами был выбран ассоциативный эксперимент. Согласно определению Нормана, этот эксперимент пришел в психолингвистику из судебной экспертизы и в работе с психически больными людьми. Американские психологи Грейс Хелен Кент и Аарона Розанова одними из первых составили словарь ассоциативных норм. Ими же был предложен стандартный список из 100 слов-стимулов.

Проведенное педагогическое исследование было выполнено в форме ассоциативного эксперимента, который проходил в два этапа. Первый этап заключался в оценивании новых слов на уровне восприятия. Для этого применялась пяти-балльная шкала: 1 – впервые слышу; 2 – слышал (а), но не знаю значения; 3 – знаю, но не до конца понимаю значение; 4 – понимаю значение, но активно не использую слово; 5 – понимаю и активно использую слово. Студенты в количестве 134 человек (ПиМНО, ПиМДО, Педагог-психолог) должны были выполнить данное задание. Для этого им предлагался список слов-неологизмов в количестве 150 слов. Слова носили смысл, связанный с их будущей профессиональной деятельностью. Это позволило выбрать слова-стимулы, которые указали студенты. После обработки полученных результатов мы получили 50 таких слов-стимулов (Таблица 1) Все слова были выбраны из Англо-русского словаря В. К. Мюллера [18].

Таблица 1 – Набор слов 50 слов-стимулов по профессионально-ориентированному направлению

activity; adaptation; analogies; academy;
blackboard; break; book;
cabinet; colleague; competence; college; conference; courses; competition; characteristic; chalk; computer
daddy; director; dress code
examination; an exercise; education; electronic products
functions;
homework;
individuality;
knowledge;
Meeting; motivation;
notebook
Pupil; pen; Primary School; parent; psychologist; paper
Student; school bag; schoolboy; school; seminar; speech therapist
Teaching; textbook; technology
University;
Learning; lesson; laptop

Исследование ассоциативного эксперимента позволило также выделить ядерные элементы понятийной системы студентов педагогических специальностей, участвующих в работе ассоциативного эксперимента (Фигура 1).

Фигура 1 – Ядерные элементы понятийной системы, наиболее чаще употребляемые студентами

Полученные результаты позволили нам определить значимость языковой картины мира респондентов, особенности проявления и формирования их ментального лексикона. Следует выделить особенно важные на данный возрастной период обучаемых источники, откуда поступают иноязычные новые слова: внешний мотивационный фактор, социальная активность личности, роль социальной сети в жизни, инновационные технологии, активность в личной жизни, имеющиеся знания, трудоустройство и другие.

Результаты проведенного эксперимента показали, что студенты больше всего подвержены оценочно-эмоциональным реакциям на внешний мир, инновации, мировые потрясения. В данном аспекте все же следует отметить скорее их положительную реакцию к новым концептам и понятиям, их активное когнитивное восприятие.

Выводы

В представленной публикации нами было выделено несколько модельных представлений о ментальном лексиконе. В психолингвистической среде понятие «ментальный лексикон» в последнее время вызывает научный интерес среди отечественных и зарубежных ученых. Конкретного определения этому понятию до настоящего времени не определено, но существует множество разных его характеристик. Наше мнение согласуется со следующим толкованием: ментальный лексикон – это декларативный компонент языка.

В ходе анализа научной литературы нами были выделены модели формирования ментального лексикона в историческом ракурсе и философском аспекте. Проблема работы когнитивных структур психики человека в процессе познания нового слова актуальна и в рамках мировых событий. Способность адаптировать, идентифицировать свойства нового слова на основе имеющегося внутреннего словаря позволяет определить глубину и ширину этого словаря. Полученные экспериментальные данные позволили определить эффективность ассоциативного метода в студенческой среде, который ярко показал транзакцию нового иноязычного слова в когнитивные слои ментального лексикона каждого студента.

Список использованных источников

- 1 **Золотова, Н. О.** Ядро ментального лексикона человека как естественный метаязык : Монография [Текст]. – Тверь: Лилия Принт, 2005. – 204 с.
- 2 **Эко, У.** Отсутствующая структура. Введение в семиологию. Пер. с итальянск. [Текст]. – Санкт-Петербург : «Симпозиум», 2004. – 544 с.
- 3 **Трейсман, Э.** Объекты и их свойства в зрительном восприятии человека. [Текст]. – Москва : В мире науки, 1987. – № 1. – С. 68–78.

4 **Coltheart, M., Rastle, K., Perry, C., Langdon, R., Ziegler, J.** DRC: a dual route cascaded model of visual word recognition and reading aloud. [Text] // New York : Psychological Review. – 2001. – № 1. – P. 204 – 256. doi: 10.1037/0033-295X.108.1.204

5 **Forster, K. I., Azuma, T.** Masked priming for prefixed words with bound stems : Does submit prime permit? [Text]. – London: Language and Cognitive Processes. – 2000. – № 15. – P. 539–561. – <http://doi.org/10.1080/01690960050119698>

6 **Morton, J.** A functional model for memory. Models of human memory. D. Norman (Ed.) [Text]. – New York : Academic Press, 1970. – P. 203–254.

7 **McClelland, J. L., Rumelhart, D. E.** An interactive activation model of context effects in letter perception : I. An account of basic findings [Text]. – London : Psychological Review, 1981. – № 5. – P. 375–407. – <http://doi.org/10.1037/0033-295X.88.5.375>

8 **Sandra, D.** Morphology in the reader's mental lexicon. Duisburg Papers on Research in Language and Culture [Text]. – Frankfurt : P. Lang, 1994. – 21 p.

9 **Stanners, P., Meir, A.** The role of the root morpheme in mediating word production in Hebrew [Text]. – London : Language and Cognitive Processes, 2011. – № 4. – P. 716–744. – <http://doi.org/10.1080/0169096-5.2010.49623>

10 **Caramazza, A., Laudanna, A., Romani, C.** Lexical access and inflectional morphology [Text]. – New York : Cognition, 1988. – № 28. – P. 297–332. doi: 10.1016/0010-0277(88)90017-0

11 **Laudanna, A., Burani, C., Cermele, A.** Prefixes as processing units. [Text]. – London : Language and Cognitive Processes, 1994, № 9, P.295 – 316. – <http://doi.org/10.1080/01690969408402121>

12 **Frauenfelder, U. H., Schreuder, R.** Constraining psycholinguistic models of morphological processing and representation : The role of productivity. Yearbook of morphology. G. Booij, J. van Marle (Eds.) [Text]. – Netherlands: Kluwer Academic Publishers, 1992. – P. 165–183. – http://doi.org/10.1007/978-94-011-2516-1_10

13 **Schreuder, R., Baayen, R. H.** Modelling morphological processing. Morphological aspects of language processing. L. B. Feldman (Ed.). [Text] // Netherlands : Erlbaum, 1995. – P. 131–156.

14 **Allen, M., Badecker, W.** Inflectional regularity : Probing the nature of lexical representation in a cross-modal priming task. [Text] // London : Journal of Memory and Language, 2002. – № 46 – P. 705–722. – <http://doi.org/10.1006/jmla.2001.2831>

15 **Crepaldi, D., Rastle, K., Davis, C. J.** Morphemes in their place: Evidence for position-specific identification of suffixes [Text]. – New York : Memory & Cognition, 2010. – 38. – P. 312–321. – <http://doi.org/10.3758/MC.38.3.31>

16 **Diependaele, K., Sandra, D., Grainger, J.** Masked cross-modal morphological priming: Unravelling morpho-orthographic and morpho-semantic influences in early word recognition [Text]. – London : Language and Cognitive Processes, 2005. – № 20. – P. 75–114. – <http://doi.org/10.1080/01690960444000197>

17 **Giraud, H., Voga, M.** Measuring morphology: the tip of the iceberg? A retrospective on 10 years of morphological processing. [Text] // New York : Cahiers de Grammaire, Equipe de Recherche en Syntaxe et Sémantique (ERSS), 2014. – 314 p.

18 **Мюллер, В. К.** Англо-русский словарь. [Текст] // Москва : Оникс, 2011. – 976 с.

References

1 **Zolotova, N. O.** Yadro mental'nogo leksikona cheloveka kak estestvenny'j metazyk : Monografiya. [The core of the human mental lexicon as a natural metalanguage : Monograph] [Text]. – Tver' : Lilija Print, 2005. – 204 p.

2 **E'ko, U.** Otsutstvuyushhaya struktura. Vvedenie v semiologiyu. Per. s ital'yansk.. [Missing structure. Introduction to Semiology. Per. from Italian]. [Text]. – St. Petersburg : «Simpodium», 2004. – 544 p.

3 **Trejsman, E'.** Ob'ekty i ix svoystva v zritel'nom vospriyatii cheloveka. [Objects and their properties in human visual perception]. – Moscow : V mire nauki, 1987. – №1. – P. 68–78.

4 **Coltheart M., Rastle K., Perry C., Langdon R., Ziegler, J.** DRC : a dual route cascaded model of visual word recognition and reading aloud [Text] – New York : Psychological Review, 2001. – № 1. – 204–256. – <http://doi.org/10.1037/0033-295X.108.1.204>

5 **Forster, K. I., Azuma, T.** Masked priming for prefixed words with bound stems : Does submit prime permit? [Text]. London : Language and Cognitive Processes, 2000. – № 15. – P. 539–56. – <http://doi.org/10.1080/01690960050119698>

6 **Morton, J.** A functional model for memory. Models of human memory. D. Norman (Ed.) [Text]. – New York : Academic Press, 1970. – P. 203–254.

7 **McClelland, J. L., Rumelhart, D. E.** An interactive activation model of context effects in letter perception : I. An account of basic findings [Text]. – London : Psychological Review, 1981. – № 5. – P. 375 – 407. – <http://doi.org/10.1037/0033-295X.88.5.375>

8 **Sandra, D.** Morphology in the reader's mental lexicon. Duisburg Papers on Research in Language and Culture [Text]. – Frankfurt : P. Lang, 1994. – 21 p.

9 **Stanners, P., Meir, A.** The role of the root morpheme in mediating word production in Hebrew. [Text] London : Language and Cognitive Processes, 2011 – № 4. – P. 716–744. – <http://doi.org/10.1080/0169096-5.2010.496238>

10 **Caramazza, A., Laudanna, A., Romani, C.** Lexical access and inflectional morphology. [Text] New York : Cognition, 1988. – № 28. – P. 297–332 doi: 10.1016/0010-0277(88)90017

11 **Laudanna, A., Burani, C., Cermele, A.** Prefixes as processing units. [Text] – London : Language and Cognitive Processes, 1994, № 9. – P. 295–316. – <http://doi.org/10.1080/01690969408402121>

12 **Frauenfelder, U. H., Schreuder, R.** Constraining psycholinguistic models of morphological processing and representation : The role of productivity. Yearbook of morphology. G. Booij, J. van Marle (Eds.) [Text]. – Netherlands : Kluwer Academic Publishers, 1992. – P. 165–183. – http://doi.org/10.1007/978-94-011-2516-1_10

13 **Schreuder, R., Baayen, R. H.** Modelling morphological processing. Morphological aspects of language processing. L.B. Feldman (Ed.) [Text]. – Hillsdale, Netherlands: Erlbaum, 1995. – P. 131–156.

14 **Allen, M., Badecker, W.** Inflectional regularity : Probing the nature of lexical representation in a cross-modal priming task [Text]. – London : Journal of Memory and Language, 2002. – № 46. – P. 705–722. – <http://doi.org/10.1006/jmla.2001.2831>

15 **Crepaldi, D., Rastle, K., Davis, C. J.** Morphemes in their place: Evidence for position-specific identification of suffixes [Text]. – New York : Memory & Cognition, 2010. – 38. – P. 312–321. – <http://doi.org/10.3758/MC.38.3.31>

16 **Diependaele, K., Sandra, D., Grainger, J.** Masked cross-modal morphological priming: Unravelling morpho-orthographic and morpho-semantic influences in early word recognition [Text]. – London: Language and Cognitive Processes, 2005. – № 20. – P. 75–114. – <http://doi.org/10.1080/01690960444000197>

17 **Giraud, H., Voga, M.** Measuring morphology : the tip of the iceberg? A retrospective on 10 years of morphological processing [Text]. – New York : Cahiers de Grammaire, Equipe de Recherche en Syntaxe et Sémantique (ERSS), 2014. – 314 p.

18 **Mjuller, V. K.** Anglo-russkij slovar'. [English-Russian Dictionary] [Text]. – Moscow : Oniks, 2011. – 976 p.

Поступило в редакцию 24.04.22.
Поступило с исправлениями 01.12.23.
Принято в печать 25.02.24.

*А. Б. Жуминова¹, Б. Х. Кусанова², К. Ж. Жаппар¹¹«Тұран» университеті,

Қазақстан Республикасы Астана қ.

²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

24.04.22 ж. баспаға түсті.

01.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

СТУДЕНТ ТҮЛҒАСЫНЫҢ МЕНТАЛЬДІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ БІРЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Қазіргі әлемде психология мен филология тарапынан сөйлеуді қабылдауға ғылыми әлемнің қызығушылығы пәнаралық негізде айтарлықтай өсті. Сонымен, Копыленко М. М., сөздерді қабылдау процестерін, олардың адам жадында ұйымдастырылуын, сөйлеуді түсіну және сөйлеу процестерінің ерекшеліктерін қарастыратын адам психикасының ерекше функциясына тоқталады. Тұлғаның ішкі лексикасының құрылымы мен ұйымдастырылуы, атап айтқанда, оның ана және шетелдік сөйлеуді қабылдау процестеріндегі ролі «ментальды лексикон» түсінігі арқылы көрсетілген қазіргі психолингвистиканың ең қызықты және өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Мақалада оқытылатын «Кәсіптік-бағдарланған ағылшын тілі» пәні мысалында білім беру жағдайында ішкі шет тілінің лексикасының ассимиляция деңгейі мен күшін анықтауға арналған эксперименттік зерттеудің нәтижелері сипатталған. Экспериментке Л. Гумилев атындағы ЕҰУ, «Тұран» университеттерінің педагогикалық мамандықтарының 3-курс студенттері қатысты. Айта кету керек, қазіргі уақытта Қазақстанда ағылшын тілінің ролі артып келе жатқанына қарамастан, бұл психолингвистикалық проблема, бәлкім, ең аз дамыған.

Мақаланың мақсаты – студенттің кәсіби даярлығы деңгейінде шетел сөзінің ішкі лексика жүйесіне ену процесін ғылыми зерттеу нәтижелерін сипаттау.

Пайдаланылған әдіс: сұрақ қою («білім беру» лексикалық минимумының табалдырығын анықтау, ынталандырушы сөздердің санын анықтау) және салыстырмалы диагностика (зерттеу басында және соңында). Зерттеу жоғары оқу орындарының 134 жоғары педагогикалық мамандықтар курсының студенттерімен жұмыс істейтін ағылшын тілі мұғалімдерінен алынған мәліметтерге

негізделді (Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі, Мектепке дейінгі тәрбиенің педагогикасы мен әдістемесі, Педагог-психолог).

Негізгі қорытындылар: алынған деректер ынталандырушы сөздердің сөздігін құрастыра отырып, кәсіби деңгейде студенттің ішкі лексикасының жүйесіне шет тілінің ену ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: психолингвистика, ментальды лексикон, менталды сөздік, шет тілі, ана тілі.

*А. Б. Zhuminova¹, B. H. Kussanova², K. Z. Zhappar¹¹University «Turan»,

Republic of Kazakhstan, Astana;

²L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 24.04.22.

Received in revised form 01.12.23.

Accepted for publication 25.02.24.

FORMATION OF UNITS OF MENTAL LEXICON OF STUDENT PERSONALITY

In the modern world, the interest of the scientific world in the perception of speech from psychology and philology has increased significantly as an interdisciplinary basis. So Kopylenko M. M. indicates the specific function of the human psyche, which considers the processes of perception of words their organization in human memory, features of the processes of speech understanding and speaking. Structure and organization of the human internal lexicon, and in particular its role in the processes of perception of native and foreign speech, is one of the most interesting and urgent problems of modern psycholinguistics, expressed by the concept of «mental lexicon». The article describes the results of an experimental study to identify the level and strength of mastering internal foreign vocabulary in an educational situation on the example of the taught discipline «Professional-oriented English» among 3rd year students of pedagogical specialties of the universities «Turan», ENU named after L. Gumilyov. It should be noted that, despite the growing role of the English language in Kazakhstan at the present time, this psycholinguistic problem is perhaps the least developed.

The purpose of the article is to describe the results of a scientific study of the process of entering a foreign word into the system of a student's internal lexicon at the level of professional training.

Methodology used: questioning (identifying the threshold of the «educational» lexical minimum, determining the number of stimulus words) and comparative (at the beginning of the study and at the end). The study was based on data obtained from university English teachers working with 134 students of graduate pedagogical specialties.

Main conclusions: the data obtained allow us to identify the specifics of the entry of a foreign word into the system of the student's internal vocabulary at a professional level, compiling a dictionary of words-stimuli.

Keywords: psycholinguistics, mental lexicon, mental dictionary, foreign language, native language.

FTAMP 17.71.07

<https://doi.org/10.48081/TZOC4207>

***Н. Қ. Жүсіпов¹, М. Н. Баратова¹,
Г. Қ. Жүсіпова², Е. Қ. Жүсіпов¹**

¹Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

²«Тұран-Астана» университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

*e-mail: nartai1970@mail.ru

АЛАШ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРТАНУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ: ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВ

Бұл мақалада «Алаш» партиясы негізін қалаушылардың бірі, Алашорда үкіметінің төрағасы, публицист, ғалым, аудармашы Әлихан Бөкейхановтың өмір жолы, қазақ қоғамының дамуындағы рөлі, фольклортанушылық қызметі жан-жақты қарастырылған.

XX ғасырдағы Ақпан төңкерісі, қоғамды ілгерілетуде, ғылымды дамытуда т.б. атқарған еңбектері, «Алаш» партиясы, Алаш қозғалысы, Алаш әскері т.б. мәселелері төңірегінде сөз қозғағанда – бәрінде дерлік Ә. Бөкейханов есімі аталып жүргені белгілі.

Ә. Бөкейхановтың XX ғасырдың басында «Қыр баласы» деген бүркениш атымен жарияланған еңбегінде «Жаңа жыл» мақаласы, өңделген «Қара Қыпшақ Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырлары т.б. жинастырылған.

Мақалада «Қыр баласы» еңбегіндегі «Қара Қыпшақ Қобыланды» жырына және белгілі фольклортанушы ғалым Г. Н. Потанин есіміне назар аударылған. Мұнда Г. Н. Потанин есімінің жиі аталуы, оның еңбектерінің Ә. Бөкейхановтың фольклортанушы ғалым болып қалыптасуындағы рөлімен байланысты. Әсіресе, Г. Н. Потаниннің фольклорды қандай мақсатта, қандай жанрлар төңірегінде жинап, зерттеу жүргізгендігі, сол зерттеу барысында қандай әдістер қолданғандығы, жалпы қазақ фольклортану ғылымы үшін атқарған қызметі т.б. – барлығы Ә. Бөкейхановтың фольклортанушы ғалым болып қалыптасуына әсер еткені сөз болады.

Кілтті сөздер: Әлихан Бөкейханов, фольклор, зерттеу, жинау, жариялау, Г. Н. Потанин, «Қыр баласы», «Қара Қыпшақ Қобыланды».

Кіріспе

XX ғасырдың басындағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысы басшыларының бірі, «Алаш» партиясы негізін қалаушылардың бірі, Алашорда үкіметінің төрағасы болған Ө. Бөкейхановқа тәуелсіздіктен кейін ғана назар аударылып, оның еңбектері өз алдына жеке жинақ болып шыққаны белгілі.

Сондай-ақ 1917 жылғы Ақпан төңкерісі, сол кездегі қазақ қоғамының азаттық жолындағы қозғалысы шығу себептері сөз болғанда, халыққа көшбасшы болған қайраткерлердің тек қана саяси жұмыстармен ғана шектелмей, қоғамды ілгерілетуде, ғылымды дамытуда т.б. атқарған еңбектері, «Алаш» партиясы, Алаш қозғалысы, Алаш әскері т.б. мәселелері төңірегінде сөз қозғағанда т.б. – бәрінде дерлік Ө. Бөкейханов есімі аталып жүргені белгілі.

Бұл еңбектерде 1916 жылғы июнь жарлығы кезінде Семей облысының Алаш қаласында жастардың «Жанар» атты ұйымы құрылуы, Ресейдің бірінші және екінші Мемлекеттік Думасына депутат болған қазақ зиялыларының қоғамдық-саяси көзқарастарын талдауда, XIX ғасырдың аяғында XX ғасырдың басында болған Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысының идеялық эволюциясының проблемалары сөз болғанда, өздерінің әдеби шығармаларының беттерінде демократиялық мәндегі ұлттық тең құқықтылық, халықтың мәдениетін көтеру, отаршылдардың жер мен суды тартып алуына наразылық білдіру сияқты әлеуметтік саяси мәні бар мәселелерді көтеруде т.б. – бәрінде де Ө. Бөкейхановтың өзіндік үлесі бар екені орынды көрсетілген.

Материалдар мен әдістер

Мақала жазылу барысында аналитикалық, типологиялық, тарихи-салыстырмалы, тарихи-функционалдық, нарративтік т.б. ғылыми әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Ө. Бөкейхановтың 1866 жылы бұрынғы...Семей облысы Қарқаралы уезі Тоқырауын болысында дүниеге келгені, жастайынан хат таныған, зерек, алғыр Әлихан әкесі Қарқаралыдағы үш сыныпты мектепке бергені белгілі.

Ө. Бөкейхановтың одан әрі 1879–1886 жылдары Қарқаралы мектебінде, 1886–1890 жылдар Омбы техникалық училищесінде, 1890–1894 жылдары Санкт-Петербургтегі Орман институтының экономика факультетінде оқуы, ал 1896–1903 жылдары Щербина экспедициясы жұмысына қатысуы, 1905 жылы Мәскеуде өткен земство және қала қайраткерлерінің съезіне қатысуы т.б. – бәрі өмірбаяндық деректерде орын алған [1].

1937 жылғы 27 қыркүйек КСРО Жоғарғы соты әскери коллегиясының негізсіз үкімі бойынша ату жазасына кесілгенге дейін, Ө. Бөкейханов атқарған

жұмыстарды жай атап өтудің өзі оның қоғамдық белсенділігін танытады. Атап айтқанда:

- I Мемлекеттік Думаға Семей облысы атынан депутат болып сайлануы;
- Омбы генерал-губернаторының негізсіз жарлығымен үш ай Павлодар абақтысында отыруы;
- Выборг үндеуіне қол қойғаны үшін Санкт-Петербург Сот палатасының шешімімен 3 айға Семей түрмесіне жабылуы;
- Омбыда шығатын «Голос степи», «Омиш», «Иртыш» газеттерінде, Петербургте шығатын «Товарищ», «Речь», «Слово» газеттерінде т.б. редакторлық қызмет атқаруы;
- 1909–1917 жылдар аралығында Самараға жер аударылып, Дон егіншілік банкі бөлімшесінде жұмыс істеуі;
- XX ғасырдың басында қазақ қоғамының саяси және рухани өміріне араласа бастауы;
- «Қазақ» газетін ұйымдастыруда зор еңбек сіңіруі;
- 1917 жылы Уақытша үкіметтің Торғай облысы комиссары;
- 1917 жылы Жалпықазақ съезін ұйымдастыруы;
- «Алаш» партиясын құруға;
- «Алашорда» үкіметін құруға ат салысуы;
- 1920 жылы Қазақ АКСР Егіншілік халық комиссариаты коллегиясының мүшесі;
- 1922 жылы ұлттар істері жөніндегі Халық комиссариаты жанындағы Орталық баспаның ғылыми қызметкері;
- 1926–1927 жылдар аралығында Ресей ҒА-ның ғылыми қызметкері т.б. – бәрі жоғарыда аты аталған еңбектерден белгілі [1].

1989 жылғы 14 мамырда КСРО Жоғарғы Сотының қаулысымен Әлихан Бөкейханов қайта ақталғаннан бері [2]. Ғалымның қазақтың тарихына, экономикасына, тілі мен әдебиетіне [3] т.б. еңбектері өз алдына жеке сараланып зерттеу нысаналарына айналса да, қазақ фольклортану ғылымына қатысты еңбегі арнайы қарастырылмағаны мәлім. Сол олқылықтың орнын толтыру үшін, Ө. Бөкейхановтың XX ғасырдың басында ұлттық қазақ фольклортану ғылымының қалыптасуына қосқан өзіндік еңбегін қарастырамыз [4].

Ө. Бөкейхановтың әдебиеттану тұрғысынан жазылған еңбектері [5] ғалым Д. Қамзабекұлы тарапынан жан-жақты қарастырылады [3]. Бұл зерттеуде Ө. Бөкейхановтың алғаш еңбектерінің бірі ретінде «Женщина в киргизской былине Кобланды» атты мақаласы [6] сарапталған. Бір қызығы ғалым В. М. Сидельников кітабында осы аты аталған мақала авторы есебінде Ө. Диваев есімі көрсетілген [7]. Шамасы, Кеңес үкіметі тұсында шыққан бұл кітапта Ө. Бөкейханов есімі аталмай, оның орнына Ө. Диваев көрсетілуінің

өзіндік себебі: біріншіден, ғалым Ә. Бөкейхановтың 1937 халық жауы деген негізсіз үкіммен ату жазасына кесілген КСРО Жоғарғы Соты әскери коллегиясының қаулысы әсері десек, екіншіден, бүркеншік атпен шыққан мақаланы Ә. Диваевтікі деп шатастыруы жатыр. Сондықтан да осы кітаптың басқа да жерлерінде де Ә. Бөкейханов есімі еш аталмайды. Демек Кеңес үкіметі тұсында жоғарыдағыдай себептермен баспадан шыққан түрлі-түрлі кітаптар, жинақтар мен монографиялар да түрлі өзгертулерге, өзгерістерге, редакциялануларға т.б. түсуі әбден мүмкін демекпіз. Ал, ол өз кезінде ғылымда осындай дерек бұрмалануына т.б. әкелетіні белгілі.

Ғалым Д. Қамзабекұлы одан әрі Ә. Бөкейхановтың 1915 жылы «Қазақ» газеті бетінде «Қара Қыпшақ Қобыланды батыр» жырына жазған пікірін сараптайды: «...бірінші, қаламгер фольклор заңдылығын ескермегендей көрінгенімен, негізі ауыз әдебиеті шығармаларының тарихилығы мен соған сәйкес (яғни, дәуірдің суретін көрсететін) көркемдігіне жіті назар аударған, ал бұл сол кез үшін әдебиетті танудағы үлкен жетістік еді; екінші, мақала авторлық әдебиет туған кезде жазылғандықтан, Әлиханнның аталған жырға қатысты мәселені нақты адамнан сұрағанына бірыңғай «фольклор заңдылығы» тұрғысынан қарауға да болмас; үшінші, қалай дегенде зерттеу иесінің жыр мәтіндеріндегі «саф» пен «қоспаны» саралауын өзіндік әдеби-эстетикалық тұжырымы болғандығымен түсіндіреміз» [3].

Жалпы Ә. Бөкейхановтың жоғарыдағыдай фольклорлық мұраларға пікір айтып, өзіндік талдау-талқысына т.б. салуына, бір сөзбен айтқанда, фольклортану жолына түсуіне себепкер кім десек?! Өмірбаяндық деректерде де [1], кейінгі жазылған зерттеу мақалаларында да [8] белгілі фольклортанушы ғалым Г. Н. Потанин есімі жиі аталуы т.б. – бәрі, сөз жоқ, Ә. Бөкейхановтың фольклортанушы ғалым болып қалыптасуында аталған ғалым еңбегінің әсері мол болғандығын танытады.

Жалпы Ә. Бөкейхановтың XX ғасырдың басындағы қазақ фольклортану ғылымына қатысты жазылған 10 шақты еңбегі бар. Олардың бірі – табиғат құбылысы, жыл мезгілдері туралы космологиялық түсініктер мен жыл басы-наурыз айы туралы жазылған «Жаңа жыл» атты мақаласы [9]; екіншісі – «Қара Қыпшақ Қобыланды» атты сын-мақаласы [10]; үшіншісі – «Ер Тарғын», «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» атты жырларды өңдеп бастырған кітаптары [11]; төртіншісі – белгілі зерттеуші А. Байтұрсынұлының жинап, өңдеп бастырған «Ер Сайын» мен «23 жоқтау» кітаптарын саралап, алғы сөзін жазғандары [12] т.б. – бұлардың бәрі Ә. Бөкейхановтың «Қыр баласы» деген бүркеншік атымен жарияланған.

Ә. Бөкейханов 1913 жылы «Қазақ» газеті бетінде белгілі фольклортанушы ғалым Г. Н. Потанинге арнап мақала жазады. Мақалада Г. Н. Потаниннің туған жылы, жері, қай жерде, кіммен бірге оқығандығы, қандай қысым көріп,

қанша мерзімге сотталғаны, қазақ фольклортану ғылымы үшін атқарған қызметі т.б. турасында бағалы дерек көздерімен қатар, XX ғасырдың басында фольклор үлгілерін қай жерлерден жинастырғандығы хақында мәліметтер келтіріледі: «Осы келер жаз Потанин Семей облысы, Қарқаралы уезі, Тоқырауын өзені бойына барады. Июнь басында «Қоянды» жәрменкесінде болады. Тоқырауында жаздай жатып, қазақты аралап көрмекші, қазақтың ертегі, жұмбақ, мақал, ескі жақсыларының сөзін жинамақшы», - делінген [13].

Ә. Бөкейханов сонымен қатар Г. Н. Потаниннің қай жанрларды жинайтынына назар аудартумен бірге, осы істе қандай мақсат көздейтініне де көңіл бөлгізеді: «Потанин дүниедегі тілдердің бәрінде айтылған неше жұрттың іргелі мақал, өзге сөздерін қарастырып, сонан қай жұрт қай жұрттан өнеге-үлгі алғанын шығарып отыр» [13]. Демек қазақ зерттеушісі Г. Н. Потаниннің фольклорды типологиялық тұрғыдан зерттеу әдісін меңгергендігін, түсінгендігін, білетінін т.б. танытады.

Одан әрі Ә. Бөкейханов жиналған фольклорлық нұсқаларды әрі жүйелеу, әрі сараптау керектігін де Г. Н. Потаниннің фольклортанушылық еңбегінен мысалға келтіре отырып, басқаларға үлгі-өнеге ретінде ұсынады.

Сондай-ақ қазақтар арасында «ақ боз ат», «жеті қарақшы» туралы айтылған түрлі аңыздарды моңғолдың Шыңғыс хан төңірегінде өрістеген үлгілерімен салыстыра отырып, түбі бір төркіндестіктің, ұқсастықтың т.б. бар екеніне назар аудартады: «...Осы «ақ боз ат», «жеті қарақшы» туралы айтылған сөздерді күншығыста неше жұрт неше түрге салып сөйлеп жүр. Бұрынғы уақытта адам баласы аспандағы жұлдызға, күнге, айға табынған. Тегі қазақтың «жеті қарақшы», «ақ боз ат» деген сөздері бұрынғыдан қалған ертедегі сөз ғой. Жылда құрбанға шалып тауыспайтын тәңірі Шыңғыстың «ақ боз» атының ертегісі мен қазақ ертегісі бір тұқымдас ғой», – деуінен [13], біз Ә. Бөкейхановтың фольклорлық мәтіндерді зерттеу әдістерінің бірі – тарихилық зерттеу әдісімен де таныс болғандығы анықталады.

Келесі бір «Григорий Николаевич Потанин» деген мақаласында [12] Ә. Бөкейханов Г. Н. Потаниннің әкесі хақында және досы Шоқан Уәлиханов жайында т.б. деректер келтіреді. Сонымен қатар Г. Н. Потаниннің жазған еңбектеріне, өмірбаянына т.б. шолу жасайды: «1915 жылы Г. Н. Потанин 80 жасқа толды. Г. Н. Потанин атына бағыстап шәкірттері кітап басты. Соған қосылып қазақтың өлеңін, жырын, мақалын біздің қазақ жастары да баспақ болды. Мына «Ер Сайын» мұның басындағы Ахметтің «Г. Н. Потанинге тартуы» сонда басылмақ болған еді. Күншығыс баспасы баспақ болып отырған Баржаксыұлы Ахмет жиған «Мың бір мақал да» Г. Н. Потанинге қалап басылмақ еді», - делінген [14]. Міне, бұдан біз XX ғасырдың басында қазақ фольклортану ғылымында белгілі бір фольклор үлгілері жарияланғанда

арнайы бір тапсырыс көлемінде де, кейде белгілі бір мерейтойға да үйлестіріп т.б. іске асырылғандығын да байқаймыз.

1914 жылы Қазанда «Үміт» баспасынан «Қара Қыпшақ Қобыланды батыр» жыры басылым көргені, оны Қостанай уезі, Қарабалық болысының қазағы Біржан Толымбайұлының жырлауынан Махмұдсұлтан Тұяқбайұлы қағазға түсіргені белгілі [3]. Міне, осышыққан кітапқа Ә. Бөкейханов «Қазақ» газеті бетінде арнайы сын- мақала арнайды [15]. Сонымен бірге тап 1914 жылы Троицк қаласы баспасынан «Қара Қыпшақ Қобыланды» жырының енді бір нұсқасы жарық көреді [16]. «Айқап» журналында бұл жырда ел аузынан жазып алған С. Торайғыров екендігі туралы дерек келтіріледі [15].

Жалпы Ә. Бөкейхановтың «Қара Қыпшақ Қобыланды» сын- мақаласы іштей 7 бөлімнен тұрады да, басы Абай Құнанбаевтың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» атты өлеңінің 6 тармағымен басталады. Міне, осы үзіндіден біз Ә. Бөкейхановтың фольклорды сөз өнері деп қарастырғанын сараптаймыз. Еңбектің басы, бірінші бөлімі сәл мазмұндау үлгісінде бастау алады да жырдағы Көклан кемпір, Қобыланды, Қараман, Көбікті бейнелерін т.б. қысқаша сараптау да орын алған.

Екінші бөлімінде, Ә. Бөкейханов Қара Қыпшақ Қобыланды батыр бейнесінің «Едіге» жыры ішінде де кездесетінін еске сала отырып, Шәкәрім Құдайбердиевтің «Түрк, қырғыз, қазақ хәм хандар» шежіресі мен Ш. Уәлиханов еңбегі негізінде аталған батырдың XIV ғасырда өмір сүргенін дәлелдеуге тырысқан: «...Бұл Қобыландының ісі XIV ғасыр ортасы болуға лайық. Тоқтамысқа болысқан Литва князь Витовты Воркесла өзені бойында (бұл Полтава губерниясында Днепр саласы) Ақсақ Темірдің қолбасшысы Едіге алған. Бұл соғыс 1399-шы жылы болған. Бұған қарағанда Едіге Тоқтамыстан кеткен соң Ақсақ Темірге қолбасы болған болса керек. Мұнан көрінеді: Қобыландының Тоқтамыс, Едігелермен замандас болғаны», – делінген [17]. Міне, бұдан біз ғалым Ә. Бөкейхановтың фольклорға тарихи дерек көзі ретінде қарағанын анықтаймыз [18].

Сонымен қатар «Қобыланды» жырындағы қалмақ ханы Қазанның Қобыландыдан бұрын болғанын Шәкәрім шежіресіне сүйене отырып, екеуінің арасында, яғни қалмақ ханымен соғыстың болуы мүмкін емес деген т.б. түйінге де ойысады: «...Жоғарыда жазғанымнан анық болар: «Қобыландыда» ақын қосқан, тарихқа тура келмейтін көп қосымша бар. Қазақ тарихына пайдалы сөз «Қобыландыда» аз көрінеді», – деуінен [17], біз ғалым Ә. Бөкейхановтың фольклорды (эпосты) кейде тура тарих көшірмесі деп қарастырғысы келгенін де көреміз. Әйтсе де ауызекі шығарма болғандықтан, фольклордың түр жағынан, мазмұн жағынан, формасы болсын т.б. өзгертінін, түрленетінін, дамидынын, ғұмырнамалық тұтастануды бастан кешіретінін т.б. ескермеген тәрізді [19]. Ә. Бөкейхановтың

арнайы фольклортанушылық білімі болмауы да жоғарыдағы пікірді айтуға себепші болса керек.

Ал, үшінші бөлімде, ғалым Ә. Бөкейхановтың фольклорды халықтың мәдениет тарихының көзі деп қарағанын сараптаймыз. Мәселен: «...Бес ауыз өлеңде жұрт салты айнаға түскендей көрініп тұр. Жеккен арба, болдырған ат, жемтік іздеп ұшқан қарға, өрмек тоқыған қатын, жылаған бала, қайғырған ару – бәрі мұнда бар, – дей отырып, – ...«Қобыландыда» бұл сияқты дәмді сөз жоқ десек, адасқан болмаймыз. «Қобыланды» кейінгі айтушының тепкісін көп көріпті. Бұл айтушылар өз жандарынан көп сөз қосқан», – деуінен [17], біз ғалымның кейінгі айтушылардың нұсқаны өзінше өзгеріске, тарихи кезеңге сәйкес емес жасандылыққа т.б. түсіргенін ұнатпағанын аңғарамыз. Демек бұл нұсқаны «Қобыланды» жырының жеке бір нұсқасы деп те қарастырмағанын дәйектейміз.

Ал, еңбектің бесінші бөлімдегі ғалымның мына бір пікірінен: «Міне, осындай «тілге жеңіл, жүрекке жылы, теп-тегіс жұмыр келген айналасы» деген Абай сынына жанасатын өлең мынау беттерде...», – дей келе, – қазақта «Қобыландыны» шығарған кісі тегінде жақсы ақын екен» – деген сөз осы өлеңдерге қарап айтылған болар», – деуінен [17], біз Ә. Бөкейхановтың фольклордың көркемдік ерекшелігіне де баса назар аударатынына көз жеткіземіз. Ал, бірде ғалымның: «Қобыландыда» жақсы өлеңдердің қосағына көп дәмсіз өлеңдер қосақталған көрінеді... «Қобыландыны» қайта басқанда, бұл сары-ала сөздерді шығарып тастаған жөн», – деуінен де зерттеушінің фольклор үлгісін кейінгі түрлі «қоспа» делінгендерден арылту талабы шаң береді [17].

Міне, мұнда әлемдік фольклортану ғылымында фольклор үлгілерін бастырғанда, ешбір өзгерістерге, өзгертулерге түсірмей, көркемдігі төмендігіне қарамай т.б. сол қалпында жарыққа шығару керектігі турасында қалыптасқан негізгі принциптеріне сай емес пікір айтуы т.б. – бәрі, сөз жоқ, белгілі бір ғылым саласының түрлі кезеңде түрлі ауытқуларға ұрынуы мүмкіндігін айғақтайды.

Ал, ғалымның мына бір пікірінен: «...кітапты қайта басқанда Қобыланды батырдың өзінің суретін де, атының суретін де жырдағы жазуға дәл қылып басу керек. Тайбурылды тяжеловоз боз айғырға айырбастағанға қазақ көзі ұялады», – деуінен [17], біз XX ғасырдың басында фольклор үлгілерін кітап етіп бастыру ісінде белгілі бір жүйеліліктің, ғылыми көзқарастың т.б. қалыптаса бастағанын сараптаймыз.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл мақаланы Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырады (грант № AP19678022 «Алаш ғалымдарының фольклортанушылық қызметі: XX ғасырдың басы»).

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XX ғасырдың басындағы қазақ фольклортану ғылымына қатысты жазылған белгілі ғалым Ә. Бөкейханов еңбектерінен біз: біріншіден, сол кезеңдегі фольклор үлгілерін жинауда, әрі жариялауда, әрі зерттеуде болсын белгілі бір жүйеліліктің дәйектіліктің нышандары т.б. қалыптаса бастағанын көреміз. Екіншіден, сондай-ақ жетістікпен бірге кемшіліктің де орын алғаны және оның негізгі екі себебі анықталып отыр. Бірі – ол ғалымдардың арнайы фольклортанушылық білімі болмағандығы болса, екіншісі – сол кезеңдегі қазақ фольклортану ғылымының баландығымен түсіндіріледі.

Пайдаланған деректер тізімі

- 1 **Қойгельдиев, М.** Әлихан Бөкейханов [Мәтін] – А. : Қазақстан, 1994. – Б. 5–39; Қазақстан ұлттық энциклопедиясы [Мәтін] – Т. 2. – А., 1999. – Б. 401–404; Волкова, Т. П. Материалы к биографии Алихана Букейханова (Казакский лидер-исследователь своей родословной) [Текст] // Отан тарихы. – 1998. – № 1. – Б. 95–100.
- 2 Социалистік Қазақстан. – 1989, 7 маусым.
- 3 **Қамзабекұлы, Д.** Әлихан Бөкейханның әдебиетшілігі [Мәтін] // Таң-Шолпан. – 2002. – № 5. – Б. 68–79.
- 4 **Sabol, S.** Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness [Text]. – London : Palgrave Macmillan, 2003. – 233 p. – <https://doi.org/10.1057/9780230599420>
- 5 Түрк, қырғыз, қазақ һәм ханлар шежіресі (рецензия) [Мәтін] // Қазақ. – 1933. – № 12; Қалқаман-Мамыр (Шәкәрім). Сын [Мәтін] // Қазақ. – 1915. – № 121.
- 6 Женщина в киргизской бытине «Кобыланды» [Текст] // Туркестанские ведомости. – 1899. – № 35. – Б. 208–209; 1899. – № 38. – Б. 228–229; № 42. – Б. 254–255.
- 7 **Сидельников, В. М.** Устное поэтическое творчество казахского народа. [Текст] – А. : Наука, 1969. – Б. 72.
- 8 **Григорий Николаевич Потанин** [Текст] // Қазақ. – 1913. – № 15.; Григорий Николаевич Потанин. [Текст] – М. : Ұлттар комиссариаты қарауындағы күншығыс баспасы, 1923. – Б. 86–91.
- 9 **Бөкейханов, Ә.** Қыр баласы. Жаңа жыл [Мәтін] // Қазақ. – 9 март, 1914. – № 53.
- 10 **Бөкейханов, Ә.** Қыр баласы. Қара Қыпшақ Қобыланды [Мәтін] // Қазақ. – 1915. – № 126–129.

- 11 **Бөкейханов, Ә.** Ер Тарғын. [Мәтін] – М. : Кіндік баспа, 1923. – Б. 12; Қозы Көрпеш-Баян сұлу. [Мәтін] – Мәскеу : Кіндік баспа, 1924.
- 12 **Бөкейханов, Ә.** Ер Сайын. [Мәтін] – М. : Ұлттар Комиссариаты қарауындағы күншығыс баспасы, 1923. – Б. 86–91; 23 жоқтау. [Мәтін] – М. : Кіндік баспа, 1926.
- 13 **Бөкейханов, Ә.** Қыр баласы. Григорий Николаевич Потанин [Мәтін] // Қазақ. – А. : Қазақ энциклопедиясы, 1998. – Б. 37–38.
- 14 **Бөкейханов, Ә.** Григорий Николаевич Потанин. [Мәтін] – А. : Қазақстан, 1994. – Б. 279.
- 15 Қара Қыпшақ Қобыланды [Мәтін] // Қазақ. – 10 декабрь, 1914. – № 89.
- 16 Айқап. [Мәтін] – А. : Қазақ энциклопедиясы, 1995. – Б. 352.
- 17 **Бөкейханов, Ә.** Қыр баласы. Қара Қыпшақ Қобыланды. [Мәтін] – А. : Қазақ энциклопедиясы, 1998. – Б. 173–179.
- 18 **Жусупов, Н. К., Баратова, М. Н.** Личность Едиге в рукописях Машхур Жусипа [Текст] // Вестник Торайғыров университета. Филологическая серия. – Павлодар : «Toraighyrov University», 2023. – № 4. – С. 172–181.
- 19 **Қасқабасов, С.** Қазақ фольклорының тұтастану құбылысы [Мәтін] // Жұлдыз. – 1992. – № 11. – Б. 181–198.

References

- 1 **Koygeldiev, M.** Alikhan Bokeikhanov [Alikhan Bokeykhanov]. [Text] – A. : Kazakhstan, 1994. – P. 5–39; Qazaqstan ultiq ensiklopediasy [National Encyclopedia of Kazakhstan]. [Text]. – T. 2. – A., 1999. – P. 401–404; Volkova, T. P. Materialy k biografii Alihana Bokeihanova (Kazahski lider-issledovatel svoei rodoslovnoi) [Materials for the biography of Alikhan Bokeykhanov (Kazakh leader-researcher of his ancestry)] [Text] // Otan tarihy. – 1998. – № 1. – P. 95–100.
- 2 Sosialistik Qazaqstan. – 1989, 7 June.
- 3 **Kamzabekuly, D.** Älihan Bökeihannıñ ädebietşılığı [Literature of Alikhan Bokeykhan] [Text] // Tañ-Şolpan. – 2002. – № 5. – P. 68–79.
- 4 **Sabol, S.** Russian Colonization and the Genesis of Kazak National Consciousness [Text]. – London : Palgrave Macmillan, 2003. – 233 p. – <https://doi.org/10.1057/9780230599420>
- 5 Türk, qyrğyz, qazaq häm hanlar şejiresi (resenzia) [Chronicles of Turkic, Kyrgyz, Kazakh and khanlar (review)] [Text] // Qazaq. – 1933. – № 12; Qalqaman-Mamyr (Şäkärım). Syn [Kalkaman-Mamyr (Shakarim). Criticism] [Text] // Qazaq. – 1915. – № 121.
- 6 Jenşına v kirgizskoi byline «Kobylandy» [A woman in the Kyrgyz epic «Kobylandy»] [Text] // Turkestanskije vedomosti. – 1899. – № 35. – P. 208–209; 1899. – № 38. – P. 228–229; № 42. – P. 254–255.

7 **Sidelnikov, V. M.** Ustnoe poeticheskoe tvorchestvo kazahskogo naroda [Oral poetic creativity of the Kazakh people] [Text]. – А. : Nauka, 1969. – Б. 72.

8 **Grigori Nikolaevich Potanin** [Grigory Nikolaevich Potanin] [Text] // Qazaq. – 1913. – № 15.; Grigori Nikolaevich Potanin [Grigory Nikolaevich Potanin]. [Text] – Moscow : Ûlttar komisariaty qarauyndaғы күншығыs baspasy, 1923. – P. 86–91.

9 **Bokeykhanov, A.** Qyr balasy. Jaña jyl [Kyr Balasy. New year] [Text] // Qazaq. – 9 mart, 1914. – № 53.

10 **Bokeykhanov, A.** Qyr balasy. Qara Qypşaq Qобыланды [Kyr Balasy. Kara Kipchak Kobylandy] [Text] // Qazaq. – 1915. – № 126–129.

11 **Bokeykhanov, A.** Er Tarğyn. [Er Targyn] [Text] – Mäскеu : Kindik baspa, 1923. – Б. 12; Qozy Körpeş-Baian sūlu [Kozy Korpesh-Bayan Sulu] [Text] – Moscow : Kindik baspa, 1924.

12 **Bokeykhanov, A.** Er Saiyn. [Er Saiyn] [Text] – Mäскеu : Ûlttar komisariaty qarauyndaғы күншығыs baspasy, 1923. – P. 86–91; 23 joqtau. [23 memorial songs] [Text] – Moscow : Kindik baspa, 1926.

13 **Bokeykhanov, A.** Qyr balasy. Grigori Nikolaevich Potanin [Kyr Balasy. Grigory Nikolaevich Potanin] [Text] // Qazaq. – А. : Qazaq ensiklopediasy, 1998. – P. 37–38.

14 **Bokeykhanov, A.** Grigori Nikolaevich Potanin [Grigory Nikolaevich Potanin] [Text]. – А. : Qazaqstan, 1994. – P. 279.

15 Qara Qypşaq Qобыланды [Kara Kipchak Kobylandy] [Text] // Qazaq. – 10 dekäbr, 1914. – № 89.

16 Aiqap. [Scream] [Text]. – А. : Qazaq ensiklopediasy, 1995. – P. 352.

17 **Bokeykhanov, A.** Qyr balasy. Qara Qypşaq Qобыланды. [Kyr Balasy. Kara Kipchak Kobylandy] [Text]. – А. : Qazaq ensiklopediasy, 1998. – P. 173–179.

18 **Zhussupov, N. K., Baratova, M. N.** Lichnöst Edige v rukopisäh Maşhur Jusipa [The identity of Yedige in the manuscripts of Mashkhar Zhussip] [Text] // Vestnik Toraigyrov universiteta. Filologicheskaya seria. – Pavlodar : «Toraigyrov University», 2023. – № 4. – P. 172–181.

19 **Kaskabasov, C.** Qazaq föklorynyñ tūastanu qūbylysy [The phenomenon of the integrity of Kazakh folklore] [Text] // Jūldyz. – 1992. – № 11. – P. 181–198.

24.11.23 ж. баспаға түсті.

24.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

**Н. К. Жусупов¹, М. Н. Баратова¹, Г. К. Жусупова², Е. К. Жусупов¹*

¹Торайгыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар

²Университет Туран-Астана,
Республика Казахстан, г. Астана

Поступило в редакцию 24.11.23.

Поступило с исправлениями 24.01.24.

Принято в печать 25.02.24.

ФОЛЬКЛОРИСТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧЕНЫХ АЛАШ: АЛИХАН БОКЕЙХАНОВ

В данной статье подробно рассматриваются жизненный путь, фольклористическая деятельность Алихана Бокейханова, одного из основателей партии «Алаш», председателя правительства Алашорды, публициста, ученого, переводчика.

Когда речь идет о Февральской революции XX века, работе по продвижению общества, развитию науки и т.д., о партии «Алаш», движении Алаш, армии Алаш и т.д. – почти везде упоминается имя А. Бокейханова.

В работе А. Бокейханова, опубликованной в начале XX века под псевдонимом «Кыр баласы», собраны отредактированные эпосы «Кара Кыпчак Кобыланды», «Ер Таргын», «Козы Корпеш - Баян Сулу», статьи «Новый год» и др.

В статье основное внимание уделено эпосу «Кара Кыпчак Кобыланды» из труда «Кыр баласы» и имени известного ученого-фольклориста Г. Н. Потанина. Причина частого упоминания имени Г. Н. Потанина, связана с ролью его трудов в становлении А. Бокейханова ученым-фольклористом. В частности, речь идет о том, с какой целью, из каких жанров Г. Н. Потанин собирал и изучал фольклор, какие методы он использовал, какую деятельность он проделал для казахской фольклористики в целом и т.д. – все это повлияло на становление А. Бокейханова ученым-фольклористом.

Ключевые слова: Алихан Бокейханов, фольклор, исследование, сбор, публикация, Г. Н. Потанин, «Кыр баласы», «Кара Кыпчак Кобыланды».

*N. K. Zhussupov¹, M. N. Baratova¹, G. K. Zhussupova², Y. K. Zhussupov¹¹Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;²Turan-Astana University,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 24.11.23.

Received in revised form 24.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

**FOLKLORE ACTIVITIES OF ALASH SCIENTISTS:
ALIKHAN BOKEYKHANOV**

This article examines in detail the life path and folkloristic activities of Alikhan Bokeykhanov, one of the founders of the Alash party, chairman of the Government of Alashorda, publicist, scientist, translator.

When it comes to the February Revolution of the twentieth century, the work to promote society, the development of science, etc., about the Alash party, the Alash movement, the Alash army, etc. – almost everywhere the name of A. Bokeykhanov is mentioned.

A. Bokeykhanov's work, published in the early twentieth century under the pen name «Kyr Balasy», contains edited epics «Kara Kipchak Kobylandy», «Er Targyn», «Kozy Korpesh – Bayan Sulu», articles «New Year», etc.

The article focuses on the epic «Kara Kipchak Kobylandy» from the work «Kyr Balasy» and the name of the famous scientist-folklorist G. N. Potanin. The reason for the frequent mention of G. N. Potanin's name is related to the role of his works in the formation of A. Bokeykhanov as a folklorist scientist. In particular, we are talking about the purpose for which, around which genres G. N. Potanin collected and studied folklore, what methods he used, what activities he did for Kazakh folklore in general, etc. – all this influenced the formation of A. Bokeykhanov as a folklorist scientist.

Keywords: Alikhan Bokeykhanov, folklore, research, collection, publication, G. N. Potanin, «Kyr Balasy», «Kara Kipchak Kobylandy».

FTAMP 16.01.09

<https://doi.org/10.48081/ZVQU1141>***Ұ. К. Исабекова¹, Г. К. Шахажанова¹,
Ж. М. Қоңыратбаева², А. Х. Ерімбетова³, А. С. Қуанышев¹**¹Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық
техникалық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.;²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.;³Гази университеті,
Түркия Республикасы, Анкара қ.*e-mail: isabekovauldar@mail.ru**ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ ҚОРДЫҢ
ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: ҚАЗАҚ МАҚАЛДАРЫ
ЖӘНЕ ӘЛЕМ МӘДЕНИЕТІ**

Мақала қазақ паремиологиялық қордың дамуын кешенді түркология бағытында және пәнаралық зерттеуге арналады. Қазақ тілінде концепт ретінде қарастырылмаған табиғаты әлі толық ашылмаған «қарға» орнитонимінің паремияларға тірек сөз болуының уәждемесі сараланады, тілдік материалдар ретроспективті әдіс бойынша қазіргі кезеңдегі қолданыс ерекшеліктері көне және орта түркі жазба ескерткіштері мәтіндерімен дәйектеледі. Қазақ халқының мифтік-салттық кешені әлем мәдениетінің тоғысында сарапталып беріледі. Сонымен қатар қазақ дүниетанымымен байланыстырылып, әлем мәдениетімен сабақтастығы ағартушылық дәстүр аясында талданады. Әлем, оның ішінде түркі мақал-мәтелдерін тіларалық салыстыру және тарихи-этимологиялық талдау, мақал-мәтелдерді лингвистикалық зерттеу мен лексикографиялық-графикалық түсіндірудің басым бағыттарының бірі – оларды тіларалық салыстыру және бастапқы көзін іздеу болып табылады. Бірішама маңызды зерттеулердің барлығына қарамастан, түркі мақал-мәтелдерін салыстырмалы және тарихи-этимологиялық талдаған іргелі зерттеулер жасалмады. Бұл мәселе славян мақал-мәтелдерін зерттеген еңбектерде кездеседі. Аталған

құбылыстың таңбалық маңызы мен функционалды прагматикалық аспектісі де зерделенеді. Мақаланың мақсаты қазақ мақалдарының әлем мәдениетімен байланысын паремиологиялық қордағы «қарға қарғаның көзін шұқымайды» мақалының трансформациясын интерпретациялау арқылы сипаттау.

Кілтті сөздер: паремиологиялық қор, кешенді түркология, фольклор, фразеологиялық бірлік, когнитивтік семантика, «қарға» орнитонимі.

Кіріспе

Қазіргі қоғамның дамуында басқа посткеңестік мемлекеттер сияқты Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алуы «зердемізді ашып, ұлттық санамызды саралау, ментальдік қасиетіміз бен ғасырлық салт-дәстүр, әдет-ғұрпымызды терең біліп, дүниетанымызды кеңейтуге», ұлттық рухтың оянуына әкелді [1, 5-6.]. Сонымен қатар ұлттық мәдени бірегейлікке деген қызығушылық шыңына жетіп, паремиологиялық қорды зерттеп, зерделеу ерекше маңызға ие болды. Осыған байланысты ғасырлар бойы халықтың ұқыптап сақтап келген «еңбек тәжірибесінің жиыны, ой-пікірінің түйіні, аңсаған асыл арманының арқасы, өмір-тіршілігінің айнасы, көнеден жаңаға, атадан балаға қалдырып келе жатқан, тозбайтын, тот баспайтын өмірлік өшпес мұрасы» фольклордың ең байырғы түрі әрі шағын жанрына жататын паремияны зерттеуге қызығушылық оянды [2, 3-6.]. Халықтың тарихи жадын сақтайтындықтан, оларды қолдану мен зерттеудің аясы кеңейе түсті. Әлемдік ғылыми зерттеулермен бірге қазақ паремиологиясы да дамып келеді. Оның зерттеу тарихындағы алғашқы кезеңдер паремиографиямен байланысты болды. Ежелгі грек ойшылдары Платон мен Аристотельден бастап, араб-ислам мәдениетіндегі әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Руш сынды ғалымдардың еңбектерінде ғылымның маңызды бөлігі ретінде шешендік өнерге ерекше көңіл бөлінгені белгілі. Әл-Фараби риториканы «адам жанымен байланыстыра» отырып, оның поэтикамен қатынасын сенім мен елес арқылы түсіндіруге тырысады [3, 47 б, 374–375-бб.]. Риторика өнерінің туындысы – мақал-мәтелдерді әл-Фараби күллі халықтың ауызша да (сипаты), семантикалық тұрғыдан да қанағаттандыратын өрнегі (байлығы) ретінде қарастырып, оны «адамдардың жақсы көретіні соншалық, қуанғанда да, қайғырғанда да қолданатынын» жазады [4, 79–82-б.]. Әрине, тарихи кезеңдерді егжей-тегжейлі зерттеу – өз алдына бір мәселе. Бұл ізденісімізде сан мыңдаған уақытта қалыптасқан паремиология тарихының межесіне шолу жасап, паремиологиялық қордың трансформациялану ерекшеліктерін «қарға қарғаның көзін шұқымайды» мақалы мысалында көрсетуді мақсат тұттық.

Кешенді түркологияда тіл мен коммуникацияның жаңа аспектісі ретінде паремияларды зерттеу мен жинақтаудың алғашқы жұмыстары орта ғасырдың алғашқы кезеңінде-ақ М. Қашқари тарапынан жүзеге асырылды. Автордың атақты еңбегінде этнография мен фольклордың эмпирикалық материалы ретінде 300-ден астам паремия жинақталып, мағынасы мен прагматикасы танылды. Іле-шала Ж. Баласағұн, Н. Рабғузи, т.б. тарапынан дамытылып, алтынордалық кезеңде Құтыб, әл-Хорезми, С. Сараи, т.б. еңбектерінде нығая түсті. Әрине, бұл жазба ескерткіштерде паремиялардың қолдану мақсаты әртүрлі болғанымен, олар қолданған паремиологиялық минимумдар базалық қордың негізгі бөлігін құрайды. Тіл дамуы барысында осы қор ғылыми ортаға паремиялардың концептуалды негізін талдаумен қатар тілдік табиғатын тануға да мүмкіндік берді. Шынында да, халық даналығының інжу-маржаны болып табылатын мақал-мәтелдер жанры мәдени, әдеби және лингвистикалық дәстүрлердің мұқият сақталуын қажет етеді. Паремиологиялық қорды кешенді зерттеу түркологияда ірі ғылыми бағытқа айналмағанымен, жекелеген тілдер аясында жүзеге асырылып жатқаны бар. Айталық, кеңес жылдары түркітанушы ғалым Ә. Құрышжанов тарихи ескерткіштер мәтінінде кездесетін мәйекті сөз тіркестерін жинақтап, қазақ тілінде ең алғаш рет түзгені белгілі және «жинақта түгел қамтылмағанын» ескертеді [5, 7-б.].

Қазақ паремиографиясының кейінгі өткен ғасыры жемісті кезең болды. Хронологиялық тізімді Ш. Ибрагимовтің жинағы бастады. Ол Ы. Алтынсарин хрестоматиясында пайдаланылған мақал-мәтелдерді (1879) толықтырып, Орынбордан қайта жариялаған (1906). А. Васильев 1500 мақал-мәтелді жинақтаған (1892). Сонымен қатар В. В. Катаринскийдің (Орынбор, 1899), Ф. Герннің (Семей, 1898), А. Е. Алекторов, Ә. Диваевтың (Ташкент, 1927), П. М. Мелиоранскийдің, Н. Н. Пантусовтың және т.б. ғалымдардың еңбектерінде жалғасын тапты.

XX ғасыр басында Алаш зиялыларының тарихи қызметі нәтижесінде бұл саланың жаңа кезеңі басталды. А. Байтұрсынұлы «Тіл – құрал» еңбегінде (Орынбор, 1914; Қызылорда, 1925) 300-ге жуық мақал-мәтелдерді келтірген [6, 139–140-бб.]. 1915 жылы жарық көрген «Мың бір мақал» атты жинағынан кейін А. Баржаксыұлы «мың үш жүз мақал жинап алып едім, һәм соларды ретке келтіріп қойған едім! Қазір де орысшаға тәржіме еткенім» деп Мәскеуде 1923 ж. жариялайды [7, 160-164-бб.]. Ал «қазақтың мақалын 35 мыңға жеткізген» Ә. Тұрманжановтың еңбегі кейінгі барша жинақтарға негіз болып саналады [7, 160–164-бб.].

XX ғасыр басы әлем паремиография үшін де табысты кезең болды. Нәтижесінде сан алуан жинақтар жарық көрді. Кеңес дәуірінде жарияланған «орыс мақал-мәтелдері «Даль шинелінен шыққаны» құпия емес [8, 6–21-бб.].

Бұл өз кезегінде теориялық зерттеулердің дамуына зор мүмкіндік ашып, паремиолог-лингвистердің біршама легін тудырды. Орыс тіл білімінде паремияның мәртебесін, түрін, айырмашылығын және функционалдық тенденцияларын анықтаған, оның синтаксистік, лексикалық, тілдік-әлеуметтік, т.б. сипатына қатысты Г. Л. Пермяков, С. Д. Мастепанов, В. В. Мокиенко және т.б. ғалымдардың іргелі зерттеулері белгілі. Ал әлемдік кеңістікте америкалық паремиологтерінің үлесі теңдессіз. Романистер мен германистердің сан алуан зерттеулерін В. Мидер паремиологиялық библиографиясында жинақтап көрсетті [9, 10, 11]. Дегенмен, паремияларды әртүрлі аспектіде қарастыруда «егжей-тегжейлі лингвистикалық, тарихи-этимологиялық зерттеулер мен терең этнографиялық және фольклорлық интерпретациялар жетіспейтіні» белгілі [8, 6-21-бб.]. Паремиологияны әр бағытта зерттеудің өзіндік өзекті мәселелері баршылық. Соның бірі – паремиологиялық қор мен минимум мәселесі. Паремиолог-шығыстанушы Г. Л. Пермяковтың көзқарасынша, паремиологиялық минимумға сәйкес жалпы белгілі бір тілдің (немесе ұлттың) «паремиологиялық аясының негізгі ерекшеліктерін толыққанды зерттеуге болады». Паремиологиялық минимум – «тірі фольклор» ғана емес, сонымен қатар ұлттың жанын түсінгісі келетіндерге ұсынылатын ұлттық тілдің метафоралық және экспрессивті қорының тұщымды бөлігі. Туыс емес тілдердегі «фольклорлық, фразеологиялық клишелерді зерттеудің жалпы теориясы мен оларды жүйелеудің бірыңғай әдістемесін жасау» және «паремиялардың логикалық-семантикалық классификацияларын құру» өз кезегінде метатіл идеясына апарды. Зерттеуші Г. Л. Пермяковтың бұл идеялары аз уақыт ішінде бүкіл Еуропаға тарады. Айталық, оған дейін ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдер мен идиомалар жиілік көрсеткіштері бойынша жіктелмегендіктен, бірде-бір жиілік идиомалық немесе паремиологиялық сөздік жарық көрмеген. Осы идеяны П. Гржибек чех тілінен және басқалар неміс тілінен (Grzybek, 1991), Д. Шкара мен З. Хейкен П. Гржибек (Grzybek, 1993) хорват тілінен, В. Мидер (Mieder, 1995) және Х. Хаас (Haas, 2008) ағылшын тілінен іздеді. Сомали тілі сияқты экзотикалық славян тілдері үшін де паремиологиялық минимумды қалыптастыруға тырысады.

Г. Л. Пермяков ұсынған паремиологиялық минимум идеясы мен «паремиологиялық эксперименттің» болашағы зор болғанмен, сан алуан қарама-қарсы зерттеулерді тудырып, нәтижесінде сәтсіздікке ұшырады. Дегенмен паремиологиялық қордың қазіргі жағдайы, құрамы, әлеуметтік табиғаты т.б. қырларын зерттеулерге жол ашты. Қазақ мақалдарын зерттеуде осы идеяны басшылыққа ала отырып, қазақ, орыс, ағылшын тілдерінің паремиологиялық минимумы *Қарға қарғаның көзін шұқымайды* мақалы негізінде саралап көрдік. Әрине, белгілі бір тілде сөйлейтін индивид үшін

жалпы минимум жоқ екені анық. Тілдік санадағы сөздер жеке қабылдауға, метафоралық және экспрессивті әлеуетке және жеке сөйлеу тәжірибесіне байланысты өзгереді. Адамдар әдетте әлеуметтік мәртебесі мен білім деңгейіне қарамастан, мақал-мәтелдер мен идиомаларды пайдаланады. Бірқатар салыстырмалы мақал-мәтелдер сөздіктерін шығарған Вена паремиографы, қытайлық парсы санскриті А. Пачолай барлық славян тілдерін қоса алғанда 55 тілді қамтитын және араб, парсы, санскрит, Қытай және жапон тілдеріне сәйкес келетін жалпыеуропалық паремиологияның бірегей жинағын жасады. Лингвистикалық әдіснамаға негізделген бұл зерттеулер паремияларды тарихи-этимологиялық талдауда аса пайдалы. Идиомологияда белгілі бір жетістікке қол жеткізілгенімен, паремиологияда фольклорлық-этнографиялық интерпретациялардың аздығына көз жеткіземіз. Бұл пәнаралық зерттеулерді қамтитын күрделі әрі теориялық-әдіснамалық негіздері қалыптасу кезеңдерден өтіп жатқан мәселе. Осыны шешуге септігі тиер деген оймен өз тарапымыздан жүргізілген зерттеулеріміздің бір нәтижесін осы мақалада ұсынамыз. Бұл мақалада кешенді түркологияның бағыттарын атап, саралау, баға беру немесе талқылау сияқты көптеген басқа қырлары қарастырылмайды. Мұнда паремиологиялық минимумды анықтауда олардың трансформациялану мүмкіндігі туралы зерттеулерді кеңейтіп, шағын фольклорлық жанрды әлемдік мәдениетпен байланыстыруға баса назар аударуға тырыстық.

Материалдар және әдіс-тәсілдер

Зерттеу нысанының бағытына байланысты ғылыми-теориялық аспект тұрғысынан Г. Л. Пермяков, В. М. Мокиенко, Ә. Қайдар, В. Мидер және т.б. ғалымдардың еңбектеріндегі негізгі тұжырымдар мен түйіндер басшылыққа алынды. Сонымен қатар әлемнің тілдік бейнесіндегі универсалияларды зерттеген шетелдік еңбектер (Дж. Марзлуфф, Т. Ангелл, П. Гржибек т.б.) ғылыми ізденісіміздің әдіснамалық базасы болып табылады. Ал зерттеу дереккөзі (эмпирикалық материал) ретінде «қарға қарғаның көзін шұқымайды» мақалының әлем тілдеріндегі нұсқасын ұсынатын лексикографиялық еңбектер талдауға түсті. Мақаланы әзірлеу барысында зерттеу тақырыбымыздың бағыт-бағдарына сәйкес салыстырмалы-тарихи, салыстырмалы-салғастырмалы, тарихи-салыстырмалы, сипаттама т.б. әдістер пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау

Адам жер бетінде пайда болғалы бері басқа да тіршілік иелерімен біте қайнасып табиғатпен біртұтас тіршілік етіп келеді. Адамзат тарихының алғашқы кезеңдерінен-ақ құстар мен жануарлар айрықша маңызға ие болғанын Ласкодағы үнгір қабырғаларына қашалған суреттер дәлелдейді. Адамзат қоғамының қалыптасуындағы ежелгі тас дәуірінде адамдар мен

табиғаттың қатынасын бейнелейтін 2000-нан астам иллюстрацияның ішінде қарғаның адамзат мәдениетіне әсер еткені туралы айқын дәлелдерді табуға болады. Әл-Фараби жануарды бақылап, тәжірибеден өткізуде және сезімдік қабылдауды, ой қорытындысын қажет етпейтін тәсілдерді тізімдеуде «Адам – жануардың бір түрі» екенін айтады [3, 113-б.]. Олай болса «Адам-Табиғат» қарым-қатынасында құстардың орны ерекше. Жаратылысында құстармен ұқсастықтарымен қоса айырмашылықтары да бар адам кейінгі дәуірлерде қарғаның мәдениетіне, оның экологиясына және эволюциясына қатты әсер етті. Қарғалар мен адамдар серіктестігінің таңқаларлық тәсілдерін жіті зерттей отырып, Дж. Марзлуфф олардың өзара әрекеттесуін «мәдени коэволюция» үдерісін көрсететінін дәлелдеп, *адам-қарға* динамикалық күрделі қарым-қатынастың жаңа үлгісін ұсынады. Қарғаның 100-ден астам иллюстрациясы енген зерттеуде адамдардың тарих бойы қарғалардың өміріне әсері және керісінше қарғалардың адам өмірін өзгерткен маңызды жолдары егжей-тегжейлі қарастырылып, авторлар «қарғаны тану – өзімізді тану» деп мәлімдейді. Ғылымдағы мәдени релятивизмді қалыптастырушы Ф. Боас белсенді ғұмырында Транс-тынық мұхиты аймағындағы халықтардың мәдени байланысын дәлелдеп, антропология ғылымын жаңа кезеңге көтерді. Ол мұрындық болған атақты этнографиялық-лингвистикалық Джесуп Солтүстік-Тынық мұхиты экспедициясы Арктикалық Азияны Беринг бұғазы арқылы Солтүстік Американың солтүстік-батысындағы халықтардың «мифологиясы мен фольклорындағы параллельдердің көптеп кездесуін» де жинақтады. Бұл параллельдердің бір бөлігі қарғамен байланысы болды. Бұл экспедиция нәтижелері ғылымның дамуына үлкен үлес қосқаны белгілі.

Қарғаның жылтыр қара түсі, қаркылдайтын даусы, ерекше мінез-құлқы, ақылдылығы мен еліктегіш қасиеті оны тылсым күштер мен өліммен байланыстырды. Бұл – бір. Екінші жағынан, қарғаның батылдығы, оның айқын айлакерлігі және құстар арасындағы қорқынышты күш пен үстемдігі адамзаттың алғашқы кезеңінде-ақ қызығушылық оятып, дами келе әлем мәдениетінде ізін қалдырды. «Қарға» орнитониміне қатысты паремологиялық дәстүр ежелгі киелі кітаптарда да кездеседі. Айталық, Сүлейменнің нақыл сөздерінде «Әкесін мазақ етіп, анасын менсінбеген Көзді қарғалар шоқыр аңғардағы әрі бүркіттің балапандары жеп қояр» деген жолдар кездеседі. Ал су басумен байланысты Нұх пайғамбармен байланысса, исламда қарға Алланың елшісі қызметінде көрінеді, Құранның бесінші «Мәида» сүресінің 31-і жолында: «Сонда Алла, оған туысының өлігін жасыруын көрсету үшін жіберген қарға жерді қаза бастағанда: «Өттең? Маған не болды? Туысының денесін көмген қарға құрлы бола алмадың ба?» деді де өкінушілерден болды». Дүние жүзіне кең таралған аңыздардың бірі жер бетін топан су басуы мен тіршілікті құтқаратын Нұх

пайғамбардың кемесі туралы аңыздарда да қарға образымен байланысты сюжеттер кездеседі. Бұл катаклизм туралы 1891 жылға дейінгі белгілі болған 80-нен астам аңыздардың 68-інің дереккөздері қасиетті кітаптармен байланысы жоқ, 13-і Азия, 4-і Еуропада, 5-і Африкада, 9-ы Австралия мен Океаниядан, 37-сі Жаңа Дүниеден, ал 16-сы Солтүстік, 5-уі Орталық, 14-і Оңтүстік Америка халықтарынан алынған. Осылардың ішінде Інжіл мен Вавилон нұсқаларында Нойдың құрғақ жер іздеуге қарғаны жіберетіні» туралы сюжеттерде қарға бейнесін жан-жақты қарастыруға болады. Қазақстан территориясындағы Қазығұрт тауымен байланысты аңыздар әлемдік зерттеулерге арқау болмағанмен, ел ішінде сақталған «Тақуа Жайық хан мен әлемдік топан су қаптауы» туралы аңызда Нұх пайғамбардың құрғақ жер іздеуге жіберілген қарғаның «өлексенің көзін шұқып отыруы» сияқты эпизоттардың кездеседі. Сонымен қатар көне қолжазбада мәтіндері көне Тибеттіктердің дүниетанымда найзағай, су тасқыны сияқты табиғи апаттардың және басқа да «бақытсыздықтардың белгілері мен жаңалықтарын жеткізуші» қарға болып табылады. Қарғаның өткір көздері мен табиғи дамыған инстинкті америкалық үндістердің аң аулауында қалыптасқан әдеттерінде әлі күнге дейін кездеседі. Шамандық танымда қарғаның қауырсындары шамандардың өздеріне ерекше «білім мен күш беретін» атрибуттық символдарында қолданылады. Көріп отырғанымыздай, қарға, біріншіден, Жаратушы мен адамды байланыстырушы күш, екінші жағынан, Жаратушының елшісі ретінде белгілер мен хабарларды таратушы, үшіншіден өліммен байланыстылығы, яғни өлексемен қоректенуі кез келген адамның көңіліне қорқыныш ұялататын құс ретінде қабылдауға болады. Еуропа тарихының орта ғасырлар кезеңінде қарғаны соғыс пен барлау мәселелеріне қатысты қолданылғаны белгілі.

Қазақ паремологиялық қорында құстарға қатысты мақалдардың ішінде қарға – ең белсенді қолданылатын орнитоним. Оның қанаттары арқылы аспанға ұшу қасиетіне адамзаттың қиялы ғана жететіндіктен мифологиялық ерекше таным-түсінікке ие болып, еркіндік символын қалыптастырды. Әлемнің табиғаттан тыс күштер әлеміне апаратын «Алланың елшісі» ретінде қарастырылды. Бұл делдалдық міндет адам тәжірибесінде құстарды тыс әлемнен ақпарат әкелетін «хабаршылар» деген танымға ие болды. Адам өлгеннен кейінгі сапарында да кездесетін құстар Мысырдан Сібірге, Солтүстік Еуропадан Солтүстік Америкаға дейінгі көптеген мифологияда дүниенің жаратылуымен байланыстырылған. Сонымен қатар құстардың символына олардың түстері мен өмір салты, сондай-ақ олардың жалпы болмысы (тұрқы) әсер етеді. Бұның жарқын мысалы – қарғалар. Олардың өлімді меңзейтін қара түстері, бақытсыз деп есептелетін, тіпті шырылдаған дыбыстары, ақырында осы топқа жататын

өлекселер, қарғалар мен қарғаларға деген құштарлықтары теріс бейнелердің және жағымсыз бейнелердің тасымалдаушыларына айналды. Қарғаның айрықша белгілерін жете тани келе, түркі дүниетанымында олардың қара түстері бақытсыздық деп өлімді меңзесе, ас талғамай, тіпті өлексемен де қоректенуі қорқыныш тудырып, қарлығып шығатын қарқылдаған жағымсыз даусы жайсыз хабарды тасымалдаушыларға айналдырды. Бұлардың бәрі дүниетанымда бейнеленіп, белгілі бір тілдік құрылымдар арқылы берілді. Зерттеу барысында «Бабалар сөзі» жинағының 65, 67, 68, 69, 70-томдары мен Ә. Қайдардың зерттеулерінен, Ж. Кейкиннің жинақтарынан «*қарға*» орнитонимі тірек болған 100-тан астам мақал кездестірдік. Соның ішінде 64-і – қайталанбайтындар, ал қалғаны – грамматикалық ерекшеліктері барлары немесе синониммен ауыстырылып айтылатындары. Яғни Г. Л. Пермяковтың логикалық-семантикалық классификациясы бойынша бір топты құрайтындар. Ал қазақ тілінде «біздің қолға да қарға тышар» дегеннен бастап 11 тұрақты тіркес және жалпы сөздік қорда жасы кіші баланы *қарғам*, *қарғатайым*; ару қызды *қарғашым*; ғашықтық халық әндерінде *қарғам-ау*, *қарғаш-ау* т.б. сияқты қосымша семантикаға ие ондаған бірлік кездеседі. Ә. Қайдар ауа райының 12 түрлі күйі қарғамен байланысты екенін, қарғаның түріне қатысты 11 атауды және басқа да 17 түрлі ұғымды талдайды. Тіршілікте адамдар мен қарғалардың топтанып өмір сүру салты сәйкес келіп, алғашында қоғамның зор қызығушылығын тудырғаны сөзсіз. Өмірінің әр сәтін паремиологиялық қор арқылы бейнелейтін қазақ «қарға тамырлы қазақпыз» деп туыстық, жекжаттық, ағайындық ілік-шатысы мол, тамыр-таныстығы күшті ФЕ-гін қарғамен байланыстырды. Сонымен қатар кең мағынада барлық қазақ бір-біріне бауыр, туыс, түп-тамыры мен аталары бір екенін білдіреді. Көшпелі өмірдің басты кепілі шексіз даланың иесі өзі екенін сезіну болса, сол шегарасы көрінбейтін сар даланы ат үстінде жүріп атамекені етіп, жолшыбай ұшырасқан адаммен туысындай шұрқырасып табысуы немесе кездескен ауылға өз үйіндей еркінсіп түсуі, адамды жатсынбай «бауыр тұту» сол салттың бұлжымас заңына, бұзылмас әдет-ғұрпына айналған. Мұндай әдет-ғұрыпсыз «байтақ даланы игеріп, тіршілік құру мүмкін емес» болғандықтан «қазақтың қарға тамырлы туыстық сезімі ұлттың этномәдени тұтастығын ғана емес, этносаяси тұтастығын сақтауға себепші болуы» да терең дүниетанымды да қалыптастырды. Қазақ мәдениетіндегі қарғаға қатысты 100-ден астам тілдік бірлік прагматикалық тұрғыдан сан алуан жағдайларда қолданылады. Солардың ішінде адамның таңдануы мен жек көруі сияқты аралас сезімдерін туғызатын әрі түрлі саяси жағдайда жиі қолданылатын халық арасында кеңінен танымал мақал – «қарға қарғаның көзін шұқымайды». Әртүрлі фонологиялық ерекшеліктермен туыс түркі тілдердің барлығында жуық кездеседі. Түрік мәдениетінде қарға

жақсылықты түсінбейтін адамның, өзімшілдіктің көрсеткіші ретінде алынған. Төрт сөзден тұратын жай сөйлемді мақалды екі жақты түсіндіруге болады: біріншісі – азғын адамдар тез ортақ тіл табысады және әрқашан ортақ мүддені сақтауда өзара келісе алады; екінші мағынасы – қоғамда әлеуметтік мәртебесі бойынша өз ұстанымын ұстанатын адамдар бір-бірімен ұрыспайды, бірақ бейтаныс адамға қарсы бірігетінін білдіреді. Дегенмен мақал достық қарым-қатынасқа қатысты қолданылмайды. Моңғолдарда қарғаға қатысты таным ерекше. Оның бірі «қарға жаңа туған балалардың көзін жұлып алады» деген түсініктің болуы және бұл дерек фольклорлық шығармаларда орын алады. Зерттеушілер оны Тибет дереккөздерімен байланыстырады. Сол сияқты көптеген халықтардың фольклорында жәбірленушінің «көзін қарғамен жұлу» мотиві ерекше назар аудартады. Бір қызығы, хакастардың дүниетанымындағы *қарға* мен *көз* лексемаларының семантикалық байланысы адамның кейбір жағымсыз қасиеттерін сипаттауға ауысады. Мәселен, ашкөз, өзіндік ұстанымы жоқ адамдар туралы «хухун харах» – «қарға көзі» делінеді. Хакастар мен алтайлықтар арасында кең тараған мифтерге сәйкес, қарға көзді жеуге тәуелділігіне байланысты демиургтың адамдарға олардың жанын жеткізу тапсырмасын орындай алмады, кінәсіздігі үшін жаза ретінде Құдай оған қара түс береді. Айта кету керек, медиатор қарғаның өлексенің көзін жеуі паремияларға арқау болуы кездейсоқ емес. Әлемдік философия мен мәдениетте көз және оның көру қабілеті барлық тіршілік иелерінің ажырамас бөлшегі ретінде қабылданған. Мифтерде жаңа өмірге қайта оралу, көбінесе, көздің ашылуымен байланысты сипатталады. Соқырлық ақырет өмірінің белгісі ретінде қарастырылады. Зағип адам бұл дүниеден бөтен әлемнің мәңгілік қараңғылығына батып кеткендей болды. Хакас дүниетанымында көз – өмірдің, жарықтың, оттың символы. Ол «харах ода» «көз оты» метафорасында көрініс тапса, қазақ дүниетанымында көз – өмірдің, жарық күннің символы. Мысалы, *көзін ашты*; *көз жұмды*, *көз тірісінде* т.б. Діни-мифологиялық қабылдауда қарғаның көзді шоқып, жеуі тіршілік иесін басқа әлемге апарумен байланысты болуы да мүмкін. Бұл жағдайда қарға басқа әлемге жол көрсетуші ретінде ғана емес, көбінесе ол өлімнің өзін де бейнелей алады. Жоғарыда айтылғандай, хакастар мен басқа Сібір түрікмендері қара қарғаны ажалдың хабаршысы деп түсініп, ауылда және сол үйдің үстінде көп айналса, жақын арада адам қайтыс болады деп түсінген. Қарғамен байланысты наным-сенімдерді әлем халықтарынан кездестіруге болады. Бұл Г. Л. Пермяковтың зерттеулерінде ең жиі кездесетін паремиологиялық минимум қатарын құрайды және логикалық-семантикалық классификацияда «бір-біріне ықыласты екі нәрселер» типіндегі «бір-біріне жақындар үнемі бірге болуға талпынатын бөлімінде қарастырылып, дүниетанымы бөлек тілдерде қарғаның орнына «сұңқар, сауысқан сияқты

құстар алмастыра алатынын» келтірген. Талданып отырған паремия тек осы модельге ғана емес, «қарға қарғаны жақсы көреді» сияқты ұғымдармен байланыстылығын, ал «Достық-тағдыр» кіші тобында «әртүрлі нәрселер, соның ішінде қарама-қарсы, бір-біріне жақын және үнемі бірге болуға ұмтылады; олардың біреуінің болуы екіншісінің болуы мүмкін» ұстанымы бойынша да топтастыруға болатынын айтады. Жалпы, мақал-мәтелдің жұмсалымы, оның локика-семантикалық кеңеюі және генетикалық әртүрлі паремиологиялық бірліктердің лексика-грамматикалық формаларының кездейсоқ қабаттасуы арасындағы айырмашылық өте күрделі этимологиялық мәселе екені анық. Сондықтан паремияларды классификациялауда осындай ерекшеліктер кездесіп отыруы да заңды. Арнайы зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей, туыс емес тілдердегі ұқсастықтардың негізгі «тілдік және фольклорлық функцияларының жалпылығында» жатса, ал белгілі бір тілдік белгілер арасындағы ұқсас қатынастар типтік өмірлік жағдайларының ауызша үлгілері болып табылады.

Орыс тілінің паремиографиясында аталған мақалдың 15 дереккөзде кездесетіні келтіріледі. Зерттеуші Е. Е. Жигарина «мақалдардың дамуы мен варианттылығы» туралы зерттеуіндегі нұсқаларды салыстыра келе, 6 нұсқасының қайталанбайтынына көз жеткіздік: *В своем гнезде и ворона кориуну глаза выключает; Ворон ворону глаз не выключает, а хотя выключает – не вытащит; Если ворон выклевал глаз ворону, в семье не без урода*. Сонымен қатар аталған мақал орыс тілінде XVII ғасырдағы жазба ескерткіштер сақталған. Сонымен, аталған мақалдың түпнұсқасын латын тілінен транскрипцияланса «*корникс корници нунквам конфодит окулумы*» болады. Салыстыра келе, мақалдың латын тілі нұсқасында жалғасы болмағанын түсінуге болады. Фольклортанушы В. И. Дальдің сөздігінде зерттеп отырған мақалдың «Бүрге бүргені жемейді» деген синонимдік қатары кездеседі. Бұл мақалдың еуропа тілдеріндегі жұмсалымын былайша келтіруге болады:

Орыс тілінде: *Ворон ворону глаз не выключает*

Неміс тілінде: *Ein Rabe hackt dem anderen kein Auge aus. Eine Krähe hackt der anderen kein Auge aus*

Көптеген Еуропа халықтарының мәдени қабылдауында лашын мен қарға соғыс, өлім, бас тарту, жоғалту, зұлымдық пен бақытсыздықтың символы іспеттес келеді. Мәселен, неміс тіліндегі «*Raben, wird er dir die Augen ausgraben*» мақалының мәні тіліміздегі «қарға өзінді өсіресің, ол

сенің көзінді өшіреді» деген мақалдың мағынасын танытады. Бұларды латын тіліндегі нұсқасымен салыстыра отырып, мақалдың латын тілі нұсқасында жалғасы болмағанын түсінуге болады. Деректерді байланыстыра отырып, мақалдың «толық нұсқасы бұрмаланған» деген қорытынды жасауға болады. Д. Г. Мальцева атап өткендей, «жануарлардың мінез-құлқының ерекшеліктері бастапқы бейнелер, идеялар және ауызша өрнектің жақын формаларын анықтайды, алайда мәдени-тілдік мәнмәтінге байланысты символды қабылдау ерекшеліктері әртүрлі болуы мүмкін.

Аталған мақалдың орыс, еуропа тілдерінде де кездесуі түркі және славян халықтары шығармашылығының символизміндегі семантикалық байланыстардың, типологиялық ұқсастықтардың болуын көрсетеді. Аталған тілдерде мақалдың жоғарыда талданғандай екі түсініктемесі бар: біріншісі – азғын адамдар ортақ тілді оңай табады және әрқашан ортақ мүддені сақтауда келісе алатыны, екіншісі – қоғамда әлеуметтік мәртебесі бойынша бір ұстанымдағы адамдар бір-бірімен ұрыспайды, бірақ бейтаныс адамға қарсы бірігеді. Жалпы «хайуанаттардың қылығын айту арқылы адам мінезіне ишара, тұспал жасау соншалықты әсерлі де мәнді» болғандықтан, бұл мақал әртүрлі мәдениетте ауызша дәстүрде қолданылған. Тілдің ауызша эволюциясында дамығандықтан, тарихи мәтіндердегі алғашқы қолданысына нақты сілтемелерді табу қиын болуы мүмкін. Алайда мақалдарды талдау, зерттеп, зерделеуді, соның ішінде «Қарғаның көзін қарға шұқымайды» паремиологиясын лингвистика, фольклортану және мәдениеттану саласында сараптау әртүрлі мәдениетке жататын мақал-мәтелдерді талдау, салыстыру және түсіндіру үшін зерттеушілердің назар ерекше аудартады. Белгілі бір мәтіндегі мақал-мәтелдердің дамуы, синонимдік қабаттарының пайда болуы, құрамының кеңеюі немесе тарылуы сияқты сан алуан процестердің себептері де әр қилы. Олар мақал-мәтелдердің эстетикалық және мәдени қасиеттерімен де, лингвистикалық шығармашылықты «қоздыратын» әлеуметтік жағдайлармен де анықталады. Сонымен ұлттық паремиялық қордың жандануы оның қоғамдағы дағдарыстарды бейнелеуімен тікелей байланысты болып шығады.

Сонымен, «қарға» орнотонимін бақылау барысында оларға қуатты тұмсық пен тырнақ өз түрлерін өлтіру үшін емес, «олжа іздеу үшін қажет» екендігі байқалады. Жыртқыштарда өліммен аяқталатын олжа үшін жекпе-жек сирек кездесетін ерекшелік болып табылады. Жекпе-жектің әдеттегі нәтижесі әлсіз қарсыласын бағындырады. Бұл – құстардың санын реттеу үшін қолданылатын табиғаттың қорғаныс механизмі. Қарғаларда ол былайша көрініс табады: жеңілген жеңімпазға бастың жоғары жағын беріп, өзі артқы жағына ауысады. Бұл құстарға деген сенімнің ең жоғары түрі болып

табылады. Осыдан «қарға қарғаның көзін шоқымайды» деген мақалдың мағынасы шығады.

Қорытынды

Халық шығармашылығында қолданылып, өңделіп, дамытылып, сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып келе жатқан халқымыздың мәдени мұрасының алтын мәйегі – мақал-мәтелдер бүкіл адамзаттың рухани мұрасымен ұштасады. Мақалдар қазақ халқының «асқан ақындық дарынының, оның сарқылмас даналығының айқын айғағы». «Қарға қарғаның көзін шұқымайды» мақалының тек түркілерде ғана емес, орыс, еуропа тілдерінде де кездесуін мәдениеттер тоғысындағы көптеген туыс/туыс емес халықтардың ататілдік (ностратикалық) негізінің ортақтығын таныта түсетіндей.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Қайдар, Ә.** Халық даналығы. – Алматы : Тоғанай Т, 2004. – 559 б.
- 2 Қазақтың мақал-мәтелдері / құраст. Ә. Тұрманжанов. – Алматы : Білім, 2004. – 272 б.
- 3 Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты. – Алма-Ата : Наука, 1987. – 496 с.
- 4 **Шайхуллин, Т. А.** Отражение арабского мировоззрения в пословицах и поговорках // Вестник Вятского государственного университета. – 2011. – Б. 79–82.
- 5 Сөз атасы: Мақал-мәтелдер мен қанатты сөздер / құраст. Ә. Құрышжанов. – Алматы : Жазушы, 1987. – 208 б.
- 6 **Кенжебаев, Б.** Білімпаз қайраткер. Дайындаған профессор Құлбек Ергөбек / Төреқұлов Н. Шығармаларының көп томдық жинағы. 3-том. – Алматы : «Ел-шежіре» ҚҚҚ, 2007. – 288 б.
- 7 **Жұмағұл, С. Б., Қамзабекұлы, Д., Кемеңгер, Қ. Р., Сағынадин, Г. С.** Қазақ мақал-мәтелдерінің алаш кезеңінде жариялануы (Ахмет Баржақсыұлы еңбегі негізінде) // Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Филология сериясы. – № 4(141). – 2022. – Б. 160–164.
- 8 **Мокиенко, В. М.** Современная паремиялогия (лингвистические аспекты) // Мир русского слова. – 2010. – №3. – С. 6–21.
- 9 **Mieder, W.** International Proverb Scholarship : An Annotated Bibliography. Supplement I (1800–1981). – New York & London : Garland, 1990 (3000 entries).
- 10 **Mieder, W.** International Proverb Scholarship : An Annotated Bibliography. Supplement II (1982–1991). – New York & London : Garland, 1993 (more than 1500 additional items).

11 **Mieder, W.** International Proverb Scholarship: An Annotated Bibliography. Supplement III (1990–2000). – New York; Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt/M.; Oxford-Wien, 2001.

References

- 1 **Kaidar, A.** Halyk danalyggy [Folk wisdom]. – Almaty : T. Toganay, 2004 – 559 P.
- 2 Kazaktyn makal-mateldery [Kazakh proverbs] / Comp. O. Turmanzhanov. – Almaty : Education, 2004. – 272 p.
- 3 Al-Farabi. Yestestvenno-nauchnyye traktaty [Historical and scientific treatises]. – Alma-Ata : Nauka, 1987. – 496 p.
- 4 **Shaikhullin, T. A.** Otrazheniye arabskogo mirovozzreniya v poslovitsah i pogovorkah [Reflection of the Arab worldview in proverbs and sayings] // Vestnik of the Vyatsk State University. – 2011. – P. 79–82.
- 5 Soz atasy : Makal-matelder men kanatty sozder [Grandfather of the word: Proverbs and catchphrases] / Comp. A. Kuryshzhanov. – Almaty : Writer, 1987. – 208 p.
- 6 **Kenzhebaev, B.** Bilimpaz kayratker [Intelligent person]. Prepared by professor Kulbek Ergobek / Torekulov N. Many-volumes collection of works. Volume 3. – Almaty : «El-shezhire 0187 KKK, 2007. – 288 p.
- 7 **Zhumagul, S. B., Kamzabekuly, D., Kemenger, K. R., Sagynadin, G. S.** Kazak makal-matelderinin alash kezeninde zhariyalanuy (Akhmet Barzhaksyuly yenbegi negizinde) [Publication of Kazakh proverbs during Alash times (on the basis of Akhmet Barzhaksyuly's works)] / L. N. Gumilev atyndagi YEYU Khabarshysy. The philology of the series. № 4(141), 2022. – P. 160–164.
- 8 **Mokienko, V. M.** Sovremennaya paremiologiya (lingvisticheskiye aspekty) [Modern paremiology (linguistic aspects)] // The World of the Russian word. 2010. No. 3. – P. 6–21.
- 9 **Mieder, W.** International Proverb Scholarship: An Annotated Bibliography. Supplement I (1800–1981). – New York & London : Garland, 1990 (3000 entries).
- 10 **Mieder, W.** International Proverb Scholarship: An Annotated Bibliography. Supplement II (1982–1991). – New York & London : Garland, 1993 (more than 1500 additional items).
- 11 **Mieder, W.** International Proverb Scholarship : An Annotated Bibliography. Supplement III (1990–2000). – New York; Bern; Berlin; Bruxelles; Frankfurt/M.; Oxford-Wien, 2001.

06.02.23 ж. баспаға түсті.

09.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*У. К. Исабекова¹, Г. К. Шахажанова¹, Ж. М. Коныратбаева²,
А. Х. Еримбетова³, А. С. Куанышев¹

¹Казахский национальный исследовательский
технический университет имени К. И. Сатпаева,
Республика Казахстан, г. Алматы;

²Евразийский национальный
университет имени Л.Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана;

³Университет Гази,
Турецкая Республика, г. Анкара.
Поступило в редакцию 06.02.23.
Поступило с исправлениями 09.01.24.
Принято в печать 25.02.24.

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОГО ФОНДА: КАЗАХСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ И МИРОВАЯ КУЛЬТУРА

Статья посвящена комплексному тюркологическому направлению и междисциплинарному изучению развития тюркского паремнологического фонда. В тюркских языках, в том числе в кыпчакской группе, в качестве концепта рассматривается использование орнитонима «ворон» в древнетюркских и среднетюркских письменных памятниках, природа которых еще не до конца раскрыта. Природа пословицы о вороне, смысловая классификация которой лежала в основе паремий, связывается с казахским мировоззрением и анализируется в рамках традиций просвещения. Одним из приоритетных направлений межъязыкового сопоставления и историко-этимологического анализа мировых, в том числе тюркских пословиц и поговорок, лингвистического исследования и лексикографо-графического толкования пословиц является их межъязыковое сопоставление и поиск первоисточника. Несмотря на все важные исследования, фундаментальных исследований сравнительного и историко-этимологического анализа тюркских пословиц не проводилось. Эта проблема встречается в трудах, изучавших славянские пословицы. Анализируются знаковое значение и функциональные аспекты данного явления. Мифико-ритуальный комплекс казахов исследуется на стыке мировой культуры. Цель статьи – охарактеризовать связь казахских пословиц с культурой мира путем анализа трансформации пословицы о вороне в паремнологическом фонде.

Ключевые слова: паремнологический фонд, комплексная тюркология, фольклор, фразеологическая единица, пословица, когнитивная семантика, орнитоним «ворон».

*U. K. Isabekova¹, G. K. Shakhazhanova¹, Zh. M. Konyratbayeva²,
A. Kh. Erimbetova³, A. S. Kuanyshiev¹

¹K. I. Satpayev Kazakh National
Research Technical University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;
²L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;

³Gazi University,
Republic of Turkey, Ankara.

Received 06.02.23.

Received in revised form 09.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

TRANSFORMATION OF THE PAREMIOLOGICAL FOUNDATION: KAZAKH PROVERBS AND WORLD CULTURE

The article is devoted to the complex Turkological direction and interdisciplinary study of the development of the Turkic paremiological fund. In the Turkic languages, including the Kypchak group, the use of the ornithonym «raven» as a concept is considered in the Old Turkic and Middle Turkic written monuments, the nature of which is not yet fully revealed. One of the priority directions of interlanguage comparison and historical and etymological analysis of world proverbs, including Turkic proverbs and sayings, linguistic research and lexicographic and graphic interpretation of proverbs is their interlanguage comparison and search for the primary source. Despite all the somewhat important research, no fundamental research, comparative and historical-etymological analysis of Turkic proverbs has been conducted. This problem is found in the works that studied Slavic proverbs. The nature of the raven proverb, the semantic classification of which was the basis of the paremi, is connected with the Kazakh worldview and analyzed within the framework of the Enlightenment traditions. The iconic meaning and functional aspects of this phenomenon are analyzed. Mythical and ritual complex of Kazakhs is investigated at the junction of world culture. The aim of the article: to characterize the connection of Kazakh proverbs with the culture of the world by analyzing the transformation of the raven proverb in the paremiological fund.

Keywords: paremiological fund, complex Turkology, folklore, phraseological unit, proverb, cognitive semantics, ornithonym «raven».

<https://doi.org/10.48081/SLAI8040>

***B. M. Kadyrova**

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: masalim70@mail.ru

RESEARCH OF COMPONENTS OF LINGUISTIC PERSONA

The scientific article is devoted to the differentiation of anthropocentric studies that contributed to the formation of the theory of linguistic persona within the framework of a new scientific paradigm in modern language. In linguistics, the relevance of the topic is manifested in the fact that the problem of studying the linguistic persona, the reality of which is an active form of cognition of existence, acquires an ever broader scientific consideration. The nature of the linguistic persona is a complex phenomenon, and its structure is as complex as that, obviously, it is not easy to define. There are many opinions on this issue.

The article provides an overview of theoretical studies in world and Kazakh linguistics concerning the theory of linguistic persona, and makes scientific conclusions based on the three-level structure of linguistic persona, classified according to the theory of Y. N. Karaulov as verbal-semantic, linguistic and pragmatic. It has been proved that external factors such as society, period, family, communication environment, educational institutions, places of culture, and mass media play a role in the formation and development of a linguistic persona, along with internal factors. The theory of «linguistic persona» is discussed by describing the theoretical reasoning and scientific views of researchers, as well as the degree of relevance and scientific significance.

Keywords: linguistic persona, social sign, internal factor, external factor, literary language

Introduction

The scope of the term linguistic persona is extensive. It is used not only in the framework of linguistics, but also in psychology, philosophy, linguistics, literary studies, the object of study of which is a person. Understanding the structure of personality, its picture of the world, and the national characteristics represented

in each person's speech can be achieved through the study of linguistic persona in its totality of features. The linguistic persona as a complex system requires study from the point of view of the humanities (anthropolinguistics). A problem concerning national identity and the people's worldview can be resolved by studying the language of a person who has made a major contribution to national literature and spiritual heritage, in line with the direction of modern humanities (anthropolinguistics).

Russian linguistics developed the principle and methodology of studying the anthropoactual paradigm, which arose from the concept of 'linguistic persona' and its definition. However, the problem of 'language and personality', which refers to the study of language's function and its connection to consumer personality, has existed at all stages of linguistics. Research on the social nature of language, the relationship between language and speech, personality and collective are the historical prerequisites for the emergence of this theory in European linguistics. (V. Humboldt, I. A. Baudouin de Courtenay, F. de Saussure, etc.).

Materials and Methods

In science, there was a surge in interest in linguistic persona during the past quarter of the last century, leading to a significant number of research papers on the subject. One of the main reasons for the increased interest in the study of linguistic persona in linguistics are changes in the act of speech and communication. In addition, there is widespread recognition by researchers of the inability to recognize the language itself, ignoring the person who is the creator of the language, the follower and the user. The attempt to understand the nature and being of «the speaking person» has its origins in the reasoning of V. Humboldt about «the spirit of the people», «the instinct of consciousness», I. A. Baudouin de Courtenay about «the language understanding», «the perception of the language by the people» and continues in the research of Y. N. Karaulov about «the linguistic personality». The article was based on theoretical conclusions in these studies and used such methods as descriptive, lexical-semantic and cognitive-conceptual analysis.

Results and discussion

V. V. Vinogradov's work «On Fictional Prose» was the first to use the term linguistic persona in linguistics. Since then, a number of scientific studies on the linguistic persona and its character, structure, general theory, and aspects of the linguistic persona have been constantly updated. According to him, the research was based on the linguistic personas of real-life people and the characters in the artwork. In linguistics, the problem of linguistic persona is reduced to the study of the specifics of age (the linguistic persona of the younger generation), gender (the linguistic persona of a woman and a man), profession, and other social characteristics. In Russian linguistics, the theory of linguistic persona is directly related to the name of Y. N. Karaulov. He created a three-level structure

of a linguistic persona with the help of a literary text. The three-level structure of linguistic persona based on the theory of Y. N. Karaulov:

- 1 Verbal-semantic level;
- 2 Linguo-cognitive level;
- 3 The pragmatic level [1, 118].

The verbal-semantic level is called the «zero level». At this level, the language persona must possess a common vocabulary and language background knowledge. For example, the meaning of the language techniques used in a work of fiction and the understanding of images created by the author are criteria that determine the zero level of reader perception. The lingua-vocative level includes a functional thesaurus of lingua-cultural units and conceptual systems. The pragmatic level is composed of goals and motives, which are considered the most important for the linguistic persona.

In the following years, Russian and Kazakh linguistics devoted a lot of research to the topic of linguistic persona. The problem of linguistic persona in Kazakh linguistics was considered in the research of Z. A. Abdullina «Linguistic Personas of Heroes of Children's Literature» (on the works of B. Zhubakpayev, M. Gumerov, M. Kabanbayev) (Almaty, 2008), S. S. Niyatova «Linguistic Personality of Mahambet (Almaty, 2007), F. B. Kozhakhmetova «Discursive Character of Linguistic Persona of Turmagambet Iztleuov» (Almaty, 2004), A. S. Isakova «Linguocultural Basis of Formation of Linguistic Persona of Kazakh Speaking Student-Philologist» (Almaty, 2010), G.A. Muratova «Linguistic Persona of Abay: Discursive Analysis and Conceptual System» (Almaty, 2009), F. Terekova «Linguistic Persona of K. K. Zhubanova» (Almaty).

In the research in Russian by N. I. Gainullina «The Linguistic Persona of Peter the Great. The Experience of Diachronic Description» (Almaty, 2002), T. E. Pshenina «Discursive Description of the Linguistic Persona of Catullus» (Almaty, 2000), O. F. Kucherenko «The Linguistic Persona of L. N. Tolstoy» (based on correspondence) (Karaganda, 2004) the linguistic personas of Peter the Great, Catullus, L. Tolstoy are considered. The theory of Y. N. Karaulova was used in almost all the studies mentioned above.

G. I. Bogin considers the model of linguistic persona depending on the types of text and adds two more levels to the three-level model of Y. N. Karaulov: emotional level (emoticon) - the ability of a person to show an evaluative attitude; motor-articulation level is the ability to represent voluminous information in speech, which is determined by the physical, emotional state of a person, gender, age, and social status [2].

In the work of V. I. Karasik «Linguistic Circle: Personality, Concept, Discourse» it is shown that the content of the linguistic persona consists of the following components – *value* (language forms a linguistic picture of the world

and the hierarchy of spiritual concepts that underlie the formation of the national character and are realized in language communication); *cultural* (knowledge of the facts of culture in the studied language means the level of knowledge of culture through language and the level of proficiency in the language within the culture. This, in turn, ensures intercultural communication and competence); *personal* (personality characteristic of each person) [3].

The opinion of I. G. Olshansky about the structure of the linguistic persona also coincides with this statement. These three components are identified and classified into three types according to their level of linguistic persona: national, social, and personal [4].

Y. N. Karaulov emphasizes the need for a comprehensive study of the linguistic persona from the point of view of linguistic-psychological, philosophical, and ideological outlook, national characteristics, social character, and historical and cultural features. Therefore, the component of the structure of a linguistic persona is divided into two types: invariant and variational.

Having studied the linguistic persona from the point of view of the ethnic aspect, E. S. Shoisoronova identifies five components of the structure of the linguistic persona:

- biological (gender and age);
- ethnic (national-cultural environment, national consciousness);
- social (place of birth, specialty, social status);
- psychological (mood and temperamental specificity of the linguistic persona during the construction of discourse);
- individual (idiolect – a variant of the language used by one person) [5, 40].

The structure of the linguistic persona in linguistics has been revealed through systematic research, with two components, stable and changeable, that are unique to the linguistic personality. Biological, genetic, psychological-physiological, and ethnocultural components of a linguistic personality can be attributed to permanent components; social, and personal components - to variable components.

External factors influence the formation and development of the linguistic persona along with internal factors. The user of a word is a representative of a certain social link. Everyday human activity, the specificity of word formation and verbal ethics are worthy of this social contact, and environment. The social characteristics of the users of language units belonging to the forms of language life are age (child, adult, elderly person), gender (female, male), place of residence (rural or urban), occupation, profession, place in the family (father, mother).

It is clear that any communicator will act and speak in accordance with his/her social characteristics. Summarizing the external social factors affecting the linguistic personality, we can refer to them as a society, period, family, communication environment, educational institutions, places of culture and mass

media in which the linguistic persona lives. Depending on social factors, the form of language existence is important in the use of a linguistic persona. This, in turn, affects the development of the linguistic persona.

Among the above-mentioned social characteristics, we can identify age (childhood, adult, old), gender (female, male) specificity, and such characteristics as flexibility, and predominance of temperament, as internal factors influencing the linguistic persona.

N. Uali's doctoral dissertation «Theoretical Foundations of Kazakh Culture of Words» analyzed the cultural and linguistic competence of the linguistic persona and pointed out that they are both the subject of the language and the subject of the word as the addressant and addressee. The traditional paradigm says that the word should be the core of culture, the central concept-language norm, and now, in the new paradigm, the basis of the culture of the word should be the language persona". In addition, he notes that language consumers have linguistic competence, communicative competence, and cultural competence. He notes that linguistic competence involves acquiring a linguistic persona that corresponds to cultural semantics and is significant in the perception of written and spoken words [6].

The researcher distinguishes the linguistic persona into four types, depending on the level of proficiency in the literary language:

1) a type that uses the literary language at the creative level. Elite linguistic personas;

2) a culturally typical average type is capable of observing oral and written standards of literary language, but can sometimes make errors in the codified norm. They are not able to distinguish between elements of spoken language and book language. This type prevails in numbers;

3) a linguistic and cultural type that utilizes mostly literary language while incorporating elements that are typical of everyday speech. In number, approximately after the average type;

4) communicators who speak plain language, continue to use careless elements and dialectics[6].

Personality plays an important role in socialisation and collaboration, and people are able to form accurate impressions of other's personality from face-to-face interaction. In this regard, we can refer to European studies of the psychological component of the linguistic persona.

Examining the major personality traits of *extraversion* (sociability), *neuroticism* (emotional stability), and **psychoticism** (tough-mindedness) western researchers made a conclusion that there are a number of observations that can be made. Firstly, there has not been a great deal of work in this area, and that which has been done tends to use incommensurable four approaches and is spread across different disciplines. Secondly, the majority of work has focused on speech. Thirdly, research has tended to focus on traits relating to *extraversion-introversion*, and to a lesser extent *neuroticism-stability*,

rather than others from the three-factor (*psychoticism*), or five-factor (conscientiousness, agreeableness, openness) models of personality. The main explanation of this appears to be the interdisciplinary nature of this research question, with it touching upon the fields of personality theorists, social psychologists of language, and also psycholinguists, and sociolinguists [7].

According to P. Eckman and M. O'Sullivan et al. from a personality perspective, language is regarded as not important, interesting, or not being high-enough level behaviour (indeed the relative value of verbal or non-verbal behaviour is not always apparent) [8]. Whereas from a social or linguistic perspective, other factors (e.g., social or situational) are seen as more important to language behaviour, with the debate surrounding the definition and stability of personality traits, and with greater interest relating more to the inference of perceived, rather than actual personality from speech. The incommensurability of approaches results from the different methodologies adopted by these disciplines, and indeed the variety of approaches available in each (e.g., personality theory and measurement, or level or type of linguistic analysis).

Speech is the most ubiquitous form of language, and includes paralinguistic features, such as pronunciation, intonation, or loudness, which can be seen to vary readily across individuals due to, for example, social or geographical reasons; similarly, *extraversion* is a highly salient personality trait [9] and therefore draws the focus of investigation, rather than, for example, *neuroticism*, which is equally central to major theories of personality, but is less salient [10].

K. Scherer investigated the speech of American extroverts and found that they were perceived to talk louder and with a more nasal voice [11]. As for English as a second language D. Busch noted that high extrovert speakers score lower for pronunciation [12].

The concept of personality is both interesting and important since it affects behavior, interaction, and interpersonal relationships.

Conclusion

The linguistic persona's shape can be influenced by social conditions, family, acquired upbringing, knowledge, and ability to create new models, as well as the use of linguistic diversity in speech. Based on these factors, a linguistic persona is a person who manifests social, psychological, and ethical components through word creation.

Features of the linguistic persona:

- 1) a person who can speak his/her own or any other language fluently and correctly;
- 2) a person who has his/her own interests and skills and adapted to social life;
- 3) a person who uses literary language at a creative level and is able to show his/her own creativity in the course of the activity.

Being a well-known linguistic figure in the country can be achieved when a person profoundly masters the richness of speech and oratory. Reason and memory, outlook and life experience, and the ability to express oneself in a cultural environment are all aspects of personality, which is the external side of the linguistic persona; another

aspect (the internal side of the linguistic persona) includes feelings and emotions underlying various situations. These aspects have different expressions in the speech of the individual and affect the development of the linguistic persona.

References

- 1 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность [Текст]. – М. : Наука, 1987. – 263 с.
- 2 **Богин, Г. И.** Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов : Автореф. дис. док. филол. наук [Текст]. – Ленинград, 1984. – 254 с.
- 3 **Карасик, В. И.** Языковой круг : личность, концепты, дискурс [Текст]. – М., 2004. – 477 с.
- 4 **Ольшанский, И. Г.** Язык и языковая личность в условиях современного социального контекста // Круглый стол РГСУ. Ученые записки [Текст]. – М., 2004. №1.
- 5 **Шойсоронова, Е. С.** Языковая личность : этнический аспект : Автореф. канд. филол. наук [Текст]. – Улан-Удэ, 2006. – 190 с.
- 6 **Уәли, Н.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. док. автореф. [Мәтін]. – Алматы, 2007. – 60 б.
- 7 **Furnham, A.** Language and personality. In Giles, H. and Robinson, W., editors, Handbook of Language and Social Psychology. – Chichester : Wiley, 1990. – p. 73–95. [Electronic Resource]. – URL: https://doi.org/archive.org/details/handbookoflangua0000unse_f8e0 (Accessed: 09.09 2023)
- 8 **Eckman, P., Friesen, K., O'Sullivan, M., and Scherer, K.** Relative importance of face, body, and speech in judgments of personality and affect [Text]. // Journal of Personality and Social Psychology, 1980. – P. 270–277.
- 9 **Funder, D. C.** On the accuracy of personality judgment : A realistic approach [Text]. – Psychological Review, 1995. – P. 652–670.
- 10 **Lippa, R. and Dietz, K.** The relations of gender, personality, and intelligence to judges' accuracy in judging strangers' personality from brief video segments [Text]. // Journal of Nonverbal Behavior, 2000. – P. 25–43.
- 11 **Scherer, K. R.** Inference rules in personality attribution from voice quality : The loud voice of extraversion [Text]. // European Journal of Social Psychology, 1978. – P. 467–487.
- 12 **Busch, D.** Introversion-Extraversion and the EFL proficiency of Japanese students. – Language Learning, 1982. – P. 109–132. [Electronic Resource]. – URL: https://doi.org/www.academia.edu/78156474/A_Critical_Examination_of_Introversion_Extraversion_and_the_EFL_Proficiency_of_Japanese_Students_by_Busch_1982 (Accessed: 15. 09. 2023)

References

- 1 **Karaulov, Yu. N.** Russkij yazy`k i yazy`kovaya lichnost` [Russian language and language personality] [Text]. – Moscow : Nauka, 1987. – 263 p.
- 2 **Bogin, G. I.** Model` yazy`kovoju lichnosti v ee otnoshenii k raznovidnostyam tekstov. Avtoref. dis. dok. filol.nauk [The model of the linguistic personality in its relation to the varieties of texts. Abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Philological Sciences] [Text]. – Leningrad, 1984. – 253 p.
- 3 **Karasik, V. I.** Yazy`kovoju krug: lichnost`, koncepty`, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse] [Text]. – Moscow, 2004. – 477 p.
- 4 **Ol'shanskij, I. G.** Yazy`k i yazy`kovaya lichnost` v usloviyax sovremennogo social'nogo konteksta//Kruglyj stol RGSU. Ucheny'e zapiski. [Language and linguistic personality in the conditions of the modern social context// Round table in RGSU. Scientific notes] [Text]. – Moscow, 2004. – № 1.
- 5 **Shojsonorova, E. S.** Yazy`kovaya lichnost` : e`tnicheskiy aspekt. Avtoref. kand. filol. nauk. [Linguistic personality: ethnic aspect. Abstract of the dissertation for the degree of the Candidate of Philological Sciences] [Text]. – Ulan-Ude`, 2006. – 190 p.
- 6 **Uәli, N.** Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. док. автореф. [Theoretical foundations of Kazakh speech culture. Abstract of the dissertation for the degree of the Doctor of Philological Sciences] [Text]. – Almaty`, 2007. – 60 p.
- 7 **Furnham, A.** Language and personality. In Giles, H. and Robinson, W., editors, Handbook of Language and Social Psychology. – Chichester : Wiley, 1990. – P. 73–95. [Electronic Resource]. – URL: https://doi.org/archive.org/details/handbookoflangua0000unse_f8e0 (Accessed: 09.09 2023).
- 8 **Eckman, P., Friesen, K., O'Sullivan, M., and Scherer, K.** Relative importance of face, body, and speech in judgements of personality and affect. [Text]. – Journal of Personality and Social Psychology, 1980. – P. 270–277.
- 9 **Funder, D. C.** On the accuracy of personality judgment: A realistic approach [Text]. – Psychological Review, 1995. – P. 652–670.
- 10 **Lippa, R. and Dietz, K.** The relations of gender, personality, and intelligence to judges' accuracy in judging strangers' personality from brief video segments [Text] // Journal of Nonverbal Behavior, 2000. – P. 25–43.
- 11 **Scherer, K. R.** Inference rules in personality attribution from voice quality: The loud voice of extraversion [Text]. – European Journal of Social Psychology, 1978. – P. 467–487.
- 12 **Busch, D.** Introversion-Extraversion and the EFL proficiency of Japanese students. – Language Learning, 1982. – P. 109–132. [Electronic Resource]. – URL: https://doi.org/www.academia.edu/78156474/A_Critical_Examination_of_Introversion_Extraversion_and_the_EFL_Proficiency_of_Japanese_Students_by_Busch_1982

Received 29.07.23.

Received in revised form 05.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

*Б. М. Кадырова

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

29.07.23 ж. баспаға түсті.

05.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ТІЛДІК ТҮЛҒА КОМПОНЕНТТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ғылыми мақала қазіргі тілтанымда жаңа ғылыми парадигма аясындағы тілдік тұлға теориясын қалыптастыруға ықпал еткен антропоцентристік бағыттағы зерттеулерді саралауға арналған. Лингвистикада шындық болмысты танудың белсенді формасы болып табылатын тілдік тұлғаны зерттеу проблемасының бой көтеріп, ғылыми түрде кең қарастырыла бастауы тақырыптың өзектілігін танытады. Тілдік тұлға табиғаты күрделі құбылыс, оның құрылымы да сондай күрделі, сондықтан оны анықтау оңайға түспейтіні анық. Бұл жөнінде қалыптасқан пікірлер де көп.

Мақалада тілдік тұлға теориясына қатысты әлемдік және қазақ тіл біліміндегі теориялық зерттеулерге шолу жасалып, Ю. Н. Карауловтың теориясы бойынша тілдік тұлғаның вербалды-семантикалық, лингво-когнитивтік, прагматикалық деп жіктелетін үш деңгейлік құрылымы негізінде ғылыми тұжырымдар жасалады. Тілдік тұлғаның қалыптасып, дамуына ішкі факторлармен қатар сыртқы факторлар (тілдік тұлға өзі өмір сүріп отырған қоғам, кезең, отбасы, қарым-қатынас ортасы, оқу орындары, мәдениет орындары мен бұқаралық ақпарат құралдары) әсер етіп, тілдік тұлғаның дамуына әсер ететіндігі дәлелденеді. «Тілдік тұлға» теориясына қатысты зерттеушілердің теориялық ой-тұжырымдары мен ғылыми көзқарастары сипатталып, өзектілік дәрежесі, ғылыми маңыздылығы сараланады.

Кілтті сөздер: тілдік тұлға, әлеуметтік белгі, ішкі фактор, сыртқы фактор, әдеби тіл.

*Б. М. Кадырова

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 29.07.23.

Поступило с исправлениями 05.01.24.

Принято в печать 25.02.24.

ИССЛЕДОВАНИЕ КОМПОНЕНТОВ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Научная статья посвящена дифференциации антропоцентрических исследований, которые способствовали формированию теории языковой личности в рамках новой научной парадигмы в современном языке. В лингвистике актуальность темы проявляется в том, что проблема изучения языковой личности, реальность которой является активной формой познания бытия, приобретает все более широкое научное рассмотрение. Природа языковой личности – сложное явление, и ее структура настолько сложна, что, очевидно, ее тяжело определить. Существует много мнений по этому вопросу.

В статье представлен обзор теоретических исследований в мировой и казахстанской лингвистике, касающихся теории языковой личности, и сделаны научные выводы, основанные на трехуровневой структуре языковой личности, классифицируемой в соответствии с теорией Ю. Н. Караулова как вербально-семантическая, лингвистическая и прагматическая. Было доказано, что внешние факторы, такие как общество, период, семья, коммуникативная среда, образовательные учреждения, места культуры и средства массовой информации, играют определенную роль в формировании и развитии языковой личности наряду с внутренними факторами. Теория «языковой личности» обсуждается путем описания теоретических рассуждений и научных взглядов исследователей, а также степени актуальности и научной значимости.

Ключевые слова: языковая личность, социальный знак, внутренний фактор, внешний фактор, литературный язык.

<https://doi.org/10.48081/WCAW4324>

***B. E. Kildibekova¹, K. K. Karimova², G. A. Krivenko³,
D. S. Adilbaeva³**

¹Margulan University, Republic of Kazakhstan,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

²Abay Khan University of International Relations
and World Languages, Republic of Kazakhstan, Almaty;

³Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: bibigulerkenovna@mail.ru

STATUS ROLES OF PARTICIPANTS IN RELIGIOUS MEDIA DISCOURSE IN KAZAKHSTAN

This article presents the results of the research on determining the status roles of participants leading discursive practices in contemporary Russian-language religious media discourse in Kazakhstan. In order to achieve the goal of the study, which is defined as a description of the characteristic features that allow us to identify the status roles manifested in the religious Russian-language media discourse of Kazakhstan, a number of important tasks are solved. Among them, a special place is occupied by the application of the dialing method of discourse analysis, which allowed us to develop an algorithm for analyzing a discursive situation. Along with this, the characteristics of religious media discourse as a type of institutional discourse are described on the example of the world religion «Islam». It is noted that the subject matter of the analyzed materials reflects the religious situation in society. Based on this, a constant interest in conducting religious discursive practices is traced. Thus, the religious theme of communication is topical and increasingly becomes a subject of discussion in society. The conclusion is made about the presence in the personological space of the blogosphere of at least six types of linguistic personality of the author, systematically interconnected with the realized communicative intentions. Prospects for the development of the selected topic are presented in a wider coverage of various practices of Russian-language religious discourse of Kazakhstan by attracting new methods of analyzing discursive practices within the framework of religious media discourse of Kazakhstan.

Keywords: religious discourse, discursive personality, blogosphere, transformation, peripheral zone of discourse, nuclear zone of discourse, linguopersonology, discursive practices.

Introduction

Religious discourse has been chosen as the subject area of the present study because this sphere of speech communication is insufficiently studied, while such studies have an important interdisciplinary significance. Language and communication reflect important processes taking place in society, therefore, the study of traits that contribute to the manifestation of linguistic personality through the texts created by it is an urgent task and will make it possible to reflect linguistic and social processes.

The aim of the study is to substantiate the personal conditionality of the formation of Russian-language religious media discourse of Kazakhstan on the basis of analyzing the lexical material used by different types of linguistic personality - participants of religious discourse.

Materials and methods

The material of the study was the texts of blogs of Kazakhstani Russian-speaking authors, posted in open access on the blog platforms Facebook (hereinafter - Fb), tengrinenews.kz (hereinafter - Tg.kz), total.kz (hereinafter - T.kz), vse.kz (hereinafter - Vs.kz), yvision.kz (hereinafter - Yv.kz), forbes.kz (hereinafter - For.kz), time.kz (hereinafter - Tm.kz), today.kz (hereinafter - Td.kz), rezonans.kz (hereinafter - rz.kz).

Methodologically important for the present study within the framework of language personality research is the dialing method [1, p. 187], generally corresponding to the ideas of the system approach [2, p. 950] to the study of language personality manifestations. Within the framework of this method, we present an algorithm for analyzing a discourse situation, which includes nine steps that can be used to carry out a comprehensive analysis of a speech situation (the description of the steps is further commented on in accordance with the objectives of our study).

The first step involves describing the situation of communication; the second step – establishing the type of discourse (in our opinion, the most acceptable way is to determine the type of discourse by lexical markers); the third step – establishing the structure of discourse (it is necessary to determine the themes within the text, which the author builds; they are established by the content of semantic components of the text); the fourth step – identifying the role of communicators at the moment of transition of the discursive course and the initiative of communication: who is the initiator, who is the leader and who is the slave, i.e. the role statuses of the

participants of communication, the role of the communicators, the role of the author, the role of the author, and the role of the author.

Results and discussion

Many studies of the beginning of the 21st century show interest in the discursive nature of language [3] and in the sphere of realization of religious discourse and discursive practices in it. In particular, a scientific opinion has been formed that religion acquires a social existence [4]. Along with this, the process of active involvement of communication participants in religious discourse is described [5].

In general, researchers agree that the modern existence of religious discourse in society leads to the fact that the main genres of religious communication, which constitute its core (prayer, confession, sermon), and «near-core» religious texts (statutes, statuses, messages, proclamations) are supplemented by peripheral genres, situations and formats of non-ritualized religious discourse, which can combine the features of mass-media, pedagogical, political, journalistic, medical, everyday, etc. discourse. etc. discourses.

According to S. V. Olenev, «in religious discourse, ritual is brought to its highest level, elevated to the absolute, being the basis, the base for religious communication» [6, p. 45].

In contemporary Kazakhstan, the main genres of religious communication belonging to the nuclear sphere and experiencing the least influence of secular life are genres of expression of individual faith: prayer, confession, sermon, dua, azan, namaz, uagyz. In the near-nuclear sphere, institutional texts of religious organizations are included, such as charters, statutes, messages, appeals, etc.

To determine the conventional boundaries of religious discourse, it is necessary to establish its attributes. They include: intensionality, agonality, role positions, addressability, argumentation, an appeal to the model, «the presumption of the subject's sincerity in discourse practice».

It is well-known that intentionalism is an immanent orientation to the object or immanent subjectivity of consciousness without regard to whether the object is real or only imaginary, a fundamental property of experience to be «consciousness about...». Such a component as agonality very often underlies the oppositions «one's own – another's», «we – they», «iman bar – kafir» (having faith – infidel), because agonality means competition, competitiveness, which is manifested in the verbal struggle for the assertion of one's point of view as correct, true. The unity in faith occurs through religious identification of the participants of religious discourse, in which the significance of the opposition «one's own / another's» is clearly traced.

The next characteristic feature of religious discourse is edification. The edifying, instructive character of communicative relations of the participants

of communication is conditioned by the intentions of the leader (preacher) to introduce, persuade, involve and control the slave, in whose consciousness the attitudes based on value motivational stereotypes are introduced.

The following component of religious discourse is the role positions of its participants. The role positions of the participants of religious discourse (clergy – parishioners / flock) are characterized by an inherent inequality, which is based on the full acceptance of the position of the preacher of faith, who possesses knowledge.

The primary role is that of an agent of religious discourse. The agents are usually preachers of faith who possess knowledge of the faith. The performance of rituals is the prerogative of the clergyman. Each such religious event is accompanied by the recitation of an edifying prayer – uagyz. Each such prayer contains appeals to unity in faith, observance of religious canons. The novices are in the position of unconditionally accepting the words of the speakers, who know the content of the main book – the Koran. During uagyz (conversations on religious topics) it is allowed to ask questions, but it is unacceptable to argue with the clergyman. Thus, the position of the preacher of faith, the clergyman, is always higher.

If to consider the relations between representatives of the same faith, then, in Islam, as a rule, faith unites, the canons of Islam call to support fellow believers. Commonly accepted expressions when addressing in the Kazakh language are only by name and in the Russian translation, the addresses «brother» and «sister» are added.

The next component inherent in religious discourse is argumentation. Sacred texts act as the main source of arguments asserting the truth of faith. S. V. Olenev notes: «The spectrum of religious argumentation ranges from arguments to tradition and authority to fascinated and agonal influence. <...> One of the common argumentative and rhetorical devices used in religious discourse is the appeal to authority. <...> The sacred Text in this respect has absolute authority» [7, p. 14].

The next mechanism is categorization. In particular, it is noted: «The main task of categorization as a cognitive operation of religious discourse is to divide the subject area into meaningful «segments», the opposition of which has a certain meaning for the realization of the tasks of religious discourse. <...> religion is characterized by the allocation of the categories of «own» and «strangers»: «own» traditionally includes representatives of the shared confession, religion or all believers, while «strangers» include representatives of another confession, religion or non-believers» [Ibid., 15]. In Islam, «kafir» – non-believers – act as strangers.

The researcher concludes that «on the basis of categorization, analogy procedures are built» [Ibid: 16] and «the application of comparison and evaluation procedures» is carried out [Ibid: 19] and the «application of procedures of

comparison and evaluation» is carried out. In particular, in Islam the believer's behavior is evaluated through his actions – belief in Allah, reading fivefold namaz, observing fasting, supporting the poor, making Hajj.

Turning to the description of the next mechanism – interpretation, S. V. Olenov defines: «A typical feature of religious discourse is rather strict prescriptions for the organization of the communicative aspect of interpretation: interpretation of both everyday situations and sacred text seems to be a privileged occupation of addressees (clergymen)» [Ibid: 20]

Thus, the leading intension of religious discourse is unity in faith. In the framework of this study, one of the world religions – Islam – is considered as the main one. Islam was founded in Arabia in the 7th century by Muhammad. Islam was formed under the significant influence of Christianity and Judaism. The main doctrines are worship of one god – Almighty God-Allah and honoring Muhammad as a prophet – the messenger of Allah. Muslims believe in the immortality of the soul and the afterlife» [8]. So, the leading intention of Islam is the unity on the path of serving the image, which is designated as Allah (the Highest).

The faith of a modern Kazakhstani Muslim is an integral part of the culture of the people, which is reflected in traditional rituals, which, in turn, become the subject of criticism of Islamic fundamentalists. Thus, there are disputes about the rituals of burying the dead, organizing meals, etc. For example, a menu was approved in Pavlodar region in order to solve the issue of «forming a culture of memorial events in accordance with fatwas (legal positions) of the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan. <...> Imams called to hold memorials for the deceased, anniversary and forty days in modesty» [9].

In religious discursive practice the status roles are clearly defined, which are determined by the level of knowledge of the doctrine of faith and the degree of readiness to talk about God. In this, religious discourse is akin to didactic discourse. The highest position is occupied by the personality of a mentor who is able to appeal to the model, use «the mechanism of actualization of value-normative and dogmatic foundations of religion, <...> means of control and regulation of compliance of actions and thoughts of an individual with the established religious standards» [7, p. 21].

It should be noted that researchers increasingly point out that «the genre system of religious discourse should be examined in an integrated approach due to the formed functional varieties within the discourse» [10].

In the framework of this study, we can observe that the process of communication in the media sphere has been organized both in accordance with a regulated scenario and as well as taking into consideration the communicative intention of the author of the text.

The realization of communicative intentions of authors depends on the goals of information presentation and is subordinated to the genres within which the author creates his information product. In the process of such speech generation, the author's personality is fully manifested. Even within the regulated information space of mass media, a native speaker shows his/her individuality as an author of a text, but in blogs it manifests itself more vividly.

Thus, the media sphere, being a part of culture, reflects all the processes taking place in the society, and the realization of discursive practices that are part of the field of religious discourse is observed in it. In contrast to the official press, the blogosphere is represented by situations of communication, in which the personality of the communicator manifests itself more freely.

As the result of the research the following status roles of authors had been found:

1 The author of the blog is a preacher of a certain faith. For example, Koblanbek Kozhin touches upon the topic of success in his Facebook blog. The author uses a traditional phrase that defines him as an adherent of Islam: «In the name of Allah, the Most Merciful and the Most Gracious!» The blogger's text features a large number of excerpts from the Quran, framed as quotations: «Whoever is removed from the Fire and brought into Paradise will find success, and earthly life is but the enjoyment of seduction» (surah «al Imran», «The Family of Imran», ayat 185); «Wealth and sons are the ornaments of worldly life...» (Surah al-Kahf, «The Cave», ayat 46).

2 The author of the blog is the opposite of the first type – an atheist. As an example, let's consider the author's blog with the following address: Dear my believing friends (Fb. Aigerim Bolat (hereinafter AB), 23.06.2016). Her phrases: «There has always existed a Shaitanchik in me; I understand that in paradise it will be good, but there are more of my acquaintances in hell» indicate non-recognition of the dogmas of faith, a sharp denial of the views of believers is expressed, atheistic views are traced in the author's speech.

3 The author of the blog is a representative of Kazakhstan's intelligentsia, a movie critic. The topic of the blog is «Apostle of Apostles and 12 PR of Christ» (T.kz. Karim Kadyrbayev (hereinafter – KK), 04.06.2018). The blog is a critical review of the movie «Mary Magdalene» by Garth Davis. The movie is based on a biblical plot; accordingly, the author's blog contains a sufficient number of precedent names: Mary Magdalene, Jesus Christ, Peter, Paul, Judas, Matthew. Further in the text, each character is characterized, formed, in the blogger's opinion, after watching the director's version based on the biblical theme.

4 The author of the blog is a person who travels to sacred places in Kazakhstan. As an example, consider the cycle of materials by blogger Yakov Fedorov (hereinafter – YF). Sultan Mosque (Fb. YAF, 13.10.2018), Isabek Ishan (Fb.

YAF, 12.08.2018), Mausoleums of Yeset-batyr Kokiula and Botagoz (Fb. YAF, 25.09.2018). The author's blogs use a large number of precedent names widely known among followers of Islam, many of them are names of saints revered in Kazakhstan and many Central Asian states: Kenty-Baba (Fb. JF, 13.10.2018), Kaaba (Fb. JF, 13.10.2018), Bogenbai-batyr (Fb. JF, 25.09.2018), Tseren-Donduk (Ibid.), Kyz-auliye (Ibid.), Koka-batyr (Ibid.).

5 The author of a blog that raises an acute social problem of the society within the framework of religious discourse. Let us consider this on the example of Arman Shuraev's blog (hereinafter ASH): Where did the Salafis come from? (Yv.kz.ASH, 05.09.2016). They walk around with guns (a reference to the events in Taraz, Aktobe); we have built over the years two thousand large and small mosques, but have not breathed faith into them; there is not a single Mufti with a core; the system of the Muftiyat, as well as our society itself, is infected with CORRUPTION, BRIBERY AND LEGALIZED EXTORTION; It is necessary to go to the mosque, to persuade, to bring and take away, to plant a bargaining chip, to put a bag with meat and all sorts of cuts, to put money in his pocket; it is already some kind of ritual, which has nothing to do with Islam.

6 Ironical author. As an example, consider a blog about Lev Gumilev – author Aidos Sarym, (hereinafter – AS) (Fb. AS, 23.12.2018). The blog's lead contains an ironic beginning in the form of a phrase: Interesting evolution of religious views in a man. Gumilev delved into militant anti-Semitism; His idea-fix was the re-baptizing of Jews (mostly Jewish women he knew; He became fascinated with the heresy of Marcion; the only Christian movement with an extreme degree of anti-Semitism; Marcion denied the continuity of the Old and New Testaments. He edited the Gospel of Luke – removing all the Old Testament motifs. And he declared the remaining three Gospels to be a Jewish forgery. Gumilev considered Yahweh and Allah as fiery demons; for Russians, besides Nestorianism, Mithraism is also well suited. The author of the blog does not impose his opinion, but tries to impress the visitors.

Conclusion

Thus, the personological space of the blogosphere is more diverse; it realizes at least six status roles of the author, systematically interrelated with communicative intentions: (1) a preacher of faith, whose goal is to engage, agitate, engage, persuade; (2) an explicit atheist, aimed at demonstrating a disdainful attitude towards representatives of any denomination; (3) a neutral author, whose goal is to express his/her own opinion and demonstrate competence in the topic of the message; (4) an author of travel notes on sacred places, whose intention is related to discreet involvement in a religious topic; (5) a blog author who raises an acute social problem within the framework of religious discourse; (6) an ironic

author who realizes the intention to please readers and give them the impression of a witty person.

References

- 1 **Оленев, С. В.** Прецедентные феномены как инструмент трансформации сознания участников религиозно-идеологического дискурса в сети Интернет / С. В. Оленев, Б. Е. Кильдибекова // Казанская наука. – 2019. – № 12. – С. 186–189.
- 2 **Olenev, S. V.** Formation of the language identity of a blogger / S. V. Olenev, B. E. Kildibekova, Z. K. Kurmanova, T. M. Kravtsova // Opción. – 2019 c. – Año 35, Especial №23. – P. 948–965. [Electronic resource]. – <https://doi.org/produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30090>
- 3 **Ван Дейк, Т. А.** К определению дискурса (1998) [Электронный ресурс] / Т. А. Ван Дейк – Режим доступа: <http://doi.org/www.nsu.ru/psych/internet/bits/vandijk2.html>. (Дата обращения 23.11.2021 г.).
- 4 **Лаерманс Р. и Вершреген Г.** «Покойный Никлас Луман» о религии: обзор // Социальный компас. 2001. – 48 (1). – 7–20. – <https://doi.org/10.1177/003776801048001002> (Дата обращения 20.04.2022 г.).
- 5 **Araeva, L. A. & Katyshev, P. A. & Osadchiy, M. A. & Olenev, S. V.** Recontextualization of the religious term 'ziyarat' critical discourse study. European Journal of Science and Theology. – 2018. – 14. – P. 137–147.
- 6 **Оленев, С. В.** Функционирование прецедентных феноменов в современном русскоязычном религиозном дискурсе Казахстана (на материале публикаций газеты «Звезда Прииртышья») / С. В. Оленев, Б. Е. Кильдибекова // Международный аспирантский вестник. Русский язык за рубежом. – 2019. – № 4. – С. 43–49.
- 7 **Шашков, И. А.** Российский социально-гуманитарный журнал. 2019;(1):138-148. <https://doi.org/10.18384/2224-0209-2019-1-944> Религиозный интернет-дискурс: социолингвистический аспект. – <https://doi.org/10.18384/2224-0209-2019-1-944>
- 8 Платформа мусульман Казахстана. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://doi.org/azan.kz/durus/view/platforma-musulman-kazahstana-4-Islam-i-etnosyi-3624> (Дата обращения 22.04.2022 г.).
- 9 **Гагарин, А.** Имамы Павлодарской области призвали верующих отказаться от расточительства // МИА «КАЗИНФОРМ» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://doi.org/www.inform.kz/ru/imamy-pavlodarskoy-oblasti-prizvali-veruyuschih-otkazat-sya-ot-rastochitelstva-a3004617/amp> (Дата обращения 15.02.2022 г.).
- 10 **Анисимова, Е. Е.** Об аспектах изучения религиозного дискурса в отечественной лингвистике // Вестник Московского государственного

лингвистического университета. Гуманитарные науки. 2021. №9 (851). [Электронный ресурс]. – Режим доступа <https://doi.org/cyberleninka.ru/article/n/ob-aspektah-izucheniya-religioznogo-diskursa-v-otechestvennoy-lingvistike> (дата обращения: 07.10.2023).

References

1 **Olenev, S. V.** Precedentnye fenomeny kak instrument transformatsii soznaniya uchastnikov religiozno-ideologicheskogo diskursa v seti Internet [The precedent phenomena as a tool of consciousness transformation of the religious and ideological discourse participants on the Internet] / S. V. Olenev, B. E. Kildibekova // Kazanskaya nauka. – 2019. – № 12. – P. 186–189.

2 **Olenev, S. V.** Formation of the language identity of a blogger / S. V. Olenev, B. E. Kildibekova, Z. K. Kurmanova, T. M. Kravtsova // Option. – 2019 c. – Año 35, Especial №23. – P. 948–965. [Electronic resource]. – <https://doi.org/produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/30090>

3 **Van Dejk, T. A.** K opredeleniyu diskursa. – [To the definition of discourse] / T. A. Van Dejk – 1998. [Electronic resource]. – Access mode: <http://doi.org/www.nsu.ru/psych/internet/bits/vandijk2.html>. (Access date 23.11.2021).

4 **Laermans R. i Vershregen G.** «Pokojnyj Niklas Luman» o religii [«The late Niklas Luhmann» on religion: a review. A social compass]: 48 (1), 7–20. [Electronic resource]. – 2001. – Rezhim dostupa: <https://doi.org/10.1177/003776801048001002> (Access date 20.04.2022).

5 **Araeva, L. A. & Katyshev, P. A. & Osadchiy, M. A. & Olenev, S. V.** Recontextualization of the religious term ‘ziyarat’ critical discourse study. // European Journal of Science and Theology. – 2018 (14). – P. 137–147.

6 **Olenev, S. V.** Funkcionirovanie precedentnyh fenomenov v sovremenном russkoyazychnom religioznom diskurse Kazahstana (na materiale publikacij gazety «Zvezda Priirtysh’ya») [Functioning of the precedent phenomena in the present-day Russian-language religious discourse of Kazakhstan (on the materials of «Zvezda Priirtyshya» newspaper publications)] / S. V. Olenev, B. E. Kil’dibekova // Mezhdunarodnyj aspirantskij vestnik. Russkij yazyk za rubezhom. – 2019. – № 4. – P. 43–49.

7 **Shashkov, I. A.** Religioznyj internet-diskurs: sociolingvisticheskiy aspect [Religious Internet discourse: sociolinguistic aspect] // Rossijskij sotsialno-gumanitarnyj zhurnal. – 2019. – (1). – 138–148. – <https://doi.org/10.18384/2224-0209-2019-1-944>.

8 Platforma musul'man Kazahstana. [Kazakhstan Muslims Platform] [Electronic resource]. – Access mode: <https://doi.org/azan.kz/durus/view/>

[platforma-musulman-kazahstana-4-Islam-i-etnosyi-3624](https://doi.org/10.18384/2224-0209-2019-1-944) (Access date 22.04.2022).

9 **Gagarin, A.** Imamy Pavlodarskoj oblasti prizvali veruyushchih otkazat'sya ot rastochitel'stva [Pavlodar region imams urged the believers to refuse from profligate spending] // MIA «KAZINFORM» [Electronic resource]. – Access mode: https://doi.org/www.inform.kz/ru/imamy-pavlodarskoy-oblasti-prizvali-veruyushchih-otkazat-sya-ot-rastochitel-stva_a3004617/amp (Access date 15.02.2022).

10 **Anisimova, E. E.** Ob aspektah izucheniya religioznogo diskursa v otechestvennoj lingvistike [To the question of religious discourse study aspects in Russian Linguistics] // Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta. Gumanitarnye nauki. 2021. №9 (851). [Electronic resource]. – Access mode: <https://doi.org/cyberleninka.ru/article/n/ob-aspektah-izucheniya-religioznogo-diskursa-v-otechestvennoy-lingvistike> (Access date 07.10.2023).

Received 28.09.23.

Received in revised form 19.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

*Б. Е. Кильдибекова¹, К. К. Каримова², Г. А. Кривенко³,
Д. С. Адильбаева³

¹Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

²Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

³Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

28.09.23 ж. баспаға түсті.

19.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДІНИ МЕДИАДИСКУРСЫНА ҚАТЫСУШЫЛАРДЫҢ МӘРТЕБЕЛІК РӨЛДЕРІ

Бұл мақалада Қазақстанның қазіргі орыс тілді діни медиа дискурсында дискурсивті практикаларды жүргізетін қатысушылардың мәртебелік рөлдерін анықтау бойынша зерттеу нәтижелері келтірілген. Қазақстанның орыс тілді діни медиа дискурсында көрінетін мәртебелік рөлдерді анықтауға мүмкіндік беретін негізгі белгілерді сипаттау ретінде анықталған зерттеу мақсатына жету үшін бірқатар маңызды міндеттер шешілуде. Олардың ішінде дискурстық жағдайды талдау алгоритмін жасауға мүмкіндік берген дискурсты талдаудың диалингвальды әдісін қолдану ерекше орын алады. Сонымен қатар, әлемдік діні «ислам» мысалында институционалдық дискурстың бір түрі діни медиа дискурстың сипаттамасы беріледі. Талданатын материалдардың тақырыбы қоғамдағы діни жағдайды көрсететіні атап өтілді. Осының негізінде діни-дискурсивті тәжірибелерді жүргізуге үнемі қызығушылық байқалады. Осылайша, қарым-қатынастың діни тақырыбы өзекті болып табылады және қоғамда әсіі талқыланатын тақырыпқа айналады. Блогосфераның дербес кеңістігінде жүзеге асырылатын коммуникативті ниеттермен жүйелі түрде өзара байланысты автордың мәртебелік рөлдерінің кем дегенде алты түрінің болуы туралы қорытынды жасалады. Таңдалған тақырыпты дамыту перспективалары Қазақстанның діни медиа дискурсы шеңберінде дискурсивті тәжірибелерді талдаудың жаңа әдістемелерін тарту арқылы Қазақстанның орыс тілді діни дискурсының әртүрлі тәжірибелерін кеңірек қамтуда ұсынылған.

Кілтті сөздер: діни дискурс, дискурсивтік тұлға, блогосфера, трансформациялау, дискурстың перифериялық аймағы, дискурстың ядролық аймағы, лингвоперсонология, дискурсивті тәжірибелер.

*Б. Е. Кильдибекова¹, К. К. Каримова², Г. А. Кривенко³,
Д. С. Адильбаева³

¹Павлодарский педагогический университет
имени Әлкей Марғұлан,
Республика Казахстан, г. Павлодар;

²Казахский университет международных отношений и мировых языков имени
Абылай хана,
Республика Казахстан, г. Алматы;

³Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 28.09.23.

Поступило с исправлениями 19.01.24.

Принято в печать 25.02.24.

СТАТУСНЫЕ РОЛИ УЧАСТНИКОВ РЕЛИГИОЗНОГО МЕДИАДИСКУРСА КАЗАХСТАНА

В данной статье представлены результаты исследования по определению статусных ролей участников, ведущих дискурсивные практики в современном русскоязычном религиозном медиадискурсе Казахстана. Для достижения цели исследования, которая определена как описание характерных черт, которые позволяют выявить статусные роли, проявляемые в религиозном русскоязычном медиадискурсе Казахстана, решается ряд важных задач. Среди них особое место занимает применение диалингвального метода анализа дискурса, который позволил разработать алгоритм анализа дискурсивной ситуации. Наряду с этим на примере мировой религии «ислам» описаны характеристики религиозного медиадискурса как типа институционального дискурса. Отмечается, что тематика анализируемых материалов отражает религиозную ситуацию в обществе. На основе этого прослеживается постоянный интерес к ведению религиозно-дискурсивных практик. Таким образом, религиозная тема общения является актуальной и всё чаще становится предметом обсуждения в обществе. Делается вывод о присутствии в персонологическом пространстве блогосферы, как минимум, шести типов языковой личности автора, системно взаимосвязанных с реализуемыми коммуникативными намерениями. Перспективы развития выбранной темы представлены в более широком охвате различных практик русскоязычного религиозного дискурса Казахстана путем привлечения новых методик анализа дискурсивных практик в рамках религиозного медиадискурса Казахстана.

Ключевые слова: религиозный дискурс, дискурсивная личность, блогосфера, трансформация, периферийная зона дискурса, ядерная зона дискурса, лингвоперсонология, дискурсивные практики.

<https://doi.org/10.48081/ASHQ5784>

***Ж. Т. Қобланов¹, А. О. Абдырова², Т. Ж. Тоқсанбаева³,
А. Т. Жеткизгенова³**

¹Ш. Есенов атындағы Каспий
технологиялар және инжиниринг университеті,
Қазақстан Республикасы, Ақтау қ.;

²Өлкей Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.;

³С. Сейфуллин атындағы Қазақ
агротехникалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

*e-mail: koblanov64@mail.ru

XVII ҒАСЫР ФРАНЦУЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ЖАН ЛАФОНТЕН МЫСАЛДАРЫНЫҢ МАҢЫЗЫ

Мақала француз әдебиетінің көрнекті өкілі Жан Лафонтеннің шығармаларының маңызын пайымдауға арналған. XVII ғасырдағы француз әдебиетіндегі мысал жанрының дамуы Жан Лафонтен мысалдары негізінде қарастырылады. Француз қаламгері сол дәуірде мысал жанрын жоғары даму сатысына көтергендігі, оның реалистік және демократиялық бағытының айқындығы нақты шығармалары арқылы талданады. Мысалдарының идеялық бағытын, кейіпкерлерді суреттеудегі қаламгер шеберлігін, өзіне тән ерекшеліктерін саралау арқылы сол кезең әдебиетіндегі жазушының өзіне тән қасиеттерін жоққа шығаратын, мысалдардағы халықшылдық рухқа және реалистік дамуға кедергі болған, табиғат пен адамның қадір-қасиетіне дұшпан, шынайы өмірді мойындамайтын діни-аскеттік саясатына қарсы сыни көзқарасты бағалауға талпыныс жасалады.

Мақалада Жан Лафонтен туындыларының негізгі табиғаты сипатталып, мысалдарының ерекшеліктері айтылады.

Қаламгер мысалдарындағы тақырып пен мазмұн және сыншыл көзқарастар талданады. Жан Лафонтен мысалдарының XVII ғасырдағы француз әдебиетіндегі орны, құрылымы, даму деңгейі

қарастырылады, олардың әрқайсысына сипаттама беріледі және қолдану әдістері сараланады.

Мақалада мысал жанрындағы адамгершілік, гуманизм мәселелері, қоғам келеңсіздіктері мен моральдық мәселелер көтеріледі. Мақалада сонымен қатар Жан Лафонтен шығармаларының өзінен кейінгі әдебиетке тигізген әсері де пайымдалған.

Кілтті сөздер: мысал жанры, әлеуметтік сатира, гуманистік идеялар, реалистік характер, классицизм эстетикасы.

Кіріспе

Мақаланың тақырыбының өзектілігі: XVII ғасырдағы француз әдебиетінің көрнекті өкілі Жан Лафонтен шығармашылығының негізгі табиғатын сипаттау.

Мақалада Жан Лафонтен мысалдары негізінде қаламгер шығармаларының ерекшеліктері қарастырылады. Мысалдардағы авторлық идеяға, реалистік, демократиялық бағытқа, халықшылдық рухқа назар аударылады.

Ғылыми маңыздылығы: Жан Лафонтен мысалдарының сол дәуір әдебиетіндегі маңыздылығын көрсетуге керекті көркемдік құралдарды қолданудың сипатын анықтайды.

Ғылыми жаңалығы: Жан Лафонтен мысалдарындағы тақырып пен мазмұн ерекшеліктері, діни-аскеттік саясатқа қарсы сыншыл көзқарастар талданады. Мысалдарының XVII ғасырдағы француз әдебиетіндегі орны анықталады, құрылымы, даму деңгейі қарастырылады, олардың әрқайсысына сипаттама беріледі және қолдану әдістері сараланады.

Зерттеудің теориялық-әдіснамалық негізін әдебиет теориясы, әдебиет тарихы, әдебиет сыны негізіндегі материалдар құрайды.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің материалы ретінде жоғары кәсіби білім берудегі құзыреттілік көзқарасты, шетел тілдерін мәдениетаралық оқыту арқылы зерттеуге арналған отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері алынды. Мақаланы жазу барысында теориялық материалды жинау, мәтін талдау, саралау, салыстыру ж. т.б. әдіс-тәсілдер қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

Қоғамдағы келеңсіздікті, барлық жаман қасиеттер мен теріс мінезді келемеждейтін, ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетке ортақ болған аллегориялық формадағы мысал жанрының мәңгілік ізденісі адамгершілік, гуманизм мәселелері, қоғам келеңсіздіктері мен моральдық проблемалар екені даусыз.

Қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы А. Байтұрсынұлы мысал жанрының генезисіне, теориясына қатысты зерттеуін: «...алғашқы адамдар

басқа мақұлықтардан ұзап жарымаған. Олар түрлі табиғат, түрлі тәсілмен тіршілік ететіндерін көріп, олар да адамша ойлайды, сөйлеседі, кеңеседі деп білген. Осыдан барып хайуанаттар жайлы ертегілер шыққан», – деп өзінің құнды ғылыми тұжырымын жасады [1, 451].

Академик З. Қабдолов мысал жанры туралы: «Мысал – эпостық шығармалардың ішіндегі ең қысқа түрі. Әрқашан сатиралық сипатты, көбіне аң, хайуанат, кейде зат түрлері жазылады да сол арқылы адам бойындағы мін, әлеуметтік ортадағы кемшілік, күлкіге, келекеге, мазакқа айналдырып, сықақпен сыналады. Мазмұны бүкпелі болғанымен, идеясыз, астарсыз, ашық, тура, тілі мірдің оғындай өткір, шымшыма, шымыр келеді.

Ежелгі Грекиядағы аты шулы Эзоп (б.з.б. VI ғ.) шығармаларын өз алдына қойғанда, мысал көне дүниеден күні бүгінге дейін көбіне өлеңмен жазылып келеді: Италияда Федр, Францияда Лафонтен, Германияда Геллерт, Англияда Мур, Россияда Крылов, қазақта Абай – бәрі солай жазған. Біздің тұсымыздағы мысалшылардан Сергей Михалков пен Асқар Тоқмағамбетовті бөліп айтуға болады» [2, 312], – дейді.

Ғалым М. Иманғазин «Антика әдебиеті» атты еңбегінде: «Мысал – әріден келе жатқан, эпостың шағын да өткір жанры. Мысал жанры көне дәуірден біздің заманымызға дейінгі әлемнің іргелі ақын жазушыларының назарында болған, қызықты форма, ұғымды идея, халық тұрмысына ет жақын суреттеулерге толы әдеби жанр» [3, 251], – дейді.

«Ежелгі грек әдебиетінің тарихы» оқулығында С. И. Радциг: «Мысал – көне халық ауыз әдебиетінің жанры болып есептеледі. Себебі, мысалдардың мазмұнында хайуанаттар эпосының сарқыны сақталып қалған. Дегенмен тарихи тұрғыдан алғанда мысал жанры күнделікті өмірдегі келеңсіз жағдайлар мен адамгершілік, ізгілік мәселесін насихаттауға арналған» [4, 300].

Әу бастан мысал өлеңдер көне мұралардан бастау алары анық [5, 467].

Ертеде мысал өлеңдер шумер-бабыл әдебиетінде пайда болғандығын білеміз [6, 336].

Француз әдебиетінде «төменгі» сатыда болған осы байырғы жанрды қайта жаңғыртып, «жоғары» сатыға көтерген Жан де Лафонтен болды.

XVII ғасырдағы француз әдебиетінің көрнекті қаламгері, даңқты мысалшы Жан де Лафонтен Шато-Тьери қалашығында 1621 жылы майда шенеунік отбасында дүниеге келді. Алғаш қыстақ мектебінде, сосын колледжіде оқыды. Негізгі білімі құқықтану саласы болғанымен, әдебиетке ерекше құмартады. Көне дүние (антикалық) және Қайта өрлеу дәуірі (ренессанс) қаламгерлерінің шығармаларын ынтамен оқиды.

Жан де Лафонтеннің әдеби қызметі кеш басталды. Ол Теренцийдің «Азбан құл» («Евнух») комедиясын отыз жасында қайта өңдейді. Бұл пьеса ақынның қалың жұртқа танылуы мен өсуіне жол ашты.

Жан де Лафонтен өз шығармашылығының алғашқы кезеңінде (1657–1663) аристократтық прециоз әдебиет ықпалында болды. Ол өзіне қамқоршылық жасаған министр Фуkenі мадақтайды. Грек мифологиясынан алған «Адонис» (1658) атты поэмасында Адонистің Венераға ғашықтығын жырға қосады.

Түрмеге қамалып, қызметінен қуылған Фукеге өз өлеңдері арқылы аяныш білдіргені үшін король Людовик XIV мен Кольбер (оның жаңа министрі) Лафонтенді ұнатпайды. Сондықтан 1663 жылы Лафонтенді Лимож қаласына сүргінге жібереді. Осы кезеңнен бастап Жан де Лафонтен шығармашылығында шұғыл бетбұрыс болады. Мольермен қатар тұрған ақын енді аристократтық прециоз әдебиеттен бас тартады, реалистік әдістерді игеріп, шынайы құнды туындылар жазуға кіріседі.

Жан де Лафонтеннің осы кезеңде (1664–1674) жазған туындылары шіркеу мен аристократтық дәстүрлерді ажуалайтын ертегі-өлеңдерді қамтиды. Он жыл ішінде ақын бес «Ертегілер» кітабын жазды [7, 84–86]. Халыққа жақын тұрған Жан де Лафонтен «Қожайын алдында күнаға батқан шаруа» атты новелласында жазықсыз жазаға ұшыраған шаруаны қорғап, феодалдық озбырлыққа жиіркенішін білдіреді.

Жан де Лафонтен «Ертегілерінде», Қайта өрлеу дәуірі романындағыдай, сатиралық сарындар бар, бірақ француз ақыны өзінің материалын нәзік ишара түрінде жаңартады, замандастарының сатиралық портреттерін жасайды және сол дәуірдегі судьялардың, дворяндардың, шіркеу қызметкерлерінің әдет-ғұрыптарын сипаттайды. Сонымен қатар «француз ақыны Ренессанс бейнелерін азайтып, Боккаччо кейіпкерлерін өз бойында күшті құмарпаздық пен жын-перілердің айла-амалдары бар ірі тұлғалардан «Ертегілеріндегідей» қарапайым адамдарға айналдырады» [8, 128]. Бірақ Жан де Лафонтеннің өлең ертегілері мазмұны мен әшкерелеуші күші тұрғысынан бірдей құнды емес. Төртінші кітап шіркеу мен билік өкілдеріне қарсы бағытталған өткір сатирасымен ерекшеленеді. Қаламгер тұрмыс қуаныштарын, қарапайым адам бақытын шіркеу танымына қарсы қояды. Мұндағы новеллалар мен ертегілердің көлемі өте ықшам, кейбіреулері бірнеше өлең жолдарынан ғана тұрады. Көптеген ертегілерінде (мысалы «Дәрігер Жанна») шіркеу қызметшілері әшкереленеді.

Министр Кольбер 1675 жылы «дін негіздеріне қарсы» деген сылтаумен ақын «Ертегілерінің» төртінші кітабын сатуға тыйым салады. Жан де Лафонтен ертегілері осыдан соң Голландияда басылып шығады. Туындылары корольдің жеке билігіне қарсы рухта жазылғандықтан министр мен король

Лафонтеннің француз академиясына сайлануына рұқсат бермейді. Министр Кольбер өлген соң, Жан де Лафонтен 1684 жылы ғана академияға мүше болып кіреді.

Жан де Лафонтен 1694 жылы мысалдарының он екінші кітабын баспадан шығарады. Егде тартқан ақынның бұл туындысында үмітсіздік көңіл-күйі сезілгенімен, кейбір мысалдарында («Екі теке») жеке биліктің күйреуге бет алғандығына ишарат анық байқалады. Қартайып, денсаулығы әбден нашарлаған Лафонтеннің бұдан соң шығармалар жазуға мүмкіндігі болмайды. Заманының озбырлығымен ымырасыз күрескен қайсар ақын 1695 жылы қайтыс болды.

Жан де Лафонтен өзінің мысалдарымен ерекше даңққа бөленді. Мысал жанры жеке билікке, сонымен қатар аристократтық озбырлыққа қарсы болған демократтық көзқарастағы топтардың наразылығын баяндауға қолайлы әрі түсінікті қару еді. Лафонтеннің халықшыл идеялары оның мысалдарында анық көрінеді. 1668 жылы қаламгер мысалдарының алғашқы алты кітабы, 1678–1679 жылдары соңғы бес кітабы жарияланды. Жан де Лафонтеннің мысалдары демократтық асқақ рухымен, сатиралық қуатының өткірлігімен, қарапайым халықтың арман-тілектерін бейнелеуімен талантты ақын шығармашылығының биік шыңына айналды. Эзоп өмір сүрген кезеңнен бері мысал «төменгі» сатыда тұрған халықтың топтардың мүддесін бейнелеп келген еді. Сол себепті де классицизм эстетикасы мысал жанрын көркем әдебиеттің ең төменгі түріне жатқызып келді. Классицизм теорияшысы Буало болса, Лафонтен шығармашылығы туралы өзінің «Поэзия өнері» еңбегінде бір ауыз сөз айтуға батылы да жетпеді. Ақын мысалдарының басым бөлігінде терең гуманистік идеялар мен реалистік көріністер өте мол. Жан де Лафонтеннің классицизм эстетикасының әдеби нормалары шеңберінен шығып, шынайы туындылар жазудағы шеберлігін «Отыншы мен ажал» мысалында айқын байқаймыз. Сондықтан Буало бұл мысалға наразылық танытып, оны қайта өңдейді. Дегенмен Лафонтен қол жеткізген терең мазмұн мен көркемдік жетістікке қол жеткізе алмайды. Жан де Лафонтен мен Буало антик дүниедегі мысалшы Эзоптың бір сюжетінен пайдаланған (Тұрмыс тауқыметі мен еңбектен әбден қажыған отыншы шаруа, бұл дүниемен қоштасу үшін алдына жаналғыш Әзірейілді шақырады. Отыншыдан Әзірейіл қандай тілегің бар деп сұрағанда, қорқып кеткен шаруа жерде жатқан бір бума отынды көрсетіп, оны арқасына салуға көмектесіп жіберуін өтінеді).

Классицизм теорияшысы Буало өз мысалында кедей отыншы жайлы күлкілі ертегіні ғана баяндап береді. Кедей отыншының ауыр тұрмысына ашынбайды, оның кедейлігінің негізгі әлеуметтік себептеріне қызықпайды. Гуманист қаламгер Жан де Лафонтен болса бұл мысалға басқа қырынан қарайды. Отыншының жағдайына ашынады, бұл қарапайым кедей адамның

тауқыметін жеңу үшін үлкен сенім керек екендігін анық, ашық көрсетеді. Шаруаның кедейлігіне себеп болып отырған әлеуметтік озбырлықтарды, ол өмір сүріп жатқан қоғамдағы осындай індеттерді әшкерелеу бұл мысалдың негізгі идеясын құрайды.

Ақынның алғашқы кітабында да мұндай реалистік көріністерге бай мысалдар көп. Кітаптағы байлардың азғындығын әрекеттерін маскара қылған «Емен мен қамыс», буржуазияның сатқындығын, екіжүзділігін көрсеткен «Егеуқұйрықтар кеңесі», сарай арамтамақтарын, жатыпшілерлерді ажуалаған «Маса мен жел», әділетсіз, арсыз сотты сынаған «Маймылдар сотында түлкіге қарсы арызданған қасқыр», жеке биліктің залымдығын ишарат еткен «Ауру арыстан мен түлкі», шіркеу діндарлары мен дворяндардың оспадарлығын, жауыздықтарын әшкерелеген мысалдары назарға лайық. Дегенмен осы мысалдарда саяси-әлеуметтік мәселелерден гөрі тұрмыстық оқиғалардың көрінісі басым тұрады, көбінесе бұл оқиғалар абстракт жағдайда талданады. Әлеуметтік қарама-қайшылықтар адам мінезінде бұрыннан келе жатқан кемшіліктер ретінде көрсетіледі. «Қасқыр мен қозы» атты мысалдың мағынасы «әрқашан күшті хак, әділ болып шығады» дейтін қорытындымен аяқталады.

Алғашқы мысалдарында арыстанның жауыздығы, жыртқыштығы арқылы жеке билеуші корольге ишарат жасалса, «Мысалдардың» екінші басылымындағы кітаптарында енді «хайуанаттар патшасы» озбырлықты, зұлымдықты, әділетсіздікті өз бойына жинақтаған монарх сипатында сатираның улы найзасына ілігеді. Арыстан мен оның айналасын қоршаған жыртқыш хайуанаттар арқылы ақын сарай жұрты мен корольді бейнелейді. Мысал мазмұнынан шығатын қорытынды да айқын, терең әлеуметтік мәнге ие болады.

«Жыртқыш хайуандар тайпасы» деген мысалда да зұлымдық пен жамандыққа бой алдырған король және оның қолдаушылары, сарай жұрты ажуаланады. Билік өкілдерінің өмірі озбырлыққа, зорлық-зомбылыққа негізделген, сондықтан олардан ешқашан жақсылық күтуге болмайды деген қорытынды мысалдың негізгі идеясын суреттейді.

Қаламгердің екінші жинағына енген мысалдарында әлеуметтік сатира күшейе түседі. Ақшаның шексіз билігі және оның апатты әсерін («Етікші мен саудагер»), соттың пасықтығын, жемқорлығын («Мысық, күшік және қоян»), шіркеу діндарлары мен король өкіметінің оспадар жауыздықтарын («Ана арыстанды жерлеу рәсімі», «Арыстан, қасқыр және түлкі», «Діндар мен мүрде») [9, 201] мысалдарында шеберлік әшкерелейді.

Жан де Лафонтеннің алғашқы жарық көрген мысалдарындағы көріністерге тән астарлы кекесін, ащы ажуа орнын 70-жылдардың аяғына қарай айқын, нақты әлеуметтік сатиралық, реалистік көріністер иелейді.

Хайуанаттардың аллегориялық бейнесі орнына енді адамдар образы пайда болады. Бұл жылдары қаламгер король Людовик XIV-тің басқыншылық, жаугершілік соғыстарын сынға алған және бейбіт өмірді, шығармашылық еңбекті ардақтаған терең мазмұнды, саликалы мысалдар («Саудагер, дворян, бақташы және шахзада», «Дунайлық шаруа») жазу арқылы халық арасында үлкен даңққа бөленеді.

Қорытынды

Жан Лафонтен антикалық, орта ғасырлық және Қайта өрлеу дәуіріндегі мысал жанрының дәстүрлерін терең игеріп, оларға реалистік сипат пен сатиралық рух енгізеді, бұл жанрды жаңа көркемдік даму сатысына көтереді. Оның мысалдары өз дәуіріндегі саяси өмірді кең қамтуы және қарапайымдылығымен, озбырлық көрген еңбекші халықтың мүдделерін батыл қорғауымен де өте құнды. В. Г. Белинский И. Крыловтың мысалдары туралы жазған еңбегінде, «мысал көркемдік бояуы, өзіндік белгілері және характерлерімен кішігірім повесть яки драма болуы тиіс», - деп көрсеткен болатын [10,241]. Шындығында да Жан де Лафонтен міне, осындай шығармалар жазып, XVII ғасырдағы француз әдебиетін жалпы мысал жанрын дамытуға мол үлес қосты. Сол себепті де А. С. Пушкин француз өз туындыларында халқының рухани байлығын қорытындылаған Жан де Лафонтенді ұлы мысалшы сипатында орыс мысалшысы И. Крыловпен қатар қойып, өте жоғары бағалады.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Байтұрсынов, А.** Шығармалары [Мәтін]. / Ахмет Байтұрсынұлы. – Алматы : «Өлке» баспасы, 2013. – 240 б.
- 2 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Мәтін]. – Алматы, 2002. – 312 б.
- 3 **Иманғазин, М. М.** Антика әдебиеті [Мәтін]. – Талдықорған, 2006. – 253 б.
- 4 **Радциг, С. И.** История древнегреческой литературы [Текст]. – М., 1974. – 420 с.
- 5 **Крылов, И. А.** Полное собрание сочинений [Текст]. – М. : Гос. Изд-во худож. Лит., 2008.
- 6 **Sir James Frazer.** The golden bough : A study in Magic an Religion [Text]. – London : Macmillan and Co, 2001. – 756 p.
- 7 **Ермоленко, Г. Н.** Традиции Возрождения в «Сказках» Ж. Де Лафонтена [Текст]. / Серия «Symposium», Мировая культура XVII–XVIII веков как метатекст : дискурсы, жанры, стили., Выпуск 26 // Материалы Международного научного симпозиума «Восьмые

Лафонтеновские чтения». СПб : Санкт -Петербургское философское общество, 2002. – С. 84–86.

8 **Ермоленко, Г. Н.** Эстетическая природа «Сказок» Ж. де Лафонтена [Текст]. / Серия «Symposium», Барокко и классицизм в истории мировой культуры. Выпуск 17 // Материалы Международной научной конференции Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – 59 с.

9 **Lafontaine, Zh.** The Fables of La Fontaine [Text]. – AnyLang, 2013. – 595 p.

10 **Aesop.** Aesop's fables [Text]. – AnyLang, 2014. – 128 p.

11 **Қобланов, Ж.** Шетел әдебиетінің тарихы. 3-кітап [Мәтін]. – Алматы : «Лантар Трейд», 2020. – 491 б.

References

- 1 **Baityrsynov, A.** Shygarmalary [Works] [Text]. / Ahmet Baityrsynov. – Almaty : «Olke» baspasy, 2013. – 240 p.
- 2 **Kabdolov, Z.** Soz oneri [The art of the word] [Text]. – Almaty, 2002. – 312 p.
- 3 **Imangazinov, M. M.** Antika adebiati [Ancient literature] [Text]. – Taldykorgan, 2006. – 253 p.
- 4 **Radcig, C. I.** Istoriya drevnegrecheckoi literatury [History of Ancient Greek Literature] [Text]. – Moscow, 1974. – 420 p.
- 5 **Krylov, I. A.** Polnoe sobranie sochinenii [The Complete Works] [Text]. – Moscow : Gos. Izd-vo xudozh. Lit., 2008.
- 6 **Sir James Frazer.** The golden bough : A study in Magic an Religion [Алтын бұтақ: сиқырлы дінді зерттеу] [Text]. – London Macmillan and Co, 2001. – 756 p.
- 7 **Ermolenko, G. N.** Tradicii Vozrozhdeniya v «Skazkax» Zh. de Lafontena [Renaissance Traditions in the «Fairy Tales» by J. de La Fontaine] [Text]. / Seriya «Symposium», Mirovaya kultura XVII–XVIII vekov kak metatekst: diskursy, zhanry, stili. Vypusk 26 // Materialy Mezhdunarodnogo nauchnogo simpoziuma «Vosmye Lafontenovskie chteniya». St-Petersburg : Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo, 2002. – 84–86 p.
- 8 **Ermolenko, G. N.** Esteticheskaya priroda «Skazok» Zh. de Lafontena [The aesthetic nature of J. de la Fontaine's «Fairy Tales»] [Text]. / Seriya «Symposium», Barokko i klassicizm v istorii mirovoj kultury. Vypusk 17 // Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferencii Sankt-Peterburg : Sankt-Peterburgskoe filosofskoe obshhestvo, 2001. – 59 p.
- 9 **Lafontaine, Zh.** The Fables of La Fontaine [Text]. – AnyLang, 2013. – 595 p.

10 **Aesop**. Aesop's fables [Эзоптың ертегілері] [Text]. – AnyLang, 2014. – 128 p.

11 **Koblanov, Zh.** Shetel әдебиетінің тарихы 3-kitap [History of foreign literature. Book 3] [Text]. – Almaty : «Lantar Trejd», 2020. – 491 p.

09.08.23 ж. баспаға түсті.

15.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ж. Т. Кобланов¹, А. О. Абдырова², Т. Ж. Токсанбаева³, А. Т. Жеткизгенова³

¹Каспийский университет технологий

и инжиниринга имени Ш. Есенова,

Республика Казахстан, г. Актау;

²Павлодарский педагогический

университет имени Әлкей Марғұлан,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Казахский агротехнический

университет имени С. Сейфуллина,

Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 09.08.23.

Поступило с исправлениями 15.01.24.

Принято в печать 25.02.24.

ЗНАЧЕНИЕ БАСЕН ЖАНА ЛАФОНТЕНА ВО ФРАНЦУЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XVII ВЕКА

Статья посвящена осмыслению значения произведений выдающегося представителя французской литературы Жана Лафонтена. Развитие жанра басни во французской литературе восемнадцатого века рассматривается на основе примеров Жана Лафонтена. Анализируется, что французский писатель в ту эпоху поднял жанр басни на более высокую ступень развития, ясность его реалистического и демократического направления. Путем дифференциации идейной направленности его басен, мастерства писателя в описании персонажей, характерных черт делается попытка оценить критический подход к религиозно-аскетической политике, отрицающей характерные черты писателя в литературе того периода, где народничество на примерах препятствовало духу и реалистическому развитию, враждебно природе и человеческому достоинству, не признавая реальной жизни.

В статье описывается основная природа произведений Жана Лафонтена и излагаются особенности его басен. Анализируются тема и содержание и критические взгляды на примеры писателей. Рассматривается место, структура, уровень развития басен Жана Лафонтена во французской литературе восемнадцатого века, дается описание каждой из них и дифференцируются методы использования.

В статье поднимаются вопросы нравственности, гуманизма, общественных беспорядков и нравственности в жанре басни. В статье также обсуждается влияние произведений Жана Лафонтена на литературу последующих поколений.

Ключевые слова: жанр басни, социальная сатира, гуманистические идеи, реалистический характер, эстетика классицизма.

*Zh. T. Koblanov¹, A. O. Abdyrova², T. Zh. Toksanbaeva³, A. T. Zhetkizgenova³

¹Sh. Yessenov Caspian University

of Technology and Engineering,

Republic of Kazakhstan, Aktau;

²Pavlodar Pedagogical University

named after Alkey Margulan

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³Kazakh Agrotechnical University

named after S. Seifullin,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 09.08.23.

Received in revised form 15.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

THE SIGNIFICANCE OF JEAN LA FONTAINE'S FABLES IN THE FRENCH LITERATURE OF THE XVIII CENTURY

The article is devoted to the analysis of the significance of the works of Jean Lafontaine, a prominent representative of French literature. The development of the genre of fables in French literature of the seventeenth century is considered on the basis of the fables of Jean Lafontaine. The fact that the French writer in that era raised the genre of fable to a higher stage of development, the clarity of its realistic and democratic orientation is analyzed through his real works. An attempt is made to evaluate the critical attitude of the writer in the literature of that period, which denies his characteristic qualities, hinders the folk spirit and realist development in the fables, is hostile to nature and human dignity, does not recognize real life.

The article describes the main nature of the works of Jean Lafontaine and tells the features of fables. The subject and content and critical points of view in the fables of the writer are analyzed. The place, structure, level of development of Jean Lafontaine's fables in the French literature of the seventeenth century are considered, each of them is characterized and the methods of application are differentiated.

The article raises the problems of morality, humanism, the vices of society and moral issues in the genre of fables. The article also reflected the influence of Jean Lafontaine's works on literature after him.

Keywords: genre of fable, social satire, humanistic ideas, realistic character, aesthetics of classicism.

FTAMP 17.01.09

<https://doi.org/10.48081/WHCS8850>

***Ш. А. Кыяхметова, М. Т. Джакыпбекова,
М. М. Имангазинов, Н. Мырзабек**

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Қазақстан Республикасы, Талдықорған қ.

*e-mail: aset_shara@mail.ru

XXI ҒАСЫР КОНТЕКСІНДЕГІ І. ЖАНСҮГІРОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ЖАЙЛЫ АЛҒАШҚЫ ӘДЕБИ-СЫНИ ЗЕРТТЕУЛЕР

Ұлттың рухани деңгейін танытатын әдебиеттану ғылымы бүгінгі дәрежесіне дейін түрлі даму жолдарынан өтті. Ол көнеден көркемдікке, жалпыдан нақтылыққа дейінгі осу жолдарында түрлі қоғамдық көзқарастарды бастан кешірді. Қазақстанда әдебиеттану ғылымының пайда болуы, қалыптасуы, жетілуі ұлт тарихы секілді талай кезеңдерді бастан өткерді. Ұлт мәдениетін тану кезінде сырттан таңылған қасаң талаптарға тәуелді болды. Ол әдебиет зерттеушілерінің адымын аштырмады, айтарын анық айтқызбады. Солай бола тұрса да өресі биік тұлғалар тарапынан ұлттық, әдеби-сыни ой-пікірлер айтылып отырды. Ол әдеби айтыстан, жеке мақаладан, оқулықтардан монографияға дейінгі еңбектерді тудырды.

Бұл мақалада І. Жансүгіров шығармашылығының зерттелуін әлеуметтік-тарихи процестермен байланыстыра қарастыру арқылы қазақ әдебиеттану ғылымының даму ерекшеліктеріне талдау жүргізілді, қазақ әдебиетінің ғасыр басындағы дамуының ішкі заңдылықтары ашып-айқындалды.

Әдебиеттің тұтас бір дәуіріне – күрделі әрі қайшылығы мол дәуіріне қатысты жаңа деректер, тың ой-пікірлер, толымды ғылыми жинақтаулар, сыни талдаулар қосылды. Илияс Жансүгіровтің шығармашылығын бағалауда ұзақ жылдар бойы кеңестік жүйенің саяси ұстанымдарымен жазылып, бағаланып, сараланып, танылған көзқарастар ығыстырылып, қазақ әдебиеттану ғылымының кейінгі кезеңдегі тың зерттеу бағыттарындағы озық ұстанымдар, жаңаша пайымдау, тың нәтижелер негізге алынды. Қаншама жыл бойы

құрсауда болған шығармашылық ой сыртқа шықты, тыйым салынған ойлар мен пікірлер айтылды.

Әдеби айтыстар төңірегінде талдаулар ұсынылды, ұлт әдебиетінің ауыр жүгін арқалаған Ілияс шығармашылығының зерттелуінің алғашқы кезеңі жөнінде кең көлемді мағлұматтар берілді. Әдеби даму заңдылықтарының басты ерекшеліктері сараланып көрсетілді.

Кілттік сөздер: XX ғасыр, әдеби сын, әдеби бағыт, топ, әдеби процесс, көркемдік қоғамдастық, қазақ әдебиеттану ғылымы.

Кіріспе

XX ғасырдың алғашқы кезеңі – жалпы қазақ әдебиеті тарихындағы ең бір жемісті де қайшылықты кезең. Қазақ әдебиеті тарихындағы ояну, өрлеу жан-жақты даму, кемелдену уақыты осы тұсқа жатады. Бұл кезеңде қазақ әдебиеті сан қилы саяси-әлеуметтік, қоғамдық оқиғаларды бастан кешірді. Әдеби ағымдар өзара айқасқан, ақын-жазушылардың әрқайсысы әртүрлі бағыт ұстанған, бейнеті мол күрделі кезең болды. Ең бастысы, ол кезеңге саяси баға теріс беріліп келді.

XX ғасыр басындағы әдебиетті алдына қойылған мұраттарымен, туындаған мәселелерімен, идеялық мақсат-мүдделерімен, басты бағыттарымен және жаңа жанр қалыптастырудағы даму ерекшеліктерімен, көркемдік ізденістерімен байланыстыра ғылыми талдау жасау – қажетті іс. Сондықтан да осы кезеңдегі ақын-жазушылардың шығармашылығын жан-жақты зерттеу кейінгі әдеби дамудың түрлі реңдерін аңғару, айқындауға, терең зерделеуге негіз бола алады.

Табиғат берген үздік талантының арқасында үнемі заман құбылыстарымен, ондағы өзгерістермен байланысы толысып, бұлақтан дарияға, солқылдаған жас шыбықтан алып еменге айналған, «поэзиямыздың Абайдан кейінгі биігі» (М. Әуезов) бола білген Ілияс Жансүгіров – күллі қазақ даласының қай түкпірінде де есімі құрметпен аталатын, өзі ғұмыр кешкен уақыттың жыршысы, тамыршысы, жырсуіер жүректің емшісі ретінде танылған ұлы талант. Әдебиет зерттеушісі, ғалым Т. Сыдықовтың сөзімен айтар болсақ: «Ілиясты әсемдік әлеміне жетелеген, ақынды биік тұғырға көтерген, сый-құрметке бөлеген дауылды дарыны мен туа біткен таланты және қасиетті Жетісу топырағы» [1, 8].

Рухани дамуымызға, мәдени өркениетке өз шығармаларымен айтулы үлес қосқан ақынның туындыларын зерттеп, көркемдік сапасын анықтау, талдау, таразылау бүгінгі күннің сұранысы екендігі дау туғызбайды. Оның сан-салалы шығармашылығы жайлы жекелеген мақалалардан бастап, арнайы монографиялық еңбектер жарық көрді. Бұл бірақ Ілияс Жансүгіров

шығармашылығы зерттеліп бітті деген сөз емес. Ілиястану мәселесінің әлі де болса түбегейлі шешілмегендігі анық.

Ілияс Жансүгіров шығармашылығының зерттелуінің алғашқы кезеңі 1928–1937 жылдар аралығын қамтиды. Осы жылдар аралығында Ілияс Жансүгіров шығармашылығы жайлы баспасөз беттерінде және алғашқы зерттеу еңбектерде 70-тен аса әдеби сын жарияланған. Бұларды ілиястанудың алғашқы адымдары деп білеміз.

Араға жиырма жыл салып, Ілияс шығармашылығын зерттеу өз арнасын жалғастырды. Бұл – екінші кезеңі. Олар – 1957 жылдан бері жазылып жатқан зерттеулер мен монографиялар, мақалалар және қазақ әдебиетінің ғылыми-теориялық мәселелерінде кездесетін Ілиястың шығармашылығына қатысты ой-пікірлер, талдаулар.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу нысанына сәйкес Ілияс Жансүгіров шығармашылығына қатысты мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған әдеби-сыни мақалалар алынды. Мақала тақырыбын ғылыми тұрғыда таныту мақсатында шетелдік Ю. Боров [2], Л. Репина [3], О. Кириллина [4] сынды ғалымдардың еңбектері негізге алынды.

Зерттеу мақсатына қол жеткізуде, ең алдымен, XX ғасыр басындағы Ілияс Жансүгіров шығармашылығына қатысты мерзімді баспасөз беттерінде жарияланған әдеби-сыни мақалалар жинақталып, нақтылау, сұрыптау, салыстыру жұмыстары жүргізілді. Жинақталған материалдар негізінде зерттеу тақырыбына сәйкес қорытынды тұжырымдар жасалды. Ғылыми деректермен дәйектеуде теориялық зерттеу әдістері қолданылды. Зерттеу мақсаты аясында талдау, жинақтау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау

XX ғасырдың жиырмамыншы жылдарында қазақ ақын-жазушылар арасында қызу айтыс жүрді. Қаламгерлер екі топқа бөлінді: ұлтшыл-байшыл жазушылар және пролетариат жазушылары. 1925 жылы «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты» деген қаулы шыққаннан кейін әдебиет төңірегіндегі айтыс онан әрі өртше қаулап қоя берді. «Пролетариат жазушылары» дегендер күшейіп, ұлтшыл-байшыл жағында деген әдебиет қайраткерлері сыннан көз аша алмады. Мұндай өзекті мәселелер орыс әдебиеттануына да тән еді. Зерттеуші А. Б. Есин өз еңбегінде Пушкиннен Чеховқа дейінгі орыс классикалық әдебиетінде әлі де болса осы уақытқа дейін өз бағасын ала алмай жатқан ақын-жазушылардың бар екендігін айта келе, солардың бірқатарының шығармашылығын жаңаша көзқараспен бағалайды [5, 112].

Т. Қожекеев 1920–30 жылдардың аласапыран арпалыс дәуірі болғандығын зерттеу мақаласында ерекше атап өтеді. «Жаңа құрылыс

пен ескі арасындағы өліспей беріспес күрес жүріп жатты. Жүзшілдік пен жікшілдік те, тапшылдық пен топшылдық та, жершілдік пен рушылдық та осы жылдарда кең құлаш жайған. Бұл содырлы, сойқанды алыс-жұлыс айқасқа мемлекет, қоғам қайраткерлері де, әдебиет, мәдениеттің алтын дінгектері де тартылған. Сол арпалысқа азаматтық пен шығармашылық өмірі осы жылдармен тұспа-тұс келген Ілияс та араласты. Бұл талас-тартыста ол да бірде жықты, бірде жығылды, бірде жақтау сөз естісе, бірде даттау сөз естіді. Бірақ көп ретте ірілік танытып, биіктен көрініп отырды» [6, 389].

Ілияс Жансүгіровтің тұңғыш өлеңдер жинағы «Сағанақ» деген атпен 1928 жылы Қызылорда қаласында басылып шықты. Сәбит Мұқанов осы жинақтың шығуы туралы былай дейді: «1927 жылы Қызылорда қаласында Смағұл Садуақасовтың үйінде Ілияспен таныстым. Ол кезде мен Қазақстан мемлекеттік баспасының Бас редакторы едім. Ілияс жиырма баспа табақтай қолжазбасын баспаға әкеп тапсырды да, өзі Москваға оқуына жүріп кетті. Жинақты әуелі өзім оқып шықтым. Одан алған әсерім: басым көпшілігінің өлеңдік, сөздік жағы жақсы екен. 20 шақты баспа табақтай көлемі бар қолжазбадан 3–4 баспа табақтай ғана өлең таңдап алдым. Жинаққа редакцияның тапсыруымен қысқаша беташар сөз жаздым» [7, 2]. Оның беташар мақаласында Ілиястың қара шаруа ақыны екендігі, кедейге бетін азырақ бұратындығы, таптық бейнесі айқын еместігі, «ел» деген сөзді көп қолданатындығы, мұндай пікірдің кате екендігі, бірақ Ілияс кей жерінде жалшылар туралы, аз да болса айтатындықтан, одан үміт күтуге болатындығы жайлы жазылған. Ілияс бұл айтылған сынды көңіліне ауыр алып, «Еңбекші қазақ» газетінің 1928 жылғы 5 сәуірдегі санына «Бетім анадай емес, мынадай» деген қарсы мақала жариялап, Сәбитпен айтысқа шығады. «Кітапты шыққанда бір-ақ көрдім. Сауатсыз, қатесі қалың. Өзім лайықтаған бөлімдерге бөлінбеген. Сәбиттің мұнысы – бұқпантайлық, жасырынбақ» дей келіп, «мен туралы есепсіз, жауапсыз жазылған сындарды пайдаланып, теріс пікір қалыптастыруды мақсат еткен. Мен осы елдің жайған керегесінің «сағанағымын». Мен сенгенімді айтам, сезгенімді жырлаймын. Айтатыным – рас, жырым – шын. Ешкімнің құбыжығынан қорқып, құрығына түсіп, «бике» бола алмаймын,-дей келіп, өзінің жолының айқын екендігін, ешкімге жаулық тілемейтінін, саясатты дұрыс түсінетінін айтады». Ілиястың бұлайша сөйлеуіне түрткі болған – сынның негізсіз жазылуы. Сәбит Мұқанов Ілиястың өсу, даму жолын, оның тақырып, мазмұн, түр ерекшеліктерін көрсетпей, ақын шығармаларына саяси тұрғыдан келген. «Өлеңнің ішінде өте көркемдері де, орташа көркемдері де, төмендері де бар» деген екіұштылау пікірі де шындыққа жанаспайды. Осы айтыстан кейін екеуінің арақатынасына кірбің түседі. Бес күннен кейін газеттің 11 сәуір күнгі санына Ілиясқа жауап ретінде Сәбит Мұқановтың «Бас асаулық» деген мақаласы басылады. Қияли

бальмонтшылдық, мағжаншылдық басым деп, кінәлайды. «Мен жолдастық ретімен сипай қамшылап едім. Мұндай қастық көретінін білгенімде, «Беташарда» талай қоңырау тағылатын еді, не керек, бармағымды тістеп отырғаным... Қамшымды сыбағасына лайық қылып баса алмадым! Арманым көп» деп өкіне отырып, өткір тілімен Ілиясты сынап, оны «жолбике ақын» қатарына қосады. Бас асаулықты қою керек» [8, 17], – дейді. Десек те, «Сағанақ» жинағына жазылған Сәбит Мұқановтың беташары Ілиястың шығармашылық еңбегі туралы тұңғыш рет айтылған сөз болуымен құнды.

Бұдан кейін Ілияс жиі-жиі сынның қарауылына ілінеді, өзі де айтысқа түседі, қорғанады, пікірін білдіреді, осылайша сынала жүріп, сынап жүріп, шығармашылық тұрғыда есейеді, қаламы ұшталады. «Ілиястың баспасөзге, әдебиетке келген бетте-ақ пікір таласына, сөз сайысына сарабдал, айтыса қалса, қарсыласын жүйеге алып та жығар, шалып та жығар тілмар, пікіртапқыш, сөзбен қаққыш адам болғандығын Т. Қожекеев жоғары бағалайды.

Ғаббас Тоғжанов «Әдебиет және сын мәселелері» деген кітабында 1920-шы жылдан бергі қазақ әдебиетіндегі табыстарды қорытындылап, жеке ақын-жазушылардың шығармашылығына талдау жасаған. Кітабында Ілиястың «Сағанақ» жинағындағы өлеңдері мен соңғы жылдары шыққан шығармаларын қарастырған. Ілиястың талантты ақын екендігін, оның өз беті барлығын және жылдан-жылға қаламы ұшқырланып, адымы кеңіп, өсіп келе жатқандығын ерекше ықыласпен атап өтеді. Дегенмен 1926 жылға дейінгі шығармашылығына ұлтшылдық айдарын тағады. «Майдан» өлеңінде ұлтшылдықтың, «Ауылдың алды», «Көктемде», «Әнші» өлеңдерінде идеяшылдықтың, халықшылдықтың әсері бар», – дейді. Ілиястың «Қосаяқ», «Толғау» атты өлеңдерін сынауға, солардан біздің негізгі бағытымызға жат ойлар іздеуге жұмсалған, оларды идеялық жағынан жат шығармалар етіп көрсетіледі. Дұрысында, бұл өлеңдер идеялық, көркемдік дәрежесі жоғары, поэзиямызға түр жағынан да, мазмұны жағынан да елеулі үлес болып қосылған, үлкен саяси-әлеуметтік мәселелер төңірегінде келелі пікір қозғаған шығармалар. Әдеби сынның идеялық әлсіздігі, сыншының теориялық дәрежесінің төмендігі, әдеби құбылысқа тұрпайы социологиялық тұрғыдан қарауы Ілияс шығармаларын сөз еткен бөлімде айқын ізін қалдырған.

Жақан Сыздықұлы «Еңбекші қазақ» газетінің 1929 жылдың 24 сәуірдегі санында шыққан «Ақын-жазушыларымыз туралы» атты мақаласында: «Бейімбет, Сәкен, Сәбит, Ілиястар бірсыпырадан қаламын қолға алып, жазып келеді. Ғабит, Асқар қаламын қолға алғалы едәуір болып қалды. Бұлардың бір де біріне әлі тиіскеніміз жоқ, сынағамыз жоқ, тәрбиелегіміз жоқ. Бар болғаны сөз арасында ғана айтылып жүр. Керегі келген жерде мысалға алынып жүр», – деп, әдеби сынға көңілі толмай жүргендігін жазады. Өзара сынның беталысы

күшейді. Әдебиетте жікке бөліну пайда болды. Ақын-жазушылар бір-бірін сынау үшін өз араларынан қолдан жасаған «жікшілдікті» іздей бастайды.

Ілияс «Еңбекші қазақ» газетінің 1930 жылдың 17 ақпандағы санына «Жікке жол жоқ» деген көлемді мақаласында сәкеншілдікті қатты сынға алады. С. Мұқанов «Еңбекші қазақ» газетінің 1930 жылғы 22 сәуірдегі санында жарияланған он бес беттік мақаласының «Жансүгіровпен жігіміз» деген тарауында Ілиясқа «қожановшыл ақын» деген айып тағады. Ілияс төңкеріске қарсы Қожановтың жігінде болды деп бетіне басады. Сәбит кейіннен жазған бір мақаласында: «Менде бір үлкен кемшілік бар. Ол – Ілияс жолдасқа әлі толық түзу қарай алмай жүруім. Бұл кемшілігімді түзету – менің борышым» деп, теріс ойынан қайтқандығын ескертеді.

Әбділда Тәжібаев «Еңбекші қазақ» газетінің 1930 жылғы 2 қарашадағы санында шыққан «Ілияс туралы бір-екі сөз» атты мақаласында Ілиястың жолбикелігін дәлелдеуге арнаған. Бұдан бұрын Ғаббас Тоғжановтың «Ілияс бір кезде ұлтшылдықты, халықшылдықты, жікшілдікті қолдады» дегенін Әбділда шынайы тұжырым ретінде қабылдаған. Сол кезде сынға көп ұшыраған «Ызалы қиял», «Қиял өмір», «Өмір-көмір» сияқты өлеңдері ақынның кей шақтардағы көңіл күйіне және кейбір асыра сілтеушіліктің жеке фактілеріне байланысты туған. Әрине, ақын шығармаларының қай-қайсысын алсақ та уақыт тынысы, заман лебі есіп тұрады. Уақыт тынысы дейтініміз – заман ағымының ыңғайы қалай бет алса, солай қарай ығу.

Ғаббас Тоғжанов «Жолдастық хат» мақаласында: («Еңбекші қазақ» газеті, 20 қазан 1930ж.) «Әбділда жолдас, Ілиясты «жолбике» қатарына қосуға бола ма? Әрине, болмайды. «Жолбике» болса, ҚазАПП ұйымына мүше қып алуға бола ма? Әрине, болмайды. Рас, әлде де болса Ілиястың кемшіліктері мол. Қыңыр тартып жүрген Сәбит, одырайып, оқшау жүрген Ілияс, еңсесін көтермей сылбырлау жүрген Бейімбет» деп, бейнелей келіп, үшеуіне ҚазАПП-ты құру жөніндегі ұйымдастыру бюросының атынан жазған хаттарында бар сырларыңды айтпапсыңдар», – деп өз ойын білдіреді. Оның ойынша, үшеуі де өз қателерін мойындап, нақты жазып көрсетулері керек екен. Дегенмен, Ғаббас сол жылдары жазған сын, зерттеу мақалаларында Ілиястың әсіресе түр жағынан ізденулеріне ризашылығын білдіреді.

«Еңбекші қазақ» газетінің 1930 жылғы 2 қарашадағы санында М. Қайыпназарұлы мен Қалымбекұлының «Ілияс жолбике емес» деген мақалалары шықты. Ғ. Мүсірепов «Әдебиеттегі жікшілдікке қарсы», С. Мұқанов «Жікке қарсы жік», Ө. Мұсаұлы «Жікшілдіктің түбі жолбикелік» деген мақалалар жазып, әдеби айтысты жандандыра түседі. Міне, осылайша қаламгерлер бір-бірінің шығармаларынан жат ниет іздеп, сынның сойылын соға берді. Бұл өзара саяси айыптасулар олардың өздерінің бастарына қара бұлт үйіреді. Мұндай қызу талас-тартыс қазақ зиялыларының екінші рет

қамауға алынуына әкеп соқтырды. Төңкеріске дейінгі кезеңнің аса көрнекті бірқатар ақындарының шығармашылығын жазғыруды күшейтіп, сол кездегі маңдай алды әдебиетшілерді қуғындауды өршітті. Нәтижесінде көркем әдебиет партиялық істің бір бөлшегі, саясат пен идеологияның сойылын соғар белсенді құралы бола бастады да, сын мен әдебиеттану жаңа эстетика мен теорияның қасаң қағидасының құрсауына түсті. Табиғи даму заңдылығынан айырылып, лениндік «екі түрлі мәдениет» туралы қағида ықпалында бір қалыптағы ойлау жүйесінде қалуға душар болды. Міне, осылайша «түрі ұлттық, мазмұны социалистік әдебиет» жасау мен социалистік реализмді теориялық негіздеуге мәжбүр болды. Осы тұста «сыншының басынан кешетін эмоциялық жай-күйінің сынға еш қатысы болмау керектігі, шыншыл сыншы өзінің міндетін жақсы орындайтындығы, ондай сыншының еңбегі жемісті болатындығы және сынның шығарманың туу тарихына, белгілі бір жағдай мен оқырман қабылдауына да байланысты екендігін атап көрсеткен Джули Ривкиннің [9] пікірін мойындамасқа болмас.

Қаламгерлер арасындағы айтыс-тартыстар басқа бағытқа бұрылды. Нағыз қанды қырғын жасайтын тілдеу, ғайбаттау, жала жабу сипатын ұстанған мақалалар басылым бетінде үсті-үстіне жарияланып жатты. Ілияс шығармашылығына да, жеке басына да қара бұлт үйірет материалдар шыға бастайды. 1937 жылдың көктемінде-ақ: «Жансүгіров Ілияс Кировтің өліміне арнап жазған өлеңінде қате жібереді. Ол қатенің өзі де анау – мынау қате емес, үлкен қате. Артынан түзеу орнына «Жауырды жаба тоқып жүре берді» деген сөзді естиді. «Жансүгіровтің редакциясымен 1935 жылы шыққан Сүйінбайдың кітабы ұлтшылдықпен жазылған. Ол кітапта қазақты қырғызға өшіктіріп айдап салатын тұстар бар» деген ауыр айып тағылды.

Осы орайда айтылған профессор М. Имангазиннің: «Бұл пікірлер – бүгінгі тәуелсіздік таңын бастан кешіп, егемендігімізді жаһан таныған, ешкімге жалтақтамай, еркін тыныстап отырған заманда лайықсыз, көнерген уәж. Социалистік реализм талабы ауызға сөз салып, желкеден қышқашпен қысқан заманның қисыны» деген пікірі шындыққа саяды [10, 84]. Деректанушы ғалым Тоқтар Бейісқұлов қазақ зиялыларынан ұлтшылдық мін іздеу, алашордашылық пен троцизмге «бүйрегі бұрғандығын» тізбелеу, көркем шығармадағы байшылық салт-сананың белгілерін сынау қауырт қолға алынып, соңы 1937 жылғы «халық жауларын» жаппай әшкерелеу науқанына ұласқандығын архив құжаттары негізінде дәлелдеп жазады [11, 182]. Бұл сипаттағы мақалалардың ақыл-парасатқа тоқтау салып, гуманистік адамгершілікке қаяу түсіргені, қазақ зиялыларының ұсталып кетуіне, қуғын-сүргінге ұшырауына себепкер болғаны ащы да болса, шындық. Десе де сол кезеңдегі саясат жетегінде кетпеген эстетикалық сыни

полемикалық сипаттағы мақалаларда сөз өнерінің шын мәніндегі көркемдік табиғатын басты орынға қоя білгенін ерекше атау қажет.

Көп ұзамай Илияс Жансүгіровке әртүрлі айыптар мен жалалар жабылып, «халық жауы» атанып, қазақ зиялыларының басым бөлігімен бірге әділетсіздіктің құрбандығына шалынып, оның шығармашылық өмір жолы осылай оқыстан аяқталады. Илияс туралы сөз де тоқтайды.

1937–38 жылдың қасіреті халық тарихына өз зұлматын, өз трагедиясын өзінің қанды бояуларымен жазып кетті. Қазақ халқы елім деп еңіреген ерінен, көш бастаған талай көсемінен осылайша айырылды. Қоғамда жасқана қарайтын, қорқақ, дәрменсіз ұрпақ пайда болды.

Жетпіс жылдан аса өмір сүрген кеңестік дәуір тұсында әдеби жәдігерлеріміздің бір жақты бағаланғаны белгілі. Елімізді бодандық қыспағында ұстаған тоталитарлық жүйенің сыңаржақ саясатының қылбұрауы рухани қазыналарымызды толық игеруге мүмкіндік бермеді. Мызғымас Одаққа айналған кеңестік дәуір тұсында таптық, атеистік, коммунистік идеология әдебиетке өз үстемдігін жүргізіп бақты. Соның салдарынан қазақ әдебиетінің көптеген көрнекті өкілдері ұзақ уақыт бойы қудаланып, олардың асыл туындылары халық игілігіне қызмет ету мүмкіндігіне ие бола алмады.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылды (грант № AP19680053).

Қорытынды

Ғасырлар тоғысындағы ел өміріндегі зор трагедиялар қоғам дамуына, адам санасына, әдебиет, өнер, ғылым салаларының өрістеуіне теріс әсерін тигізіп-ақ бақты, қалам қайраткерлері қанша қуғын-сүргін көріп, қуғындалып, атылып жатса да, өнердің ұлы арнасы құрғап қалмай, ұлттың рухани көші ілгері басты. Демократиялық, ағартушылық, ұлттық идеялар мен көзқарастар әдебиеттің табиғатына, дамуына айқын әсер етті. Әдебиеттің рухы үстем шығып, әріден жалғасқан әдеби үрдістің сан соқпақты даму жолдарын түйістірді. Бұл кезең, ең алдымен, ұлттық рухтың беріктігімен, елдік, мемлекеттік тәуелсіздікке ұмтылған ой-мақсаттардың айқын, нақты көрінуімен ерекшеленеді.

Илияс Жансүгіров Қазақстанның көркем мәдениетінің ең күрделі кезеңінде өмір сүрді, әдебиет майданында жиырма шақты ғана жыл қауырт еңбек етті. Көп уақыты кеңес құрылысының бастапқы арпалысы, шиеленіс-күресі, қайшылығы, қиындығы кезеңіне дөп келді. Өйтсе де, саяси-әлеуметтік оқиғаларға күнделікті атсалыса жүріп, асығыс болса да көркем туындыларын дүниеге әкелді. Ол қазақ әдебиетін озық идеялы, терең мағыналы, көркемдігі тұтасқан туындыларымен байытты. Көркем шығармашылықтың танымдық-

эстетикалық әлеуетін күшейтті, әдебиеттің жаңа жанрларының, түрлерінің, әдістерінің пайда болуына ықпал етті. Олардың құндылығы да сол. Себебі біз осы шығармалардан уақыт тынысын, дәуір үнін, замана көрінісін, күрделі құрылысымыздың бейне-сипаттарын айқын көреміз.

Илияс Жансүгіровтің әдеби мұрасын жан-жақты, тереңдеп зерттеп, игеру – үнемі даму үстінде болатын құбылыс. Қазақ әдебиеттану ғылымының алдағы міндеттерінен түспейтін өзекті мәселе болып тұра бермек. Өйткені Тәуелсіздік талабы қаламгерлердің беймәлім қырларын ашып-айқындап, ғылыми тұрғыда зерттеуді мұрат етеді.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Сыдықов, Т.** Илияс Жансүгіров ХХІ ғасыр көзімен. – Алматы : «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 440 б.

2 **Борев, Ю.** Эстетика. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.

3 **Репина, Л.** Тарихи білім тарихы: Академиялық бакалавриатқа арналған оқулық / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова; жалпы редакциясын басқарған Л. П. Репина. – 4-басылым. – Алматы : «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 235 б.

4 **Кириллина, О.** Русская литература: теоретический и исторический аспекты. – М. : «Наука», 2011. – 120 с.

5 **Crews, Frederick C.** «literary criticism». Encyclopedia Britannica. [Электронды ресурс]. – <https://doi.org/www.britannica.com/art/literary-criticism>.

6 **Есин, А.** Русская литература в оценках, суждениях, спорах. – М. : «Флинта», 2011. – 340 с.

7 **Қожекеев, Т.** Ірілік. – Кітапта : Дария кеуде, тау мүсін. Құрастырған: Кыяхметова Ш. – Алматы : «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 644 б.

8 **Мұқанов, С.** Беташар. – Кітапта : І. Жансүгіров. Сағанак. Таңдамалы өлеңдер. – Қызылорда, 1928. – 120 б.

9 **Мұқанов, С.** Бас асаулық // «Еңбекші қазақ» газеті, 1928, 11 апрель. – 3 б.

10 **Julie Rivkin, Michael Ryan.** Literary Theory: An Anthology, 3rd Edition. ISBN: 978-1-118-70785-2 February 2017 Wiley-Blackwell 1648 Pages.

11 **Имангазинов, М.** Илияс Жансүгіров өмірі мен шығармашылығы. – Алматы : «Кітап» баспасы, 2006. – 252 б.

12 **Бейісқұлов, Т.** Құлагер акынның қазасы. – Алматы : «Баянжүрек» баспасы, 2019. – 304 б.

References

- 1 **Sydyqov, T.** Ilyas Zhansügirov XXI ғасыр көзімен [Ilyas Zhansugurov through the eyes of the 21st century]. – Almaty : «Bayanzhyrek» баспасы, 2019. – 440 p.
- 2 **Borev, Yu.** Estetika [Aesthetics]. – Almaty : «Ülttyq audarma byurosy» qoғamdyq qory, 2020. – 408 p.
- 3 **Repina, L.** Tarihi bilim tarihiy: Akademiyalyq bakalavriatqa arналған oqulyq / L.P. Repina, V.V. Zvereva, M.Yu. Paramonova; zhalpy redakciyasyn basqarған L.P. Repina [History of historical knowledge, textbook for academic bachelor's degree]. – 4-basylym. – Almaty : «Ülttyq audarma byurosy» qoғamdyq qory, 2019. – 235 p.
- 4 **Kirillina, O. M.** Russkaya literatura: teoreticheskij i istoricheskij aspekty [Russian literature: theoretical and historical aspects]. – Moscow : «Nauka», 2011. – 120 s.
- 5 **Crews, Frederick C.** «literary criticism». Encyclopedia Britannica. [Electronic resource]. – <https://doi.org/www.britannica.com/art/literary-criticism>.
- 6 **Esin, A. B.** Russkaya literatura v ocenках, suzhdeniyax, sporax [Russian literature in assessments, judgments, disputes]. – Moscow : «Flinta», 2011. – 340 p.
- 7 **Qozhekeev, T.** Irilik. – Kitapta : Dariya keude, tau mysın [Greatness. In the book: A Personality with a Great Soul]. Qūrastyrqan: Kyyaxmetova Sh. – Almaty : «Bayanzhyrek» баспасы, 2019. – 644 p.
- 8 **Mūqanov, S.** Betashar. – Kitapta : I.Zhansügirov. Saqanaq. [Betashar. – In the book: I. Zhansugurov. Saganak.] Tañdamaly öleñder. Kyzylorda, 1928. – 120 p.
- 9 **Mūqanov, S.** Bas asaulyq [Not an inclination] // «Eñbekshi qazaq» gazetі, 1928, 11 aprel. – 3 p.
- 10 **Julie Rivkin, Michael Ryan.** Literary Theory: An Anthology, 3rd Edition. Wiley-Blackwell February, 2017. ISBN: 978-1-118-70785-2 – 1648 p.
- 11 **Imangazinov, M.** Ilyas Zhansügirov ómiri men shyqarmashylyqy [Life and work of Ilyas Zhansugurov]. – Almaty : «Kitap» баспасы, 2065. – 252 p.
- 12 **Bejisqūlov, T.** Qūlager aqynnyñ qazasy [Death of the poet Kulager]. – Almaty : «Bayanzhyrek» баспасы, 2019. – 304 p.

09.08.23 ж. баспаға түсті.

17.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ш. А. Кыяхметова, М. Т. Джакыпбекова, М. М. Имангазинов,
Н. Ж. Мырзабек
Жетысуский университет имени И. Жансугурова,
Республика Казахстан, г. Талдыкорган.
Поступило в редакцию 09.08.23.
Поступило с исправлениями 17.01.24.
Принято в печать 25.02.24.

ПЕРВЫЕ ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О ТВОРЧЕСТВЕ И. ЖАНСУГУРОВА В КОНТЕКСТЕ XXI ВЕКА

Литературоведение, отражающее духовный уровень нации, прошло различные пути развития до сегодняшнего дня. Оно испытало различные общественные взгляды на пути роста от древнего к художественному, от общего к конкретному. Как и история нации, зарождение, становление, совершенствование литературоведения в Казахстане прошло много этапов. Признание национальной культуры было обусловлено строгими требованиями, навязанными извне. Они не позволяли литературоведам наступить и шагу, не позволяли открыто говорить о том, что им нужно. Тем не менее, со стороны выдающихся личностей высказывались национальные, литературно-критические мнения. Они породили произведения, начиная от литературного айтыса, отдельной статьи, учебников и заканчивая монографией.

В данной статье проведен анализ особенностей развития казахской литературоведческой науки путем соотнесения изучения творчества И. Жансугурова с социально-историческими процессами, раскрыты внутренние закономерности развития казахской литературы в начале века.

К целой эпохе литературы – эпохе сложной и противоречивой – были добавлены новые данные, свежие мысли, исчерпывающие научные накопления, критический анализ. В оценке творчества Ильяса Жансугурова были обоснованы передовые позиции, новые рассуждения, новые результаты в новых исследовательских направлениях на более позднем этапе казахского литературоведения и были вытеснены общепризнанные взгляды, написанные, оцененные, проанализированные с точки зрения политической позиции советской системы на протяжении многих лет. Творческая мысль, которая была в ловушке столько лет, вырывалась наружу, высказывались запретные мысли и мнения.

Был представлен анализ литературных айтысов, дана обширная информация о первом этапе изучения творчества Ильяса, которое несет в себе большую нагрузку национальной литературы. Выделены основные черты закономерностей литературного развития.

Ключевые слова: XX век, литературная критика, литературное направление, группа, литературный процесс, художественная общность, казахская литературоведческая наука.

**Sh. Kiyakhmetova, M. Jakypbekova, M. Imangazinov, N. Myrzabek*

Zhetysu University named after I. Zhansugurov.

Republic of Kazakhstan, Taldykorgan

Received 09.08.23.

Received in revised form 17.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

THE FIRST LITERARY-CRITICAL RESEARCHES ON THE WORKS OF I. ZHANSUGUROV IN THE CONTEXT OF THE XXI CENTURY

Literary criticism, reflecting the spiritual level of the nation, has gone through various development paths to the present day. It has experienced various social views on the path of growth from the ancient to the artistic, from the general to the concrete. Like the history of the nation, the origin, formation, and improvement of literary studies in Kazakhstan have passed through many stages. The recognition of national culture was conditioned by strict requirements imposed from the outside. They did not allow literary critics to take a step, they did not allow them to openly talk about what they needed. Nevertheless, national, literary and critical opinions were expressed by prominent personalities. They gave rise to works ranging from a literary aitys, a separate article, textbooks and ending with a monograph.

This article analyzes the peculiarities of the development of Kazakh literary science by correlating the study of I. Zhansugurov's work with socio-historical processes, reveals the internal patterns of the development of Kazakh literature at the beginning of the century.

New data, fresh thoughts, exhaustive scientific accumulations, and critical analysis were added to the whole era of literature – an era of complex and contradictory. Evaluating the work of Ilyas Zhansugurov, advanced positions, new reasoning, new results in new fields of research were justified at a later stage of the development of Kazakh literary studies and generally accepted views written, evaluated, analyzed from the point of view of the political position of the Soviet system over the years were

replaced. Creative thought, which had been trapped for so many years, broke out, forbidden thoughts and opinions were expressed.

An analysis of literary aitys was presented, extensive information was given about the first stage of studying Ilyas's work, which carries a large load of national literature. The main features of the patterns of literary development are highlighted.

Keywords: the twentieth century, literary criticism, literary movement, group, literary process, artistic community, kazakh literary science.

<https://doi.org/10.48081/VKTS3286>***А. Н. Муратова**

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

*e-mail: altynmuratova@mail.ru**БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАР ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАНЫМ**

Мақалада қазіргі күні өзектілігін жоймай келе жатқан тілдесімнің бір түрі – бейвербалды амалдар сөз етіледі. Осы уақытқа дейін бейвербалды амалдар психологиялық және тілдік тұрғыда жан-жақты зерттелгенімен, әлі де бұл салада қарастырылатын сұрақтар аз емес, әсіресе ұлттың танымына, салты мен дәстүріне сай жұмсалатын тілден тыс құралдарды, ым-ишараттарды тілдік тұрғыда талдау өзекті мәселелердің бірі болып келеді. Паралингвистикалық амалдарды ұлттың танымы тұрғысында қарастырған ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, нақты тілдік деректер арқылы қазақ танымына сай қолданылған ишараттардың мағынасына талдау жасалады, олардың қолданыс аясы анықталады. Қамшы қазақ халқының киелі құралының бірі екенін талдай келе, оның негізінде жасалатын ишараттардың беретін мағынасы анықталып, жұмсалудың аясы белгіленді. Тарихи тақырыпта жазылған шығармалардан алынған мысалдар арқылы мағынасына талдау жасалды. Халық өміріндегі қайғылану, қайғыға ұшырау кезінде жасалатын ишараттарға тоқталып, көркем шығармадан алынған мысалдар негізінде талданды. Халық танымында қара түс қайғыны сипаттайды дей келе, оны тілдік тұрғыда жан-жақты талдайды. Қазақ халқының айтар ойын тура айтпай, бейвербалды амалдар арқылы да түспалдап жеткізіп отырғандығын дәлелдейді.

Кілтті сөздер: Бейвербалды амалдар, ишарат, ұлттық таным, салт-дәстүр, қамшы

Кіріспе

Әр ұлттың өмірінде өзіне ғана тән, өзінің таным деңгейінде қабылданған қарым-қатынас түрлері мен жүйесі бар екені белгілі. Сондай-ақ ұлт мәдениетінің категориялары ретінде қызмет ететін этнолингвистикалық мәнге ие болатын паралингвистикалық атаулар мен оларға жататын бірліктер

кез келген ұлттық тілде жиі қолданылатынын аңғару қиын емес. Олар ұлттың өмір сүру салты мен дүниетанымынан кейде тіпті халықтың мифтік танымына дейін бойлайды.

Материалдар мен әдістер

Тақырыпты зерттеу үшін тарихи тақырыпта жазылған шығармалардан алынған мысалдар пайдаланылды. Қамшының жұмсалудың аясын анықтау үшін студенттер арасында сауалнама жүргізіліп, сипаттау, талдау, салыстыру әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Бейвербалды амалдарды ұлттық таным деңгейінде қарастырған зерттеушілер (А. Кендон, 1981) оны жан-жақты талдап көрсетті [1, 29]. Қазақ тіл білімінде бейвербалды амалдардың ұлттық сипатына тоқталған Б. Момынова коммуникация кезінде жұмсалған ым мен ишаратқа, дене қимылдарына қарап отырып, адамның қай ұлттың, қай құрлықтың өкілі екенін шамалауға болатынын айтады [2, 38]. Тілтанушы ғалым Ә. Қайдаров ұлттың даналығы мен дүниетанымы тек тілінде ғана сақталады. Әрбір дәуірде өмірге қажет болған құрал-сайманның, қару-жарақтың, киер киім мен ішер тамақтың, тұрмыстық заттар мен салт-санаға, әдет-ғұрып, наным-сенімге, ойын-күлкі, той-томалаққа байланысты ұғымдардың аты-жөні, сыр-сипаты т.б. тек тіл фактілері ретінде ғана, яғни жеке сөздер мен сөз тіркестері, фразеологизмдер мен мақал-мәтел арқылы ғана бізге жетуі мүмкін деп жазды [3, 34]. Кодты түсіну үшін ертеден қалыптасқан, ұрпақтан ұрпаққа жеткен, атадан балаға мұра болып ауысқан, санада кодталған этномәдени ақпаратты білу керек. Этнограф-ғалым С.Кенжеахметұлы ұлттық сипаттағы ым-ишараттардың «сезімді, көңіл-күйді, іс-қимыл, әрекетті сөз тауыспай-ақ ыммен, ишарамен еппен сездіретінін, ...оны дәл бейнелейтін ойлы, қызықты әрі сесті ұғымдар болатынын... мұны әдет-ғұрып ишарасы дейтінін... Дегенмен тұрмыс пен салттың, өмір мен тіршіліктің, қоғам мен дәуірдің өзгеруіне байланысты мұндай әдет пен дағдының кейбіреулері ұмыт қалғанын», – айтады [4, 25].

Қазақ халқының тұрмысында қамшы арқылы жасалатын бірнеше ишараттың түрі бар, осының негізінде туындаған фразеологиялық тіркестерді де айта кеткен орынды. Мысалы: қамшы үйіру, қамшы ойнату т.б. Қамшы – халқымыздың негізгі атрибуттарының бірі. Қамшыға байлықтың, береке-бірліктің символы деп қараған. Ұлттық негізде жұмсалып, басқа халықтарда кездесе бермейтін амалдардың бірі – қамшы тастау. «Қамшы тастау» ишаратын 15–18 ғасырларда билер заманында өте белсенді қолдану себебін анықтау үшін ассоциативті эксперимент жасап көрдік. Мұндағы мақсатымыз халықтың тілдік санасында қамшы сөзімен қандай ассоциация жинақталғанын анықтау. Экспериментке 7–78 жас шамасындағы 23 адам қатысты. Қамшы – жылқы

малының жылдамдығын арттыру үшін қолданылатын құрал – 15, емшінің аспабы – 4, ер – 3, батылдың символы – 2. Байқағанымыздай, адамдардың басым көпшілігі қамшы сөзін жылқымен байланыстырады. Жылқы қазақ халқының санасында тазалықтың, еркіндіктің, өктемдіктің символы болып қалыптасқан. Ел арасындағы дау әділ шешілмегенде ортаға «қамшы тастау» осы бір символдық мағынасынан шықса керек (1-сурет). Мысалы:

Сурет 1 – Қамшы тастау

«Ежелгі Қазақстан мифтері» кітабында қамшының құдіретін жылқы тотемі немесе зооастризммен байланыстырады, яғни жылқының терін сіңірген қамшы, жылқының ерекше күшін бойына сіңірген деп есептейді [5, 76]. Осындай мифтік таным да қамшы арқылы жасалатын ишараттарға алып келген деп тұжырым жасауға болады. Мысалы: *Ғабитхан қамшыға жабысып, бар жерін иіскелегендей ұстап қарап кеп, ақырында бүлдіргіге қарады. Қарады да қабағын түйіп жіберді. Бір жақындап үңіліп, бір жақындап алыстап қарап, ақыры таңдайын қағып, басын шайқады* (Абай жолы, 24). Қамшының иесі үшін қаншалықты қымбат, қаншалықты қадірлі екенін осы мысалдан-ақ байқауға болады. Ал ғалым Б. Момынова қамшыға қазақ қатысым мәдениетіндегі аса маңызды артефакт деп қарайды және мағыналық әрі қатысымдық негізде талдау жасайды [2, 67]. Сондай-ақ қазақ халқы адамның көңіліне әсер ететін ауыр сөзді тіке айтпаған, астарлап жеткізген. Жиындарда артық сөйлеп кеткен адамды қамшы арқылы тоқтатқан (2-сурет), кейде арадағы кикілжіңді сөзбен шеше алмағанда, жауласуға шақыруды да қамшы арқылы білдірген. Мысалы: *Мә, менің қамшыым... жсауап қайырмайтын болса алдарына таста да, өзің кейін шап (І. Есенберлин) Қамшысын енді Қара Оспан алдына тастады. – Атыңның жүйріктігіне тым сене берме (І. Есенберлин)*. Берілген сөйлемдерде тілдесімнің екі түрі де қатар қолданылып, бірінде айтылған ойды екіншісі толықтырып тұр. «Қамшы

тастау» ишараты арқылы шабуылға шақыру интенциясын аңғаруға болады. Осы жерде екі адамның арасында бітім болмайтынын «қамшы» арқылы астарлап, тұспалмен хабарлап отыр. Бейвербалды амалдардың семантикасы мен қызметін зерттеген Б. Момынова: Қамшы тастау ишараты сөз сұрауды білдіреді және бұл ишарат көшпелі қазақ өмірінде өте жиі орындалған. Өйткені ауыл, үй, ру-рудың арасында өмірдің жазылмаған заңына сәйкес түрлі даулар үнемі болып тұрған. Дауласкерлер бидің, сөз ұстаған адамдардың, ақсақалдардың алдына келіп, дауды шешіп беруін өтініп, жүгінген. Ал сөз ұстаған адамдардың қолындағы қамшының коммуникативтік акт немесе сөз айту кезіндегі түрлі позициялары дауға нүкте қоятын, шешім-вердикт шығаратын, дауласушы топтардың, жекелеген адамдардың бірінің алдына екіншісінің айыбын бетке басып, жығып бергенін сездіріп я болмаса даудың тоқтағанын білдіретін, даулескерлерге сөз кезегін ретімен ұсынып отыратын құралдың қызметін атқарған. Кезінде сөзбен айтылған шешімді сөздің қатысыныссыз ишаралап жеткізу құралы ретінде қамшы заң баптарындай коммуникацияда аса ықпалды болған. Әрине, дау барысында сөз сұраған соң сөздің айтылуы міндетті. Бірақ қамшы тастағанда сөз сөйлеуші дауға төрелік жасаушының қамшысына қарап, я сөзін жалғастырып, я сөзін тоқтататын болған. Қамшы мұндайда бірде сөйлеушіге берілген уақыттың біткенін білдіріп тасталса, енді бірде дауласкерлердің сөзді өз пайдасына қарай бұрып бара жатқанын тоқтату мақсатында тасталған [2, 51]. Мысалы: *Сөйтсе де өркөкірек кер мінезге салып он-оңай жеңіле қалғысы келмеді. «Талас әлі біткен жоқ» деген ишарат көрсетіп, алдындағы қамшыны бір қозғап қойды. Қара Оспан шарт жүгініп отыра қалды. Қамшысын қозғауды да ұмытып кетті (І.Есенберлин)*. Берілген мысалдардан ата-бабаларымыз қамшыға жай құрал деп қарамағанын, арадағы сөзді жеткізуші қарым-қатынас құралы деп есептеген, себебі бір ғана қамшыны әртүрлі қалыпта ұсыну арқылы тұспалды, құпия ойды жеткізіп отырған.

Мұхамед Қайдар Дулати патшалықты басқару ережесі туралы жазбасында: Қамшы – билік рәмізі, әрі құқықтық реттеуді жүзеге асырушы құрал. Қамшы да семсер, қылыш тәрізді хандық, патшалық регалия қатарында жүрген [6, 45]. Бұл келтірген пікір жоғарыда берілген мысалдарды нақтылай түседі. М. Мағауин қазақ ордасында хан сайлау ғұрпында жаңа билеушіні боз биенің сүтіне шомылдырып, ақ киізге салып, хан көтерген соң, атқа мінгізіп, қолына қамшы ұстататын рәсімі болғанын айтады [7, 34]. Мысалы: *Сонда төбенің басына қамшысын ұстап Төле шыққан-ды. – О, әлеумет, қалай осы, жылқы біткен көп кісінесіп кеткен жоқ па, әйел біткен көп кісімсініп кеткен жоқ па? – деп қайта түсіп кеткен-ді. Әйтеке қамшысын көкке көтеріп:*

- Ел шетіне дүбір жетсе, атыңның жалы панаң болар, көк сауытың – қатын, көк найзаң – балаң болар! – деген-ді.

Ең жақсы сараңдық: қасың сұрағанда «барға» сараңдық, досың сұрағанда «жоққа сараңдық», – деді Төле қамшысын қолына қайта алып.

– Көрсө қызардың алдында – жарыңа сараңдық, айналдырған аурудың алдында жаныңа сараңдық лазым, – деді Қазыбек көп алдына қайта шығып.

Қазыбек қамшысын ұстап тұрып:

– Аты жаманның арманы кетер, баласы жаманның дәрмені кетер, – деді (Ә. Кекілбаев. Үркер). Берілген мысалдарда «қамшы ұстау», «қамшыны көкке көтеру» ишараттары қатысқан. Ел бастаған билердің халық алдына қамшы ұстап шығуының мәнін сабырға, тыныштыққа шақыру деп түсінуге болады.

Қамшы ер азаматтардың үнемі қолында жүретін қаруы деп те атауға болады. Ұл туғанда батыр болсын, елін қорғар азамат болсын деп қамшы сыйлауы да осындай тілектен келіп шықса керек.

Сондай-ақ арқадан қамшымен ұру ишараты бар, көбінесе халық емшілері қолданған. Бұл қолданысты екі түрлі жолмен түсіндіруге болады. Біріншіден, қамшы сөзінің «қам» түбірі тува, хакас тілінде бақсы деген мағынаны береді (Түркі тілінің сөздігі). Екіншіден, қамшының құдіретіне сенген мифтік сана жын, шайтанды алыстату үшін де осы құралды қолдануға негіз болды деген тұжырым жасаймыз. Қамшымен арқадан ұру арқылы адам жанын бойлаған жынды қуған. Мысалы: *Қамшы тиіп, ыриш түскен жүйріктей, енді тіпті долданып кетті. Қарағай домбырасын аспанға лақтырып, аруағы ұстап, жыр дабылын үсті-үстіне дақырата ұрды (І. Есенберлин).*

Бұдан өзге «қамшы кезеу», «қамшы үйіру» сияқты ишаралар жиі жасалған. Біріншісі – бойын ашу билегенде, кектенгенде «қайтсем де өшімді аламын» деген тіркестің орнына жұмсалып, шайқасқа шақыруды білдіреді. Мысалы: *Шеткерірек отырған Әбілқайыр қолындағы қамшысын жұртқа көрсеткісі келгендей, төбесінен асыра бір көтеріп, ортаға тастады. Қамшыны ортаға тастауының себебін білу үшін келесі репликаны оқығанда барып түсінеміз. – Ағайын, қазақ десек бәріміз күйеміз. Бірақ қазақ тап еліне өкпелесе де, жеріне өкпелей алмас. Басқалар біздің көл-көсір қонысымызға бола көздерін алартып жүр. Осындай ұлан-ғайыр отаныңды тастап барғанда, орналаса кететіндей иен жер бұл заманда табыла қояр ма екен өзі? Қашып келеді екен деп, қан төгіспей жерін бере салатын бауырмал ағайын да көрініп тұрған жоқ. Шынында да, біреудің жерін тартып аламыз деп төгетін қанды осы арада неге өз жерімізді қорғап төкпейміз? Біреулер қонтайшыға көне салайық, көнсек болды, бізге де, жерімізге де тиіспейді, ар жағындағы шүршітпен шайқасып кетеді дейді. Жоңғар өріс керек болмаса, қазақтың жеріне қалың ойнап келіп жүр дейсіңдер ме! Көнді екен деп қоя салар олар жоқ. Өз іргесінен тыныш кеткесін, сенің іргеңнің бел арқанын қиып отырған дұшпанға елің керек емес, жерің керек, жаның*

керек емес, малың керек. Менің айтарым, біз осы жиыннан не де болса, бір тәуекелге бел буып тарауымыз керек. Жан-жағымыз анталаған жау, жау алдында намысты қаманғы қолдан бере береміз!! (Ә. Кекілбаев. Үркер) Осы келтірген мысалда қамшыны ортаға тастау арқылы халықты сабырға шақырса, қамшыны жоғары көтеру арқылы халық назарын аудару, өзінің өктемдігін көрсету деп түсінген жөн.

Сурет 2 – Ортаға қамшы тастау

Қазақтың белгілі этнографы Бабақұмар Қинаят еңбегінде: қамшы сәлем, естелік, құпия «тіл» (пароль) немесе сый орнында жүрді: астарлы сөзін беріп жіберген қамшысының шашағын байлау, өрімнің ұшын таркату, бүлдіргесін үзіп жолдау қатарлы ишарамен айтпақ ойын құпия түрде ұшқыр, тапқыр санамен білдіреді [8, 56]. Қазіргі уақытта құпия хабарды жеткізудің әртүрлі жолдары бар, ал өткен замандарда ел мен ел арасында байланыс құралы ретінде қамшы сияқты құралдар қолданылғанын тарихтан, яғни, тарихи тақырыпқа жазылған шығармалардан байқауға болады. Өрімнің ұшын таркату арқылы тұтас бір оқиғаны жеткізіп отырған.

Этнографиялық еңбектерде қазақ төрінде қамшы ілініп тұрса, сол үйдің бой жетіп отырған қызы бар екенін және айттырған адамының бар екенін жазбай танып отырған, егер құда түсе келсе, ілінген қамшыға қарап-ақ қызды айттырған жері бар екенін білген. Осыған орай, халқымызда «қамшы қайтару» дәстүрі болған, құдалықтан бас тартқан қыз әкесі қамшыны қайтарып жіберу арқылы құдалық болмайтынын білдірген. Сонымен қатар құда түсіп келгенде де қамшы тастап кеткен. Құда түсудің тағы бір амалы – қамшы іліп кету. Қызды көруге келген жігіттің әкесіне шешесі «Қызымның ұнағаны рас болса, белгі тастап кет» деген жігіт әкесі» деп үйдің төріне

қамшысын іліп кеткен [8, 67]. Сондай-ақ мифологиялық түсінік бойынша үйдің төрінде ілініп тұратын қамшы ібілістен қорғайды деген сенім бар.

Халқымыздың ерекше дәстүрлерінің бірі – беташар. Еліміздің кей өңірлерінде келіннің бетін қамшымен ашады, мұның астарында босағаны аттаған келін үйге құт-береке алып келсін деген тілек жатыр. Халық танымында «қамшы» берекенің, татулықтың символы болып қалыптасқан.

Қазақ халқында үйге келген ер адам үй иесін жолықтыра алмаса, қайта келетінінің белгісі ретінде қолындағы қамшысын тастап кетіп отырған. Бөгде адамның қамшысына қарап, қай елдің, қай ауылдың адамы екенін таныған.

Қамшыны кеудеге апарып, бас ию – дәрежесі биік адамға дәрежесі төмен адамның жасайтын амандасу әрі құрмет көрсету ишараты: *Оң қолындағы он екі өрме, жібек шашақты, күміспен нықтаған қамшысын кеудесіне апарып, басын болмашы иген ишарат білдіріп, шаш төрде аласа піл сүйекті тағында отырған қаба сақал жұнт қараға шанышыла қарап демге аялады* [М. Есләмғалиұлы. Әйтеке би. 288 б.].

«Қазақ білуі тиіс» кітабында қамшыны сындыруға байланысты мынадай дерек айтылады: қамшының сабын сындыру өліммен тең, сондықтан халқымыз қамшыны аяқ астына тастамаған [9, 76]. Мысалы: Шоқан мен әкесі Уалихан кезіккенде, әкесі бәрін таста, Сұлтандыққа сайланасың, – дегенде, Шоқан ғылым жолын таңдап, әкесіне келісім бермеген ызаға булыққан әкесі Уалихан: «Сен менің балам емессің!», – деп қамшысын сындырып, лақтырған, 6 айдан кейін Шоқан қайтыс болады. Төлеген мен Қыз Жібекте: Төлегенді әкесі шақырып алып былай дейді: «- Бауырың Сансызбай жоңғармен соғысып, ел қорғауда, ал сен әлі қыз қуып серуендеп жүрсің, атастырылған қызды аласың!», – дегенде, Төлеген Қыз Жібекті сүйетінін айтқан. Әкесі кет әрі деп Төлегенді қуып, қамшысын сындырып лақтырған. Осы мысалдарда келтірілгендей, қамшы сабын сындыру жамандыққа, қайғыға алып келген.

Жалпы, қазақ халқы қамшыны аса құрмет тұтқан, сондықтан да оны үнемі жоғарыда ұстаған, халық өмірінде жиі қолданылған бұл құралды кез келген жағдайда орайына сай жұмсай білген. Тарихи деректерге сүйенсек, қамшы құпия тілдесім құралы болғанын жоғарыда айттық.

Халқымыздың ерекше сән-салтанатымен өтетін салты – сырға салу. Ертеден келе жатқан дәстүр бойынша, әдетте оң босағада отырған қызы болса, керегедегі түскіізге сырға іліп қоятын [2, 56]. Аталған дәстүр турасында қазақ зергерлік өнерінің лексикасына этнолингвистикалық сипаттама берген ғалым Р. Шойбеков былай дейді: «Ертеде қыздың басы бос, атастырылмаған болса, керегеге, кілемге, тіпті бақанға сырға іліп қою салты болған. Үйге келген қонақ, яки жолаушы үй ішін көзімен шолып, ілулі тұрған сырғаны көрсе, «бұл үйдің бой жетіп келе жатқан не бой жетіп отырған қызы бар

екен, ата-анасы әлі ешкіммен құда болмапты, қыздың басы бос екен» деген ой түйген. Мұның аяғы кейде құдалыққа ұласып жататын [10, 89]. Мысалы: *Үйге кірсе, керегенің басында сегіз сырға ілулі тұр екен, соны көрген соң, Ерназар еңкілдеп жылай бастайды. Үйдің бәйбішесі Ерназардан:*

- Неге жыладың? – деп сұрайды. – Жылаған себебім: тоғыз ұлым бар, соған тоғыз келіншек іздеп жүрген адаммын, тоғыз ұлымның бір әкешешеден туғаны сияқты, тоғыз келінімнің де бір әкешешеден туған болуын іздеп жүрген адаммын. Керегенің басындағы көп сырғаны көргенде, тілегіме жеттім ғой деп қуанып қалып едім, санасам, біреуі кем екен, соған жылап отырмын, – дейді Ерназар. – Ендеше жылама, тағы біреуі бар, әне тұр, – деп бәйбіше тұсбақаннан тағы бір сырғаны алып келеді. – Кенжекейімнің сырғасы еді, мұны сегіз қызымның сырғасына араластырмаймын, ана қыздарым бір төбе, Кенжекейім бір төбе. Сондықтан Кенжекейімнің сырғасы олардікінен бөлек тұрады, – деп сырғаны қайтадан іліп қояды.

Ерназар оған: – Сенің сегіз қызың бір төбе, Кенжекейің бір төбе болса, менің сегіз ұлым бір төбе, Төстігім бір төбе еді. Кенжекейің Төстігімдікі болсын, – дейді. Сөйтіп, Ерназар тоғыз қызға құда түсіп қайтады (Ер Төстік ертегісі). Осы келтірілген үзіндідегі түскіізге ілінген сырға – ақпарат беруші негізгі құрал. Керегеге шанышылған сырға арқылы шаңырақта тұрмыс құрмаған бойжеткен қыздардың бар екенін түсінген. Келтірілген мысалдан қазақ халқы кез келген оқиғаны сөзбен емес, ишарамен ұғындыруға шебер болып келгенін аңғаруға болады.

Сондай-ақ қазақ халқында үлкенді сыйлау, кішіге құрмет көрсету бірінші орынға қойылады. Қазақ жастары еш уақытта үлкен адамның жолын кеспеген, үлкен тұрған жерде бірінші болып сөз бастамаған, отбасында ақсақалы бар адам табақтан бірінші болып тамақ алмаған – мұның бәрі де әрбір қазақ отбасында қатаң сақталған. Халық танымында отбасының берекесі, сарқылмас қазынасы ол – үйдегі қарт адам. Дәстүрлі қазақ отбасы оған ерекше мән берген. Үлкенге деген құрметті сөйлеу тілінде сыпайылық мәні бар сөздер мен сөз тіркестері арқылы берсек, тілсіз қатынаста бірнеше ишараттар арқылы жасалады. Мысалы: Әйтеке бидің ойын бөлмейін деп асының басын тартып ілгеріде келеді (Ә. Кекілбаев. Үркер). Осындай ұлттық негіздегі бейвербалды амалдар Б. Момынова еңбегінде талданады [2, 89]. Мысалы: *– Ә, сұлтан, қош келдің, төрге оз! – деді Мәті. Пәтшайым орнынан тұрып жол берді. Әбілқайыр төрге шықты. Белін шешіп отырғасын Мәті жөн сұрады. Әбілқайыр шәй ішіп ыстығын басып, өз-өзіне келгенше жолда не көргенін айта қоймады. Ішіне қалампыр, талшын, зәнзәбіл араластырып, айыр түйенің сүтін қатып, қою құйған бұйра шай әлгінде ғана екі шықшыты зіркілдеп зеңіп келе жатқан басын ә дегеннен жеңілдетіп, өне бойындағы зіл атаулыны түгел қуып шыққандай (Ә. Кекілбаев). Тамақтан соң қонақтар*

дұр көтеріліп сыртқа шықты. Тайлан құрдасын қолтығынан демеп атына мінгізді (Ә. Кекілбаев. Үркер). Екінші мысалда берілген «қолтығынан демеп атына отырғызу» бейвербалды амалының мәні құрмет көрсету.

Бейвербалды амалдардың ұлттық сипаты өзге сипаттарына карағанда ерекше, себебі әр халық тілі әртүрлі болатыны секілді ым-ишарат тілі де әр халықта түрліше болып қалыптасқан, ұлт мәдениетімен өзектесіп жатады. «Культура человека - это не только определенный склад мышления и чувствование народа, это также знание языка и свободное владение невербальными кодами, принятыми в данном обществе, это следование выработанным нормам и правилам коммуникативного поведения, заставляющим людей чувствовать и осознавать свою принадлежность к данной культуре, в неременном сочетании вниманием и уважением к чужой культуре и ее носителям [11, 151]. Әрине, тілді білмеген жағдайда ым, ишарат басқа да амалдар арқылы түсінісуге тырысады, бірақ әр ұлттың мәдени, таным деңгейі әртүрлі болғандықтан қиындық туатыны шындық. Тілтанушы Б.Момынова: «... коммуникацияның бейвербалды элементтеріне, яғни ым мен ишаратқа, дене қимылдарына қарап отырып, адамның қай ұлттың, қай құрлықтың өкілі екенін шамалауға болады, өйткені әрбір ұлттың дене тілінің өзіндік сипатты ерекшелігі бар және осы ерекшеліктер көбінесе фразеологизмдерге негіз (ұйытқы) болып табылады» деген пікірі де жоғарыда айтылғанды нақтылай түседі [2, 90]. Халық дәстүрі бойынша жақынынан айрылған кезде бетін кескілеп тырнаған, шашын жайып немесе жұлып, қос бүйірін таянып қайғыға душар болғанын білдірген. Осы амалдарға қарап жамандықтың болғанын түсініп отырған. Мысалы: *Барса – әйелі бетін тырнап жылап отыр дейді. «Батырға көрінер бетім жоқ. Жорықтан қайтқанда алдынан алып шығып қуантам ба деген шекесі торсықтай сәбіім дүниеге келгесін бір аптадан соң шетінеп кетті», - деп зарлайды дейді (Ә. Кекілбаев).*

*Қара бір шашым жасайын,
Жайың да жияйын.
Құнарлы бармақ жез тырнақ
Күнде қанға бояйын.
Албыраған ақша бет
Сүйегіне тояйын!
Мойындаған қаракөз
Жаспенен оны ояйын,
Алшаңдап жүрген жас төрем*

Орныға кімді қояйын (Боздағым. Қазақтың жоқтау жырлары). Бұл туралы «Қазақтың жоқтау жырларында»: көне замандарда, көне түркі кезеңі саналатын V–VIII ғасырларда түркі тайпалары қайтыс болған адамға

қатты қайғырып, «өлген адамның тумалары шашын жұлып, бетін тырнап, құлағын кесіп, өздерін қорлайтын» әдет болған. Оның мәнісі: «Өлген жақсы адамның артында қалып, онсыз сүрген өмірде не мән бар?» – деп қараудан шыққан. Ұлттық сипаттағы бейвербалды амалдардың семантикасын зерттеген П. Ешимов: Шашын жаю – жоқтау, жылау қайғылы, шерлі, күйікті, мұңды, зарлы, азапты, бақытсыз әйелдің ісі. Бұл әдет дауыс қылу, жоқтау кезінде жасалады [12, 78]. Б. Момынова: Әйелдің шашын тарқатып, екі иініне жаю ишараты. Ері, азаматы, асыраушысы қайтыс болған үйдің әйелі жасайтын салттық ишарат [2, 48]. Қазіргі уақытта жақынынан айрылғанда дауыс шығарып жылайды, жоқтау айтады, бірақ жоғарыда келтірілгендей амалдар жасалмайды. Қазір бұл амалдарды тек көркем шығармалардан ғана кездестіреміз. Мысалы: *Бұл кезде Бөжейдің өз үйінің ішінде қара сұр бәйбіше шаршысын шорт байлаған. Қара шашын тарқатып, екі иініне жайып салған. Қан сөлден айрылып, сұрланып талған жүзінде көк тамырлары білінеді. Екі бетінің ұштары жылап жыртықан тырнақтың табын сақтап, жарадар боп тұр (М. Әуезов. Абай жолы).*

Қарт ана оқыс есін жинап алды.

*Ойпырм-ай!.. – деп өкіріп, жас жүзген бетіне тырнақ салып, қанын ағыза осып-осып жіберді. Қаниша кісі жабылса да, күйік көтерген әйел қолда тұрмай, жұлқып шықты. Ажал шеңгелі жалғыз баласын бүріп алып, жұпыны жер үйдің бір жағын омсырайтып ойып әкетіп бара жатқанын көрді. Қара шашы жайылып кеткен. Үрей қаптаған көздерінің ағы айналып, ұясынан шыға ақшаңдап: «Жан ботам-м!» - деп зарлап, қос қолын созып ұмтыла берді де, құлап түсті. Үй ішінде жыламаған жан жоқ. Еламан да жылады (Ә. Нұрпейісов. Қан мен тер). Өткен көктемде «Майданда ерлікпен қаза тапты» – деп артынан қара қағаз келген. Қатын, бала-шағасының көзінен жас емес, қан ағып, кәрі шешесі **жер тоқпақтап, бетін тырнаған** (Д. Исабеков. Біз соғысты көрген жоқпыз). Сонымен қатар жайсыз хабар, жамандықты жеткізу кезінде де осы сияқты амалдар жасалған. Мысалы: *Қаралы хабар әкеле жатқан кісі ауылдың қарасын көрісімен екі жағына кезек аунап, басын ерге ұрып, өз бетін өзі тырналап, жұлынып бітетін еді ғой. Ал мынау сол баяғы қаққан қазықтай қалпы (Ә. Кекілбаев. Үркер).**

Байқап қарасақ, адамның басы қайғыға тап болғанда жаны өлген адаммен бір екенін осындай амалдар арқылы көрсеткен. Ұлтымыздың мәдениеті мен дәстүрінен хабардар адамдар осы себептерге байланысты қыз баланың шашын жайып жүруіне қарсы болған. Халқымыздың дүниетанымында бүйірді таяну жамандық шақырудың белгісі болып табылады, сол себепті бүйірді таянып тұруға тыйым салған. Бұл туралы А. Байғұтова: **қос бүйірін таяну** қазақ халқы үшін ауыр қайғы-қасіретті білдіріп, дүниеден өткен

адамды жоқтау барысында ғана қолданылса, орыс ұлтының әйелдері үшін «бүйірін таяну» кинемасы ашуланған кездегі, біреумен ұрысқанда немесе бір шешімге келіп, оны айтар сәттегі, кейде қалыпты жағдайдағы, ешкімге ерсі көрінбейтін, көз үйренген кимыл түріне жатады [13, 89]. Мысалы: *Басында екі бүйірін таянып, ақ шашын жайып, кәрі шандыр бетін жоса-жоса қылып тырнап тастаған шүйкедей қара кемпір: Атаңа нәлет хан Кене, Басыңа түссін ойран-ай, Суалдырдың көзімнің, Қарашығын, ойбай-ай! – деп қарлыққан дауыспен зар еңіреді (І. Есенберлин, Көшпенділер)*. Байыз таппай теңселген қара кемпір қос бүйірін таяна көзін тарс жұмып алып боздаған сайын жиналған көпшіліктің сай-сүйегі сырқырай түсті (Ж. Шаштайұлы. Жала мен нала).

Қазақ халқының танымында қара түс қайғы, жамандық, қазамен ассоциацияланады. Ауыр қайғы мен адамның өмірден өтуінен хабар беретін белгі ретінде де қабылданған. Мысалы: Ат үстінен домалап түскен шабарманның бар айтқаны:

- Әз Тәуке дүние салды!

Мұны естігенде ел үрпиісіп қалды. Еркек кіндік жалма-жан бес қаруын асынып атқа қонды. Ана жалдың басында да – андыздап келе жатқан бір жұрт. Мына жалдың басында да – андыздап келе жатқан бір жұрт. Бәрінің де мінгені қара. Бәрінің де кигені қара. Бәрінің де ұнжырғасы түсіп кеткен. Бәрінің де жүрісі сылдыр. Әншейінде көкке ойнатып жалақтатып ұстайтын көк найзаларын, желектерін жерге салбыратып сүйретіп келеді. Бәрінің де бой түзеген бағыты – Түркістан.

Күллі Түркістан азан-қазан. Күллі Түркістан қара жамылған. Күллі Түркістанның беттері ісіп, дауыстары қарлыққан. Күллі Түркістан топыраққа былғанып жер бауырлап жатыр. Көктегі арсыз күннен басқа жадырап, жарқырап тұрған ешкім, ештеңе жоқ (Ә. Кекілбаев. Үркер). Мысалдан қайғыға ұшыраған халық қара киіп қазаға отрақтығын, қайғыруын білдірген, ел басына түскен ауыртпалықты осылай көрсеткен. Тіл зерттеушісі Б. Момынова еңбегінде: Қара желек жамылу ишарат-символы деп көрсетеді [2,48]. Сонымен қатар адам өмірден өткенде қаза болған кісі атының кекілін кескен. Мысалы: - *Жануар-ай иең кетіп, тұл қалдың ғой, сен бейбақ – деп жақындап келді де ат кекілін шорт кесті. Содан құйрығынан алып, уыстап тұрып, дәл тірсегінен жоғары келтіре, құйрығын борт-борт кесіп алды (М. Әуезов. Абай жолы)*.

Ғ.Мүсірепов шығармаларындағы тіл бірліктерін зерттеген Г. Ж. Снасапова: «қара жамылу, ниеті қара сияқты тіркестердегі қара сөзінің «қайғы», «қаза», «жамандық» мағынасында жұмсалып, символдық мән алуы лингвомәдени коннотация болып табылады» [14, 13]. Халқымыздың танымында қара түс қайғының белгісі деп айттық. Академик Ә. Қайдар

түске байланысты төмендегідей деректерді келтіреді: «Зерттеуші А. Диваевтың еңбектерінде қазақ дәстүрі бойынша қара, ақ, қызыл түстердің қазаға байланысты синкретикалық қолданысының болғанын көреміз. Бұл түстердің бәрі қазақ өмірінде қайғылы қазаның, қара тұтынудың символы болып келген, осы түстерге боялған мата, киім-кешек, үй жиһаздары мен тұрмыстық бұйымдардың бәрі де символика атрибуттары болып саналған. А. Диваевтың жазуына қарағанда, ертеректе күйеуі өлген қазақ әйелдері бастарына қара және қызыл түсті орамал, желек жамылған» [3, 67].

Қара түс ауыр қазамен ассоциацияланады, сол себепті ел басына қара бұлт үйірілгенде, жақыны өмірден өткенде қара киім киіп, қара ту ілінген осы белгілерге қарап-ақ қара шамылған шаңырақты жазбай таныған. Мысалы: *Бөжей өлген күні тігілген осы қара Бөжейдің өлімі өзге өлімдерден өзгеше күтілетіні айтылды (М. Әуезов. Абай жолы)*.

Адам қаза болғанда қолданылатын зат түсінің өзі қара болған. Бұл да қайғыланудың белгісі болып табылады.

Қорытынды

Ұлттық дүниетаным мен көзқарастың, салт-дәстүр мен әдет-ғұрыптың, сезім мен сенімнің, өмір сүру ерекшелігінің асыл сынығы болып саналатын осындай кинемаларды ұғыну үшін сол ұлтты тереңірек зерттеу қажет. Ұлт туралы аялық білім болмаса, аталған бейвербалды амалдардың мәнін түсіну қиындық келтіреді.

Байқап отырсақ, жерлеу рәсімінде вербалды тілдесімнен гөрі бейвербалды амалдар кеңірек қолданылған. Бір ғана түстің өзі тұтас халықтың қайғыға ұшыраған кездегі жағдайын сипаттай алады.

Мақалада тек қана қазақ дәстүрінде қолданылатын бейвербалды амалдарға талдау жасадық.

Пайдаланған деректер тізімі

1 **Kendon, Adam.** Some functions of gaze-directions in social interaction [Text] // Acta Psychologica. European journal of psychology. – Amsterdam, 1967. – P. 22–63.

2 **Момынова Б., Бейсенбаева С.** Қазақ тіліндегі ым мен ишараттың қазақша-орысша түсіндірме сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Қазақ университеті, 2003. – 136 б.

3 **Қайдаров Ә.** Қазақ тілінің өзекті мәселелері [Мәтін]. – Алматы, 1991. – 320 б.

4 **Кенжеахметұлы С.** Қазақтың салт-дәстүрлері мен ырымдары [Мәтін]. – Алматы, 2013. – 386 б.

5 **Жанайдаров О.** Ежелгі Қазақстан мифтері [Мәтін]. – Алматы : Аруна, 2006. – 206 б.

6 **Мұхаметқалиқызы А.** Қазақ пен қамшы. // Абай-ақпарат [Мәтін]. – Алматы, 2012, №2. – Б. 1–4.

7 **Мағауин М.** Ғасырлар бедері [Мәтін]. – Алматы : Жазушы, 1991. – 246 б.

8 **Қинаят Б.** Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет ғұрыптары [Мәтін]. – Алматы, 2003. – 345 б.

9 Қазақ білуі тиіс [Мәтін]. – Алматы, 2014. – 250 б.

10 Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі) / құраст. : Н. Уәли, Ш. Құрманбайұлы, М. Малбақов, Р. Шойбеков және т.б. [Мәтін]. – Алматы : Дәуір, 2013. – 560 б.

11 **Аверкина Л. А.** Коммуникация – важный аспект межкультурной коммуникации [Текст] // Вестник Московского гос. лингвистического университета. – 2008. – №554. – С. 123–133.

12 **Ешимов М. П.** Ым семантикасы: универсалды және ұлттық табиғаты: филология ғылым. канд. дисс.: 10.02.19 [Мәтін]. – Алматы, 2004. – 140 б.

13 **Байғұтова А.** Қазақ әйел концептісінің этномәдени сипаты [Мәтін]. – Алматы, 2008. – 14 б.

14 **Снасапова Г. Ж.** Ғ. Мүсіреповтың «Ұлпан» повесіндегі лингвомәдени бірліктер: филол. ғыл. канд. дисс. Авторефераты [Мәтін]. – Алматы, 2003. – 29 б.

References

1 **Kendon, Adam.** Some functions of gaze-directions in social interaction. [Some functions of gaze-directions in social interaction] [Text] // Acta Psychologica. European journal of psychology. – Amsterdam, 1967. – P. 22–63.

2 **Момынова В., Beisenbaeva S.** Qazaq tilindegi ym men isharattyñ qazaqsha-orysssha túsindirme sózdigi. [Kazakh-Russian Explanatory Dictionary of gestures and gestures in the Kazakh language] [Text]. – Almaty : Qazaq ýniversiteti, 2003. – 136 p.

3 **Qaidarov Á.** Qazaq tiliniñ ózekti máseleleri [Actual problems of the Kazakh language] [Text]. – Almaty, 1991. – 320 p.

4 **Kenzhahmetuly.** Qazaqtyñ salt-dástúrleri men yrymdary [Traditions and rituals of the Kazakh people] [Text]. – Almaty, 2013. – 386 p.

5 **Janaidarov O.** Ejelgi Qazaqstan mıfteri [Myths of ancient Kazakhstan] [Text]. – Almaty : Arýna, 2006. – 206 p.

6 **Muhametqalıqzy A.** Qazaq pen qamshy [Kazakh and kamschy] // Abai-aqparat. – Almaty, 2012, №2. – P. 1-4.

7 **Maǵaýın M.** Ğasyrlar bederi [Characteristics of the centuries] [Text]. – Almaty : Zhazýshy, 1991. – 246 p.

8 **Qınaiat B.** Qazaqtyñ salt-dástúrleri men ádet ǵuryptary [Traditions and customs of the Kazakh people] [Text]. – Almaty, 2003. – 345 p.

9 Qazaq bilýi tiis [Kazakh must know] [Text]. – Almaty, 2014. – 250 p.

10 Qazaq sózdigi (Qazaq tiliniñ birtomdyq úlken túsindirme sózdigi) [Kazakh dictionary (single large Explanatory Dictionary of the Kazakh language)] [Text]/ qurast. : N. Ýalı, Sh. Qurmanbauly, M. Malbaqov, R. Shoibekov zha'ne t.b. – Almaty : Dáýir, 2013. – 560 p.

11 **Averkina L. A.** Komýnikasiya – vazhnyı aspekt mezhkúltýrnoi kommýnikasiı. [communication – an important aspect of inter-cultural communication] [Text] // Vestnik Moskovskogo gos. lingvisicheskogo ýniversiteta, 2008, №554. – P. 123–133.

12 **Eshimov M. P.** Ym semantıkasy: ýniversaldy jáne ulttyq tabıǵaty: filologiya ǵylym.kand. diss.: 10.02.19. [Non-verbal semantic: universal and National Nature: philological science. Kand. diss.: 10.02.19.] [Text]. – Almaty, 2004. – 140 p.

13 **Baıǵutova A.** Qazaq áiel konseptisiniñ etnomádeni sıpaty [Ethnocultural character of the concept of a Kazakh woman] [Text]. – Almaty, 2008. – 14 p.

14 **Snasapova G. J.** Ğ.Músirepovtyñ «Ulpan» povesindegi lingvomádeni birlikter: filol. ǵyl. kand. diss. avtoreferaty. [Linguocultural units in the story «Ulpan» by G. Musrepov: philol. science. Kand. diss. abstract] [Text]. – Almaty, 2003. – 29 p.

01.11.22 ж. баспаға түсті.

14.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*А. Н. Муратова

Карагандинский университет имени Е. А. Букетова,

Республика Казахстан, г. Караганда

Поступило в редакцию 01.11.22.

Поступило с исправлениями 14.12.23.

Принято в печать 25.02.24.

НЕВЕРБАЛЬНЫЕ ПРИЕМЫ И НАЦИОНАЛЬНОЕ ПОЗНАНИЕ

В статье рассматривается один из видов общения – невербальные приемы, который в настоящее время не теряет своей актуальности. До этого времени невербальные подходы были тщательно изучены психологически и лингвистически. Тем не менее, есть вопросы,

которые следует изучить в этой области, в частности, внеязыковые средства, используемые в соответствии с народными познаниями, обычаями и традициями. Языковой анализ жестов является актуальным вопросом. Опираясь на труды ученых, рассматривавших паралингвистические подходы в контексте познания нации, с помощью конкретных языковых данных проводится анализ значения жестов, применяемых в соответствии с казахским познанием, определяется сфера их применения. Учитывая, что хлыст является одним из сакральных инструментов казахского народа, было определено значение, которое дают нам жесты, на основе которых он используется, и определена сфера применения. Был проведен анализ значения на примерах из произведений, написанных на историческую тему. Остановились на жестах, которые совершаются при скорби в жизни народа, проанализировали на основе примеров из художественного произведения. Отмечая, что в представлениях народа черный цвет олицетворяет печаль, статья анализирует его с различных позиций. Доказывается, что казахский народ не только выражает мысль напрямую, но и доводит ее намеками, невербальными приемами.

Ключевые слова: невербальные приемы, жесты, национальное познание, традиция, хлыст

*A. N. Muratova

Ye. A. Buketov Karaganda University,
Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Received 01.11.22.

Received in revised form 14.12.23.

Accepted for publication 25.02.24.

NONVERBAL TECHNIQUES AND NATIONAL COGNITION

The article discusses one of the types of communication – nonverbal techniques, which currently does not lose its relevance. Until that time, nonverbal approaches had been thoroughly studied psychologically and linguistically. Nevertheless, there are issues that should be delved into in this area, in particular, non-linguistic means used in accordance with folk knowledge, customs and traditions. The language analysis of gestures is an urgent issue. Based on the works of scientists who have considered paralinguistic approaches in the context of cognition of the nation, with the help of specific linguistic data, the meaning of gestures used in accordance

with Kazakh cognition is analyzed, the scope of their application is determined. Considering that the whip is one of the sacred instruments of the Kazakh people, the meaning given to us by the gestures on the basis of which it is performed was determined, and the scope of expenditure was determined. The analysis of the meaning was carried out using examples from works written on a historical theme. We stopped at the gestures that are performed during grief in the life of the people, analyzed on the basis of examples from a work of art. Noting that black represents sadness in the people's perceptions, the article analyzes it from various positions. It is proved that the Kazakh people not only express the idea directly, but also bring it by hints, non-verbal techniques.

Keywords: nonverbal techniques, gestures, national knowledge, tradition, whip

<https://doi.org/10.48081/RLOA2765>

***A. Nessipbay, G. Abikenova**

Alikhan Bokeihan University,

Republic of Kazakhstan, Semey

*e-mail: ainur-nesipbaeva@mail.ru

PENETRATION OF BORROWED HYBRIDS INTO THE KAZAKH LANGUAGE

Nowadays the history of linguistics is characterized by an intensive period of replenishment of the Kazakh language with foreign terms. The introduction of considerable amount of international words of foreign background and their quick combination in the Kazakh language is explained by fast changes of public and academic life. Many borrowed words were introduced to Kazakh language by different ways and the reason for these were connected with scientific, economic, political and cultural ties. The examples of hybrid words in Kazakh language and their origin within the unique dialects are given in this article. The structure for creating hybrid words using English and Kazakh languages and their functional characteristics are presented in this article. Hybrid words are considered to be borrowed words.

Loan words are words which came from other dialects and they refer to the process of speakers adopting words from a source language into their native language.

The penetration of hybrid terminology into Kazakh language and the development of Anglo-Kazakh bilingualism is a result of this very «internationalism» of the English language. This leads to the creation of a new language situation, the study of which is very relevant nowadays.

Keywords: hybrid, language, loan words, lexicology, neologism, foreign words, word-building, terminology.

Introduction

The modern Kazakh language's vocabulary has been modified as the result of the rapid development of the modern world, the active cultural, social and political ties with foreign countries. The word stock of any language can be enriched in different ways. At present, there is a widespread phenomenon of the appearance

of a large number of borrowed words. Meanwhile, the vocabulary is replenished due to the formation of new lexical units based on the mother tongue.

The function of loan words in several dialects is not the same and depends on the particular historical circumstances for the improvement of every language. The majority of loan words in English are higher than in many other languages due to historical reasons. The English language is more than any other language came into direct contact with foreigners who had invaded the British Isles in the Middle Ages and consequently borrowed foreign dialects as a result of the expansion of trade and colonization by the British themselves. It is estimated that the English language has only about thirty percent of native words and borrowed words in the English language can be found in almost five hundred languages. As for English language, borrowed words are formed by terms and neologisms.

The Russian linguist L. Krysin notes that «Everyday speech does not experience any noticeable influx of foreign words and this is understandable. Borrowings are used mainly in the genres of book speech, in texts of a journalistic, scientific and technical spheres» [1].

The word-stock of any language is a dynamic phenomenon that is sensitive to changes taking place in and within society. The problem of language borrowing has been most actively studied in recent decades in connection with the intensive development aspects of language interactions.

The Russian language is a primary source of Kazakh language, as all international words and terms are translated through the Russian. The existing Kazakh language alphabet is an obstacle to the study of foreign words in accordance with the synharmonism of the Kazakh language. Therefore, the Kazakh language accepts Russian writing rules and pronunciation norms for numerous foreign terms and expressions. For example: *corporation* – *корпорация*, *proportion* – *пропорция*, *financial analytics* – *қаржылық аналитика*, *tutorial* – *тьюторал*, *masterclass* – *мастеркласс*, *website* – *веб-сайт*.

The theoretical substantiation of the problem of language interaction can firstly be found in the works of a famous linguist, Jan Baudouin de Courtenay. The problem of language interference was investigated by many scientists at the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century. They used the term «language confusion». In general science the word «hybrid» was firstly used in biology science and denoted the organisms obtained as a result of natural species with a diverse genetic code. What comes linguistics, this term used in the term formation. The well-known Austrian linguist G. Shuhardt firstly introduced into linguistics the term «mixture of languages» and «language hybridization». As for the term language hybridization, it was borrowed to lexicology from biology [2, p. 102].

One of the sources of studying foreign terms in the Kazakh language is the emergence of hybrid terms. The term «hybrid» is mostly used to designate divisible words consisting of morphemes of different origins, native and borrowed in word formation. Such words exist in many languages.

Concerning the amount of the terms, one of the elements of which is the native Kazakh word and the other component is a foreign word or part of a term from a foreign language is rapidly growing in the word-stock of the modern Kazakh language.

A. Kurmanayeva gives the following definition of hybrid terms: «A hybrid term is a term that is partially borrowed from another language and the other part is translated into a recipient language or is a native word» [3, p. 3]. We can say that these terms are found in all branches of Kazakh language terminology.

The number of hybrids in the lexical system of any language is large and constantly growing. Therefore, if this problem is studied comprehensively from a linguistic point of view and the linguistic nature of such words is not disclosed, then the patterns and methods of word formation and term formation are completely defined. In this regard, J. Sheard noted that «the description of the process of word formation cannot be considered complete without discussing the problem of hybrid words» and we completely agree with him and consider his opinion very reasonable [4, p. 10].

We can find various definitions of hybrid terms in linguistic works, for example, such a definition is given to hybrid words: these are basically words that have the same meaning regardless of the number of components in their composition and have root words and entry components in their structure. According to the researchers, the hybridization of the Russian language is clearly visible when Latin and Cyrillic are written together. For example: *SD-адантер, USB-шнур, ID-карта, VIP-персона*. The same writing can be found in Kazakh language. E. Golovanov gives the following examples: symbol words: *е-майл, i-номер, модел* words: *Clipper-программы, DOS-программы, MP4-плеер, 3D ускоритель, ASCII-файлы*. D. Lotte considers hybrid terms as terms created using foreign language elements. The scientist divides borrowed terms firstly as original or native and secondly as interpreted terms.

The famous Kazakh academician, Sh. Kurmanbayuly, interprets terms as a way to create new terms. This method has its own ways of formation. We will focus on ways to do this with specific examples in our article. Sh. Kurmanbayuly points out 35 types of term particles involved in the formation of international terms, as a result of which a hybrid term is created. The formation of hybrid terms is particularly influenced by the following words: *air, auto, agro, anti, archeo, aero, bio, geo, hydro, hyper, zoo, counter, macro, micro, mono, moto, neuro, neo, poly, radio, super, tele, thermo, trans, ultra, photo, ex, electro* [5, p. 56].

The main goal of the given research is to broadly investigate borrowed words, particularly hybrid words that came into the Kazakh language, their ways of formation, origins and to identify the features and patterns of their occurrence. In connection with these goals, the following tasks are performed:

- to make a review of borrowed hybrids that penetrated in the Kazakh language;
- to analyze hybrid words and to cover the history of their transfer of hybrids into Kazakh language and their usage;
- to comprehend foreign terms that have strongly penetrated into the Kazakh language;
- to reveal the place of hybrid words of English, Russian and German origin in the Kazakh language's vocabulary;
- to indicate foreign terms that have strongly penetrated into the vocabulary of Kazakh language.

Practical significance of the research is that the theoretical conclusions and results of the study will serve as the basis for further scientific research on this issue, also the materials of the work can serve as a methodological aid in preparing a dictionary of hybrid words included in the dictionary of Kazakh language. The probability of using the achieved results in lecture courses or practical classes on terminology system at universities expands the practical significance of the research.

Materials and methods

The practical and academic foundation of the investigation are the works of the following scientists who made research on the problem of penetration of hybrids from foreign languages into Kazakh language and its basic role in modern linguistics: they are D. Lotte, L. Krysin, J. Kortas, I. Sazanets, L. Basch, Sh. Kurmanbaiuly, B. Momynova, S. Kulmanov, A. Keita, E. Haugen, M. Nosacheva, O. Akhmanova. They suggested the classification of hybrid terms and their works were taken as a basis of the research.

The basic research methods which were used in the study are descriptive and etymological methods. In order to describe linguistic studies, the method of description and interpretation and also there were used such approaches as component methods and correlative analysis. Considering several historical periods Kazakh word stock experienced during its existence. It was influenced by many words from different languages, and it is also linked to public and governmental events of the 19th century. Subsequently, the investigation of the strategies of arrangement and advancement of borrowed words is of extraordinary significance.

Results and discussions

The issue of borrowing has consistently been one of the most controversial aspects in lexicology. Contradictory evaluations of the borrowing process can

be experienced by various researchers nowadays. Some scholars believe that an increase in the number of borrowed foreign words lead to impurity of the Kazakh language, while other scientists believe that borrowed words help to enlarge the word stock of the Kazakh language. The language is enhanced and evolved by loan words, which result in greater correctness of expression, emotional expressiveness and stylistic variety. Therefore, the scientists came to conclusion that loanwords do not damage or make harm to the language or language culture itself. Regardless the general tendency to avoid introducing foreign words into the language, many Kazakh researchers suppose this fact as a common part of the language progress.

There are several factors that influence the process of borrowing hybrids currently. Here we consider as the main causes for borrowing hybrids the necessity to name things and concepts. On this basis linguists differentiate the following: - the lack of appropriate concept about the cognitive basis of a recipient language; - there were cases or examples, when borrowings were used to denote concepts that are new to the recipient language and not available in the original language. There is a need to designate an «actively pulsating» phenomenon in life in the recipient language; the exact word is not immediately found in one's own language, but in another language (in our situation it's English) there are two units when combined (already in Kazakh) are suitable for denominations. That is here we have not only borrowings, but formation of a new Kazakh word and Kazakh elements.

In the works of modern linguists studying the problem of foreign vocabulary the classification of borrowings occupies one of the most significant places. Various classifications of non-native vocabulary are presented in the works of such scientists such as L. Krysin, L. Bash, Sh. Kurmanbaiuly, B. Momynova, E. Haugen, S. Grinev. Let us consider some of them in more detail.

L. Krysin distinguishes three types of borrowed words: *exotic vocabulary, borrowed words and foreign inclusions* [6, p. 44].

L. Bash points out to the type of borrowings – «hybrid words» and considers them as quasi-borrowings. In addition, he supplements the classification with new concepts such as barbarisms, mixed words, transliteration, internationalisms and etc. According to L. Bash borrowings are divided into the following groups:

- *proper loan-words* - words that came from other languages and transmitted by means of the native graphic system. As a rule, such kind of words have not undergone significant redesign; - *transliteration* - a way of translating a word from one graphic system into another (native); - *barbarisms* are foreign words and expressions that are used in Russian without translation, observing the spelling and graphics of the source language; - *international words* - a specific type of vocabulary that occupies an intermediate position between borrowings and quasi-borrowings [7, p. 25]. Among the quasi-borrowings of L. Bash distinguishes the following groups: *hybrid words* - actually Russian words, which are created on the

basis of foreign words; *own reformulation* - words that have undergone adaptation in the recipient language; *mixed words* - words that have undergone restructuring, however it is impossible to say unequivocally whether they were restructured in the borrowing language or formed by virtue of the recipient language from a borrowed word according to certain language models [7, p. 27].

B. Momynova established and gave the reasons for the appearance of language hybridization. As stated by the scientist, the Kazakh language is not left out of hybridization as an outcome of integration. The reason for this is intra and extralinguistic factors.

The most important and characteristic features of any language and its vocabulary are inconstancy, mobility, the ability to develop and change, to improve through various sources. One of the sources of vocabulary enrichment is the borrowing of foreign words. The well-known academician E. Volodarskaya defines borrowings as «... words that came from other languages. Borrowing is a natural result of establishing economic, political, cultural ties with other countries, when the terms denoting them come along with new technologies and concepts [8, p. 22].

English is the prevailing language in the world. New English borrowings penetrate into the Kazakh language all the time. The world wide web, social networks, international relations, technology, the international market and cultural events have a strong influence on the changes taking place in Kazakh language. The material of the study of the reasons for borrowing allows us to make the conclusion that in general foreign terminology is the most interesting linguistic phenomenon and the role of which in Kazakh language is very significant.

Analyzing the linguistic reasons for the sharp activation use of foreign words the following types can be distinguished as Kazakh loanwords: *Direct borrowings* are words that are formed by this way similar to the original language. For instance, these are words like *уикенд – демалыс, мани – ақша*. A hybrid is a word which is formed with the help of suffixes, prefixes of a recipient language and they are usually added to a foreign root. In this occasion the meaning of the foreign word varies. For example: *автожол, бірөстік, автодүкенші, атаславын*. *Calquing or tracing*, in linguistics it is considered as a borrowing of foreign words, expressions, phrases and in a receptive language they keep their phonetic and visual appearance. These are the words like *лайф, бранч, онлайн, офлайн*. *Exoticisms*. These are borrowings that have a national component in their meaning: geographical environment, culture, way of life and etc. The use of exoticisms is determined by subject, the need to describe the rituals, customs and clothing of a particular nation. An objective characteristic for identifying exoticisms are lexicographic sources and dictionary entries in which reflect the scope of their distribution and application. For example: *чипсы, гамбургер, манго, чизбургер*. *Foreign inserts*. These kinds of words are generally lexically equal, but stylistically vary

from them. They give special expression to the speech. These words like: *уау, класс, сунер. Professionalisms*. They are used in various human activities, such as politics, business, computer technology, everyday communication (teenager communication), sports and mass media.

Hybrid terms are not only used in science, but it is also widely used in the media. Let us consider borrowed words that we often meet in press: - most of the borrowed words are foreign words given in Kazakh letters: *дефолт, дисплей, принтер, эмитент, фаст-фуд, бизиборд, имидж мейкер*; - foreign words which save their graphics: *PhD, online, show-room, web, IT, PR, mail.ru, CD, offline*; - foreign words which save their spelling rules: *дайвинг, бестселлер, корпорейшн, инжиниринг, брифинг, кофе-брейк*; - half foreign word and half Kazakh word: *web-ресурс, DVD – диск, PR-агенттігі, ҚазNet*.

The academician Sh. Kurmanbaiuly also states that hybrid terminology appeared not only in science, terminology system, nowadays these terms are often used in official business style and in mass media. Their number is growing every day and we should pay due attention to them, they shouldn't be ignored. Meanwhile, these examples given below from periodicals, radio and TV channels and different websites in Kazakh language can serve as proof: *авиасоққы, автомектеп, автожорық, автонесие, агрокешен, агрооқу, антикеңестік, аудиоәңгіме, бейнеинженер, бейнеролик, бейнетрафик, блоктұғыр, веложол, велосақыш, гаджеттану, еуроаймақ, еуродода, евроорталық, жарықдиодты, киберкеңестік, киберқалқан, киберқылмыс, киберсоғыс, киноөндіріс, киноорталық, киносыншы, кофеқайнатқыш, қысқаметражды, макробөлік, медиакеңестік, медқобдиша, медсақтандыру, микроітап, микротолқын, микроқаржы, нанобөлік, радиокешен, теледұман, телемаусым, телетұлға, этнотоп* and etc. All these examples given below were taken from Sh. Kurmanbaiuly's book about new words and shortened words [9].

Hybrid terms which penetrate into Kazakh can be classified according to their formation peculiarities. It can be divided into 4 or 5 groups. To the first group we can refer the hybrid words one part of which is Greek or Latin word and the second is the word which is translated into Kazakh: *авиакатастрофа-авиапат, авиаудар - авиасоққы, автомошеник-автоалаяқ, автошкола-автомектеп, автокресло-автоорындық, аудиораговор-аудиоәңгіме, видеоролик-бейнеролик, видеоинженер-бейнеинженер, велоспоржжа-веложол, велосезон-веломашым, гиперактивность-гипербелсенділік, евроматч-еуродода, мезоэлемент - мезобөлік, светодиодный-жарықдиодты, наночастица-нанобөлік, радиокомплекс-радиокешен, телеличность-телетұлға, этногруппа-этнотоп*. The second group of hybrid words: the first part of the word is a foreign word (it may be English, German, Italian, Arabic etc.) and the second part is the Kazakh word. For example, *гаджеттану* (*gadget is the English word*

and таңу is a Kazakh word), *еуродода* (*euro is an English and дода is a Kazakh word*), *кофеқайнатқыш* (*coffee is the Arabic and қайнатқыш is the Kazakh word*). The third group of hybrid words: the first part is a Kazakh word and the second part is a foreign word. For example, *бейнеинженер* (*бейне is a Kazakh and инженер is the English origin*), *бейнеролик, жарықдиодты, қысқаметражды*. The fourth group of hybrid words: the first part is a borrowed foreign word and the second part is Kazakh affix. For example, *долларсыздану, электрлендіру, селфилету, барменші, демократияландыру, пропагандалау*. In the dictionary of Kazakh borrowed words we can face with words such as *авторлық, аллергендік, атмосфералық, аномалдық, ассиметриялық, аксиздік, аграрлық, аэрогендік*. It shows that suffixes and prefixes *-лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік* are mostly used in word formation of hybrid words. The last group of hybrid words: adding suffixes to Kazakh word. For example, *дағдарысизм, елбасизм*.

The distinctive feature of many hybrid terms is that some of them are replaced by Kazakh words, which are Russian words. The words which were borrowed from Latin and Greek are widely used in scientific language without translation.

Conclusion

Borrowing is a popular linguistic phenomenon and it is the essence of which is the acceptance of linguistic material by one language from another language. The borrowing process involves not only the enlargement of the vocabulary of the language, but it also involves the developing of human experience through the language.

The word stock of every language is constantly enlarged and endowed with the help of foreign words. Otherwise, it is an essential fact and even in some definite historical periods considered as unavoidable. The globalization process in science, education, information technologies and international relations facilitated to the flow of new vocabulary into the language.

The issue of penetration of new vocabulary into a language and the usage of loan words is absolutely arguable. Loan words are usually used by youth, because they consider them as trendy. Moreover, borrowed words contribute to the enhancement and development of the language and they serve to denote new notions.

Hybrid words penetrating into Kazakh speech are a natural phenomenon which reflects globalization, the internationalization of society, the growth of information development, economic interaction, intercultural communication in the modern language situation pictures of the world. The active use of hybrid words allows one to master language integration, thereby replenishing the lexical composition of the Kazakh language and at the same time forming a thoughtful attitude towards the use of foreign language vocabulary and preserving the purity

of Kazakh speech and not forgetting about originality and uniqueness of the Kazakh language.

Hybrid words have become a source of borrowed terms and acquired social meaning and can no longer be discarded from the language. The linguistic reasons for the increase of hybrid words in the Kazakh language, their semantics and formation of hybrid words and sources of their use still need to be studied.

References

- 1 **Крысин, Л. П.** О русском языке наших дней. [Электронный ресурс]. URL: <http://doi.org/www.philology.ru/linguistics2/krysin-02.htm> (Дата обращения: 09.02.2023).
- 2 **Геранина, И. Н.** О термине «заимствование» // Известия Пензенского государственного университета им. В. Г. Белинского. – 2008. – № 10. – С. 101–103.
- 3 **Құрманбаева, А.** Сұлулық индустриясы терминжүйесінің қалыптасуы: фил.док. диссер. [Текст]. – Алматы, 2020. – 169 б.
- 4 **Sheard, J. A.** The Words We Use [Text]. – New York : Andre Deutsch. 1954. – 344 p.
- 5 **Құрманбайұлы, Ш.** Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография [Текст]. – Алматы, 2014. – 952 б.
- 6 **Крысин, Л. П.** Иноязычные слова в современном русском языке. – М. : Наука, 1968. – 208 с.
- 7 **Баш, Л. М.** Дифференциация термина «заимствование»: хронологический и этимологический аспекты // Вестник Московского Университета, сер.9. Филология, 1989. – № 4 – С. 22–34.
- 8 **Володарская, Э. Ф.** Заимствование как универсальное лингвистическое явление // Вопросы филологии. – 2001. – № 1. – С. 11–27.
- 9 **Құрманбайұлы, Ш.** Қазіргі қазақ тіліндегі жаңа атаулар мен қысқарған сөздер. – Алматы, 2009. – 25 б.
- 10 **Сазанец, И. М.** Английский гибризм. Производные гибриды: автореферат дисс. кандидата филологических наук. – Тула, 2008. – 22 с.
- 11 **Момынова, Б.** Тілдегі гибрид (будан) сөздердің жасалуы және жаңа емле ережелеріндегі жазылу үлгілері [Электронный ресурс]. – URL: <https://doi.org/qamshy.kz/article/48420-tildegi-gibrid-budan-sozderdinh-dgasaluy-dgane-dganha-emleeredgelerindegi-dgazy>.

References

- 1 **Krysin, L. P.** O russkom yazyke nashix dnei. [About the Russian language of our days] [Electronic resource]. – URL: <http://doi.org/www.philology.ru/linguistics2/krysin-02.htm> (the date of issue: 09.02.2023).
- 2 **Geranina, I. N.** O termine «zaimstvovanie» [About the term «borrowing»] // Izvestiya Penzenskogo gosudarstvennogo universiteta im. V.G. Belinskogo [The bulletin of Penza State University named after V. G. Belinsky]. – 2008. – № 10. – P. 101–103.
- 3 **Kurmanaeva, A.** Sululik industriyasy terminzhuiesinin kalyptasuy: fil. dok. disser. [Formation of the terminology of the beauty industry : PhD diss.] [Text]. – Almaty, – 2020. – P. 169.
- 4 **Sheard, J. A.** The Words We Use [Text] – New York : Andre Deutsch, 1954. – P. 344.
- 5 **Kurmanbajuly, Sh.** Kazak terminologiyasy: zertteuler, okuly`k, sozdy`k, bibliografiya [Kazakh terminology: research, textbook, dictionary, bibliography] [Text]. – Almaty, 2014. – P. 952
- 6 **Krysin, L. P.** Inoyazy`chny`e slova v sovremennom russkom yazy`ke. [Foreign words in modern Russian]. – Moscow : Nauka, 1968. – P. 208.
- 7 **Bash, L. M.** Differenciaciya termina «zaimstvovanie»: xronologicheskij i e`timologicheskij aspekt`y [Differentiation of the term «borrowing»: chronological and etymological aspects] // The bulletin of Moscow University, philology series 9. – 1989. – № 4 – P. 22–34.
- 8 **Volodarskaya, E. F.** Zaimstvovanie kak universal`noe lingvisticheskoe yavlenie [Borrowing as a universal linguistic phenomenon] Questions of Philology. - 2001. – No. 1. – P. 11–27.
- 9 **Kurmanbajuly, Sh.** Kazirgi kazak tilindegi zhana ataular men kiskargan sozder. – Almaty. – 2009. – P. 25.
- 10 **Sazanecz, I.M.** Anglijskij gibridizm. Proizvodny`e gibridy: avtoreferat diss. kandidata filologicheskix nauk [English hybridism. Derived hybrids : Abstract of diss. of candidate of philological sciences] – Tula, 2008. – P. 22.
- 11 **Momynova, B.** Tildegi hibrid (budan) sozderdin zhasaluy` zhane zhana emle erezhelerindegi zhazy`lu ylgileri [Creation of hybrid words in the language and spelling patterns in new spelling rules] [Electronic resource]. – <https://doi.org/qamshy.kz/article/48420-tildegi-gibrid-budan-sozderdinh-dgasaluy-dgane-dganha-emleeredgelerindegi-dgazy>.

Received 01.02.23.

Received in revised form 14.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

*А. Несипбай, Г. Әбікенова

Alikhan Bokeihan University,

Қазақстан Республикасы, Семей қ.

01.02.23 ж. баспаға түсті.

14.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

КІРМЕ ГИБРИД АТАУЛАРДЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ЕНУІ

Қазіргі кезде қазіргі қазақ тіл білімінің тарихы қазақ тілін ағылшын сөздерімен толықтырудың қарқынды кезеңімен сипатталады. Ағылшын тілінен енген шетел сөздерінің көптеп пайда болуы, олардың қазақ тілінде тез сіңісіп кетуі қоғамдық және ғылыми өмірдегі қарқынды өзгерістермен түсіндіріледі. Кірме сөздер қазақ тіліне әр түрлі жолмен келіп, экономикалық, саяси, ғылыми, мәдени байланыстармен байланысты болған. Мақалада қазақ тіліндегі гибрид сөздердің мысалдары келтірілген және олардың төл тілдердегі қайнар көздері берілген. Сонымен қатар мақалада ағылшын және қазақ тілдері арқылы гибрид сөздердің жасалу құрылымы мен олардың қызмет ету ерекшеліктері де берілген. Гибрид сөздер кірме сөздер қатарына жатады.

Кірме сөздер дегеніміз бұл — әр тілге тән бір сөзден екінші сөз жасау тәсілі арқылы емес, кірме сөздер деп басқа тілдерден енген сөздерді айтамыз. Гибридтердің қазақ тіліне енуі және ағылшын-қазақ қостілділігінің дамуы ағылшын тілінің дәл осы «жаһандануының» салдары. Осының барлығы жаңа тілдік жағдаяттың туындауына әкеліп соғады және де оны зерттеу қазіргі кезеңде өте өзекті мәселелердің бірі табылады.

Кілтті сөздер: гибрид, тіл, кірме сөздер, лексикология, неологизм, шеттілдік сөздер, сөзжасам, терминология.

*А. Несипбай, Г. Абикенова

Alikhan Bokeihan University,

Республика Казахстан, г. Семей.

Поступило в редакцию 01.02.23.

Поступило с исправлениями 14.01.24.

Принято в печать 25.02.24.

ПРОНИКНОВЕНИЕ ЗАИМСТВОВАННЫХ ГИБРИДОВ В КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

В настоящее время история современного казахского языкознания характеризуется интенсивным периодом пополнения казахского языка английскими словами. Появление большого количества иностранных слов английского происхождения, их быстрое закрепление в казахском языке объясняется стремительными изменениями в общественной и научной жизни. Заимствованные слова вошли в казахский язык разными путями и причиной этому были экономические, политические, научные и культурные сферы. В данной статье приводятся примеры слов-гибридов в родном языке и представлены их источники в языках оригинала. Также в статье приведены структура образования слов-гибридов средствами английского и казахского языков и особенности их функционирования. Гибридные слова считаются заимствованными словами.

Заимствованные слова — это слова, пришедшие из других языков не путем образования слов, характерных для каждого языка. Проникновение гибридов в казахский язык и развитие англо-казахского двуязычия является следствием этой самой «глобализации» английского языка. Все это приводит к созданию новой языковой ситуации, изучение которой представляется весьма актуальным в настоящее время.

Ключевые слова: гибрид, язык, заимствования, лексикология, неологизм, иностранные слова, словообразование, терминология.

<https://doi.org/10.48081/GNQH4983>

***Т. Б. Нұрбеков¹, А. Б. Салқынбай²**

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

ORCID: [0000-0001-9141-5620](https://orcid.org/0000-0001-9141-5620)¹

ORCID: [0000-0003-2334-7499](https://orcid.org/0000-0003-2334-7499)²

*e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru

ТҰРМЫС-САЛТ ЕРТЕГІЛЕРДЕГІ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМ КӨРІНІСТЕРІ

Мақалада тұрмыс-салт ертегілердегі ұлттық дүниетаным көрінісіндегі туралы сөз қозғалады. Қазақ рухани мәдениетінің қалыптасуы мен дамуында ертегілердің де өзіндік орны бар. Мәдени мазмұнның өлшемі адамның ежелгі заманнан бастап прогреске дейінгі эволюциясы ретінде қарастырылады, сонымен бірге әртүрлі қоғамда мәдени айырмашылықтар әр түрлі түсіндіріледі. Қоғам өркениет белгілері жағынан неғұрлым күшті болса, соғұрлым мәдени дамуы да прогрессивті болады деп түсінуге негіз бар.

Нақты тақырыптарға терең үңілмес бұрын, тұрмыс-салт ертегілерінің көркемдігі мен мәдени маңызын бағалау маңызды. Ертегілер табиғат әлемінің сұлулығын және адам өміріндегі күрделілігін жеткізетін терең эмоцияларға және жарқын бейнелерге толы болды. Адамдар өз өнері арқылы терең моральдық және философиялық шындықтарды жеткізу үшін табиғи әлемнің метафораларын қолданды.

Зерттеп-зерделеп отырған мақаламызда зерттеу нысанына алынып отырған ертегілердің ұлттық мәдениеттің лингвомәдени бағыттағы дамуына қосқан өзіндік үлесі талданып, тіл мен мәдениеттің өзара байланысы жаңа қырынан ашылады.

Мақаланың қорытынды бөлімінде негізгі бөлімге тұжырымдама жасап, нақты талдаулар арқылы қорытынды ой ұсынамыз. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі бірқатар ізденістерге де шолу жасап, өзіндік бағамызды береміз. Тіл мен мәдениет тұрғынан зерттелінетін тұрмыс-салт ертегілерінің дүниетанымдық ерекшелігін анықтаймыз. Халықтың ең негізгі этникалық бірлігі – дүниетаным. Осыны ескерсек, біздің зерттеу нысанымыздың құндылығы анықтала түседі.

Маңыздысы, бұл құндылықтар қазіргі қоғамда да өзекті болып қала береді.

Кілтті сөздер: әдебиет, ертегі, фольклор, дүниетаным, қазақ әдебиеті, шығармашылық, мәдениет, руханият.

Кіріспе

Қазақтың халық ертегілерінің ішінде тұрмыстық ертегілердің алатын орны ерекше. Көне кезеңнен бастап, кейінгі уақытқа дейінгі халық тіршілігінің, дүниетанымының, мінезінің, жақсылық пен жамандық туралы түсінігінің әр алуан жақтары осы ертегілерде кеңінен суреттелген. Сонымен бірге тұрмыстық ертегілерде өз өмірін жеңілдету мүддесі де жатады. Ең бастысы, арманы мен мүддесі қабыса келе мұратқа жетудің жолдары қарастырылады. Жақсылықты жеңгізбейтін қазақ ертегісі мүлде жоқ. Шындық оқиғалардан бастау алатын ертегінің негізгі көздегені – жақсылық жасау арқылы арман-мақсатына жету.

Тұрмыстық ертегілерде қиял ғажайып оқиғалар, фантастикалық кейіпкерлер мейлінше аз кездеседі. Алайда бұл мүлде болмайды деген сөз емес. Көбінесе, оқиғаның шарықтау шегінде әрекетті мейлінше күрделендіріп, тыңдаушыны қызықтыра түсу үшін фантастикалық кейіпкерлер ішінара кездесіп отырады. Жақсылық пен мейірімділікке үндейтін мұндай ертегілердің негізгі кейіпкерлері жезтырнақ немесе мыстан кемпір емес, жалғыз көзді дәу немесе жеті басты жалмауыз емес, қарапайым адам болады. Қарапайым адам жақсылық жасап жүріп-ақ, игілікке, мұратына жетеді.

Jack Zipes «Why Fairy Tales Stick: The Evolution and Relevance of a Genre» зерттеуінде халықтық ертегі жөнінде: «Халық ертегілері ауызша айтылып, ертегішінің көркем орындауы мен интерпретациясын бейнелеген», – дейді [1, 107].

Әрине халықтың тұрмысы мен тіршілігіне негізделіп, оның дүниетанымы мен ділінен терең мағлұмат беретін тұрмыстық ертегілер ғасырдан ғасыр асып, талай заманалардан бері әртүрлі айтушылардың нұсқасында дамып, жетіліп келе жатқан ертегілер. Ертегілерде әлемдік ортақ сюжеттер де бар. Бұлай болуы заңды да. Біздіңше, мұның басты себебі – адам баласының жақсылық пен жамандық туралы, ізгілік пен мейірім туралы негізгі ойлары мен мұраттарының, мақсаттарының ортақтығы. У. Кноерфмачер «Әдеби ертегілер және адамдық құндылық. Ғажайыптар мен ертегілер» деген еңбегінде осы мәселе кеңінен қарастырылған [2, 20].

Материалдар мен әдістері

Зерттеу жұмысында салыстырмалы-тарихи, кешенді, сипаттама, жүйелі талдау, жинақтау әдістері пайдаланылды.

Ертегілердің саяси көрінісін, поэтикалық элементтерінің қолдану ерекшеліктерін зерттеу және образдық сипатын ашу барысында тарихи-салыстырмалы әдіс, интертекстуалдық, құрылымдық, семиотикалық, герменевтикалық талдау әдістері ғылыми басшылыққа алынды. Интерпретацияның жасалу жолдарына да тоқталамыз.

Тарихи-салыстырмалы әдістің ең негізгі міндеті – шығарманы өзіне дейінгі бір шығармамен не оқиғамен қатар алып суреттеу.

Ертегілердің түрлік-бейнелілік ерекшеліктерін, жаңалықтарын зерттеуде жүйелі-кешенді, салыстырмалы-типологиялық, талдау, сипаттау, объективті-аналитикалық әдіс-тәсілдерді қажетімізге қарай қолданамыз.

Фольклортану ғылымының табиғатын, құрылымдық, көркемдік-эстетикалық, стильдік-бейнелілік ерекшеліктерін зерттеуде пайдаланған басқа да әдіс-тәсілдері мен теориялық қағидаларын, қол жеткізген жетістіктерін осы зерттеу жұмысының пәні һәм теориялық-методологиялық негізі етіп алдық.

Нәтижелер және талқылау

Қазақ халық ертегілерінің ішіндегі тұрмыстық ертегілердің орны ерекше. Тұрмыстық ертегілерде әлем бейнесінің нақты болмысы көрініс табады. Тұрмыстық ертегіде де жалпы ертегі сипатына сәйкес келетін сюжеттік схема сақталып, жан-жануарлар ертегілері мен қиял-ғажайып ертегіге ұқсап кететін тұстары да болады.

Мәселен, тұрмыстық салт ертегіге барлық жинақтарда және ғылыми зерттеулерде «Қаңбақ шал» ертегісін жатқызатыны белгілі.

Бар екен де, жоқ екен,

Ерте-ерте, ерте екен.

Ешкілері бөрте екен,

Бұрын, бұрын, бұрында Қаңбақ шал деген шал болыпты, – деп басталатын ертегіде уақыт факторы белгісіз. Мұның өзі оқиғаның болған-болмағанының белгісіздігін де айқындайтын басты белгі. Малға да, жанға да зар болған қаңбақ шал жел соқса домалап жөнеледі екен, содан оның аты Қаңбақ шал делініп кетеді.

Кеңестік кезеңдегі зерттеушілер үшін – Қаңбақ шал кедей тап адамы. Сырт көзге дәрменсіз болып көрінетін, алайда өз ісін ойланып жасайтын, қысылғанда жол табатын, адал еңбегімен күнін көріп жүрген қарапайым еңбек адамы.

Қаңбақ шал қаңбақтай ұшып жүріп, екі тауды бір-біріне шақпақ етіп соғыстырып жүрген дәумен жолығып, онымен күш сынасады.

Өрине, тыңдаушы баланы қызықтырып, тарту үшін мұндай дәулердің ертегіде кездесуі де заңды. Мұндағы басты мәселе, қарапайым кедей адамның ақылының, өмір тәжірибесінің молдығында. Күші мен қуатына сенген дәуді

ақылымен жеңген, өзінің өмірлік тәжірибесін пайдалану арқылы жеңген Қаңбақ шалдың ерекшелігі де осында жатыр. Тауды тауға соғып жүрген дәумен күш сынасу Қаңбақ шалдың қолынан келеді. Тек күшпен, білекпен емес, білікпен. «Тасты құшақтап, аспанға бір, тасқа бір қарап, күнімен тұрады». «Аспанға лақтырсам, «аспан айналып жерге түседі-ау деп, жерге қақпай түсірсем, жер ойылып түсе ме деп қауіп қылып тұрмын», деген сөйлемде «аспан» мен «жер» сөзі контексте антонимдік сипатқа ие болған да, екі үлкен кеңістік сипатын танытады. Қазақ халық ертегілерінің қай-қайсысын алсақ та, аспан бейнесі алыстан көрінетін қиял әлемі. Ғылыми-психологиялық зерттеулер нәтижелері бойынша, аспан әлемінің ертегілерде кездесуі тыңдаушыға, әсіресе балаларға, демалыс, психологиялық терапия сыйлайды екен. Қазақ дүниетанымында тасты аспанға әуелете лақтыруға болмайды деген де түсінік бар.

- Ақсақал, лақтырмай-ақ қой, текке қырыламыз, – жалынып тұрған дәудің сөзін естіген Қаңбақ шал оның ақылының кемдеу екенін түсіне қояды. Енді ермекті жалғастырып, бастаушы қаңбақ шалдың өзі болады. «Кел жердің ішек-қарнын шығарайық», «кел, жердің миын шығарайық» деп ісімен дәуді қорқыта бастайды.

Яғни, «күш білекте емес, жүректе» екенін, ақылдың аздырмайтынын Қаңбақ шал бейнесі дәлелдейді. Қаңбақ шалдың жеңісі тек ақылдың ғана жемісі емес, ешкімге зиянын тигізбейтін, адал жүретін, тұлкіге де кейде жем болатын момынның жеңісі.

Тіл мен мәдениеттің өзара байланысы, фольклорлық шығармаларда әлемнің тілдік көрінісі ретінде бейнелену ерекшеліктері қазіргі уақыттағы ғылыми зерттеулерде басымдыққа ие. Фольклорлық шығармаларда таңбаланған әлем бейнелері кез келген ұлттың менталитетінің бейнеленуі, оның қалыптасуына әсер ететін маңызды фактор екені ғылыми әдебиеттерде кеңінен жазылған [3, 72].

Қаңбақ шал ертегісі сияқты тұрмыстық ертегілерді, Ер Төстік сияқты қиял-ғажайып ертегіні кішкентайынан естіп, елітіп, сүйсініп өскен баланың санасында бұл кейіпкерлердің мінезі, ісі, қимылы, әрекеті бірте-бірте сіңіп қалатыны шындық. Ертегілердің осындай тәрбиедегі маңызын әсте естен шығаруға болмайды. Жас сәбидің қазір телеарна алдында көп отыратынын еске алатын болсақ, олардың қандай ертегінің көріп, тамашалап отырғанына назар салу өте маңызды. Бұл – баланың ділі қалыптасуының маңызды факторларының бірі.

Тазша балаға қатысты тұрмыстық ертегілерде далалық көзқарас, далалық мінез бен дәстүр айқын аңғарылады. Мәселен, С. Мәмет құрастырған «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері)» атты жинаққа енген «Тазша бала» ертегісінде әке-шешеден ерте айрылған Тазша баланы оқиғасы

әңгімеленеді. Баласы жоқ шалға бала болған Тазшаны шал жылдамдыққа тәрбиелейді [4, 51].

Ертегіні зерттеуші ғалымдардың пайымдауынша, ертегілер – лингвомәдени феномен, өйткені онда тілдік жүйедегі әртүрлі бірліктердің қолданысы арқылы ұлттың өзіндік ерекшелігі көрініс табады [5, 43].

Ағылшын тіліндегі халық ертегілерінің әлемінің тілдік бейнесін зерттеуші ғалымдар оны мәтіннің сөйлеу тіліндегі балы деңгейінде қарастырады. Бүкіл мәтіннің сөйлеу бағасы оның композициялық-сөйлеу құрылымын құрайды (комбинация баяндауыш сөзінің дискурстары және кейіпкердің сөйлеуі) деп қарастыра отырып, негізгі мағыналы сөздердің лингвистикалық және мәтін құрау құзыреттілігін басты фактор ретінде пайымдайды.

Енді ертегілердегі бастауыш пен баяндауыш арасындағы қатынасты анықтайтын етістік рөліне назар аударамыз. Яғни сөйлеу құзыреттілігін және кейіпкердің тілдік тұлғасын анықтауда етістіктердің қолданысын зерделеудің маңызы зор екенін осы зерттеулерден анық байқаймыз.

«Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек» ертегісін тыңдаушы балалар жақсы біледі. «Ертеде екі қатыны бар бір адам болыпты» деп басталатын ертегінің дала дүниетанымымен тығыз байланысты екені анық аңғарылады.

Тоңқылдақ және Шіңкілдек сөздерінің мағыналары ертегі кейіпкерлерінің істеген істерімен іштей үндес болып жатады.

Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде «Тоңқылдақ» сөзінің мағынасы «тоңқ» деген дыбыстық еліктеуіштіктің негізінде жасалып, оған –ыл және –да-қ жұрнақтары жалғану арқылы жасаған туынды сөз екені айтылады. «Тоңқылдау» етістігі мен «тоңқылдақ» сын есімінің мағыналары бір нәрсеге үнемі өкпелеп, ренжіп жүретін кісіге айтылады. Ғалымдардың көрсетуіше, алтай, шор, сағай сияқты түркі тілдеріндегі «тоң» сөзінің мағыналарының бірі – дөрекі. Якут тілінде: тоң – білмейтін, ал тунгус-маньчжур тілдерінің кейбіреуінде осы тұлғалас сөз «олақ, тәжірибесіз» мағыналарын түсіндіреді. Қазақ тілінде де тоң мінез деген сөз бар, «тоң торыс» – тоң мінез, қыңыр деген мағынада Қызылорда, Арал говорларында қолданылады. Бұл деректерден «тоңқылдақ» сөзінің алғашқы түбірі - «тоң», ал мағынасы - олақ, дөрекілік, қыңыр болуы ықтимал деген пікір айтуға болар еді. екендігі. «Чуваш тілі де якут тілі сияқты өте көне тілдердің біріне саналады. Сондықтан да болар «тоң» сөзіне жұрнақтар қосылып, жаңа мағынаға ие болғанын чуваш тілінен табамыз. Онда «тункалтак» сөзінің «есуас, ақымақ» деген мағынасын кездестіреміз. Соңғы дерек бойынша, «тоғыз тоңқылдақ...» – «тоғыз есуас» немесе «тоғыз ақымақ» деген ұғыммен бірдей» – деп жазады зерттеуші ғалымдар [6, 12].

Ал «шіңкілдек» сөзінің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» екі түрлі мағынасы көрсетілген:

- 1) дене тұрқы кішірек, дауысы шіңк-шіңк етіп шығатын құс;
- 2) шіңкілдеп, шіңк-шіңк етіп шығатын (дыбыс, үн).

Сондай-ақ, «шіңкілдек» – музыкалық аспаптың атауы. Қазақ ұлтының дауысы шіңкілдеп шығатын аспабы.

«Қазақтың әйгілі көне аспаптарының: дудыға, сырнай, асатаяқ, сазген, шіңкілдек немесе кәдімгі домбыраның сиқырлы үнін ұғып, мүмкіндігін күшейткен жөн» [7, 32].

Ертегіде әкесі дүниеден өтісімен, бұлар аз ғана малдай айрылып, жұтайды. Бәйбішеден туған Тоғыз тоңқылдақ малдарын бөлек жаяды, бөлек жүреді, ал тоқалдан туған Шіңкілдек – жалғыз ешкісін бөлек жайып жүреді.

Тоғыз бір Шіңкілдекке қастық жасай береді, қолынан келсе зорлық көрсетеді. Тіпті қызғаныштан Шіңкілдектің шешесін өлтіреді, өзін де өлтіргісі келеді. Алайда шіңкілдек «жалғыздың жары - құдай» деген тәмсілге сай, ақылымен амал тауып жүреді.

Бұл ертегі мәтінінде де баяндауыш қызметіндегі етістіктің маңызы ерекше рөл атқарады.

Ертегі басталғанда бұрынғы өткен *шақтың* жасалу жолы *-ып, -іп, -п* жұрнақтары және жіктік жалғауы арқылы істің бұрын өткенін білдіреді: *Ертеде екі қатыны бар бір адам болыпты. Үлкен қатынынан туған тоғыз ұл зорлықшыл болыпты. Сондықтан оларды жұрт Тоңқылдақ атапты...*

Ал келесі абзацтан бастап етістік тұлғалары *-а, -е, -й* сөз тудырушы тұлғасы мен жіктік жалғауы жалғанып, етістіктің ауыспалы келер шақ формасына алмасады: *Әкесі өлген соң, бұлар аз ғана малынан айрылып, жұтап қалады. Бәрі қаңғырып, мал іздеп, бір жерге келеді. Тоғыз Тоңқылдақ малды бір жерге жаяды...*

Ертегі мәтінінде баяндауыш қызметі күрт артады. Уақыт категориясының маңызы да артады. Тыңдаушыны қызықтыра түсу үшін де айтылатын оқиғаны ауыспалы осы шаққа әкеледі. Болып жатқан әрекеттер енді алыстағы «ерте-ертеде» емес, тыңдаушы не оқушы үшін қазір болып жатқандай көңілде қабылданады да, оның психологиялық тұрғыдан қабылдауын, қызығуын арттырады.

«Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек» ертегісінде негізінен дара етістіктер жиі кездесетінін аңғарамыз: *болыпты, екен, шырылдатып, айрылып, қаңғырып, іздеп, келеді, жаяды, сабайды, жылайды, бауыздап, сойып, жайылып, келіпті, жағыпты, болыпты, көрдің, депті, дейді, көріп, келді, жағып, бояп, ақылдасып, болайық, бауыздап, құйып, аңдып, боямайды т.б.*

Аналитикалық етістіктер: *деп атапты, болған соң, сойып алады, көргенім жоқ, болатын еді т.б.*

Күрделі етістік: *жұтап қалады, қастық қыла береді, кетіп қалған соң, таусылып қалды, т.б.*

Бұл етістіктер ертегінің алғашқы бөлігінен алынды:

Дара етістік – 29;

Аналитикалық етістік – 5;

Күрделі етістік – 4.

Дара және негізгі етістіктердің жиі қолданысы ертегілердің тіліне тән басты белгілердің бірі ретінде қарастырамыз. Өйткені бұл ертегінің өзі көне заманалардан бастап айтылып келе жатқанының да бір көрінісі болса, екіншіден бала тыңдаушыға түсінікті болуын ескергенімен де түсіндіріледі.

Ертегілердің мазмұны мен мәні әртүрлі болғанымен, сөз қолданысында, басталуы мен аяқталуында ұқсастықтар мол. Бұл да ертегінің өзгеше ерекшелігін танытатын белгі.

«Тоғыз тоңқылдақ, бір шіңкілдек» ертегісінде кездесетін осындай сөздің бірі – қыз, сұлу қыз денотаты. Бірі заттық мағынада, екіншісі сөз тіркесі мағынасында кездесетін бұл екі сөздің кездесуі ертегінің ортасында, шарықтау шегіне дәл келеді. Шіңкілдектің анасын Тоғыз тоңқылдақ өлтіріп қойған соң, шешесін түйеге мінгізіп алып жолға шығады. Бір ауылдың жанынан өте бергенде, бір топ бала-шаға, қыз-келіншектер шығып, ит қосып, Шіңкілдектің түйесін үркітеді. Үріккен түйеден шешесі мен өзі құлап қалады. Жұрт жиналып не болғанын сұрағанда, Шіңкілдек түйеден құлап «шешем өлді» деп айта салады да, сонда тұрған ең сұлу қызды нұсқап, осы қыз өлтірді дейді. Ауыл адамдары ақылдаса келе, шешесінің құны деп сол қызды Шіңкілдекке береді. Кез келген ертегіде сұлу қыз бейнесі қатысады, ал талданып отырған ертегідегі сұлу қыз бейнесі белсенді кейіпкер емес. Тек ертегідегі әрекетті шиеленістіруші ретінде қолданылған. «Қыз» сөзі мынадай тіркестер арқылы берілген: *«мына қыздар түйемді үркітіп, шешемді өлтірді, Ең алдымен келіп түйемді үркіткен ана қыз. Шіңкілдек қызды алып үйіне келеді. Қызды қайдан әкелдің? Жарайды деп, қызды әлгі кісіге береді».*

Тарихи жырларда беті құрт деген тіркес қолданылады. Оған: қазақ, ноғай, қалмақ, башқұрт, татар, өзбек, қарақалпақ жатады.

Қазтуған жыраудың «Алаң да алаң, алаң жұрт» толғауындағы тірек сөз ретінде кездесетін жұрт сөзі сол кезеңде ел, мемлекет мағынасында белсенді қолданылған:

Алаң да алаң, алаң жұрт,

Ақала ордам қонған жұрт,

Атамыз біздің бұ Сүйініш

Күйеу болып барған жұрт,

Анамыз біздің Бозтуған

Келіншек болып түскен жұрт,

Қарғадай мынау Қазтуған

батыр туған жұрт,

Кіндігімді кескен жұрт,

Кір-қонымды жуған жұрт,

Қарағайдан садақ будырып,

Қылшанымды сары жүн оққа толтырып,

Жанға сақтау болған жұрт.

Толғаудағы баяндауыштық қатынаста жұмсалған «жұрт» сөзінің мағыналық табиғатын академик Р.Сыздық «Сөздер сөйлейді» атты еңбегінде былай деп жазған: «Жұрт. Аса Жұрт. Астана жұрт. Ауыр жұрт. Байтақ жұрт. Ескі өлең-жырларда жұрт сөзінің осындай қолданыстары жиі кездеседі. Бұларда жұрт – терминдік қызметте, яғни «ел, белгілі бір этникалық құрам және оның көшіп қонып жүретін мекені, белгілі атымен аталатын халық». Демек, жұрт осы күнгі халық сөзінің синонимі [8, 12].

Мына – белсенді қолданылатын сілтеу есімдігі.

Оңбаған(дар) сөзінің мағынасы – «оң» сөзі арқылы туындай келе, оның болымсыздық мағынасы арқылы жаңа атау жасайды.

Орысша-Қазақша сөздікте берілген мағынасы: ол нағыз *оңбаған* → он настоящий негодяй. 2) бестолочь; недотепа 2. бестолковый; негодный.

Оңбаған ит ұры кеткен соң үреді – деген мақал бар.

«*Оңбаған*, бетсіз, арсыз» деген мағынада және ұрысу [9, 48]

Қазақ әдеби тілінің он бес томдық түсіндірме сөздігінде: САБА=е т.

1 Ұрып-соғып жазалау. Соның да тілін алмадың, С а б а д ы ң, сөктің, қарғадың. Көріне қашан кіргенше, Арсылдап иттей қалмадың (Ш. Құдайбердиев, Шығ.).

2 Бір нәрсені қағып-соғу, ұрғылау. Киіз басылатын жүнді шаң-тозаңнан, шөп-шөгірден тазарту, жүннің білтеленіп, ұйысқанын жазу үшін сабаумен с а б а й д ы (С. Қасимаов, Қаз.қолөнері).

3 а у ы с. Бөсу, көпірту, төпеу. Бір жолаушы алыс жерге барса, барған еліне өз елін мақтаймын деп өтірікті сабап-сабап, қайта келген соң, сол барған, көрген елін мақтап, өтірікті с а б а й т ұ ғ ы н ы қалай [10, 91].

Әлемнің тілдік бейнесі дүниені болмысты танып білудің қарапайым санада тарихи қалыптасып, қабылданған көзқарастар мен діл, дүниетаным жиынтығының тілдегі көрінісі деп есептейтін болсақ, ертегі тілінде кездесетін тілдік көрініс арқылы халықтың мінез-құлқы, өмір сүру салты аңғарылады.

Талданып отырған «Тоғыз тоңқылдақ, бір Шіңкілдек» ертегісіндегі бір сөйлемнің өзі арқылы «ананы» бағалаудың бір көрініс деп айтуға негіз бар.

Ертегіде кездесетін заттық атаудың бірі – су. Тоғыз Тоңқылдақ Шіңкілдек деп оның қолдан жасаған «адамын» буындырып өлтіреді де, суға тастайды.

Алайда ақылдылығымен Шіңкілдек аман қалады. Бірнеше күннен кейін Шіңкілдектің тірі жүргенін көріп таң қалып сұрай бастайды. Сонда оларға: «Анау күні мені өлтірген тоғыз кісі тағы да өлтіріп, суға тастап еді. Суға батқан соң, құдай тағы да тірілтіп жіберді» деп жауап қатады.

Қорытынды

Ертегі соңында Шіңкілдектің алдау сөзіне шын сеніп Тоғыз тоңқылдақ суға кетеді. «Тоғыз Тоңқылдақтың өзгелері де суға қойып-қойып кеткенде, оларды су ағызып ала жөнеледі. Сөйтіп Тоғыз тоңқылдақтың бәрі де суға кетіп, Шіңкілдек тапқырлықпен өмір сүреді».

Судың қасиеті мол. Қазақ дүниетанымында жамандықты су әкетеді. Судың тазартпайтыны жоқ. Адам нашар түс көрсе де, суға айтса, алып кетеді деген наным бар. Судың қасиеттері ертегілерде жақсы көрініс тапқан. Ертегіде бейнеленетін әлемнің тілдік бейнесінде мифологиялық көзқарас жоқ. Таза тұрмыстық ертегіге тән белгі бар. Судың ерекше, мифтік қасиеті емес, бұл жерде оның шын мәнісіндегі болмыста болатын қасиеті ғана суреттеледі. Яки, ағып жатқан өзен-суға үстіне тас не ауыр зат байлап түскен адам, оның астына батып кетері анық. «Тоғыз тоңқылдақ, бір Шіңкілдек» ертегісінде Шіңкілдектің алдаған сөзіне сеніп, су астындағы көп қойларды алып шығып, байып кетеміз ғой деген оймен суға тас байлап алып сүнгігендер суға кетеді. Бұл оқиғада нақты тұрмыстық шындық әрекет бар.

Тұрмыстық ертегілерде тіршіліктің күйбеңінде болып жатқан әрекеттер кейде қаз-қалпында суреттеледі. Мұнда әрқашан қарапайым еңбек адамы, адал адам істеген жақсы істерімен жеңіске жетеді. Шіңкілдек сол зорлықшылардан көп қиындық көріп, таяқ жеген, тоқалдан туып, қиянат көрген, жалғыз болып жабырқағандардың жинақы бейнесі. Әлем бейнесінің концептуалданған, тіршіліктегі болып жататын әрекеттер мен көзқарастар жиынтығының тілдегі көрінісі.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Jack, Z.** Why Fairy Tales Stick : The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. – NY : «Routledge», 2016. – 250 p.

2 **Knoepflmacher, U. C.** Introduction : Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text] // *Marvels & Tales* 17(1). – 15–36. <https://doi.org/10.1353/mat.2013.0010>.

3 **Акименко, Н. А.** Лингвокультурные характеристики англоязычного сказочного дискурса: дисс на соискание уч.мст. канд, филол. Наук [Текст] – Москва : «Языки русской культуры», 2018. – 784 с.

4 **Мәмет, С.** «Қазақ ертегілері (қиял-ғажайып және тұрмыс-салт ертегілері) [Мәтін]. – Алматы : «Балауса», 2018. – 262 б.

5 **Соколов, Б., Соколов, Ю.** Сказки и песни Белозерского края [Текст]. – М. : Издательский центр «Академия», 2016. – 224 с.

6 **Нұрмағамбетова, Ә.** Бес жүз бес сөз [Мәтін]. – Алматы : «Рауан», 2014. – 556 б.

7 **Қабдолов, З.** Сөз өнері [Мәтін]. – Алматы : «Санат», 2010. – 340 б.

8 **Сыздықова Р.** Сөздер сөйлейді [Мәтін]. – Алматы : «Арыс», 2014. – 148 б.

9 **Қайдар, Ә.** Ғылымдағы ғұмыр Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері [Мәтін]. – Алматы : «Сардар» баспа үйі, 2014. – 256 б.

10 **Есембеков, Т. О.** Көркем мәтін теориясы [Мәтін]. – Алматы : «Қазақ университеті», 2015. – 186 б.

References

1 **Jack, Z.** Why Fairy Tales Stick : The Evolution and Relevance of a Genre [Text]. – NY : «Routledge», 2016 – 250 p.

2 **Knoepflmacher, U. C.** Introduction: Literary Fairy Tales and the Value of Impurity [Text] // *Marvels & Tales* 17(1). – 15–36. <https://doi.org/10.1353/mat.2013.0010>.

3 **Akimenko, N. A.** Lingvokul'turnye harakteristiki angloyazychnogo skazochного diskursa. [Linguistic and cultural characteristics of the English-language fairy-tale discourse: a dissertation for academic places. cand., philol. Sciences] [Text]. – Moscow : «Languages of Russian culture», 2018. – 784 p.

4 **Mamet, S.** Kazakh yertegileri (kial-gazhayyp zhane turmys-salt yertegileri. [«Kazakh fairy tales (fairy tales of fantasy and life)»] [Text]. – Almaty : «Balausa», 2018. – 262 p.

5 **Sokolov, B., Sokolov, Yu.** Skazki i pesni Belozerskogo kraya. [Stories and songs of the Belozersk Kraja] [Text]. – Moscow : Publishing Center «Academy», 2016. – 224 p.

6 **Nurmagambetova, A.** Bes zhuz bes soz. [Five Hundred and five words] [Text]. – Almaty : «Rauan», 2014. – 556 p.

7 **Kabdolov, Z.** Soz onery. [The art of the word] [Text]. – Almaty : «Sanat», 2010. – 340 p.

8 **Syzdykova, R.** Sozder soyleidi. [Words speak] [Text]. – Almaty : «Arys», 2014. – 148 p.

9 **Kaidar, A.** Gylymdagi gumyr Kazak tili etymologiyasyn gylym-theory of negizderi. [Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language of life in science] [Text]. – Almaty : «Sardar» publishing house, 2014. – 256 p.

10 **Esembekov, T. O.** Korkem matin teoryasy [Theory of literary text] [Text].
– Almaty : «Kazakh university», 2015. – 186 p.

19.08.23 ж. баспаға түсті.

05.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

22.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Т. Б. Нурбеков, А. Б. Салкынбай

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 19.08.23.

Поступило с исправлениями 05.12.23.

Принято в печать 22.02.24.

ВОПЛОЩЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ В СКАЗКАХ БЫТА И ОБЫЧАЕВ

В статье речь пойдет о видении национального мировоззрения в быту и ритуальных сказках. Сказки также имеют свое место в становлении и развитии казахской духовной культуры. Мера культурного содержания рассматривается как эволюция человека с древнейших времен до прогресса, при этом в разных обществах по-разному трактуются культурные различия. Есть основания полагать, что чем сильнее общество по признакам цивилизации, тем прогрессивнее культурное развитие.

Прежде чем углубиться в конкретные темы, важно оценить художественное и культурное значение сказок о быте и обряде. Сказки были полны глубоких эмоций и ярких образов, передающих красоту и сложность мира природы в жизни человека. Люди использовали метафоры мира природы, чтобы передать глубокие моральные и философские истины через свое искусство.

Визуальной статье анализируется вклад сказок в предмет исследования в лингвокультурное развитие национальной культуры, раскрывается взаимосвязь языка и культуры с новой точки зрения.

В заключительной части статьи к основному разделу мы формулируем концепцию и предлагаем заключительную мысль с помощью четкого анализа. Мы также проведем обзор ряда поисков в современной казахской литературе и дадим свою оценку. Определяем мировоззренческую специфику изучаемых с точки зрения языка и культуры сказок быта и обряда. Самая основная этническая единица населения-мировоззрение. Учитывая это, ценность

нашего объекта исследования будет определяться. Важно отметить, что эти ценности остаются актуальными и в современном обществе.

Ключевые слова: литература, сказка, фольклор, мировоззрение, казахская литература, творчество, культура, духовность.

*Т. Б. Нурбеков, А. Б. Салкынбай

al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 19.08.23.

Received in revised form 05.12.23.

Accepted for publication 22.02.24.

THE EMBODIMENT OF THE NATIONAL WORLDVIEW IN FAIRY TALES OF EVERYDAY LIFE AND CUSTOMS

The article will focus on the vision of the national worldview in everyday life and ritual fairy tales. Fairy tales also have their place in the formation and development of Kazakh spiritual culture. The measure of cultural content is considered as the evolution of man from ancient times to progress, while cultural differences are interpreted differently in different societies. There is reason to believe that the stronger the society according to the signs of civilization, the more progressive the cultural development.

Before delving into specific topics, it is important to assess the artistic and cultural significance of fairy tales about everyday life and ritual. The fairy tales were full of deep emotions and vivid images that convey the beauty and complexity of the natural world in human life. People used metaphors of the natural world to convey deep moral and philosophical truths through their art.

The article analyzes the contribution of fairy tales to the subject of research in the linguistic and cultural development of national culture, reveals the relationship between language and culture from a new point of view.

In the final part of the article to the main section, we formulate the concept and offer a final thought with the help of a clear analysis. We will also review a number of searches in modern Kazakh literature and give our assessment. We define the ideological specifics of the fairy tales of everyday life and ritual studied from the point of view of language and culture. The most basic ethnic unit of the population is the worldview. Given this, the value of our research object will be determined. It is important to note that these values remain relevant in modern society.

Keywords: literature, fairy tale, folklore, worldview, Kazakh literature, creativity, culture, spirituality.

<https://doi.org/10.48081/KDXY2662>

***S. Y. Nurgaliyeva, A. Sh. Zhumasheva**

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*email: Medina-salta@mail.ru

AUDIOVISUAL TRANSLATION OF «DISNEY» CARTOONS' TITLES INTO KAZAKH LANGUAGE

The provided article depicts peculiarities of the audiovisual translation in «Disney» company's cartoons that were translated into Kazakh language. The relevance of the given topic is that currently audiovisual translation plays a significant role in spreading diverse cultures on a global scale, also most Disney cartoons are popular among children, teenagers and adults. Hence, there is a growing need for high-quality analysis and translation of audiovisual texts into different languages for their wide use in the world of mass-communication.

The aim of the article is to identify main features of audiovisual translation as an essential type of translation activity as well as to find out what types of audiovisual translations were applied for translating Disney cartoons into Kazakh language.

The scientific novelty of the given research is considering three types of audiovisual translation into Kazakh language based on Disney cartoons which have not been subjected to this kind of analysis.

To sum up, the theory of audiovisual translation, as well as the methods of its teaching, have recently been in the focus of attention of native and foreign scholars. The globalization of the modern world, the development of intercultural communication of digital technologies and ways of exchanging information pose new challenges for researchers. One of these tasks is a deep study of different types of audiovisual translation. As a result, a great number of Disney cartoons were investigated in Kazakh language and findings are presented in this article.

Keywords: audiovisual translation, cartoon, culture, Disney company, dubbing, English, Kazakh language, subtitles, voice-over.

Introduction

Audiovisual translation (AT) also referred to Multimedia translation (MT), which is considered to be as a specialized branch of translation which deals with transferring of multimedia texts into another language and culture, and which suggests using an electronic multimedia system for either translation or broadcast [1, p. 13]. Nowadays audiovisual translation has become one of the most relevant ways of spreading any information all around the world, and it can be applied to diverse realms such as computer programs, television news, commercials, cinema, theatre and mobile applications.

According to R. A. Matasov the history of film translation can be divided into several periods: the silent film period (1895–1928), the period of subtitles and dubbing (1928–1976), the era of home video (1980s), the era of DVD (1995) [2, p. 191]. A full-fledged beginning of the era of AT should be considered the appearance of silent films which were produced by various world film studios: Gaumont, Pathe, Edison Studio, Limelight Department and others. At the early stages of the birth of cinema, there was no problem of a language barrier, since films were played without sound, that is, they were silent. However, the audience did not watch the moving picture of the film in silence. The screenings were accompanied by professional artists who were engaged in the voice acting of the actions on the screen.

It is mentioned above that most youngsters and adults are interested in watching cartoons, especially of Disney company. Additionally, most parents want their children to speak Kazakh language, so they strive to show their children Disney cartoons translated into Kazakh language, because it is proven by most psychologists and linguists that watching various programs or cartoons improve people's listening and speaking skills. Subsequently, most parents in Kazakhstan have recourse to show Disney cartoons in Kazakh language. However, why is Disney cartoons, but not other companies? The answer is that The Walt Disney Studio is a mega corporation of joy and entertainment that marked the beginning of the history of the development of animation. Another reason is that the scriptwriters precisely know how to influence the child's psyche with the help of the plot and animation. Perhaps, most children's love to Disney cartoons is that they compare themselves with heroes, animals and mythical creatures; therefore, only in their fantasies can children defeat monsters, become truly free, protect adults. Parents and children are especially sensitive to such plots where they work a lot.

Many researchers agree with the fact that MT is one of the most challenging types of translation and the film text is a kind of collective work which comprises scriptwriters, directors, translators and so forth. A distinctive feature of a film text from a literary text is its functional differentiation; it is possible to find out with accuracy who translated, who shot the film, who wrote the script, but there is no differentiation in the literary text. In the process of translation, films are adapted to the cultural realities of each country. Therefore, audiovisual translation is a prominent component of creative process, one

of the types of commercial translation. Subsequently, AT occupies a separate place in the classification of translation types due to its uniqueness and dissimilarity to other translations. It involves text, direct and hidden meanings, visual images, sound. All this complicates the translation, but at the same time makes it more engaging in terms of linguistic.

Nowadays MT is divided into four types by linguists. They are: subtitles, dubbing, simultaneous translation and voice-over. However, the main attention will be devoted to dubbing, subtitles and voice-over in the provided article because they are believed to be often used in the contemporary cinematograph.

Research methods and materials

The research is based on a method of linguistic translation analysis, which includes such components as observation, description, comparison, comparison and systematization. In addition, methods of contextual and interpretative analysis, discourse analysis and comparative analysis of film discourses were applied. As the main material of the study is English-language Disney cartoons and their translation into Kazakh language by several types of audiovisual translation.

The choice of the material is due to its novelty, as well as the presence of social, historical and cultural realities of interest in terms of linguistic translation analysis.

Findings and discussion

There are several types of audiovisual translation which are subtitling, half-dubbing, lip-synchronized dubbing,

The process of subtitling is creating brief passages of written text (known as subtitles or captions in American English) that are projected, played, or broadcast over visual material, typically near the bottom of the screen. Subtitling has been described as a «diasemiotic» or «intermodal» form of audiovisual translation insofar as it entails a change from a spoken to a written medium. Interlingual subtitles give viewers a written representation of the conversation or narrative from the source material in their native tongue. Bilingual subtitles give two language versions of the same source fragment in areas where at least two languages are spoken, one in each of the two component lines of the subtitle. A technique called voice-over, often known as «half-dubbing», uses pre-recorded revoicing. After a brief period in which the original sound is clearly audible, the level is dropped and the voice reading the translation becomes more noticeable. Voice-over is especially well suited for interviews, documentaries, and other programs that do not require lip synchronization because of its realism (the original sound is always present in the acoustic background) and nearly complete translation of the original text. Due to its significant cost savings over dubbing, voice-over is now also employed to translate feature films for a few niche markets in Europe and Asia. Lip-synchronized (or lip-sync) dubbing is one of the two main types of interlingual subtitling used in cinema translation. In the field of audiovisual translation known as dubbing, the original voice track is re-recorded in the target language using dubbing actors' voices. The dialogue

in the dubbed version attempts to capture the dynamics of the original, especially in terms of delivery tempo and lip movements [7].

As for the quality of audio-visual translation? should I emphasize? that his criteria may vary depending on? who determines them: the translator, the customer or the viewer. Currently, the customer sends the translator not only installation sheets, but also stylistic recommendations, as well as the translation of the name, which the translator cannot change and make suggestions for the translation of the name [8].

As for distinction between «local» and «global» translation techniques, «procedural» and «textual» translation strategies can also be distinguished [9] investigates translation strategies using a descriptive approach, and among their components he lists realizing a translation problem, testing a solution to the problem, monitoring text segments, rephrasing text segments, and organizing discourse. Strategies in this sense are unobservable as mental phenomena, though researchers may be able to reconstruct them through analysis of strategy indicators [10].

The corporate fund «Bolashaq» in Kazakhstan commenced translating Disney cartoons in 2011, and under a contract with Disney, the dubbing of dialogues of cartoon characters into Kazakh is handled by «Arai Media Group» [3]. They were dubbed absolutely in a professional way due to the fact that on average, it takes Kazakhstani company from 100 to 150 thousand US dollars to dub one cartoon. Dubbing is not just about recruiting actors and recording them. Dubbing consists of several stages. Money is attracted not only for dubbing, but also for the promotion of the picture. First of all, this is the selection of actors and their coordination with the Disney office, the second is the creation of a creative and technical team to organize dubbing, because the casting of the main voices is approved by Disney itself. And stars of such magnitude as Angelina Jolie themselves assert their votes, and one voice can be the voice of a certain person for only 8 years. All translations are carried out directly from English into Kazakh. Accordingly, people with extensive knowledge in both languages are involved. If we talk only about dubbing, in particular, casting, recording, mixing voices – it takes an average of 3 to 6 weeks, but it all depends on how many main roles are in the picture. On average, dubbing a film requires from 60 to 70 people [4].

Most Kazakhstani children relish watching Disney cartoons in Kazakh language owing to the corporate fund «Bolashaq», thereby learning local language properly. Even for those who desire to learn Kazakh language, such cartoons will help to perceive speech by ear, deal with pronunciation, as well as replenish their vocabulary through lively and interesting dialogues, catchy songs in the state language.

Only fresh and modern cartoons were taken for the given research. It was noticed during the research that most Disney cartoons were translated applying dubbing. For instance:

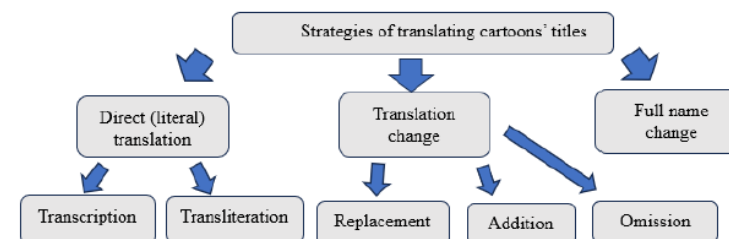
Table 1 – Translation of Disney cartoons

№	The real name of cartoon	Translation into Kazakh language	Year of release	Type of audiovisual translation	Comments
1	Lady and the Tramp	Бикеш пен қанғыбас	2019	Dubbing	No subtitles
2	Spycies	Құпия агент	2019	Dubbing	No subtitles
3	Pixies	Пиксилердің шытырман оқиғасы	2015	Dubbing	No subtitles
4	Sanjay's Super Team	Супер команда	2015	Voice-over from Russian version	No subtitles
5	Up	Көкке	2009	Dubbing	No subtitles
6	Onward	Алға	2019	Dubbing	No subtitles
7	Turning red	Қызарып барамын	2022	Subtitling	Kazakh subtitles
8	How to train your dragon	Айдаһар мінген шабандоздар	2019	Subtitling	Kazakh subtitles
9	Ralf breaks the internet	Ральф интернетке қарсы	2018	Dubbing	No subtitles
10	Wreck it Ralph	Қиратқыш Ральф	2012	Dubbing	No subtitles
11	The Incredibles	Супер отбасы	2004	Dubbing	No subtitles
12	The Incredibles 2	Супер отбасы 2	2018	Dubbing	No subtitles
13	The good dinosaur	Меірімді динозавр	2015	Dubbing	No subtitles
14	Moana	Моана	2016	Dubbing	No subtitles
15	Puss in Boots The last wish	Етік киген мысық Соңғы тілек	2022	Dubbing	No subtitles

It is seen that most cartoons were dubbed, but without Kazakh subtitles; however, «Turning red» and «How to train your dragon» were subtitled, but with English (original) voice acting. Nowadays the audience that prefers dubbing is much wider than compared to subtitling. For instance, children who cannot read or elderly people with impaired vision. For the perception of dubbing, the viewer needs to expend less effort. However, for people who have impaired hearing, it is tough to watch cartoons translated with dubbing. Consequently, both types of AT possess own positives and negative sides.

An analysis of the translated titles of films by Disney animation studio made it possible to identify three most common strategies for translating cartoon titles [5, p. 65–71].

Scheme 1 – Strategies of translating cartoons' titles

The most easily translated are the names of cartoons made verbatim. In this case, the sentences are translated without any change in construction and without a significant change in word order. There are two types of such translation: transcription and transliteration. The transcription method for the transmission of English words and phrases consists in the transmission of their sound image in Kazakh letters, and not in their alphabetic composition. For example, Моана (Моана), Aladdin (Аладдин), Bambi (Бэмби), Rio (Рио), Madagascar (Мадагаскар). Other titles of cartoons given in the table 1 were translated directly, for example, Lady and the Tramp – Бикеш пен қанғыбас, Up – Көкке, Onward – Алға, Turning red – Қызарып барамын, Puss in Boots The last wish – Етік киген мысық Соңғы тілек.

The second way to translate cartoon titles is to change the transformation. The name of the cartoon changes, but its meaning is completely preserved. Translators usually use three types of transformations such as substitutions or replacements, additions and deletions (omissions) (Scheme 1). Replacement is believed to be the most common type of transformation. In the process of translation, word forms, parts of speech, types of syntactic connection can be replaced [6, p. 117–118]. The addition of words is used in cases when it is necessary to add individual words or phrases for a more accurate understanding of the translated text. As for omission, it is the exact opposite of addition. While translating words that are not needed to understand the meaning of the cartoon's name are removed. In order to see what strategies translators applied for translation of cartoons' titles, you can refer to the table 2 below.

Table 2 – Translation strategies for cartoons' titles

№	Cartoon's original name	Kazakh translation	Strategy
1	Lady and the Tramp	Бикеш пен қанғыбас	Direct translation
2	Spacies	Құпия агент	Full name change
3	Pixies	Пиксилердің шытырман оқиғасы	Translation change (addition)
4	Sanjay's Super Team	Супер команда	Translation change (omission)
5	Up	Көкке	Direct translation
6	Onward	Алға	Direct translation
7	Turning red	Қызарып барамын	Direct translation
8	How to train your dragon	Айдаһар мінген шабандоздар	Full name change
9	Ralf breaks the internet	Ральф интернетке қарсы	Translation change (replacement)
10	Wreck it Ralph	Қиратқыш Ральф	Translation change (replacement)
11	The Incredibles	Супер отбасы	Full name change
12	The Incredibles 2	Супер отбасы 2	Full name change
13	The good dinosaur	Меірімді динозавр	Translation change (replacement)
14	Moana	Моана	Direct translation
15	Puss in Boots	Етік киген мысық	Translation change (addition)
	The last wish	Соңғы тілек	

To summarize, the wide-spread strategy applying during translating of cartoons' titles is translation change, on the second place is direct translation, and the last one is full name change. Probably, it depends on the fact that translators wanted to draw children's attention to a fascinating title of cartoons.

Conclusion

Based on the foregoing, guidelines for translating audiovisual text and creating subtitles should be taken into consideration. For instance, it is necessary to fit the translation into a limited number of character strings due to international standards for reading speed and displaying subtitles on screens. In addition, when translating audiovisual text with the help of subtitles should be translated all information; the translator should synchronize the resulting text with external parameters, such as facial expressions, gestures, intonation of the characters on the screen,

their location; when working on an AT, the translator need to study carefully the history of the creation of the translated product, the audience, genre and language features. Consequently, the translation techniques that ensure the greatest adequacy of the transmission of an audiovisual text include literal translation, addition and omission.

References

- 1 **González, Luis Pérez.** Audiovisual Translation, in Baker, Mona and Gabriela Saldanha (eds.) [Text] // Routledge Encyclopedia of Translation Studies, London, 2009. – P. 13
- 2 **Матасов, Р. А.** Перевод материалов фильма : лингвокультурологический и дидактический аспекты [Текст]. – М., 2009. – 191 с.
- 3 «Тачки-2», «Корпорация монстров» и другие диснеевские шедевры в казахской озвучке [Электронный ресурс]. – URL: <https://doi.org/yvision.kz/post/768501> (Дата обращения: 28.06.2023)
- 4 Сколько стоит дубляж мультфильмов Disney на казахский язык [Электронный ресурс]. URL: https://doi.org/baigenews.kz/skolko_stoit_dublyazh_multfilmov_disney_na_kazakhskiy_yazyk_74789/ (Дата обращения: 28.06.2023)
- 5 **Милевич, И.** Стратегии перевода названий мультфильмов // Русский язык за границей [Текст]. – 2007. – № 5. – С. 65–71.
- 6 **Иванова, Е. Б.** Литературные мультфильмы как тип текста. Языковая личность : проблемы межкультурной коммуникации [Текст]. – Волгоград, 2000. – С. 117–118.
- 7 **Bell, R. T.** Psycholinguistic/cognitive approaches [Text] // In M. Baker (Ed.), Routledge Encyclopedia of Translation Studies London : Routledge, 1998. – С. 185–190.
- 8 **Anderman, G.** Audiovisual translation : language transfer on screen [Text]. – Palgrave Macmillan, 2009. – P. 272.
- 9 **Matkivska, N.** Audiovisual translation: Conception, types, characters' speech and translation strategies applied [Text] // Studies about Languages. – 2014. – Vol. № 25. – P. 38–44
- 10 **Venuti, L.** Strategies of translation [Text] // Routledge Encyclopedia of Translation studies. – New York, 2005. – p. 240–244.

References

1 **González, Luis Pérez.** «Audiovisual Translation». In Baker, Mona and Gabriela Saldanha (eds.) [Text] // Routledge Encyclopedia of Translation Studies, London, 2009. – P. 13

2 **Matasov, R. A.** Perevod materialov fil'ma : lingvokul'turologicheskij i didakticheskij aspekty [The translation of film materials : linguistic and didactic aspects] [Text]. – M., 2009. – 191 p.

3 «Tachki-2», «Korporaciya monstrov» i drugie disneevskie shedevry v kazaxskoj ozvuchke [«Cars-2», «Monsters Corporation» and other Disney masterpieces in Kazakh voice acting] [Electronic resource] – URL: <https://doi.org/yvision.kz/post/768501> (Date of the application: 28.06.2023)

4 Skol'ko stoit dublyazh mul'tfil'mov Disney na kazaxskij yazyk [How much does the dubbing of Disney cartoons into Kazakh cost] [Electronic resource]. – URL: https://doi.org/baigenews.kz/skolko_stoit_dublyazh_multfilmov_disney_na_kazakhskiy_yazyk_74789/ (Date of the application: 28.06.2023)

5 **Milevich, I.** Strategii perevoda nazvanij mul'tfil'mov [The strategies of cartoons' titles translation] [Text] // Russkij yazyk zagranicej. – 2007. – № 5. – P. 65–71.

6 **Ivanova, E. B.** Literaturny'e mul'tfil'my kak tip teksta. Yazykovaya lichnost': problemy mezhkul'turnoj kommunikacii. [Literary cartoons as a type of text. Linguistic personality: problems of intercultural communication] [Text]. – Volgograd, 2000. – 117–118 p.

7 **Bell, R. T.** Psycholinguistic/cognitive approaches. [Text] // In M. Baker (Ed.), Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – London : Routledge, 1998. – P. 185–190

8 **Anderman, G.** Audiovisual translation: language transfer on screen [Text]/ Palgrave Macmillan, 2009. – P. 272

9 **Matkivska, N.** Audiovisual translation: Conception, types, characters' speech and translation strategies applied [Text] // Studies about Languages/ – 2014. – Vol. № 25. – P. 38–44

10 **Venuti, L.** Strategies of translation [Text]// Routledge Encyclopedia of Translation studies. – New York, 2005. – P. 240–244.

Received 04.08.22.

Received in revised form 16.11.23.

Accepted for publication 25.02.24.

*С. Е. Нурғалиева, А. Ш. Жумашева

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

04.08.22 ж. баспаға түсті.

16.11.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ДИСНЕЙ МУЛЬТФИЛЬМДЕРІНІҢ АТАУЛАРЫН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДИОВИЗУАЛДЫ АУДАРУ

Ұсынылған мақалада «Дисней» компаниясының қазақ тіліне аударылған мультфильмдерінің аудиовизуалды аудармасының ерекшеліктері қарастырылады. Бұл тақырыптың өзектілігі қазіргі уақытта аудиовизуалды аударма әртүрлі мәдениеттерді жаһандық ауқымда таратуда маңызды рөл атқарады, сонымен қатар Дисней мультфильмдерінің көпшілігі балалар, жасөспірімдер және ересектер арасында танымал. Демек, бұқаралық коммуникация әлемінде кеңінен қолдану үшін аудиовизуалды мәтіндерді әртүрлі тілдерге жоғары сапалы талдау және аудару қажеттілігі артып келеді.

Мақаланың мақсаты-аударма қызметінің маңызды түрі ретінде аудиовизуалды аударманың негізгі ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ Дисней мультфильмдерін қазақ тіліне аудару үшін аудиовизуалды аудармалардың қандай түрлері қолданылғанын анықтау.

Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы бұрын мұндай талдауға ұшырамаған Дисней мультфильмдерінің негізінде қазақ тіліне аудиовизуалды аударманың үш түрін қарастыру болып табылады.

Қорытындылай келе, аудиовизуалды аударма теориясы, сондай-ақ оны оқыту әдістері жақында отандық және шетелдік ғалымдардың назарында болды деп айта аламыз. Қазіргі әлемнің жаһандануы, мәдениетаралық коммуникацияны, цифрлық технологияларды және ақпарат алмасу тәсілдерін дамыту зерттеушілерге жаңа міндеттер қояды. Осындай міндеттердің бірі-аудиовизуалды аударманың әртүрлі түрлерін терең зерттеу. Нәтижесінде қазақ тіліндегі көптеген Дисней мультфильмдері зерттеліп, нәтижелері осы мақалада келтірілген.

Кілтті сөздер: аудиовизуалды аударма, мультфильм, мәдениет, Disney компаниясы, дубляж, ағылшын, қазақ тілі, субтитрлер, дауыстық мәтін.

*С. Е. Нурғалиева, А. Ш. Жұмашева

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 04.08.22.

Поступило с исправлениями 16.11.23.

Принято в печать 25.02.24.

АУДИОВИЗУАЛЬНЫЙ ПЕРЕВОД НАЗВАНИЙ ДИСНЕЕВСКИХ МУЛЬТФИЛЬМОВ НА КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

В представленной статье рассматриваются особенности аудиовизуального перевода мультфильмов компании «Дисней», которые были переведены на казахский язык. Актуальность данной темы заключается в том, что в настоящее время аудиовизуальный перевод играет значительную роль в распространении разнообразных культур в глобальном масштабе, также большинство диснеевских мультфильмов популярны среди детей, подростков и взрослых. Следовательно, существует растущая потребность в высококачественном анализе и переводе аудиовизуальных текстов на разные языки для их широкого использования в мире массовых коммуникаций.

Цель статьи - выявить основные особенности аудиовизуального перевода как важнейшего вида переводческой деятельности, а также выяснить, какие виды аудиовизуальных переводов применялись для перевода диснеевских мультфильмов на казахский язык.

Научная новизна данного исследования заключается в рассмотрении трех типов аудиовизуального перевода на казахский язык по мотивам диснеевских мультфильмов, которые ранее не подвергались такого рода анализу.

Подводя итог, можно сказать, что теория аудиовизуального перевода, а также методы его преподавания в последнее время находятся в центре внимания отечественных и зарубежных ученых. Глобализация современного мира, развитие межкультурной коммуникации, цифровых технологий и способов обмена информацией ставят перед исследователями новые задачи. Одной из таких задач является глубокое изучение различных видов аудиовизуального перевода. В результате было исследовано большое количество диснеевских мультфильмов на казахском языке, и результаты представлены в этой статье.

Ключевые слова: аудиовизуальный перевод, мультфильм, культура, компания Disney, дубляж, английский, казахский язык, субтитры, закадровый текст.

SRSTI 17.07.61

<https://doi.org/10.48081/YNLH7711>

*B. O. Orazova, Zh. Zharylgapov

Buketov Karaganda University,

Republic of Kazakhstan, Karaganda

*e-mail: orazova_bahyt@mail.ru

PERIODS OF THE THEORY DEVELOPMENT AND FORMATION ON LITERARY TRANSLATION IN KAZAKH LITERARY STUDIES

The article deals with the formation of the theory of translation in the Kazakh literary criticism and the periods of its development in the 1950–60's. In the course of consideration of specific, individual problems of translation by the example of a number of studies analyzes the fact that its theory has also received considerable development. The historical-political and spiritual - cultural factors of development of methodology and methods of research the theory of literary translation are revealed.

In this context, the research works of scientists S. Talzhanov, A. Satybaldiev, S. Kusanov, Kh. Sadykov are taken as a basis. Several concepts related to the scientific framework of translation research, research methods, general methodology of translation research are defined. The term in the formation and development of translation theory, structural systems of the translated language, the style of the original author, inversion in fiction translation, idiomatic and phraseological word combinations, dialectism in the original, etc. are compared and studied from the position of researchers whose works are devoted to literary criticism. Conclusions are drawn on the formation and development of the theory of literary translation, and the peculiarities of each stage are considered.

Keywords: Kazakh literary studies, translation, translation studies, translation methods, general theory of translation, fiction translation, methodology of translation theory.

Introduction

Despite the fact that we saw the first opinions on translation in the 20s of the 20th century and the first scientific publications in the 30s and 40s, the theory of translation did not make much progress. It is clear that this was due to historical

and political conditions. The terrible famine in the Kazakh steppe, persecution of the national intelligentsia and scientists, seizure of works of Alash figures who valued literary creativity from a purely aesthetic point of view, censorship caused by the pressure of totalitarian ideology, creation of an alternative to the dominance of Marxist-Leninist methodology, and etc. In the late 1950s-early 1960s period, a period when agitation in the art of the word slightly decreased, we see that the theory of translation also received a significant development in the process of consideration of specific, individual problems of translation. The problem of translation became the subject of special dissertation research in literary studies. In this respect. S. Talzhanov «O nekotorykh osnovnykh problemakh perevoda» (1961), A. Satybaldiev «Razvitie kultury khudozhestvennogo perevoda v kazakhskoi literature» (1964), S. Kuspanov «Perevody poezii Abaia na russkii iazyk» (1966), Kh. Sadykov «Ob osnovnykh printsipakh perevoda kazakhskoi prozy na russkii iazyk» (1968) and others, we can name the scientific dissertations of the following authors. Since the 1960s, research in the theory of Kazakh literary studies has been closely related to this theory of fictional translation.

The revocation of the party decrees adopted in 1946–53 opened new fields for scientific idea, the return of individuals to literature, allowed them to evaluate their works from an artistic point of view, and put theoretical questions on the agenda. The return of some scholars from repression increased the number of specialists in literary theory. These factors conditioned the progress of domestic theoretical literary studies. If in that historical period, along with the history of dramaturgy, they began to deal with its theory, we would have noticed great movements and scientific research in the field of translation.

There was much written about literary translation and its theoretical problems in the 60s. The thoughts about the unresolved problems of translation theory, about the tasks to be solved by the science of literary studies in the future are abundantly reflected on the pages of the newspaper «Kazakh adebieti» and magazines «Zhuldyz». In particular, the articles of K. Nurmakanov «Yntymakpen sheshu kazhet», («Kazakh adebieti». 1961.15.IX), A. Satybaldiev «Audarma aleminde» («Kazakh adebieti». 1961.15.III), «Audarmashylyk oneri» («Zhuldyz». 1963, № 12), «Auezovtyn tungysh audarmasy» («Kazakh adebieti». 1964.26.YI), B. Nauryzbaev «Apyr - au, bul «Shuganyyn belgisi me?»» («Kazakh adebieti». 1962.16.III), Kh. Sadykov, B. Khasanova «Poetikalyk audarmanyyn keibir printsipteri» («Zhuldyz». 1963, № 10), S. Talzhanov «Audarma shyrgalandary» («Kazakh adebieti». 1966.04.III), «Audarma - ulken oner» («Kazakh adebieti». 1967.14.IY), K. Kereeva – Kanafieva «Audarma adebiet dostygynyyn ulken arnasy» («Zhuldyz». 1965, № 8), G. Belger «Audarma zhauapkershiligi» («Kazakh adebieti». 1967.17.IY) showed various gaps in the field of translation studies and

the main problems in the development of translation theory. It was even considered the most backward field of literary studies.

Materials and methods

Although articles on the theory of fiction translation began to be written in the first quarter of the XX century, the systematic consideration of translation as a theoretical problem in our domestic literary studies corresponds to the 1960s. published in 1960. «Literaturnye zametki» by K. Nurmakanov, in 1962 S. Talzhanov «Korkem audarma turaly» was published as a separate book, in 1965 A. Satybaldiev «Rukhani kazyna. Korkem audarma maseleler» are fundamental works that scientifically emphasize the ways of origin and formation of national fiction translation. These books pay attention to the evolution from the literary – theoretical point of view, from translations in the first Kazakh publications of the XIX century to the studies of that time. These books pay attention to the evolution from a literary – theoretical point of view, from translations in the first Kazakh publications of the XIX century to studies of the time. For example, in the newspaper «Dala ualaiaty» D. N. Mamin-Sibiriyak, A. S. Pushkin, N. A. Ostrovskii, I. A. Krylov began the process with fiction translations, along with these authors in the journal «Aikap» M. Iu. Lermontov, I. S. Nikitin, L. N. Tolstoi, A. P. Chekhov, in 1920s – 30s N. V. Gogol, F. M. Dostoevskii, U. Shekspir, M. Gorkii works identified the ways of translation into Kazakh, achievements and shortcomings of translation. The conclusions about the theory of fiction translation were determined on the basis of scientific analysis of works translated before the 60s., the personal experience of people like Abai, Y. Altynsarin was closely related to theoretical issues.

The following should be especially noted: at the beginning of the 20th century researcher A. Satybaldiev made a number of fiction translations of Alash characters A. Baitursynuly, M. Zhumabaev A. Bokeikhan and mentioned their translation works. The scholar: «In the following years, the translation works became more and more». I. A. Krylov «Kyryk mysal», in 1923 in Moscow V. G. Korolenko «Makardyn tusi», in 1924 Maksim Gorkii's stories, as: «Sunkar zhyry», «Zhurtyn suigen zhurek», «Ana», «Temirdi zhumsartkan ana», «Khan men uly», in 1924 in Moscow D. N. Mamin – Sibiriyak «Akbozat», that year L. N. Tolstoi's novel «Kazhy Murat», in 1925 in Moscow L. N. Tolstoi «Kavkaz tutkyny», «Zhumyrtkaday bidai», «Zheti karakshy», that year L. N. Tolstoi and Ezop's 77 cases, that year in Tashkent Semen Chuikov's novel «Tau elindegi okiga» was translated into Kazakh and became a separate book.

In particular, the works of Russian and foreign literary critics were constantly published on the pages of newspapers and magazines published in Kazakhstan at that time [1, 70–71]. As we have seen, some of the mentioned works were translated by Alash figures. For example, A. Baitursynuly's «Kyryk mysal», and

M. Gorkii «Sunkar zhyry», Zhurtyñ suigen zhurek», «Ana», «Temirdi zhumsartkan ana», «Khan men uly», Mamin – Sibiriak «Akbozat» novels were translated by M. Zhumabaev into Kazakh language, from history it is known that S. Chuikov's novel «Tau elindegi okiga» was translated by Zh. Aimaityov. The fact that the researcher provides information about the works of individuals recognized as Alashorda nationalists, even if it is indirectly, and noting this in the monograph, enhances the credibility and scientific value of the research work.

Results and Discussion

The work of S. Talzhanov, who was also a master of translation «Korkem audarma turaly» was one of the most important theoretical works. On the personality of the writer and scholar professor M. Sergaliev said: «Some things can be understood from Saidil Omaruly's translation art. First of all, he is a connoisseur, fluent in Kazakh and Russian languages: he grew up intelligent from early years and never separated these two languages from each other. Secondly, the translation is very complex; trying to transmit the classical worlds with period, epochal significance, artistic and educational power to the indigenous peoples as soon as possible. On the one hand, this is due to his patriotism; on the other hand, such a phenomenon is better seen as a demand of the agenda» [2, 7–8].

The mentioned work by S. Talzhanov is the first monographic review of the problem of literary translation in Russian literary studies. In this book, the history, experience, theory and principles of fiction translation are considered in close connection with each other. Considering the experience of translating N. V. Gogol's works «Revizor» and «Oli zhandar» into the Kazakh language, he analyzes to what extent fiction translation in our country could rise, and what are its shortcomings. In the second half of the XIXth century I. A. Krylov, A. S. Pushkin, M. Iu. Lermontov, L. N. Tolstoi, V. G. Korolenko, A. P. Chekhov works were translated into Kazakh and why the works of N.V. Gogol were not translated, it could be explained as following: firstly, N. V. Gogol's works depicted the reality of purely Russian society, not universal problems; secondly, lack of experience of fictional translation in Kazakh literature to the master of N. V. Gogol. In his work S. Talzhanov chooses the historical - comparative method of studying literature. N. V. Gogol's works in Kazakh version are constantly compared with versions in translations of other countries.

For example, M. Auezov's translation of N. V. Gogol's «Revizor» was written by the Tatar writer Sh. Sultanov and Uzbek writer Abdulla Kahar's translations were compared. One of the most important links in this regard is the commonality of the peculiarities of translation for all Turkic-speaking peoples. Basically in the course of the translation, the researcher turns to the example of translating the works of N. V. Gogol, he also reflects on the biography of A. S. Pushkin, A. S. Griboedov, I. S. Turgenev, A. P. Chekhov, M. Gorkii. Special attention should be paid to the

following conclusion, which was once objected to, however according to more recent scientific knowledge, it is considered correct, it is S. Talzhanov's point of view that it is better to translate works that fit into Kazakh life, and consonant with Kazakh knowledge, correspond to the level of national culture. «Of course, it is difficult to convey the image of Anna Karenina, Tatiana is understandable to our Kazakh people. Onegin and Chatsky, Rudin and Pechorin are not simple either! Fomusov and Sophia are close to us, because our students at that time could not understand such a woman as Karenina. It's not easy to understand Anna, who left her eight – year – old child and ten – year – old husband to follow someone younger, because we didn't have that image,» he says [3, 76]. Commenting on this academic volume of the scientist, A. Satybaldiev mentions: «Firstly, it is too difficult and contradictory to pick up these mentioned images and tell the Kazakh people that one is far away and the other is close. Secondly, from what the author said, there is an idea that in order for the translation to be correct, there should be a similar image in the original literature. This view cannot be endorsed. If we look at it in this way, we may never be able to translate the best examples of world literature. Isn't the most important task of fiction translation the introduction of new images that have not yet appeared in the native literature, scenes from life that did not exist in the life of the native country? Isn't this why we call translation the gateway to the vast palace of world culture? As for whether a translation is clear or unclear, it depends not on whether this or that literary image existed earlier in Kazakh life, but on the translator's own level, i.e. his skill and mastery» [1, 121]. At the moment we are referring to the scientist S. Talzhanov, when selecting works for fiction translation, first of all pays attention to the fact that works that are not alien to centuries - old moral values, spiritual and moral character of the nation should be more assimilated. It is taken into account that the humanistic principles of art and the peculiarities of national culture should be emphasized when bringing new images and models from other cultures.

These controversies are the factors that obstructed the development of translation theory, the complexity of the scientific apparatus in the study of translation, the spread of research methods and techniques, and the formation of a common methodology of translation studies. In this work, the scientist analyzed the place of translation in the process of development of literary relations and national literature from the point of view of theoretical concepts.

In considering the position of the theory of fiction translation in the 1960s, there is no doubt that A. Satybaldiev's research work «Rukhani kazyna: Korkem audarma maseleleri» is particularly noted. First published in 1965 and highly appreciated in the scientific community, the problems touched upon in this work, its solutions, conclusions about the ways of research have not lost their significance to this day. The scientist's theoretical analyses and examples of defining the nature

of fiction translation, his ideas about general regularities and methods, genres and types of translation were an important step towards turning translation theory into a major field of national literary studies.

The scientist, who studies the historical beginnings of national translation and the stages of its development in connection with theoretical issues, tries to systematize from the language of translation to the personality of the translator. His proposal arising from the goal of systematization of translation studies is to write a complex bibliographic work due to the rapid increase of translated literature in Kazakh. The scholar recognized it as one of the urgent tasks facing the literary studies of the sixties.

According to E. Nida, the translation should elicit a similar response to the original text, serving as a complete substitute for the original in terms of communication [4, 246].

One of the most fruitful and valuable aspects of A. Satybaldiev's monograph is the analysis of methodological principles of translation theory research. Analyzing the previous positions on the necessity of studying translation, he critically evaluates a number of studies in this direction. Since the 30s of the XXth century the dispute about which branch of philological sciences translation theory belongs, he carefully analyzes the views of individual researchers on the nature and theory of translation.

Some researchers published in 1953 A. V. Fedorov's «Audarma teoriiasyna kirispe» he was stuck on the view that «as an important branch of philological science, the theory of translation is first and foremost a subject of linguistics» [5, 16]. For example, published in 1954 S. Nuryshev in his book «Abaidyn audarma zhonindegi tazhiribesinen» he says: «it is, of course, a word invented without any scientific basis. We have never heard of Kazakh language specialists being trained through translation. In practice, as we know, the translators were journalists and writers. Moreover, it is wrong to put the problem in this way,» contrary to the opinion of the author [1, 78]. The article by Kh. Sadykov's 1964 article «Audarma sheberligi» also testifies to methodological dangers. «S. Nuryshev's book, translation itself and the approach to its theory have been confused and serious mistakes have been made. One of the main requirements for a translator is to be a true fiction writer as well as to have real scientific knowledge.... There are those who confuse this requirement with the methodological principle of translation theory research, i.e., in studying translation itself, it must be studied from the point of view of language science or not, or from the point of view of literary studies, and there are those who say that «the translator himself must be a linguist». This, of course, is wrong, «he says, arguing that translation is a form of general philology, and judging the dispute to have lasted for several years».

The issue of terminology in the formation and development of translation theory is one of the problems to which the scientist paid special attention. Regarding the types of translation in the Russian language the terms «free translation», «free», «literal», «literal», «exact», «adequate», «realistic» are «free translation», «exact translation», Alternatives to «almond translation», «realistic translation» are not defined. For example, the scientist says that there are both internal relations and boundaries between free translation and realistic translation. «A really creative translation, i.e. a genuine realistic translation, corresponding to the whole spirit of the original, cannot be without a certain degree of freedom. If this is not done, the translation will be word - for - word, line - by - line, incomprehensible to read and impossible to translate into language. Similarly, it is impossible to convey its style, manner, criticism and mystery, that is, its general spirit, without following the words, sentences and lines of the original. A truly creative translation is therefore capable of skillfully combining freedom and accuracy» [1, 84].

As the practice of fiction translation developed and expanded, critical thinking and theoretical perspectives on it evolved. Along with fiction translations in the fields of poetry and prose, the production of translated plays also imposed new challenges on the theory and criticism of translation. In the work «Rukhani kazyna: Korkem audarma maselelery» M. Auezov's scientific views are analyzed. The scientist will comprehensively disclose M. Auezov's principles and overall contribution in the formation and development of translation theory.

The monograph does not ignore the controversies surrounding the categories of content and form in translation. The ideological and philosophical depth of an artistic work will be evaluated, as well as some disputes about how the artist's thinking should be reflected in translation. A. Satybaldiev was forced to open a discussion with literary scholars of the Union about «processing» the integrity of original thought in translation. For example, the researcher of the theory of translation E. S. Landau confirms the position is the following opinion, sharply opposite to Landau's research methodology: «He (means E. S. Landau) in his thesis «Russian songs of Dzhambuly and problems of poetic translation» touches upon some problems of translation of Kazakh literary works into Russian. He goes on to say: «Sometimes translators successfully complete and concertize the image created by the poet», and opens the way for the translator to «freedom» and even adds words on his part to «fill in» and «decorate» the missing parts. This opinion he reiterates further in his article on the translation of Abay's poems» [1, 102–103].

A. Satybaldiev made various categories of translation theory the subject of study, structural systems of the translated language, style of the original author, inversion in fiction translation, idiomatic and phraseological word combinations, dialectism in the original, and etc. examined critical issues with specific examples and offered solutions. In translation of A. Satybaldiev's works taking into account

valuable remarks on the history of domestic fiction translation in this paper, we mainly focused on his conclusions about the theory of translation.

The scientist draws the following conclusions in his work, which is the result of many years of research:

- 1 Fiction translation is a large and important branch of literature and culture;
- 2 It has a long history, a path of growth, an established tradition;
- 3 It is a powerful means of people's spiritual development: a key that opens the treasury of all human culture, a source of science and knowledge, a treasure trove of language learning;
- 4 The theory of fiction translation is a branch of philological science. It has principles, recognized methods, a system of skills defined on the basis of the generalization of experience and competing opinions;
- 5 The most important condition of fiction translation is to convey the power of artistic intent and the aesthetic pleasure of the work;
- 6 That translation will be true Kazakh, and let it be in the highest form of modern literary language, not in Kazakh, but in the advanced level that always leads society forward;
- 7 A truly creative fiction translation is a full transfer of its artistic and ideological qualities, taking into account all the linguistic and stylistic features of the original and fluent execution in Kazakh. A translation will be beautiful only when they are both skillfully combined;
- 8 Translation is a true creative art. A translator must be both a writer and a scholar, and must be fluent in both languages. The quality of translation depends on his talent, knowledge, general cultural level and experience;
- 9 Fiction translation works are the heritage of Kazakh literature, its success. That is why the public always rejoices at the good and complains about the bad [1, 171–172].

His scientific views and conclusions about the history of fiction translation in our national literature, the stages of development, the formation of the translation tradition were published not only in the monograph we mentioned, but also in scientific articles periodically written by the scientist. Among them he summarized valuable thoughts on theoretical problems of terminology, successes and failures of compiling dictionaries. For example, the fact that a term is formed not only by the concepts of politics, science and technology, it is closely related to the national language, scientifically substantiated the need not to deviate from the original tradition and the internal regularity of the literary language in the creation of nominative names.

It should be noted that translation was used as a means of implementing Soviet ideology, as a driving force of «friendship of peoples in a socialist society». The use of translation for political purposes serving the interests of the «united Soviet

nation» is also manifested in measures taken at the state level. But we would be wrong if we said that literature and literary studies have always lost from such activities organized at the level of the Union. Not only the development of the art of speech, but also the methodological and methodical problems of its study were considered around the problem of literature, where representatives of the literature of several nations met. One such example is the 1966 Moscow Symposium on the State of Fiction Translation in the Union. The following questions were put on the agenda of the meeting:

- 1 Actual problems of the theory and practice of fiction translation;
- 2 Translation of poetic works;
- 3 Ways to convey the national character of the original in translation.

Kazakh scientists S. Talzhanov and A. Satybaldiev participated and made presentations on the process of translating samples of Russian literature into Kazakh. More than 200 scientists of the world participated in the general symposium and presented scientific problems related to the depths of the translation problem.

In 1967, the Union of Writers of Kazakhstan organized a special plenum and discussed the issues raised at the Moscow Symposium. A spoke at the plenum. A. Satybaldin touched upon the problems in the field of national fiction translation. During this discussion, both the contestants and the subsequent V Congress of the Writers' Union raised such issues as increasing the circulation of translation, improving its quality, creating a plan of translated works, a creative council for fiction translation was formed (consisting of G. Akhmedov, Z. Akhmetov, K. Togyzakov, K. Shangytbaev, I. Zharylgapov, A. Zhumabaev).

In 1976, the VII Congress of Writers of Kazakhstan was held, where the main issues of fiction translation were discussed, and then first secretary of the Union of Writers of Kazakhstan A. Alimzhanov made a report, that it was said that literary criticism does not pay due attention to the translations of Kazakh writers and does not explore the poetic problems of fiction translation. Giving as an example «The Magnificent Comedy» by M. Makataev translated from Dante, he gave a theoretical assessment of translated works and pointed out that it is impossible to make any scientific conclusions about their aesthetic value. The ideas presented at this meeting were aimed at a large – scale study of poetic problems of translation, translation structure and methods. That is, concerns about the state of translation theory and the need to supplement it with new concepts began to become clear. L. Daurenbekova, who reviewed the history of translation, says: «It is true that the Kazakh theory of translation was not formed at once; it would not be an exaggeration to say that it was formed under the guidance of Russian and world translation theory. Looking at this, it should not be thought that Kazakh translation theory is an exact copy of translation theory of other nations, but it is

also true that they were guided by their example» [5, 20]. According to her, by the end of the sixties, many articles had been written on the methods and structure of fiction translation.

Conclusion

As it can be seen, the form of translation theory in the 50s – 60s of the 20th century was clearly defined, aspects of research were highlighted, and a methodology was already formed. Writers engaged only in fiction translation and those who made translation studies the subject of their scientific research began to divide. S. Talzhanov was among those who dealt with translation issues in a scientific manner while preserving translation. While scientists who were professionally engaged in translation studies raised this branch of literary studies to a new level on the basis of their dissertation and monograph studies, S. Talzhanov was able to combine translation experience and scientific requirements. His monograph «Audarma zhane kazak adabietinin maseleleri» (1975) is the result of many years of systematic research. We refer this work a study of the history of translation rather than a theory of translation.

It is worth noting that researchers do not distinguish between translation and translation studies in their research, taking the problem of translation as a scientific object. In our opinion, there are stages of development of translation as a branch of national literature, and there are stages of development of translation studies as a branch of literary studies.

Undoubtedly, the theory of fiction translation should be studied independently as a large-scale field of Kazakh literary studies. Since along with the appearance of translated works in Kazakh literature, their criticism was formed and theoretical conclusions about the theory of fiction translation were made. Now, systematically analyzing this path, we can determine the level of the theory of fiction translation and future problems.

In our opinion, the theory of fiction translation on our soil has passed the following stages:

1 The origin of the theory of fiction translation is the period of the birth of translation studies. From the second half of the 19th century, the first simple groupings about translation appear in «Türkistan ualaitynyn gazetі» and «Dala ualaitynyn gazetі» and the journal «Aikap», S. Seifullin and M. Dulatov mention «A. Likhanov's critical remarks on the translation of the drama «Manap» written by him from Kazakh life testify the formation of criticism in this field.

2 The formative period of the theory of fiction translation. This is the period between 1920 and 1950. During this period thanks to Zh. Aimaulytov, E. Aldongarov, B. Kenzhebaev articles specific theoretical categories of translation began to be considered. Especially a series of articles devoted M. Auezov, A. S. Pushkin translations, the article «Korkem audarmayn keibir teoriialyk

maseleleri» put an end to disputes about what form of science translation belongs to and laid the methodological foundation for considering translation as an aspect of literary studies.

3 The period of development of the theory of fiction translation. This period can be considered as 1960s–1980s. In this period, M. Auezov, M. Karataev, S. Talzhanov, A. Satybaldiev, S. Nuryshev, K. Sharipov, I. Zhanalin, Z. Akhmetov, E. Landau, K. Kanafieva and other researches of scientists have confirmed that the theory of fiction translation has been formed and is on the way of development. The organization of international and republican symposiums and conferences on translation problems, decisions at scientific congresses have strengthened the methodological and methodological basis of translation theory.

4 The years of Independence can be regarded as a period of new research in fiction translation. In recent years, not to mention works in the field of linguistic translation studies, which paid attention to linguistic phenomena in translation, studies and textbooks, textbooks that have made translation a form of literary studies, have made it possible to create a number of new concepts related to the theoretical aspects of the modern translation process. In particular, K. Alpysbaev and G. Kazybek's «Kazak audarmasynyn teoriiasy men tazhiribesy» highlights the theoretical foundations of translation by the achievements of the domestic and foreign school of translation [7], S. Abrakhmanov's «Toltuma zhane teltuma» summarizes the experience of poetic translation and considers the theory of verse translation [8]. A. Tarakov, A. Zhaksylykov, L. Musali, E. Adaeva collective work «Audarma teoriiasy» analyzed individual theory and methods of translation [9]. While K. Yusup's study «Korkem audarma: kury men syry» focuses on the social value of translation, L. Daurenbekova deals with the laws of literary creativity of translation [10].

In the following years a number of works on specific problems of translation were written. And our works on the theory of translation based on the analyses of foreign researchers as: I. Popovich, I. Alekseeva, V. Komissarov, and etc. The next task is to generalize the methodological and poetic problems of fiction translation on the basis of domestic theoretical ideas.

References

- 1 Сатыбалдиев, Ә. Рухани қазына: Көркем аударма мәселелері. – Алматы: Жазушы, 1987. – 232 б.
- 2 Серғалиев, М., Талжанов, С. Өткен күндер сөйлейді. – М., 1979. – Б. 7–19.
- 3 Талжанов, С. Көркем аударма туралы. – Алматы : ҚМКӘБ, 1962. – 166 б.

4 **Nida, E.** The Theory and Practice of Translation / E. Nida. – Brill, 1964. – 218 p.

5 **Федоров, А. В.** Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы). – М. : Высш.школа, 1983. – 303 с.

6 Дәуренбекова, Л. Көркем мәтін және аударма – Астана : Фолиант, 2015. – 136 б.

7 **Алпысбаев, Қ., Қазыбек, Г.** Қазақ аудармасының теориясы мен тәжірибесі. – Алматы : Қазақ университеті, 2001. – 213 б.

8 **Әбрахманов, С.** Төлтума және телтума. – Астана: Елорда, 2007. – 464 б.

9 **Тарақов, Ә., Жақсылықов, А., Мұсалы, Л., Адаева, Е.** Аударма теориясы. – Алматы : Қазақ университеті, 2013. – 132 б.

10 **Юсуп, К.** Көркем аударма: қыры мен сыры. – Астана : Фолиант, 2011. – Kit. 1. – 490 б.

References

1 **Satybaldiev, A.** Rukhani kazyna: Korkem audarma maseleleri [Text]. – [Spiritual Treasure: Problems of Fiction Translation]. Almaty : Zhazushy, 1987. – 232 p.

2 **Sergaliev, M., Talzhanov, S.** Algy soz [Introduction] // Otken kunder soileidi [Text]. – M., 1979. – P. 7–19.

3 **Talzhanov, S.** Korkem audarma turaly [On fiction translation] [Text]. Almaty : KMCEB 1962. – 166 p.

4 **Nida, E.** The Theory and Practice of Translation / E. Nida. – Brill, 1964. – 218 p.

5 **Fedorov, A. V.** Osnovy obshchei teorii perevoda (lingvisticheskie problemy) [Fundamentals of the general theory of translation (linguistic problems)]. [Text]. Moscow : Vish. shkola, 1983. – 303 p.

6 **Daurenbekova, L.** Korkem matin jane audarma [The fiction text and translation]. [Text]. Astana : Foliant, 2015. – 136 p.

7 **Alpysbaev, K., Kazybek G.** Kazak audarmasynyn teoriiasy men tajiribesi [Theory and practice of Kazakh translation]. [Text]. Almaty : Qazaq universiteti, 2001. – 213 p.

8 **Abrakhmanov, S.** Toltuma jane teltuma [The basis and origin]. [Text]. Astana: Elorda, 2007. – 464 p.

9 **Tarakov, A., Zhaksylykov A., Musali, L., Adaeva, E.** Audarma teoriyası [The translation theory]. Almaty : Qazaq universiteti, 2013. – 132 p.

10 **Yusup, K.** Korkem audarma: kury men syry [Fiction translation: aspects and secrets]. Astana : Foliant, 2011. – Kit. 1. – 490 p.

Received 04.08.23.

Received in revised form 07.12.23.

Accepted for publication 25.02.24.

***Б. О. Оразова, Ж. Жарылғапов**

Академик Е. А. Бөкетов атындағы

Қарағанды университеті,

Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

04.08.23 ж. баспаға түсті.

07.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНДАҒЫ КӨРКЕМ АУДАРМА ТЕОРИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымындағы аударма теориясының қалыптасу кезеңі мен 1950–60-жылдардағы даму кезеңі қарастырылады. Аударманың нақты, жеке мәселелерін қарастыру барысында оның теориясы да айтарлықтай дамығандығы бірнеше зерттеулер мысалында талданады. Көркем аударма теориясының әдіснамасы мен зерттеу тәсілдерінің жетілудегі тарихи-саяси және рухани – мәдени факторлар көрсетіледі. Бұл орайда

С. Талжанов, Ә. Сатыбалдиев, С. Құспанов, Х. Садықов т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектері негізге алынады. Аударманы зерттеудің ғылыми аппаратына, зерттеу әдіс-тәсілдеріне, аударматанудың жалпы әдіснамасына байланысты бірнеше концепциялар айқындалады. Аударма теориясын қалыптастыру мен дамытудағы термин, аударма тілінің құрылымдық жүйелері, түпнұсқа авторының стилі, көркем аудармадағы инверсия, идиомалық және фразеологиялық сөз тіркестері, түпнұсқадағы диалектизм т.б. сынды мәселелердегі зерттеушілердің ұстанымдары салыстырыла зерттеледі. Көркем аударма теориясының бірнеше даму кезеңдері, әр кезеңнің ерекшеліктері туралы тұжырымдар ұсынылады

Кілтті сөздер: қазақ әдебиеттану ғылымы, аударма, аударматану, аударма тәсілдері, аударманың жалпы теориясы, көркем аударма теориясы, аударма теориясының әдіснамасы

*Б. О. Оразова, Ж. Жарылғапов

Қарағандық университет

имени академика Е. А. Букетова,

Республика Қазақстан, г. Қарағанды.

Поступило в редакцию 04.08.23.

Поступило с исправлениями 07.12.23.

Принято в печать 25.02.24.

ПЕРИОДЫ РАЗВИТИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ТЕОРИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА В КАЗАХСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

В статье рассматриваются формирование теории перевода в казахском литературоведении и периоды ее развития в 1950–60-х гг. В ходе рассмотрения конкретных, отдельных проблем перевода на примере ряда исследований анализируется тот факт, что его теория также получила значительное развитие. Показаны историко-политические и духовно-культурные факторы развития методологии и методов исследования теории художественного перевода. В этом отношении за основу взяты исследовательские работы ученых С. Талжанова, А. Сатыбалдиева, С. Куспанова, Х. Садыкова. Определено несколько концепций, связанных с научным аппаратом исследования перевода, методами исследования, общей методологией исследования перевода. Термин в становлении и развитии теории перевода, структурные системы переводимого языка, стиль автора оригинала, инверсия в художественном переводе, идиоматические и фразеологические словосочетания, диалектизм в оригинале и др. сопоставляются и изучаются с позиции исследователей, труды которых посвящены литературной критике. Делаются выводы в вопросах формирования и развития теории художественного перевода, рассматриваются особенности каждого этапа.

Ключевые слова: казахское литературоведение, перевод, переводоведение, методы перевода, общая теория перевода, художественный перевод, методология теории перевода.

SRSTI 14.35.09

<https://doi.org/10.48081/UVUK2805>

***E. Yu. Pogozheva, S. R. Khudiyeva, E. A. Zhuravleva,
Yu. O. Gafiatulina**

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar

*e-mail: pogosheva@mail.ru

CRITICAL THINKING TECHNOLOGY IN THE ENGLISH CLASSROOM

The relevance of the article is determined by the insufficient level of critical thinking development among students of higher educational institutions. It is known that the key principle of success is the development of a critical thinker who is able to adapt to an ever-increasing flow of information; There is a certain contradiction between the potential of the English language as a means to develop students' critical thinking and the insufficient development of the theory and practice of its implementation.

Developing critical thinking in foreign language classes is important for several reasons. First, if language learners can take responsibility for their thinking, they can more successfully monitor and evaluate their own ways of learning. Second, critical thinking enhances students' learning practices and makes language more meaningful to them. Third, critical thinking is highly correlated with student achievement. And finally, today the emphasis in education has shifted towards the '4K' model: the development of critical thinking, creativity, communication, and cooperation.

Therefore, in order to make students more competitive in modern society, we attempted to elaborate a model and course of exercises for developing students' critical thinking skills in English classes. The results of the study, its main provisions and results can be used in the development of theoretical courses on language teaching methods.

Keywords: critical thinking, creativity, communication, higher order skills, cognitive abilities.

Introduction

Currently, education is aimed at training a comprehensively developed personality with skills such as the ability to solve problems, work in a team, adapt to

new conditions, search and find the necessary information, as well as competently express thoughts in the oral and written forms. Due to the globalization of society and innovations in education, the role of a foreign language as a component of future professional activity is constantly increasing. In the modern updated content of education, there is said a lot about critical thinking, its novelty, and the need for its application in various spheres of human activity, including teaching foreign languages.

Therefore, in addition to language skills, students need to acquire the following critical thinking skill: independence in acquiring and coping with new knowledge, which is the characteristic of critical thinking development. Students need to compare, analyze, generalize, abstract, and embody. All of this not only contributes to the more robust absorption and comprehensive development of knowledge but also helps students solve difficult non-standard tasks and work creatively in the future.

Materials and methods

So, to make students more competitive in modern society it was vital to work out the model and set of exercises for developing critical thinking skills of first-year «6B02304 – Foreign Philology» educational programme students studying at Toraighyrov University.

The technology of formation and development of critical thinking in the English classroom for the first-year students of the educational programme «6B02304 – Foreign Philology» of Toraighyrov University included goals, objectives, principles of classroom construction, stages, conditions, methods, techniques and ways of teaching thought, forms of organizing students' activities, and ways to evaluate mental achievements.

To attain the aim and implement the objectives of the research the following **methods and techniques** were used:

- **theoretical:** analysis and interpretation of national and foreign philosophical, normative, psychological-pedagogical, linguistic-didactic and methodological publications; analysis and generalization of advanced national, foreign and personal pedagogical experience on the research problem;

- **empirical:** monitoring, questionnaire, experiment.

Results and discussion

To create the most successful model for developing critical thinking in foreign language classes, it is necessary to study and analyze the concept of «critical thinking» and its main characteristics.

Critical thinking is defined as a person's ability to:

a) notice inconsistencies in another person's behavior or statements with generally accepted opinion or norms of behavior, as well as one's own perception of them;

b) recognize the truth or falsity of a position, theory, or illogical statement, and be able to respond to them;

c) be able to separate wrong or false from true or correct, as well as analyze, prove, refute, and evaluate tasks and objects, demonstrate a pattern of behavior or a statement, and so on [1].

Exploring the nature and basic concepts of critical thinking, M. I. Karagozina notes that «critical thinking is a disciplinary approach to comprehension, evaluation, analysis and synthesis of information obtained through observation, experience, reflection or reasoning, which may later serve as the basis for action» [2].

T. Yu. Lifanova defines critical thinking as «an intellectually organized process aimed at active comprehending, applying, analyzing, summarizing or evaluating information received or created through observation, experience, reflection, reasoning or communication as a guide to action or the formation of a belief» [3].

D. U. Kussainov believes that critical thinking reflects the ability to analyze information from a logical perspective, the ability to make reasoned judgments, and decisions, as well as apply the results to both standard and non-standard situations, issues and problems [4].

Comparing ordinary and critical thinking, D. Kluster identifies the following characteristics [5]:

a) critical thinking is the independent thinking based on the following principles:

1) everyone formulates his ideas, beliefs, and assessments independently of others;

2) thinking is critical only if it is of an individual nature;

3) critical thinking does not have to be completely original:

a) we are free to accept another person's idea or belief as our own;

b) information is the starting point, not the ending point of critical thinking, because knowledge generates motivation, without which critical thinking is impossible, and through which the traditional process of cognition becomes meaningful, productive, continuous, and acquires individuality;

c) critical thinking seeks persuasive reasoning, which leads to critical thinking;

d) critical thinking is social thinking, which promotes the development of qualities that are required for the productive exchange of thoughts and opinions with others, namely: the ability to listen, tolerance, responsibility for one's point of view [6].

Critical thinking is the ability to assess data from a logical and person-centered standpoint and apply the results to both standard and nonstandard circumstances, concerns, and difficulties [7].

For foreign language classes, critical thinking technology is especially important. It is built on communicative and activity-based teaching methodologies,

which allow for a collaborative search for solutions to problems as well as «partnership» relationships between tutors and students. It is a multifunctional technology that forms the skills for working with information in the process of listening, speaking, reading, and writing.

It is vital to develop and employ specific methodological tools in order to improve critical thinking. The stages of critical thinking technology, established by American educators J. Steele, K. Meredith, and Ch. Temple, are logical because they correlate to the natural stages of an individual's cognitive activity [8]. The use of critical thinking technology brings structural changes during the class, in which three main stages are distinguished: evocation stage, the realization of meaning, and reflection [9].

It is critical to engage the students from the start of the class. When adopting the evocation stage, it is important to:

- a) provide students the freedom to express themselves without fear of making mistakes and being chastised by the teacher;
- b) keep track of all utterances because any of them could be useful for future work. At this point, there are no «correct» or «incorrect» remarks to make.
- c) blend individual and group work: individual work helps students to refresh their knowledge and experience, whereas group work allows them to hear other people's perspectives and express their own ones without the risk of making a mistake.

Students begin to acquire new knowledge during the second step of the process, «realization of meaning». The main goal of this stage is to keep track of how students are reacting to what they have been studying.

The word «reflection» is synonymous with words like «feedback», «return», «self-assessment», and «mutual understanding and engagement», and it denotes «an idea, opinion, or remark emerging from deep and thorough thought». «Reflection», according to S. S. Tatarchenkova, is a condition necessary for each participant in the learning process to see and evaluate the entire organization of their own activities during the class in accordance with the goals and programme [10].

During the reflection process, new information is appropriated and transformed into students' own knowledge. The goal of reflexive analysis is to clarify the meaning of new material and to create a path for subsequent learning.

Based on theoretical principles, the model and set of exercises were constructed to develop students' critical thinking skills in the higher education system.

In Table 1 there is presented the model for developing critical thinking skills of the first-year university students in the English classroom. The proposed model consists of the following structural components: social order; the requirements of the State Compulsory Educational Standard (SCES), the syllabus and three-phase

technology of critical thinking. To develop a structural and meaningful model of critical thinking technology B. Bloom's taxonomy was used.

Table 1 – The elaboration of critical thinking model for the first-year university students in the English classroom

The model to elaborate critical thinking skills of «6B02304 – Foreign Philology» educational programme first-year students in the English classroom		
Social order: a critical, reflective, cooperative and responsible citizen in the modern Kazakhstani society.		
The aim of the educational program: to organize the educational process with the use of the latest technologies that ensure the training of competitive and highly qualified specialists in the field of foreign philology (English / German), who are ready for global and regional challenges in order to create a competitive society.		
The aim of the discipline: to establish a fundamental degree of communicative competence, i.e., the ability to carry out their communicative intents in the social, educational, work, social, and cultural domains		
The objectives of the discipline: a) to integrate information in a variety of ways to construct one’s own viewpoint based on knowledge, varied experiences and thoughts; b) to ask questions, and independently formulate a hypothesis; c) to make decisions in abnormal situations.		
Level	expected result (B1):	
Listening		
Speaking		
Reading		
Writing		
Objectives of the English language teaching		
Developing language skills	Developing critical thinking	
via:		
independent work with sources	exercises (active learning)	
analysis	synthesis	evaluation (according to B. Bloom)
- ability to compare; - ability to classify; - ability to argue.	- ability to put forward ideas; - ability to combine; - ability to lateral thinking.	- ability to evaluate information; - ability to draw conclusions .

Stages for formation of critical thinking = Three-phase structure of the class	
1 Updating available knowledge; arousing interest in the topic, determination of the objectives of the study of the material. completion of table 2	Aims of the 1st phase («Evocation stage»): - updating and generalization of the student's knowledge on this topic; - arousing interest in the topic under study; - detection and awareness of the insufficiency of available knowledge; - encouraging the student to be active.
2 Arranging active perception; comprehension of new information, and establishing connections with the studied material.	Aims of the 2nd phase («Realization of meaning» stage): - active reception of new information; - comprehension of new information; - correlation of new information with students' own knowledge; - monitoring the process of cognition and self-understanding.
3 Reflection, formation of a personal attitude to the material; generalization and evaluation of information, reassessment of students' own ideas	Aims of 3rd phase («Reflection» stage): - forming students' own attitude toward the topic studied; - sophisticated understanding, assignment, and generalization of the knowledge obtained; - identification of still unknown knowledge; - analysis of the process of studying the material, and students' own mental operations; - search for topics and problems for further work ("new evocation").

The pedagogical experiment comprised three stages:

1 Diagnostic stage. Examination to determine the basic level of English language soft skills and critical thinking abilities.

2 The application of critical thinking technologies in English language education is the focus of the teaching stage. The system of English language classes is run according to a set of guidelines.

3 A control stage is a re-evaluation of communication and critical thinking skills in the English language.

As part of the research on the use of critical thinking technology in the English classroom, to check the level of students' language skills, we conducted two tests and a number of exercises. The test consisted of three questionnaire surveys: the preliminary, the final, and the critical thinking skills survey, English classes being conducted between them.

The aim was the analysis of the effectiveness of critical thinking techniques for developing first-year students' critical thinking skills in the English classroom.

To achieve the aim, the following objectives were fulfilled:

- to determine the students' English level and critical thinking skills ability at the diagnostic testing stage;
- to train students on the basis of tasks developed according to the syllabus;
- to analyze the impact of critical thinking technology on the communication skills of students.

Pavlodar Toraighyrov University located at 64 Lomov Street became the pedagogical experiment base. First-year students of this university participated in the research to develop their critical thinking skills. The experiment lasted from February 7 to March 20, 2023. Groups FPh-102 and FPh-101 were chosen for the study. Group FPh-101 comprised twelve students: 2 boys and 10 girls. Group FPh-102 consisted of thirteen students: 1 boy and 12 girls. FPh-102 was the experimental group, while FPh-101 was the control group.

At the **diagnostic testing stage**, students were offered a test to determine their initial level of the English language. Twelve students of group FPh-102, who study English as the first foreign language, took part in testing (Figure 1). The test proved that the students had a good level of English. At the same time, it was found that the use of critical thinking technology in the classroom had the potential to motivate students to learn. This is reflected in the positive feedback from students on the idea of this approach to learning. The test revealed that most students were able to answer the test questions. Ten students of Group FPh-101 took part in testing and the results were satisfactory (Figure 2).

■ Elementary ■ Pre-Intermediate ■ Intermediate

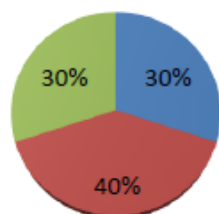

Figure 1 – The results of testing at the diagnostic stage (FPh-102)

■ Elementary ■ Pre-Intermediate ■ Intermediate

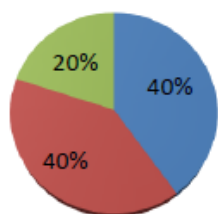

Figure 2 – The results of testing at the diagnostic stage (FPh-101)

To determine the initial level of critical thinking skills development, we conducted a survey in experimental and control groups. Students were offered a questionnaire for determining the level of reflexivity compiled by A. V. Karpov and V. V. Ponomareva [11]. The questionnaire included 27 questions aimed at checking the level of critical thinking formation.

The scores received were converted into «stens» according to the principle presented in Table 2.

Table 2 – The relation of the number of points to «stens»

Stens	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Scores	Below 80	81-100	101-107	108-113	114-122	123-130	131-139	140-147	148-156	157-171	172 and above

Then the obtained data were interpreted as follows:

- «stens» less than 4 indicate a low level of reflexivity;
- «stens» ranging from 4 to 7 indicate an average level of reflexivity;
- «stens» equal to and more than 7 demonstrate a high level of reflexivity.

The results prove that the level of reflexivity among students is at a low level. The analysis of the survey conducted in the control and experimental groups showed approximately the same level of formation of critical thinking, which is presented in Table 3.

Table 3 – The results of the survey in the control and experimental groups

Group	Average score	Level
Control group	121	4
Experimental group	117	4

Thus, both groups were within the same sten, since the difference in points was 4. In general, this deviation was not significant, since both groups fell within the limits of the low level of reflexivity. The percentage analysis of the structure of the level of reflexivity of students in the control and experimental groups is presented in Figure 3.

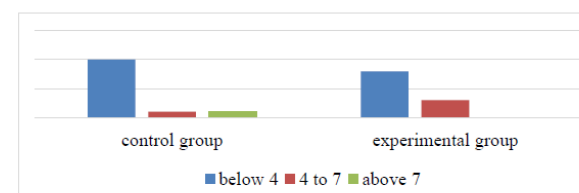

Figure 3 – The percentage analysis of the structure of the level of reflexivity

The diagnostic stage of the experimental work revealed a low degree of critical thinking skill development among students in the English classroom. The experimental effort on the teaching stage this time was aimed at applying critical thinking technologies to help students enhance their critical thinking skills. We conducted a control class to see how well the research hypothesis was implemented and check how the dynamics of critical thinking skill development changed over time. Students were evaluated using the same criteria at both the diagnostic and control stages.

At the teaching stage, the experimental group (FPh-102) was taught in the English classroom on the following topics: «Holidays and Traveling», «Environment», and «My Future Profession», according to the proposed model

and the worked-out set of tasks on developing students' language and critical thinking skills.

Before the teaching process, an orientation session was conducted, during which the concept of critical thinking and its importance in learning the English language were explained to the students of the experimental group. As a result, the students' feedback is the following: 85 % of students consider that critical thinking brings diversity to the educational process, 65 % of them state that it increases interest in the subject and 50 % say that it enables them to prove themselves that they can overcome the language barrier. It seems to us this shows that the use of different tasks arouses the interest of students by distinguishing themselves from the traditional forms of work in the classroom.

The quantitative and qualitative analysis of the teaching stage results confirms the hypothesis put forward earlier about the positive impact of critical thinking technology on improving the students' language skills. The analysis of the teaching systems and the joint development of the methodology allow us to draw a number of conclusions that contribute to the choice of educational material, which we have applied in practice. The goal was to test the effectiveness of using critical thinking technology in the English classroom to develop students' language skills. The use of techniques on critical thinking in the English classroom was based on the following objectives: stimulating motivation and interest, maintaining and strengthening the importance of the information obtained earlier and developing linguistic and sociolinguistic competencies.

The goal of the **control stage** was to identify the effectiveness of using 3-phased classes to develop students' critical thinking skills. The control tasks were carried out with the help of «Case-Study» method.

The analysis of the quantitative data proves the fact that students' language skills have been improved and their critical thinking skills have been developed. The results of the experimental group at the control stage in comparison with the diagnostic one are presented in Figure 4.

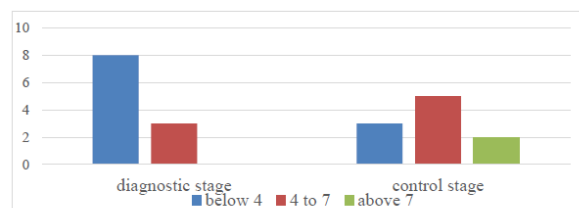

Figure 4 – The comparison of the results of the diagnostic and control stages

The comparative analysis of results confirms the following:

- 72.8 % of students had a low level of critical thinking skills at the diagnostic stage. And at the control stage, the number of students with low critical thinking skills has decreased by 45.5 %;

- 27.2 % of students were assigned to the average level of critical thinking skills at the diagnostic stage. At the control stage, the number of them increased by 18.2 %;

- in comparison with the diagnostic stage, where none of the students were assigned to a high level of critical thinking skills, the number of students has increased by 27.3 % at the control stage.

To summarize, we can conclude that one of the non-traditional ways of developing the intercultural competence of students is through the use of critical thinking technology. As a result, students have become more interested in the work they do and, as a result, their academic achievement has been improved.

Thus, it is concluded that the use of critical thinking in the English classroom will increase the level of foreign-language intercultural competence, and language skills of the learners. This is confirmed by testing the skills and practical use of language as a medium of communication among students of Group FPh-102.

Conclusion

Within the framework of this study, techniques aimed at elaborating critical thinking were tested, also critical thinking model and set of exercises for its development in English classes were worked out for first-year students of Toraighyrov University.

By applying the developed techniques in English classes, the number of first-year students with an average level of critical thinking has increased by 45.4 %, and the number of students with a high level has increased by 27.3 %. Thus, in order to develop the ability to analyze, compare, make logical constructions, conclusions and easily find associative connections, i.e., to develop the main skills of critical thinking, it is necessary to regularly apply the developed techniques.

Teachers can help students improve their critical thinking abilities by using critical thinking approaches based on a 3-phase paradigm in which students actively think. Class phases are also beneficial to students' communicative abilities. Students have greater possibilities to get language exposure and practice throughout the productive stages. They converse not only to practice speaking a foreign language, but also to communicate, activate the mental process, and exchange arguments.

Список использованных источников

- 1 Бровина Л. Б., Сергеева Т. А. Общая психология: хрестоматия: учебное пособие [Текст]. – 2-е издание, исправленное. – М : Флинта, 2008. – 240 с.
- 2 Карагозина, М. И. По страничкам «исследование в действии» [Текст] // Білімдегі жаңалықтар. – 2014. – №2 (46). – С. 68–76.
- 3 Лифанова, Т. Ю. Критическое мышление [Текст]. – Алматы : Қазақ университеті, 2015. – 178 с.
- 4 Кусаинов, Д. У. Некоторые вопросы совершенствования критического мышления преподавателя современной высшей школы [Текст]. – Алматы, 2013. – С. 236–241.
- 5 Клустер, Д. Что такое критическое мышление? [Текст] // Критическое мышление и новые виды грамотности. – М. : ЦГЛ, 2005. – С. 5–13.
- 6 Фестиваль педагогических идей «Открытый урок». 21 февраля 2007. [Электронный ресурс]. – URL: <https://urok.1sept.ru/articles/415219>
- 7 Дубровина, И. В., Данилова, Е. Е., Прихожан, А. М. Психология [Текст]. – 2-е изд., стер. – М. : Академия, 2003. – 464 с.
- 8 Klooster, D. What is Critical Thinking? Thinking Classroom [Текст]. – 2001. – № 4. – P. 36–40.
- 9 Стил, Дж. Л., Мередит, К. С., Темпл, Ч. Критическое мышление – углубленная методика [Текст]. – Пос. 4. – М. : Изд-во Ин-та «Открытое общество», 1998. – 55 с.
- 10 Татарченкова, С. С. Урок как педагогический феномен [Текст]. – Санкт-Петербург: Каро, 2008. – 448 с
- 11 Карпов, А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методики ее диагностики [Текст] / Психологический журнал. – Т. 24. – № 5. – 2003. – С. 45–57.

References

- 1 Brovina L. B., Sergeeva T. A. Obshaya psihologiya: hrestomatiya: uchebnoe posobie [General psychogy] [Text]. – 2-e isdanie, ispravlennoe. – Moscow : Flinta, 2008. – 240 p.
- 2 Karagosina, M. I. Po stranichkam «issledovanie v deistvii» [Through the pages «research in action»] [Text] // Bilimdegi zhanalyktar. – 2014. – № 2 (46). – P. 68–76.
- 3 Lifanova, T. Yu. Kriticheskoe myshlenie [Critical thinking] [Text]. – Almaty : Kasak universiteti, 2015. – 178 p.

- 4 Kusainov, D. U. Nekotorye voprosy sovershenstvovaniya kriticheskogo myshleniya prepodavatelya sovremennoi vysshei shkoly [Some issues of improving the critical thinking of teachers of modern higher education] [Text]. – Almaty, 2013. – P. 236 – 241.
- 5 Kluster, D. Chto takoe kriticheskoe myshlenie? [What is critical thinking?] [Text] // Kriticheskoe myshlenie i novye vidy gramotnosti. – Moscow : ZGL, 2005. – P. 5–13.
- 6 Festival' pedagogicheskikh idei «Otkrytyi urok» [Festival of Pedagogical Ideas «Open Lesson»] [Electronic resource]. – URL: <https://urok.1sept.ru/articles/415219>
- 7 Dubrovina, I. V., Danilova, E. E., Prihozhan, A. M. Psichologiya [Psychogy] [Text]. – 2-e isd., ster. – Moscow : Akademiya, 2003 – 464 p.
- 8 Klooster, D. What is Critical Thinking? Thinking Classroom [Text]. – 2001. – № 4. – P. 36–40.
- 9 Stil, Dzh. L., Meredit, K. S., Templ, Ch. Kriticheskoe myshlenie – uglublennaya metodika [Critical thinking – an in-depth technique] [Text]. – Pos. 4. – Moscow : Isd-vo In-ta «Otkrytoe obshestvo», 1998. – 55 p.
- 10 Tatarchenkova, S. S. Urok kak pedagogicheskii fenomen [Lesson as a pedagogical phenomenon] [Text]. – St-Petersburg : Karo, 2008. – 448 p.
- 11 Karpov, A. V. Refleksivnost' kak psicheskoe svoystvo i metodiki ee diagnostiki [Reflexivity as a mental property and methods for its diagnosis] [Text] / Psihologicheskii zhurnal. – T. 24. – № 5. – 2003. – P. 45–57.

Received 06.04.23.

Received in revised form 14.11.23.

Accepted for publication 25.02.24.

*E. Yu. Pogozheva, S. R. Khudiyeva, E. A. Zhuravleva,
Yu. O. Gafiatulina

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
06.04.23 ж. баспаға түсті.
14.11.23 ж. түзетулерімен түсті.
25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДАҒЫ СЫН ОЙЛАУ
ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Мақаланың өзектілігі жоғары оқу орындары студенттерінің
сыни тұрғыдан ойлауды дамыту деңгейінің жеткіліксіздігімен

анықталады. Табыстың басты қағидасы – үнемі өсіп келе жатқан ақпарат ағынына бейімделе алатын сыни тұрғыдан ойлайтын тұлғаны дамыту екені белгілі. Студенттердің сыни ойлауын дамыту құралы ретіндегі ағылшын тілінің әлеуеті мен оны жүзеге асыру теориясы мен тәжірибесінің жеткіліксіз дамуы арасында белгілі бір қайшылық бар.

Шетел тілі сабақтарында сыни тұрғыдан ойлауды дамыту бірнеше себептерге байланысты маңызды. Біріншіден, егер тіл үйренушілер өз ойлауына жауапкершілікпен қарай алса, олар өздерінің оқу тәсілдерін сәтті бақылап, бағалай алады. Екіншіден, сыни тұрғыдан ойлау оқушылардың оқу тәжірибесін арттырып, олар үшін тілді мағыналы етеді. Үшіншіден, сыни тұрғыдан ойлау оқушының жетістігімен тығыз байланысты. Ақырында, бүгінде білім берудегі екпін «4К» үлгісіне ауысты: сыни ойлауды, шығармашылықты, коммуникацияны және ынтымақтастықты дамыту.

Сондықтан студенттерді қазіргі қоғамда бәсекеге қабілетті ету үшін ағылшын тілі сабағында оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін дамытуға арналған жаттығулардың үлгісі мен курсын жасауға тырыстық. Зерттеу нәтижелері, оның негізгі ережелері мен нәтижелері тілдерді оқыту әдістемесі бойынша теориялық курстарды әзірлеуде пайдаланылуы мүмкін.

Кілтті сөздер: сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық, қарым-қатынас, жоғары дәрежелі дағдылар, танымдық қабілеттер.

*Е. Ү. Pogozheva, S. R. Khudiyeva, E. A. Zhuravleva,

Ү. О. Gafiatulina

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 06.04.23.

Поступило с исправлениями 14.11.23.

Принято в печать 25.02.24.

ТЕХНОЛОГИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Актуальность статьи определяется недостаточным уровнем развития критического мышления у студентов высших учебных заведений. Известно, что ключевым принципом успеха является воспитание критического мыслителя, способного адаптироваться к постоянно растущему потоку информации; существует определенное

противоречие между потенциалом английского языка как средства развития критического мышления учащихся и недостаточной разработанностью теории и практики их реализации.

Развитие критического мышления на уроках иностранного языка имеет большое значение по нескольким причинам. Во-первых, если изучающие язык могут взять на себя ответственность за свое мышление, они смогут более успешно контролировать и оценивать свои собственные способы обучения. Во-вторых, критическое мышление расширяет практику обучения учащихся и делает язык более значимым для них. В-третьих, критическое мышление имеет высокую степень корреляции с достижениями учащихся. И, наконец, сегодня акцент в образовании сместился в сторону модели '4К': развитие критического мышления, креативности, коммуникации и кооперации.

Поэтому для того, чтобы сделать студентов более конкурентоспособными в современном обществе, нами была предпринята попытка разработать модель и курс упражнений для развития навыков критического мышления у студентов на занятиях по английскому языку. Результаты исследования, его основные положения и результаты могут быть использованы при разработке теоретических курсов по методике преподавания языков.

Ключевые слова: критическое мышление, креативность, коммуникация, навыки высокого порядка, когнитивные способности.

<https://doi.org/10.48081/MOVG7201>

***Ш. Б. Саликжанова**

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.
*e-mail: akbulak07@mail.ru

ӘЙЕЛДЕР КИІМІ МЕН СӘНІ ЛЕКСИКАСЫНЫҢ ЭТНОМӘДЕНИ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада тіл біліміндегі ұлттық киім және сәндік бұйымдар лексикасының зерттелуі қарастырылады. Жалпы әр халықтың ұлттық киімдері сол халықтың рухани өмірінің әртүрлі салаларымен, соның ішінде эстетикалық және діни-магиялық идеялармен байланысты болып келетіндігі жайлы баяндалады. Халық киімі мен сәндік бұйымдарынан халықтың тұрмыс-тіршілігі, оның әлеуметтік құрылымы, әрбір этноәлеуметтік топтың өмір сүру жағдайлары көрініс табады. Халықтың салт-дәстүрі ғана емес, киімдері және әшекей бұйымдары да көршілес халықпен сан алуан өзара байланыстары мен ықпалының әсерінен де өзгеретіндігі байқалады. Киім қоғам болмысының ең маңызды атрибуттарының бірі болғандықтан, өмірдің осы саласына қызмет ететін сөздік құрам тұрақты динамикада және тіл қолданушылардың тезаурусында негізгі орынды алады. Әйелдер киімі мен сәніне байланысты лексика тілдік қорымыздағы өзіндік орны мен сыр-сипаты бар, күрделі әрі жүйелі категория болып саналады. Өйткені олардың атаулары бір қарағанда жалаң грамматикалық нысан болып көрінгенмен, тамыры алыста жатқан, халықтың ұзақ тарихымен төркіндес, оның рухани, мәдени өмірімен астарласа келіп, эстетикалық талғам-таныммен, ұлт психологиясымен, салт-сана, әдет-ғұрпымен ұласатын қоғамдық, философиялық, этнолингвистикалық мәні зор мәселелер қатарына жатады. Мақалада сән ұғымына байланысты терминдер қарастырылады. Киім атаулары мен сән ұғымына қатысты терминдер қазақтың байырғы сөзінен жасалған, арнайы бекітілгеннен бері белсенді қолданыста екендігі айтылады. Қазіргі қазақ тілінде сән үлгілеріне байланысты лексемалардың біршамасы басқа тілден енгендігі анықталды. Басқа тілден енген киім, әшекей

бұйым атауларын байырғы ұлттық әшекей атауларымен беруге боатындығы жайлы ұсыныс беріледі. Кейінгі кездері кейбір сәндік бұйымдар қазақ тіліне аударылып жүр, мысалы ободок – шаш қайыргыш шеңберлер деп аталады. Қолданысқа кеңінен еңбесе де, көпшілікке таныс бола бастады. Маңдайша – сәукеженің маңдайына тағылатын асыл тасты күміс әшекей, ободок осы маңдайшаға ұқсас, сондықтан маңдайша сөзімен алмастыруға болады.

Кілтті сөздер: лексика, этнолингвистика, этнонимдер, зергерлік бұйымдар лексикасы, этимология, кірме сөз

Кіріспе

Киім мен зергерлік бұйымдар – адам өмірінің маңызды бөлігі, олар белгілі бір халықтың тұрмысы мен қоныстанған жерінің табиғи-климаттық жағдайларымен және халықтың танымы, салт-дәстүрімен де тығыз байланысты болатын құндылықтар. Ұлттық киім үлгісі дәстүрлі халық мәдениеті мен ұлттық тарихтан бастау алатын динамикалық құбылыс [1, 518]. Киім мен зергерлік бұйымдарды білдіретін лексемалар белгілі бір тілдің лексикалық құрамында қалыптасады. Нақтырақ айтқанда, табиғи-климаттық жағдайлар, әр халықтың этникалық ерекшеліктеріне байланысты да киімдер мен зергерлік бұйымдардың өзіндік түрлері мен атаулары пайда болады.

Жалпы киіммен әшекейлердің лексикасы халықтың материалдық және ішінара рухани мәдениетінің көрінісі ретінде түркі халықтары туралы дереккөздер мен арнайы әдебиеттерде айқын көрсетілген. Киім элементтеріне шолу және түркі халықтарының зергерлік бұйымдары орта ғасырлардан бастау алады [2, 194].

Материалдар мен әдістер

Мақалада әшекей бұйым атауларын зерттеген Қайдар Ә., Жанпейісов Е. және Рамазанова Д. Б., Тухбиева Л. Ф., Соница С. Л., Кулакова Н. В., Кузина Г. В. сынды ғалымдардың еңбегі назарда болды. Зерттеу жұмысының қорытындылары, деректері, нәтижелері жоғарғы оқу орындарында оқылатын тіл білімінің лексикология, мәтін лингвистикасы, фразеология, этнолингвистика салалары бойынша және арнайы курс, арнайы семинарлар жүргізуде пайдалануға болады. Зерттеу әдістері: салыстыру және сипаттау, топтастыру әдісі, сонымен қатар сипаттамалы-синхронды, функционалды-семантикалық, этнолингвистикалық талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

Зерттеулерге назар салсақ, осы тұрғыда М. Қашғаридің «Дивани лұғат ат-түрік» лексикографиялық еңбегі баға жетпес құнды дүние екенін белгілі. Сөздікте туыстық, әскери іс, мал шаруашылығы, астрономия, этнонимдер,

соматизмдер, фитонимдер, топонимдер, металл атаулары, минералдар, шеберхана, әртүрлі ойындар, жарыстар, үй ыдыстары, ыдыс-аяқ, тамақ, құралдар, ұзындық, салмақ, ақша бірліктері, халықтық күнтізбе және тағы басқа, киім мен зергерлік бұйымдардың лексикасы жайлы мәліметтер бізді қызықтырады (оның ішінде әртүрлі маталардың атаулары) [2].

Қазіргі уақытта түркі халықтары тілі мен мәдениеті, соның ішінде киім мен зергерлік бұйымдар лексикасы әрқырынан зерттеуді қажет етеді және зерттеулер белсенді түрде жалғасуда. Айталық, татар тіл білімінде киім мен бас киімнің лексикасы Д. Б. Рамазанованың «Названия одежды и украшений в татарском языке в ареальном аспекте» зерттеуінде лексиканың осы саласы фонетикалық-морфологиялық, лексикалық-семантикалық түрлері мен таралу аймақтары егжей-тегжейлі талданады [3]. Л. Ф. Тухбиева өзінің «Татар әдеби тіліндегі киім мен бас киім лексикасы» атты ғылыми еңбегінде киім мен бас киім лексикасының лингвистикалық ерекшеліктерін анықтайды, киім, бас киім атауларына тарихи-генетикалық талдау жасайды, оларды номинация принципі бойынша топтастырады [4].

Ұлттық киім атаулары, әшекей бұйымдар мен сәнге қатысты әлемдік лингвистикадағы зерттеулерге назар аударатын болсақ, біршама еңбектер бар екеніне көз жеткізе аламыз. Айталық әйелдер киімінің сәніне қатысты С. Л. Сонинаның (1997) француз сән терминологиясын зерттеген еңбегі бар. Онда сәнге қатысты терминдер жинақталып, түсінік берілген [5]. Орыс тіл білімінде А. С. Пушкин тіліндегі киім атауларын лексикографиялық және функционалдық-стилистикалық қырын зерттеген Н. В. Кулакова (2000) еңбегін атауға болады [6]. Ал лингвист Г. В. Кузина (2001) Орел диалектілеріндегі бас киім атауларының құрылымдық-семантикалық аспектісін өз еңбегінің зерттеу нысаны ретінде алған [7]. Аталған еңбекте зерттеуші дәстүрлі халық киімінің статикалық, қатып қалған нәрсе еместігін, ол ғасырлар бойы тарихи түрде және халық тіршілігінің бүкіл жолында үздіксіз дамып отыратындығын айтады. Ұлттық киімінің даму процесінде халықтың тұрмыс-тіршілігінің, оның әлеуметтік құрылымының, әрбір этноәлеуметтік топтың өмір сүру жағдайларының өзгеруімен қатар, әр түрлі халықтардың – көршілес халықтардың сан алуан өзара байланыстары мен өзара ықпалының әсерінен де өзгеретіндігін айқындайды. «Бұл өзгерістердің көпшілігі жалпы ұлттық киім кешенінде (жаңа элементтердің пайда болуы) немесе оның әртүрлі құрамдас бөліктерінде (материалда, пішімде, ою-өрнекте) және қолданылуында (кию тәсілінде) із қалдырады», – дейді Г. В. Кузина [7]. Жалпы әр халықтың ұлттық киімдері сол халықтың рухани өмірінің әртүрлі салаларымен, соның ішінде эстетикалық және діни-магиялық идеялармен байланысты болып келеді. Воронеж диалектілеріндегі киім атауларының лексикалық сипаты В. М. Панова (2002) еңбектерінде

жан-жақты зерттелген [8]. Т. Н. Нагорскихтің (2009) сән атауларын зерттеген еңбегі «Мода как ценностно-формирующий фактор современной западноевропейской культуры» деп аталады [9]. С. Озер орыс және ағылшын тілдеріндегі киім лексикасының құрылымдық-семантикалық корреляциясы жайлы зерттеу жүргізілген [10]. Зерттеуде бас киім мысалында метафора мен метаморфоздың арақатынасы ашылады. Киімге байланысты атаулар және орыс тілінің ерекшелігіне сәйкес ер адам және әйел адамдарға қатысты аталатыны, әр түрлі мағынаны білдіретін лексемаларға бөліп қарастырады [10, 8].

Х.М. Худойева (2019 ж.) «Тәжік және ағылшын тіліндегі зергерлік бұйымдар лексикасының құрылымдық-семантикалық талдауы» атты еңбегінде тәжік және ағылшын тілдеріндегі киімдерді әшекейлеуді білдіретін лексикалық бірліктердің салыстырмалы форматта сөзжасамдық тәсілдерін және т.б. ерекшеліктерін талдаған [11].

Қазіргі қазақ тілінде де ұлттық киімдер және әшекей бұйымдарға қатысты лексика әр түрлі қырынан зерттелді деуге болады. Этнолингвистика саласына байланысты іргелі зерттеулер жасаған ғалымдар: Ә. Марғұлан, Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Р. Сыздық, Ж. Манкеева, Ө. Жәнібек, Д. Әлкеева, Р. Шойбеков т.б. Осы тақырыпқа өзектес біршама диссертациялық зерттеулер бар. Мысалы, Ә. Алмауытова, А. Сейілхан, Қ. Қайырбаева, т.б.

Академик Ә. Қайдар өзінің «Этнолингвистика» деген мақаласында: «Халықтың дүниетанымы мен болмысы оның тек тілінде сақталып, тіл арқылы көрініс тауып отыр. Әртүрлі заттың, құбылыстың аты-жөні, сыр-сипаты, қозғалыстық қатарлар, әдет-ғұрып, салт-сана мен дәстүрлер жайлы мағлұматтар бәрі-де кейінгі буындарға тек тіл фактілері арқылы ғана, яғни тілдегі сөздер мен сөз тіркестер, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер, аңыз ертегілер арқылы ғана келіп жетуі мүмкін емес», – деп жазды [12, 18]. Яғни ұлттың дүниетанымы мен ерекшелігі тек тіліміз арқылы ғана емес, киімдеріміз бен әшекей бұйымдарымыз арқылы да жеткен.

Э. В. Севортянның авторлығымен «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігінде» жалпы түркі негіздері семантикалық және этимологиялық тұрғыдан зерттелген, киім мен зергерлік бұйымдардың атаулары жазылған [13].

Жыға – көнерген сөз, тек қазақ тілінде ғана емес, туыстас тілдерде де көне сөз ретінде сақталған. Мысалы, түркімен тілінде екі түрлі мәнде кездеседі: кітаптың бет аралығына белгі ретінде салып қоятын құс қауырсыны және сұлтан, яғни алтынды әшекей, ал қырғыз тілінде жыға деп қалыңдық, хан киетін биік бас киімді, сұлтанды (әшекейді) атайды. Е. Жанпейісов жыға атауы түркі тілінде мынандай үш түрлі мағына білдірген: құс қауырсыны, асыл тасты алтын әшекей (екеуі де бас киімдікі) және бас киімнің тұтас өзі

де осылай аталған. Сол сияқты, қарақалпақ тілінде «жығалы хат» - деген тіркес бар дейді [14, 87–91]. «Жыға» деген бас киім де болған. Ол ауыз әдебиетінде «бөрік», «үкілі бөрік» түрінде де кездеседі. Мысалы: Кәмшат бөрік басында, Тобылғы торы ат астында (Қобыланды, 16); Беліне семсер іледі, Ноғай бөркін киеді (Алпамыс, 41), Кәмшат бөрік келісіп, Бриллиант қойды басына (Қамбар батыр, 311).

Әйелдер бас киімі: сәукеле, орамал, жаулық, күндік, бүркеншік, кимешек. Ғалым Е.Жанпейісов: «компонент сәукеле разным языкам: сау/сәу/изобщетьюркского, күла/күлә~кела~келе/из персидского сау/сәу/ – выражает значение целый всецело, целиком; акомпонент келе как название головного убора связан сего основном признаком – конусообразностью, относительно удлиненностью», -деп «сәукеле» сөзінің этимологиясын талдайды [14, 30].

Бүркеншік. *Жылау басылған кезде қатындар Марияның өрулі қара шашын тарқатып, шаршысын шорт байлап, ақ бүркейді жамылтып, теріс қаратып, бүйірін таянтты да қойды* (Шәкәрім, 533). *Ақ бүркеншек салынып, Ала берен киген тау* (Мәшһүр Жүсіп, 38); *Бүркеншігін анасы жұлып алды, Бар – ақ келді! «а!» деуге есі танды* (Мәшһүр Жүсіп, 46);

Қыздар кепеші – бас киім. Ұмтылады қыздарға, Кепешін тартып шекеге (Алпамыс, 210).). Қарақалпақстандағы қазақтар кепеш – тақия, тебетей дейді (Баласына кепеш сатып алды).

Шеттік-кимешек жағына қадайтын күміс, жемелек – әйелдер шашына тағатын бау.

Қызыл арай, ақ күміс, алтын бергек. Абайдың «Ескілік киім» деген өлеңінде «бергек» деген сөз кездеседі. «Бергек» атауы шаршының үстінен жабатын сәндік жаулық, сән үшін жамылатын әшекейлі жамылғыш [14, 69]. Қазіргі кезде әдемі жамылғыштарды «палантин», «шарф» деп өзге тілмен атап жүрміз, орнына «бергек» сөзін қолданысқа енгізуге болады.

«Шоқ – бас киімге тағылатын асыл тас, алтынды әшекей. Түрлері: алтын шоқ, бұрма шоқ, үкілі шоқ, шоқты т.б.». Шоқ атауы эпостық жырларда кездеседі.

«Қобланды батыр» жырында:

Жалғызымның барында

Пеппент ойдым мақпалдан

Тақия, бөрік, үкі шоқ! (Қобыланды, 105).

Шырмауық – ілгекті оқа, металл ілгекті әйелдердің баскиім әшекейі. Шырмауық-көнерген сөз, шырмау, байлау деген мағынадан туған. Бүгінгі таңда шырмауық тәрізді әшекей бұйымды брошь деп атап жүрміз. Бұрынғы аталымын жаңғыртып, шырмауық деген атауды қолдануға болады.

Шытыра – баскиімге, омырауға, аяқкиімге қадайтын, ағашқа, ер-тұрманға орнататын асыл тасты, не тассыз күміс әшекей. *Шытыралар*

түріне қарай *ақ шытыра, алтын шытыра, күміс шытыра, күмбез шытыра, құмырсқа бел шытыра, меруерт шытыра* т.б. деп аталады. Баскиімге қатысты әшекейтүрлері мол әрі олардың дені ертеден келе жатқан мифологиялық түсінікпен, ырымдармен астасып жатады. Жалпы қазақ халқы әшекей бұйымдарды көзден, тілден сақтайды деген ырыммен тағатын әшекейлері: *«жақтама* – сәукелеге тағатын інжу, маржаннан жасалған төгілме моншақ», *«жақтау* – күміспен, алтынмен апталған, жібек шашақтап жіпке тізілген, сәукеленің екі жағына бекітетін салпыншақ әшекей», *«жақ моншақ* – алтын, күміс, асыл тастардан бұршақтап үзбелестіріп жасаған, келіншектер тағатын салпыншақты бас киім әшекейі», *«бет моншақ* – сәукеленің екі жағына, маңдайына салбырата қадалатын бірнеше қатар төгілмелі моншақ», «тал моншақ – тақияға бірнеше қатар тағылатын моншақ түрі», «былқылдақ – бас киімге тағылатын үлкен маржан моншақ», «шеттік – кимешектің жағына қадайтын әшекейлі күміс шатыра», «тана – қыздардың тақиясына, бөркіне, киім омырауына, жағасына тағылатын асыл тастан жонылған не таза күмістен соғылған түйме тәрізді дөңгелек сәнді бұйым», «есектас – бөрікке тағуға арналып өңделген, жонып қырланған көктас-әшекей», *«шытық* – күміспен күптеліп шар тәрізді сәукеле әшекей», *«төбелдірік* – сәукеле төбесіндегі тәж сияқты әшекей», *«маңдайша* – сәукеленің маңдайына тағылатын асыл тасты күміс әшекей». Міне, *есектас, шытық, төбелдірік, маңдайша* – әшекей заттардың барлығы қыздардың сәндік бұйымдары, бірінші әдемілік үшін және көз тимесін деген мақсатта жасалған.

Әйелдердің сәніне (киім, шаш қою т.б.) қатысты лексика жан-жақты зерттеле қоймаған. Сән ұғымына байланысты сәнгер (модольер), сәнгерші (моделист) термині қазақтың байырғы сөзінен жасалған, арнайы бекітілгеннен бері белсенді қолданыста. Жалпы қазақ тілінде сән үлгілеріне байланысты лексемалардың біршамасы басқа тілден енген. Мысалы, төмендегі мәтінге назар аударсақ: *«Көпшілігіміз ресми жиындарға, жұмысқа не киерді білмей, тек ақ кеудеше мен қара белдемше не болмаса шалбар ғана киюге болады деген стереотиппен ойлаймыз. Әрине, жауапты ресми жиындарда арнайы дресс кодпен киіну керек, оны жоққа шығармаймын, дегенмен мата түрімен, үлгі фасынымен ерекшеленіп, сәнді аксессуарлармен киімді толықтырып ерекше бейне құрастыруға болады»* [15]. Қазіргі киім үлгісіндегі *ақ кеудеше мен қара белдемше, беппеттер, жейделер*, мәтіндегі *«дресс код», «фасон», «аксессуар», «пиджак»* сөздері де белсенді қолданыстағы кірме сөздер болып табылады. *«Дресс код»* – белгілі бір мекеме, мектеп, кеңсе, клуб, мейрамхана және т.б. киінудің қажетті үлгісін көрсететін әдетте жазылған және орналастырылған ережелер жиынтығы. *Фасон* сөзінің орнына *«сән үлгісі», «үлгі»* деген сөздерді қолдану керек. Әшекей бұйымдарды *«аксессуар»* деп атау тілімізде жиі орын алады, сонымен қатар *«пиджак», «блуза»* қазақ

сөздерімен жарысы қолданылып жүр. Киім қоғам болмысының ең маңызды атрибуттарының бірі болғандықтан, өмірдің осы саласына қызмет ететін сөздік құрам тұрақты динамикада және тіл қолданушылардың тезаурусында негізгі орынды алады.

Шашқа байланысты әшекей заттарды *ободок, қраб, невидимка, резинка* деп атап жүргеніміз белгілі. Медиамәтіндерде *ободок* – шаш қайырғыш шеңберлер деп кейінгі уақытта аударылып беріліп жүр. Қолданысқа кеңінен енгесе де, көпшілікке таныс бола бастады. *Маңдайша – сәукеленің маңдайына тағылатын асыл тасты күміс әшекей. Төбелдірік* – сәукеле төбесіндегі тәжі сияқты әшекей. *Ободок* ұлттық әшекей маңдайшаға ұқсас болғандықтан, оны *маңдайша* немесе *төбелдірік* деп атаса, көпшілікке ерсі көрінбесі анық.

Резинканы (резіңке деп ауызекі тілде) *шашбау* сөзімен, ал *қрабты* *шашжинағыш* сөзімен алмастыруға болады.

Қорытынды бөлім

Зерттеу барысында киім мен зергерлік бұйымдардың лексикасын зерттеуге арналған ғылыми әдебиеттер бұл мәселенің ұзақ тарихы бар екенін көрсетті, бүгінгі күні тілдің сөздік құрамының осы қабатын дамытатын әртүрлі бағыттағы бірқатар еңбектер жазылды. Кез келген тілдің сөздік қорында халықтың қалыптасуы мен даму тарихына, мәдениетіне, материалдық және рухани байлығына, жалпы адамзаттық мәдениеттің дамуындағы орнына қатысты құнды мәліметтер бар [16, 125]. Қазақ халқының киімдері мен әшекейлері көркемдік және танымдық қызығушылықты білдіретін этникалық талғамдарды, идеалдарды, бейнелерді бейнелейтін стихиялылығымен және сонымен бірге көркемдік тұтастығымен ерекшеленеді.

Әйелдер киімі мен сәніне байланысты лексика тілдік қорымыздағы өзіндік орны мен сыр-сипаты бар, күрделі әрі жүйелі категория болып саналады. Өйткені олардың атаулары бір қарағанда жалаң грамматикалық нысан болып көрінгенмен, тамыры алыста жатқан, халықтың ұзақ тарихымен төркіндес, оның рухани, мәдени өмірімен астарласа келіп, эстетикалық талғам-таныммен, ұлт психологиясымен, салт-сана, әдет-ғұрпымен ұласатын қоғамдық, философиялық, этнолингвистикалық мәні зор мәселелер қатарына жатады.

Қазіргі қазақ тілінде ұлттық киімдер және әшекей бұйымдарға қатысты лексика әр түрлі қырынан зерттелді, дегенмен лингвистикалық ерекшеліктері әліде кеңінен қарастыруды қажет етеді. Сән ұғымына байланысты біршама терминдер қазақтың байырғы сөзінен жасалған, арнайы бекітілгеннен бері белсенді қолданыста, бірақ қазақ тілінде сән үлгілеріне байланысты лексемалардың салмақты үлесі басқа тілден енген.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Oliylyk, M.** An Academic Study of Clothing Ethnoculture and Modern Clothes Production : Interaction Practices in Ukraine [Text] // Acta Ethnographica Hungarica. – 2021. – P. 517–542.

2 **Shamigulova, A.T., Karabaev, M. I., Abdullina, G. R., Ishkildina, Z. K.** Vocabulary of Clothes and Jewelry in Studies of Turkic Languages (From the History of the Study of the Issue) : Mediterranean Journal of Social Sciences. [Text] // MCSER Publishing, Rome-Italy. – 2015. – Vol 6. – No 5 S3. – P. 194–200.

3 **Кашгари, М.** Дивону лугат ит-турк. – Ташкент : Фан, 1963. – С. 445.

4 Рамазанова, Д. Б. Названия одежды и украшений в татарском языке [Текст]. – Казань: Мастер Лайн, 2002. – С. 352.

5 **Тухбиева, Л. Ф.** Лексика одежды и головных уборов в татарском литературном языке: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук: специальность 10.02.02 – Языки народов Российской Федерации [Текст]. – Казань, 2006. – С. 218.

6 **Сонина, С. Л.** Французская терминология моды (статика и динамика): автореферат дис... кандидата филологических наук : 10.02.05 / Рос. пед. ун-т [Текст]. – СПб., 1997. – С. 15.

7 **Кулакова, Н. В.** Наименования одежды в языке А. С. Пушкина: Лексикографический и функционально-стилистический аспекты: дисс. на соиск. степ. д-ра филос. Филология [Текст]. – М., 2000. – С. 16.

8 **Кузина, Г. В.** Лексика одежды : Названия головных уборов в орловских говорах; структурно-семантический аспект : автореф. дисс. ... канд. филол. Наук [Текст]. – Орел, 2001. – С. 19.

9 **Панова, В. М.** Наименования одежды в русских говорах Воронежской области: Этнолингвистический и ареальный аспекты : автореф. дисс. ... канд. филол. наук [Текст]. – Воронеж, 2002. – С. 18.

10 **Нагорских, Т. Н.** Мода как ценностно-формирующий фактор современной западноевропейской культуры : диссертация ... кандидата философских наук [Текст]. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 131.

11 **Озер, С. П.** Структурно-семантическая соотносимость лексики одежды в русском и английском языках : диссертация ... кандидата филологических наук [Текст]. – Душанбе, 2016. – С. 245.

12 **Худойева, Х. М.** Структурно-семантический анализ лексики украшений одежды в таджикском и английском языках : диссертация ... кандидата филологических наук [Текст]. – Душанбе, 2019. – С. 316.

13 **Қайдар, Ә. Т.** Этнолингвистика [Мәтін] // Білім және еңбек. – 1985. – № 10. – Б. 24–25.

14 **Севортян, Э. В.** Этимологический словарь тюркских языков: Общeturкские и межтюркские основы на букву «В», «Г» и «Д» [Текст]. – М. : Наука, 1980. – С. 395.

15 **Жанпейісов, Е.** Этнокультурная лексика казахского языка [Текст]. – Алма-Ата : Наука КазССР, 1989. – С. 282.

16 «Берік Исмайылов» сән үйінің сәнгері – Аяулы Дәменовмен сұхбат [Мәтін]. [Электрондық ресурс]. – <https://doi.org/massaget.kz/blogs/18851/>.

17 **Zayrova, K. M.** Ethnocultural characteristics of clothing names in the Karakalpak language. [Text] // Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. Philological sciences. – 2022. – Vol. 2. – No. 1.6. – P. 125–132.

References

1 **Oliylyk, M.** An Academic Study of Clothing Ethnoculture and Modern Clothes Production : Interaction Practices in Ukraine [Text] // Acta Ethnographica Hungarica. – 2021. – P. 517–542

2 **Shamigulova, A. T., Karabaev, M. I., Abdullina, G. R., Ishkildina, Z. K.** Vocabulary of Clothes and Jewelry in Studies of Turkic Languages (From the History of the Study of the Issue) : Mediterranean Journal of Social Sciences. [Text] // MCSER Publishing, Rome-Italy. – 2015. – Vol 6. – No 5 S3. – P. 194–200.

3 **Kashgari, M.** Divonu lugat it-turk [Diwani lugat Turkish] [Text]. – Tashkent : Phan, 1963. – P. 445.

4 **Ramazanova, D. B.** Nazvania odezhdy i ukrasheni v tatarskom iazyke [Names of clothing and jewelry in the Tatar language] [Text]. – Kazan : Master Lain, 2002. – P. 352.

5 **Tuhbieva, L. F.** Leksika odezhdy i golovnyh uborov v tatarskom literaturnom iazyke [Vocabulary of clothing and hats in the Tatar literary language] : avtoreferat disertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata filologicheskikh nauk : spetsialnost 10.02.02 – İazyki narodov Rosiskoi Federatsii [Text]. – Kazan, 2006. – P. 218.

6 **Sonina, S. L.** Fransuzskaia terminologia mody (statika i dinamika) [French fashion terminology (statics and dynamics)] : avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk : 10.02.05 / Ros. ped. un-t [Text]. – Sankt-Peterburg, 1997. – P. 15

7 **Kulakova, N. V.** Naimenovaniya odezhdy v iazyke A. S. Pushkina: Leksikograficheski i funktsionalno-stilisticheski aspekty [Clothing names in the language of A. S. Pushkin : Lexicographic and functional-stylistic aspects]: diss. na soisk. step. d-ra filos. Filologia [Text]. – Moscow, 2000. – P. 16.

8 **Kuzina, G. V.** Leksika odezhdy : Nazvania golovnyh uborov v orlovskikh govorah; strukturno-semanticheski aspekt [Vocabulary of clothing: The names of

hats in Orel dialects; structural and semantic aspect] : avtoref. diss. ... kand. filol. Nauk [Text]. – Orel, 2001. – P. 19.

9 **Panova, V. M.** Naimenovaniya odezhdy v russkikh govorah Voronezhskoi oblasti: Etnolingvisticheski i arealniye aspekty [Clothing names in the Russian dialects of the Voronezh Region: Ethnolinguistic and areal aspects] : avtoref. diss. ... kand. filol. nauk [Text]. – Voronezh, 2002. – P. 18

10 **Nagorskiy, T. N.** Moda kak senostno-formirovushiy faktor sovremennoy zapadnoevropeiskoy kultury [Fashion as a value-forming factor of Modern Western European Culture] : disertatsiya ... kandidata filosofskikh nauk [Text]. – Rostov-na-Donu, 2009. – P. 131.

11 **Ozer, S. P.** Strukturno-semanticheskaya sootnoshimost leksiki odezhdy v ruskom i angliskom iazykakh [Structural and semantic correlability of clothing vocabulary in Russian and English] : disertatsiya ... kandidata filologicheskikh nauk [Text]. – Dushanbe, 2016. – P. 245.

12 **Hudoieva, H. M.** Strukturno-semanticheski analiz leksiki ukrasheni odezhdy v tazhikskom i angliskom iazykakh [Structural and semantic analysis of the vocabulary of clothing jewelry in Tajik and English] : disertatsiya ... kandidata filologicheskikh nauk [Text]. – Dushanbe, 2019. – P. 316.

13 **Kaidar, A. T.** Etnolingvistika [Ethnolinguistics] [Text]. // Bilim zhane eñbek. – 1985. – №10. – P. 24–25.

14 **Sevortan, E. V.** Etimologicheski slovar turkskikh iazykov: Obsheturkskie i mezhturkskie osnovy na bukvy «V», «G» i «D» [Text] [Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter – Turkic bases with the letter «V», «G» and «D»]. – Moscow : Nauka, 1980. – P. 395.

15 **Zhanpeiisov, E.** Etnokulturnaia leksika kazahskogo iazyka [Ethnocultural vocabulary of the Kazakh language] [Text]. – Alma-Ata : Nauka KazSSR, 1989. – P. 282

16 «Berik İsmayılov» san uiniñ sangeri – Aiauly Damenovamen sühat [Interview with fashion designer of the fashion house» Berik Ismailov» – Ayuly Damenova] [Text]. [Electronic resource] <https://doi.org/massaget.kz/blogs/18851/>.

17 **Zayrova, K. M.** Ethnocultural characteristics of clothing names in the Karakalpak language. [Text] // Berlin Studies Transnational Journal of Science and Humanities. Philological sciences. – 2022. – Vol. 2. – No. 1.6. – P. 125–132.

01.02.23 ж. баспаға түсті.

02.05.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ш. Б. Саликжанова

Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
Поступило в редакцию 01.02.23.
Поступило с исправлениями 02.05.23.
Принято в печать 25.02.24.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСНОВЫ ЛЕКСИКИ ЖЕНСКОЙ ОДЕЖДЫ И МОДЫ

Статья посвящена изучению лексики национальной одежды и предметов декора в языкознании. В целом говорится о том, что национальная одежда каждого народа связана с различными сферами духовной жизни этого народа, в том числе с эстетическими и религиозно-магическими представлениями. Образ жизни людей, социальная структура, условия жизни каждой этносоциальной группы находят свое отражение в народной одежде и предметах декора. Видно, что не только традиции народа, но и его одежда и украшения меняются под влиянием различных взаимодействий и влияний с соседними народами. Поскольку одежда является одним из важнейших атрибутов социального бытия, лексика, обслуживающая эту сферу жизни, занимает центральное место в постоянной динамике и тезаурусе носителей языка. Лексика, связанная с женской одеждой и модой, считается сложной и систематической категорией, имеющей свое место и характеристики в нашем языковом фонде. Потому что их названия кажутся на первый взгляд простыми грамматическими объектами, но они имеют социальное, философское, этнолингвистическое значение, которое уходит корнями в многовековую историю народа, переплетается с его духовной и культурной жизнью, связано с эстетическим вкусом, национальной психологией, обычаями и традициями. В статье рассматриваются термины, связанные с понятием моды. Говорят, что названия одежды и термины, относящиеся к понятию моды, были созданы из исконно казахского слова и активно использовались с тех пор, как были специально установлены. Выяснилось, что часть лексем, связанных с образами моды, в современный казахский язык пришла из других языков. В медиатекстах ободок стал переводиться как круги для волос. Хотя он не получил широкого распространения, но он стал привычным для многих людей. Ободок выглядит как серебряное

украшение с драгоценным камнем, надеваемое на лоб (маңдайша) саукеле (казахский национальный женский головной убор), таким образом, его можно заменить словом «маңдайша».

Ключевые слова: лексика, этнолингвистика, этнонимы, ювелирная лексика, этимология, вводное слово.

*Sh. B. Salikzhanova

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.
Received 01.02.23.
Received in revised form 02.05.23.
Accepted for publication 25.02.24.

ETHNOCULTURAL BASICS OF VOCABULARY OF WOMEN'S CLOTHING AND FASHION

The article deals with the study of the vocabulary of national clothing and decorative items in linguistics. In general, the national clothes of each people are connected with various spheres of the spiritual life of those people, including aesthetic and religious-magical ideas have been described in this article. People's lifestyle, social structure, living conditions of each ethno-social group are reflected in folk clothes and decorative items. It can be seen that not only the traditions of the people, but also their clothes and ornaments change under the influence of various interactions and influences with neighboring peoples. Since clothing is one of the most important attributes of social existence, vocabulary serving this area of life occupies a central place in the constant dynamics and the thesaurus of language users. Vocabulary related to women's clothing and fashion is considered a complex and systematic category with its own place and characteristics in our linguistic stock. Because their names seem to be mere grammatical objects at first glance, but they are big issues with a social, philosophical, ethnolinguistic meaning, rooted in the long history of the people, intertwined with its spiritual and cultural life, connected with aesthetic taste, national psychology, customs, and traditions. The article deals with terms related to the concept of fashion. The names of clothes and the terms related to the concept of fashion were created from the indigenous Kazakh word and have been in active use since they were specially established. It was found that some of the lexemes related to fashion models in the modern Kazakh language came from other languages. It is suggested that the names of clothes and jewelry imported from other

languages can be given with the names of indigenous national costumes. In media texts, obodok has been translated later as hair curling circles. Although it is not widely used, it has become familiar to many people. Obodok looks like a silver jewellery with a precious stone worn on the forehead (mandaisha) of saukele (Kazakh national female hat), in this way it can be replaced by the word «mandaisha».

Keywords: vocabulary, ethnolinguistics, ethnonyms, vocabulary of jewellery, etymology, borrowed word

FTAMP:16.31.51

<https://doi.org/10.48081/WSXW2390>

О. Сапашев¹, *Н. Нәби², Р. С. Рахметова²

¹Стамбул университеті, Әдебиеті факультеті,
Қазіргі түркі тілдері мен әдебиеттері бөлімі,
Түркия, Стамбул қ.

²Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

*e-mail: naz_nabi@mail.ru

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ТҰЖЫРЫМДАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Бұл жұмыс қазақ тіл ғылымы мен әдебиеттану ғылымында өзіндік биік орны бар біртуар тұлға, ұлы ағартушы А. Байтұрсынұлы шығармашылығындағы білімді, алғыр, жасампаз шәкірт тәрбиелеу мен оқыту мәселелеріне қатысты еңбектерді талдауға арналған. Қазіргі қазақ тілі мен әдебиеттану ғылымдарының қалыптасып, дамуына үлкен еңбегін сіңірген ағартушы шығармашылығын зерттеу, ғалымның білім беру мәселелеріне қатысты ойларын талқылау бүгінгі жаңартылған білім беру саласы үшін маңызды. Тақырыптың дәл осы негізде таңдалуы бүгінгі білім беру үдерісінде маңызды орын алатын 4К оқыту моделі мен оның құрамдас компоненттерінің әрқайсысының мән-маңызымен кеңірек танысу, оқытудың аталмыш жүйесін қамтыған А. Байтұрсынұлы еңбектерін зерттеу қызметімен тікелей байланысты. Білім беру саласындағы 4К моделінің А. Байтұрсынұлы еңбектерінде көрініс табуын зерттеу арқылы ғалымның туған халқының мүддесіне қызмет еткен терең ойларымен, жасампаз идеяларымен, әдістемелік бағыт-бағдарларымен танысуға мүмкіндік туады. Сонымен қатар зерттеу жұмысы тіл ғылымына қатысты әдістемелік еңбектер мен оқыту құралдарына қосымша материал ретінде қолданыла алады. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – 4К оқыту моделін жүйелі түрде сипаттау, 4К оқыту жүйесінің білім саласындағы маңызын нақтылау, ағартушы еңбектеріндегі 4К

моделінің көрініс табуын талдай отырып, ғалым еңбектерінің тіл ғылымында алатын орнын анықтау.

Кілтті сөздер: ағартушы, педагогикалық идеялар, сыни ойлау, шығармашылық, қарым-қатынас, ынтымақтастық.

Кіріспе

XXI ғасырдың негізгі құндылықтарына адамның өмір бойы даму процесінде болатын зият, шығармашылық, жасампаздық, бәсекеге қабілеттілік сынды танымдық және әлеуметтік дағдылардан құралған құндылықтары жатады. Бүгінгі жаңартылған білім беру бағдарламасына негізделген оқыту үдерісінде жаңашыл әдістер мен заманауи білім беру тәсілдерін кеңінен енгізу қажеттілігі өткен ғасырда қалыптасқан білім мен дағдылардың біздің заманымызда табысты болу үшін жеткіліксіз болуына байланысты үлкен өзектілікке ие. Технологияның дамуы, жаһандану, демографиялық мәселелер қазіргі қоғамды белсенді түрде өзгертуде. Білім беру жүйесі де өз мақсаттарын қайта қарастырып, сәт сайын білім беру бағдарламаларына тұлғаға қажетті дағдылардың кең спектрін енгізуде. Мектеп балалардың танымдық және әлеуметтік дағдыларының бір-бірінен бөлінбейтіндігін мойындай отырып, олардың танымдық және әлеуметтік-эмоционалдық дамуына үлкен жауапкершілік алады.

Жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында білім беру ұйымдарында функционалдық сауаттылықтың негізгі бағыты ретінде оқушылардың 4К құзыреттілігін дамытуға көбірек көңіл бөлінуде. Бұл құзыреттер қазіргі ақпараттық қоғамда өз бетінше ойлау, икемді талдау және мәселелерді шешу қабілетін талап ететін маңызды дағдылар болып табылады.

Жоғары сынып оқушыларына қазақ тілін оқыту үдерісінде де оқушылардың 4К-құзыреттілігін қалыптастыру мен дамыту пән мұғалімінің кәсіби бағдарына кіреді. Осы орайда қазақ тілін оқыту әдістемесінің негізін салған халқымыздың ұлы ұстазы, ағартушы-ғалым, әдіскер, әдебиетші, тілші А. Байтұрсынұлының зерттеу еңбектерінде қарастырылған оқушы құзыреттіліктері мен оны меңгерту жолдарының көрініс табуын бүгінгі дамыған замандағы оқыту жүйесінің 4К моделімен байланыстыра қарастыру зерттеу жұмысымыздың мақсатын айқындайды.

Алаш зиялыларының көрнекті өкілдерінің бірі А. Байтұрсынұлы бізге орасан зор мұра қалдырды. Оның көптеген еңбектері туған халқының оқыту, тәрбиелеу және мәдени жағдайын көтеру мәселелеріне арналған. Қазақтың амандығы мен өркендеуі үшін жастардың оқу-тәрбие жұмысын жақсарту қажет екеніне сенімді болған ардақты тұлға өз еңбектерінде: «Жастардың оқу-тәрбие жұмысы түзелмей, жұрт ісі түзелмейді», – деп атап өтті [1, 15-б.]. Сондай-ақ А. Байтұрсынұлының «Оқу жайы», «Орысша

оқушылар», «Қазақша оқу жайынан», «Мектеп керектері», «Қазақ арасында оқу жұмысы қалай жүруі керек» және т.б. мақалалары қоғамдағы оқу-тәрбие мәселелерін көтерді. Бұл шығармалардағы негізгі ой жастардың оқу-сауатын ашып, көкірек көздерін ояту, дамыған елдермен тереземізді теңестіретін білім сапасын арттыру сынды педагогикалық идеялар болды [2, 6-б.].

Болашақ жас ұрпақтың еншісінде, сондықтан да А. Байтұрсынұлы ағартушылық қызметінің негізгі мақсаты ретінде білімді, шығармашылықты, ұтқыр қиялды, қарым-қатынасқа ашық, өзгелермен ынтымақтастық құра алатын алғыр ұрпақ тәрбиелеу жолдары мен құралдарын дүниеге алып келіп, өз халқының игілігі жолында қажырлы еңбек ете алатын дарынды тұлға болуды көздеді. Жастарды тәрбиелеуге жан-жақты қолдау көрсету керек деп есептеген ғалымның оқушылар мен оқытушыларға арнап жазған еңбектерін зерттеудің өзектілігі ағартушы ойларында тұжырымдалған педагогикалық идеялардың 4К моделіне негізделгендігімен айқындалады.

Материалдар мен әдістер

Бүгінгі білім беру саласында оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыру үшін кең қолданысқа ие болған 4К жүйесін қарастыру әрі бұл оқыту моделінің А. Байтұрсынұлы еңбектерінде көрініс табуын қарастыру мақсатында оқытудағы 4К-моделіне қатысты ғылыми зерттеу деректері мен ағартушы еңбектері зерттеу материалдары ретінде қолданылды.

Зерттеу материалдары ретінде оқыту жүйесіндегі 4К-моделіне қатысты отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері мен ғылыми конференция мақалалары, ғылыми монографиялар пайдаланылды. Олардың ішінде Ахмет Байтұрсынұлының 14 жыл бойы шәкірт баулыған тәжірибесінен жинақтап жазған еңбектерінің құндылығы жоғары. Мәселен, 1912 жылдан бастап жарық көрген «Баяншы» атты методикалық құралын атап айтуға болады. Небәрі 15 беттен тұратын шағын еңбек болғанына қарамастан, бұл жұмыста мұғалімдерге қажетті нағыз әдістемелік деректер келтірілген. Одан бөлек ғалымның сауат аштыру әдістерінің жөн-жобасын айқын көрсеткен «Тіл жұмсар» атты еңбегі мен 1927–1928 жылдары ретімен жарық көрген «Ана тілінің әдісі», «Зерттеу мен сүгіретшілік әдісі туралы», «Жалқылаулы-жалпылау әдісі», «Қай әдіс жақсы?», «Баулу мектебі» атты мақалалары методика мәселелерін көтерген құнды еңбектер ретінде зерттеу жұмысына пайдаланылды. Одан бөлек шетелдік ғалымдар М. А. Пинская, А. М. Михайлова, Дж. Дьюи, П. Фасион, Б. Лукас, Г. Клэстон, Э. Спенсер, М. Бинкли, О. Эрстад, Дж. Херман, М. Рипли, М. Рамбл, С. Райзен [3] сынды ғалымдардың еңбектері мен 4К оқыту моделіне қатысты тұжырымдары қолданылды.

Зерттеу әдіснамасының сипаттамасы жұмыстың мақсаты мен міндеттеріне сәйкес талдаудың негізгі әдістерін қамтыды. Олар: контекстік-

түсіндірмелі, салыстырмалы, концептуалды талдау әдісі, сипаттау әдісі, оның ішінде бақылау, салыстыру, жалпылау әдістері қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау

А. Байтұрсынұлы ғалым, ұстаз ретінде педагогикалық ұжымға арналған оқу-әдістемелік құралдар жазғаны бәрімізге белгілі. Әсіресе «Баяншы. Қазақ мұғалімдері үшін», «Тіл жұмсар. Сөйлеу, оқу, жазу тілін жұмыс тәжірибесі арқылы танытатын I-кітап.», «Қай әдіс жақсы?», «Жалқылау (айырыңқы) әдіс», «Жалқылаулы-жалпылау әдіс», «Дыбыстарды жіктеу туралы» атты еңбектері мұғалімдер мен оқытушыларға арналған таптырмас құралдарға айналды [4, 251-б.].

Ағартушы педагогикалық еңбектерін жазу арқылы қазақ мектептеріндегі мұғалімдердің біліктілігін арттыруға көп күш, білім, қайрат жұмсағанын аңғаруға болады. Ол шығармашыл, сыни ойлы жас ұрпақ тәрбиелеу сұранысқа ие болатын уақыт келеді деп сенді. Сондықтан ол үйлесімді, жан-жақты дамыған тұлғаны оқыту мен тәрбиелеудің әдістемесін жасау қажеттілігін жиі көтеріп отырды [5, 18-б.].

Ғалымның шәкірт оқыту мен тәрбиелеуге қатысты педагогикалық идеялары мен ой-тұжырымдары қамтылған әдістемелік еңбектерінде балалардың бойындағы шығармашылық, сыни ойлау, қарым-қатынас, ынтымақтастық сынды 4К оқыту жүйесіне кіретін дағдылар туралы да келтірілген. Классикалық білім беру жүйесінде 4К-моделіне маңызды мән берілмеді, бірақ қазіргі технологияның дамуы мен цифрландырудың арқасында білім беру саласында аталмыш оқыту жүйесінің құндылығы сезіле бастады.

4К оқыту моделі оқушылардың сыни ойлау, шығармашылық, қарым-қатынас, ынтымақтастық дағдыларын дамытуды көздейді. Бұл дағдылардың әрқайсысы өзіндік маңызға ие. Бүгінгі өскелең ұрпақтың бойында аталған дағдыларды қалыптастыру педагогика саласының негізгі мақсатына айналды.

Сыни тұрғыдан ойлауды түсінудің ғылыми негізі ретінде К.Поппердің еңбектерінде тұжырымдалған тәсілді қарастыруға болады. Оның «Открытое общество и его враги» атты еңбегінде сыни тұрғыдан ойлаудың ең жақсы шарты ретінде қарым-қатынас пен өзара әрекеттестіктің әлеуметтік жағдайы былайша келтіріледі: «Мен қателескен шығармын, сіз де қателесуіңіз мүмкін, бірақ бірлескен күш-жігер арқылы біз біртіндеп шындыққа жақындай аламыз» [6, 93-б.].

Сыни ойлау дағдысына қатысты түрлі ғалымдардың expertтік пікірлері бар. Мәселен, шетелдік ғалымдар Дж. Дьюи мен П. Фасион сыни ойлау дағдысына қатысты төмендегідей тұжырымдарын келтіреді:

1 «Сыни ойлау – нәтижесі түсіндіру, талдау, бағалау және қорытынды жасау болып табылатын мақсатты, өзін-өзі реттейтін пайымдау, сондай-ақ пайымдау негізіне алынған фактілік, тұжырымдамалық, әдіснамалық, критерийлік негіздер немесе контекстік факторларды түсіндіру дағдысы».

2 «Сыни ойлау – кез келген наным немесе білімді оның негізделген себептері мен одан әрі қорытындылары тұрғысынан белсенді, табанды және мұқият тексеру» [3, 6-б.].

4К моделі бойынша оқыту жүйесінің келесі компоненті – оқушылардың шығармашылық дағдысын қалыптастыру. Шетелдік ғалымдар Б. Лукас, Г. Клэкстон, Э. Спенсердің «Развитие творческого потенциала учащихся в школе: первые шаги на пути к новым формам формирующего оценивания» («Progression in Student Creativity in School: First Steps Towards New Forms of Formative Assessments») атты ғылыми еңбегінде шығармашылық дағдысына былайша анықтама беріледі: «Шығармашылық – білімді қолдану, синтездеу және түрлендіру арқылы түрлі мәселелерді шешудің, оқушы алдында тұрған сұрақтарға жауаптардың немесе идеяларды білдірудің түбегейлі жаңа тәсілдерін елестету және дамыту қабілеті» [3, 12-б.].

П. Фасионның «Критическое мышление: что это такое и почему оно важно» («Critical Thinking: What It Is and Why It Counts») зерттеуінде шығармашылық дағдысына қатысты: «Шығармашылық және инновациялық ойлау – бұл жаңа түсініктерге, тың көзқарастарға, жалпы алғанда нәрселерді түсіну мен көрудің жаңа тәсіліне жетелейтін ойлау түрі» [3, 12-б.], - деген тұжырымдама келтірілген.

Келесі қарым-қатынас дағдысы оқушының сыныптастарына сұрақ қоя білуінен және олардың сұрақтарына оларға түсінікті түрде жауап беруінен, қажет болған жағдайда деректерде немесе дәйектемелерде түсініксіз болып шығатын нәрселерді түсіндіруге ұмтылуынан және өз кезегінде, идеялары мен ұсыныстарын нақтылаудан тұрады.

Бұл дағдының құрылымы келесідей ұсынылған: 1. Қарым-қатынасқа дайын болу. 2. Қарым-қатынас мақсаты мен контекстіне және серіктеске бейімделу. 3. Сендіруші қарым-қатынас [3, 14-б.].

4К моделінің соңғы компоненті – ынтымақтастық дағдысы тұлғаның көмек сұрауға қабілеттілігі мен ықыласы ретінде сипатталады. Топпен ынтымақтаса отырып жұмыс істеу барысында оқушылар өзге сыныптастарының пікірін тыңдап, өз ойларын ұсынуға, топтың тапсырма бойынша жұмысы кезінде жұмыстың жеке бөлігін топтың жалпы жұмысына біріктіруге, сонымен қатар топ мүшелерінің жұмысқа қосқан үлесін бағалауға дағдыланады.

Шетелдік ғалымдар М. Бинкли, О. Эрстад, Дж. Херман, М. Рипли, М. Рамбл, С. Райзеннің «Определение навыков XXI века» («Defining

21st century skills») атты еңбегінде ынтымақтастық дағдысы туралы: «Әртүрлі құзіреттілік үлгілері аясында ынтымақтастық басқа адамдармен тиімді өзара әрекеттесу және әртүрлі командалардағы тиімді жұмыс деп түсініледі» [3, 14-б.], – деп келтіріледі.

Жоғарыда аталған дағдыларды оқушы бойында қалыптастыру үшін оқытудың тиімді әдіс-тәсілдерін жүйелі қолдану маңызды. А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі оқушыны кемелдендіру мәселелеріне қатысты педгогикалық идеялар 4К оқыту жүйесінің жалпы көрінісін бейнелеп, аталған дағдыларды қалыптастыру жолдарын қамтиды.

Бүгінгі білім беру үдерісінде жоғары сынып оқушыларының бойындағы сыни ойлау, шығармашылық, қарым-қатынас, ынтымақтастық дағдыларын дамыту олардың бастауыш және орта сыныптарында алған білімдеріне де тікелей байланысты. Барлық білім мен тәрбиенің негізі салынатын бастауыш білім берудің маңыздылығын ағартушы да жете түсінген. А. Байтұрсынұлы шәкірт оқытудың қиындығы мен оқушы сауаттылығының іргесі қаланатын бастауыш сыныптың маңыздылығын былайша атап өтеді: «Үйрену хәм үйрету ең басында қиын. Балалар оқудың басында қиналмаса, оқудан тауы шағылмай, көңілі қайтып, мұқалмайды, оқуға ықыластанып, оқыған сайын қызығады. Үйретушінің де жігері құм болмай, ісі ілгері оңай жылжыған сайын көңілденіп оқытуға жаһады зорайып, шабыттанады» [4, 280-б.].

Ағартушы өз еңбектерінде оқушының сыни ойлауы мен шығармашылық, қарым-қатынас, ынтымақтастық сынды дағдыларының қалыптасуына мектептің жаңашыл негізде ұйымдастырылуы мен мұғалімнің шәкіртті дұрыс үйрете білуі, тәжірибе негізінде үйретуі мен ең озық әдістерден хабардар болуы оң әсерін тигізеді деген ойды тұжырымдайды. Ғалым күллі қазақ мұғалімдеріне кемел шәкірт тәрбиелеуде үлкен көмек болатын «Тіл - жұмсар» атты практикалық еңбегі мен «Баяншы» атты әдістемелік құралдарында зерек оқушы оқыту мен тәрбиелеудің ең озық әдісі – тәжірибе арқылы оқыту деген ойын алға тартады. 1928 жылы жарық көрген «Тіл жұмсар» оқу құралында автор: «Бұл күнде бала үйретудің табиғи қолы – тәжірибе арқылы білім алатын осы айтылған соңғы жол деп танылады. Қазіргі жаңа жолдың негізі – үйрету, әсіресе тәжірибе жолымен үйрету. Бала білімді тәжірибе арқылы өздігінен алу керек» [4, 294-б.], – дейді.

4К оқыту жүйесін білім беру ұйымдарына енгізу арқылы жемісті нәтижелерге қол жеткізу жолында шәкірт талабы үлкен рөл атқарады. Терең ойлы, шығармашыл, білімді ұрпақ тәрбиелеуде мұғалімнің шеберлігі мен кәсіби білімі де жоғары бағаланады. Бұл турасында ғалым: «Мұғалімнің қызметі шәкірттің білім жолындағы ұзақ жолын қысқарту, ол жолдан балаларды қиналмай оңай оқыту, шәкіртке керек білімді кешікпей, өз

уақытында беру, балаға жұмысты әліне шағындап беру мен бетін белгілеген мақсатқа қарай түзеп отыру» [4, 294-б.], – деп атап өтеді.

Оқушы тұлғасын кемелдендіруге ықпал ететін жаңашылдық, креативтілік, жасампаздық қабілет туралы автор «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында тоқталады. Автор: «Жаңа жолдың оқуы жаңа оқып шыққан жасампаз жастардың қолында. Бұлардың күштері тың, білімдері соны, пікірлері жаңа» [9, 309-б.], – деп тұжырымдайды.

Кез келген салада үздік көрсеткіштерге тез әрі оңай қол жеткізу мақсатында түрлі әдістер қолданылатыны анық. Тиімді әдістерді қолдану арқылы білім саласында да оқушылардың сыни ойлау, шығармашылық, ынтымақтастық, қарым-қатынас дағдыларын дамытуға болады. Бұл мәселеде әдіс-тәсілдердің маңызы мен қолданылу орнын ескеру қажет. А. Байтұрсынұлының қазіргі қазақ тілін оқытудағы қатысымдық төрт дағды: айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым әрекеттеріне қатысты ұсынған түрлі әдістері оқушылардың 4К оқыту дағдыларын игерулеріне де өзіндік үлесін қосатынына дау жоқ. Мәселен, А. Байтұрсынұлының әдістемелік еңбектерінде тыңдалым әрекетін «Дыбыстық әдіске» негіздеп қалыптастыруға болады. Қазақ тілі пәнін оқытуда мұғалім оқушылардың тыңдалым әрекетін дамыту үшін ағартушы ұсынған дыбыс әдісі мен тұтас оқу әдісін қолдану арқылы түрлі топтық, жұптық, логикалық тапсырмаларды орындатуына болады. Жазылым әрекетін қалыптастыру үшін А. Байтұрсынұлы «Қисындау», «Топ хабары», «Суретпен жұмыс» әдістерін ұсынады. Ал айтылым әрекетін қалыптастыру үшін ғалым «Сөйлемдер жасату», «Жаңылтпаш жасату» әдістерінің тиімділігін атап көрсетсе, оқылым әрекетін дамыту үшін «Қате оқыған жақ қайта оқиды», «Ойнаңдар, ойлаңдар» әдістерін ұсынады. Осылардың ішінде ойымызды ғалымның оқушылардың айтылым әрекетін қалыптастыру үшін ұсынған жаттығу тапсырмаларымен дәйектейтін болсақ, әдіскердің «Тіл жұмсар» атты еңбегінде айтылым дағдысын дамытуға арналған «Сөйлемдерді бір-біріне телу» деген тапсырма берілген. Мысал келтіретін болсақ: *«Төменде екі сөздің арасында бір тел сөзден қалай етіп қайсысына теліп айтуға болады?»*

Болды = үшке; жауын. Ет = сұр; байтал. Ұрды = ит; доп» [4, 308 б.].

Ал «Сөз туғызу» атты тапсырмасында сөздер беріледі, сол сөздерден жаңа сөздер тудырып, ауызша айту керек. Мысалы:

«Еңбек – еңбекқорлық;

Әсем –;

Кең –[4, 313-б.].

Сондай-ақ «Суретті әңгіме» жаттығулар айдарында көптеген суреттер беріледі, сол бойынша оқушылар әңгіме құрастырып айту керек. Мысал

келтіретін болсақ, «Суреттерге қарап, «Менің туған жерім» тақырыбында ойталқы ұйымдастырыңдар» [4, 315-б.].

«Жаңылтпаш жаттату» жаттығуы бойынша балалар берілген жаңылтпаштарды жатқа айтып қана қоймай, өздерінен жанынан жаңылтпаш шығарып, берілген жаңылтпаштарды бір-бірімен салыстыруы қажет. Мысалы: «Жаңылтпаштарды жатқа айтып, жаңылтпаш мәтіндерін бір-бірімен салыстырыңдар:

Асаттар ас асатар.

Ораз аз озар.

Бұл ұлақ – ұлы ұлақ.» [4, 316-б.].

Айтылым дағдысын шыңдауға арналған тапсырмалардың бәрі де оқушылардың сөз, сөйлем, буын, дыбысқа қатысты танымдарын кеңейтіп қана қоймай, ой-қиялдарын шыңдап, топпен, жұппен ынтымақтастықта жұмыс жасауға, сыни ойлауын қалыптастыруға жол ашады. Демек, қазақ тілін оқытуда оқушылардың 4К дағдыларын дамыту үшін ғалым ұсынған педагогикалық және методикалық ой-тұжырымдар мен идеяларды қолданысқа енгізуге болады.

Ұлт ұстазының «Қай әдіс жақсы?» атты мақаласында: «Әдіс – керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай» [4, 324-б.], – деп атап өтуінен әдістің тиімділігі оның орнымен, ретімен қолданылуына байланысты екенін аңғаруға болады.

Қазіргі білім беру үдерісінде оқушыларды шығармашыл тұлға ретінде қалыптастырып, олардың сыни ойлау дағдыларын дамытуға, қоғаммен әлеуметтенуге, қоршаған ортамен қарым-қатынасқа, ынтымақтастыққа оңай түсуге ынталандыратын жолдарды қарастыру қажет. Ғалымның ойынша, баланы білімге ынталандырудың басты жолы – оқушының талабын шыңдау. Әдіскер өзінің «Жалпылау (айырыңқы) әдіс» атты еңбегінде: «Баланың үйрену талабын қоздырса, білімнің бәрін басқаның көмегісіз өзі-ақ алады. Балаға талаптылық тәрбие беру үшін басынан табиғат жолымен үйрету керек» [4, 336-б.], – деп көрсетеді.

Ал автордың «Жалқылаулы-жалпылау әдіс» атты мақаласында оқушылардың сыни ойлау, шығармашылық дағдыларын қалыптастыруға арналған методикалық нұсқаулықтар берілген. Автор оқушылардың білімін шыңдау мақсатында оқу құралында түрлі суреттер ұсынады. Ол суреттердің атауын атап, жазу арқылы оқушылардың есте сақтау, қиялдау сынды шығармашылық қабілеттері дамиды. Суреттер арқылы сөздер, сөздерден сөйлемдер, сөйлемдерден әңгіме құрау арқылы оқушылардың сыни ойлауы, креативті ойлауы қалыптасады.

А. Байтұрсынұлы оқушылардың түрлі құзыреттіліктерін дамыту үшін әңгімелесу, талдау, бақылау әдістерін қолдануды да ұсынады. Мұғалім берілген тақырыпты әуелі өзі әңгімелеп айтып беру арқылы оқушыларды жаңа деректермен таныстырады, оларды ойлануға, өз ойларын ортаға салуға ынталандырады. Сондай-ақ, ғалым оқушылардың игерілген тақырыпқа сай жұмбақтар жасырып, өлеңдер айтуын ұсынады. Бұл этнопедагогиканың негізі де А. Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алатынын аңғартады. Оқушылардың зерек, алғыр, шығармашыл болып қалыптасуы олардың жастайынан басталу керек деген әдіскер-ғалымның педагогикалық идеясы швейцариялық психолог Ж. Пиаженің адам зиятының даму табиғатына қатысты теориясымен астасады [7, 248-б.].

Ғалымның тіл оқытуға қатысты әдістемелік тұжырымдарындағы қатысымдық дағдыны дамыту идеясымен шетелдік ғалым М. Сельсе-Мурсияның «Rethinking the role of communicative competence in language teaching» атты еңбегіндегі оқушылардың коммуникативті құзыреттерін дамыту маңызы мен мәніне қатысты ойы сәйкес келеді [8, 47-б.].

«Әңгімелесу» атты мақаласында автор оқушылардың қарым-қатынас, ынтымақтастық дағдыларын қалыптастыруға әңгімелесу әдісінің көмегі мол екенін атап өтеді. Сондай-ақ ғалым білім сапасына қол жеткізуде тың жаңалықтарға, жаңа ізденістерге мойын бұру қажеттігін меңзейді. Білім саласында болсын, өзге салада болсын жаңалыққа, тың нәрсеге ұмтылу керегі анық. Ғалым бұл турасында: «Дамып, қалыптасып жетілудегі соны жаңалықтарға оң көзқараста болып, оны әлеуметтік ортаның қабылдап, игеруіне ақыл-кеңесші болуымыз хақ. Мұны бүгінгі бала оқыту ісінде ескеруіміз керек» [9, 12-б.], – дейді.

Сын тұрғысынан ойлай алатын, креативті ойлы, шығармашыл, ортаға ашық, жасампаз ұрпақ тәрбиелеуге қажетті үш маңызды нәрсе туралы Ахмет Байтұрсынұлы «Мектеп керектері» мақаласында тоқталып өтеді. Ол атап өткен үш қажет: білікті ұстаз, заманауи инновация және келісілген кемел бағдарлама бүгінгі 4К оқыту жүйесіндегі жасампаз ұрпақ тәрбиелеуге қажетті алғышарттар болып табылады.

Ғалымның «Жаңа құрал» еңбегінде сыни ойлау, шығармашылық, қарым-қатынас, ынтымақтастық дағдыларын қалыптастыруға оң ықпал ететін бірнеше жаттығулар берілген. Мәселен, «Қата оқыған жақ қайта оқиды» әдісіне негізделген тапсырмалар бойынша оқушылар 6-6 баладан топтарға бірігіп, берілген тапсырманы бірлесе орындауы тиіс [9, 55-б.]. Тапсырманы дұрыс орындау үшін топтағы әрбір баланың үлесі маңызды. Бұл тапсырмалар балалардың өзара ынтымақтастық, қарым-қатынас дағдыларын дамытуға септігін тигізеді. Ал «Кім жаңылтпаш жасайды?», «Қайсысын қайда қою?» айдарларымен берілген ойын сипатындағы тапсырмалар оқушылардың

шығармашылық ойлау мен сыни ойлау дағдыларын дамытуға көмегін тигізеді. Ойын технологиясының тіл үйренудегі тиімділігін шетелдік ғалым Ш.Риксон өзінің «How to use Games in Language Teaching» атты еңбегінде атап өткен [10, 120-б.]. Байтұрсынұлы да ойын әдісіне негізделген тапсырмалар арқылы балалардың қызығушылығын арттыра түсуді көздеген.

4К оқыту моделінің құрамдас компоненті - ынтымақтастық дағдысының ағартушы еңбектерінде көрініс табуын «Баулу мектебі» еңбегінен байқаймыз. Ол жерде: «Мектепте балалар жасынан еңбекке баулынып көптесіп, көлемдесіп, қоғамдасып іс қылып үйреніп, еңбекті іске дағдыланып, еңбекті сүйіп, шын еңбекші болып шығарға керек» [11, 17-б.], – деп, ортақшыл істің баланың әлеуметтік бейімделуіне тигізер оң ықпалын атап өтеді.

Қорытынды

Жоғарыда айтылғандардың барлығын қорытындылай келе, бүгінгі күні А. Байтұрсынұлын «Ұлттың ұлы ұстазы» деген атауға лайықтап, оның күллі шығармашылығы қазақ тілі мен әдебиеттану ғылымына қосылған құнды қазына ретінде бағалануы өте орынды. Алаштың көрнекті қайраткері С. Сәдуақасов айтқандай, Ахаң қазақ әліпбиінің негізін салушы, түрлі оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдарының авторы, бүкіл қазақ халқының ағартушысы әрі ұстазы болғандықтан, оны басқа тұлғалармен теңестіруге болмайды. Ұлы реформаторды қазақ қоғамының ұлы ұстазы ретінде қабылдап, оны құрметтеп, шығармашылығын дәріптеуіміз керек. Сондықтан еліміздегі әрбір педагог мамандар оның еңбектерін зерделеп, тәуелсіз Қазақстан азаматтарын тәрбиелеу, оқыту, мәдени тұрғыдан өсіру мәселелері жөніндегі өзіндік ой-пікірлерін түсінуге тырысуы керек.

А. Байтұрсынұлы – ағартушы-ғалым ретінде де, тілші, әдебиетші, ақын, жазушы ретінде де кәсіби шеберлік пен терең талантты өз бойына жинақтаған шын мәніндегі елеулі тұлға. Ағартушы мұрасы тіл мен әдебиеттану, әдістеме салаларындағы соншалықты күрделі және көп өлшемді құбылыс, сондықтан оның ғылыми және әдістемелік еңбектеріне арналған ғылыми зерттеу жұмыстарының мейлінше көбірек жарық көруі тіл ғылымы үшін үлкен мәнге ие болар еді. Жоғарыда қарастырған А. Байтұрсынұлы еңбектеріндегі 4К оқыту моделінің көрініс табу мәселелерін зерттеу жұмысымыз да тіл ғылымы саласына өзіндік үлесін қосады деген үміттеміз.

Қазіргі білім саласы ХХІ ғасырдың бірінші ширегінде орын алып жатқан жаһандық өзгерістерді басынан өткізіп жатыр. Қазақстандық оқыту мен тәрбиелеу үдерісінде де көптеген жаңартулар мен жаңғырулар болып жатыр. Бүгінгі таңда жас ұрпақты жасампаз, бәсекеге қабілетті, ізденімпаз, шығармашыл, ұлтжанды тұлға етіп тәрбиелеуде жүйелі-белсенділік тәсіліне және оқытуды дараландыруға көп көңіл бөлінеді. Оқушылардың

сыни ойлау, шығармашылық, қарым-қатынас, ынтымақтастық дағдыларын дамыту да өзектілікке ие. Осылайша, қазіргі жаңартылған оқыту үдерісінде А. Байтұрсынұлының осыдан бір ғасырға жуық уақыт бұрын сөз еткен педагогикалық, методикалық идеяларының құндылығын айқын аңғарамыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Қыдыршаев, А. С.** Ахмет Байтұрсынұлының әдістемелік мұрасы [Мәтін] : пед.ғыл.док. ... дис. автореф. / А. С. Қыдыршаев. – Алматы, 1995. – 25 б.

2 **Имаханбет, Р. С.** Ахмет Байтұрсынұлы мұрасын заманауи оқыту жүйесіне енгізудің тиімді жолдары [Мәтін] / Р. С. Имаханбет // Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясының «Білім» ғылыми-педагогикалық журналы. – 2023. – № 1 (104). – Б. 68–81.

3 **Пинская, М. А.** Компетенции «4К»: формирование и оценка на уроке : Практические рекомендации [Текст] / М. А. Пинская, А. М. Михайлова. – М. : Корпорация «Российский учебник», 2019. – 76 с.

4 **Байтұрсынұлы, А.** Алты томдық шығармалар жинағы: 6 т. [Мәтін] // Тіл – құрал (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). Т. 3. – Алматы : Ел-шежіре, 2013. – 384 б.

5 **Нурғали, Р.** Вершины возвращенной казахской литературы [Текст]: книга / Р. Нурғали. – Алматы : Қазақ университеті, 1998. – 307 с.

6 **Поппер, К.** Открытое общество и его враги [Текст]: книга / К. Поппер. – М. : Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. – 448 с.

7 **Piaget, J.** The Language and Thought of the Children [Text] : book / J. Piaget. – London : Routledge, 2001. – 320 p.

8 **Celce-Murcia, M.** Rethinking the Role of Communicative Competence in Language Teaching [Text] / M. Celce-Murcia // Springer Science+Business Media B. V. – 2008. – № 1 (35). – P. 41–57.

9 **Байтұрсынұлы, А.** Алты томдық шығармалар жинағы: 6 т. [Мәтін] // Әліппелер мен мақалалар жинағы. Т. 4. – Алматы : Ел-шежіре, 2013. – 384 б.

10 **Rixon, Sh.** How to use Games in Language Teaching [Text] : book / Sh. Rixon. – London : The Macmillan Press Ltd., 1981. – 125 p.

11 **Байтұрсынұлы, А.** Алты томдық шығармалар жинағы: 6 т. [Мәтін] // Мақалалар, хаттар, А. Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. Т. 6. – Алматы: Ел-шежіре, – 2013. – 384 б.

References

- 1 **Ky'dy'rshaev, A. S.** Axmet Bajtursy'nuly'ny'n adistemelik murasy' [Methodological legacy of Akhmet Baitursynuly] [Text] : ped.gy'l.dok. ... dis. avtoref. / A. S. Ky'dy'rshaev. – Almaty, 1995. – 25 p.
- 2 **Imaxanbet, R. S.** Axmet Bajtursy'nuly' murasy'n zamanauy oky'tu zhujesine engizudin tiimdi zholdary' [Effective ways to introduce the heritage of Akhmet Baitursynuly into the modern education system] [Text] / R. S. Imaxanbet // U. Alty'nsarin aty'ndagy' Ul'ty'q bilim akademiya'sy'ny'n «Bilim» gy'ly'mi-pedagogikaly'k zhurnaly' – 2023. – № 1 (104). – P. 68–81.
- 3 **Pinskaya, M. A.** Kompetencii «4K»: formirovanie i ocenka na uroke : Prakticheskie rekomendacii [«4K» competencies: formation and assessment in the classroom: Practical recommendations] [Text] / M. A. Pinskaya, A. M. Mixajlova. — Moscow : Korporaciya «Rossijskij uchebnik», 2019. – 76 p.
- 4 **Bajtursy'nuly', A.** Alty' tomdy'k shy' garmalar zhinagy' : 6 t. [Collection of works in six volumes] [Text] // Til – kural (kazak tili men oku-agartuga katy'sty' enbekteri). T. 3. – Almaty : El-shezhire, 2013. – 384 p.
- 5 **Nurgali, R.** Vershiny' vozvrashhennoj kazaxskoj literatury' [The peaks of the returned Kazakh literature] [Text]: kniga / R. Nurgali. – Almaty : Kazakh University, 1998. – 307 p.
- 6 **Popper, K.** Otkry'toe obshchestvo i ego vragi [The open society and its enemies] [Text] : kniga / K. Popper. – Moscow : Feniks, Mezhdunarodny'j fond «Kul'turnaya iniciativa», 1992. – 448 p.
- 7 **Piaget, J.** The Language and Thought of the Children [Text] : book / J. Piaget. – London : Routledge, 2001. – 320 p.
- 8 **Celce-Murcia, M.** Rethinking the Role of Communicative Competence in Language Teaching [Text] / M. Celce-Murcia // Springer Science+Business Media B. V. – 2008. – № 1 (35). – P. 41–57.
- 9 **Bajtursy'nuly', A.** Alty' tomdy'k shy' garmalar zhinagy' : 6 t. [Collection of works in six volumes] [Text] // Alippeler men makalalar zhinagy'. T. 4. – Almaty : El-shezhire, 2013. – 384 p.
- 10 **Rixon, Sh.** How to use Games in Language Teaching [Text]: book / Sh. Rixon. – London : The Macmillan Press Ltd., 1981. – 125 p.
- 11 **Bajtursy'nuly', A.** Alty' tomdy'k shy' garmalar zhinagy' : 6 t. [Collection of works in six volumes] [Text] // Makalalar, xattar, A. Bajtursy'nuly' turaly' kuzhattar men materialdar. T. 6. – Almaty : El-shezhire, 2013. – 384 p.

17.01.24 ж. баспаға түсті.

29.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

24.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

О. Сапашев¹, *Н. Наби², Р. С. Рахметова²¹Стамбульский университет,

Турция, г. Стамбул;

²Казахский национальный

педагогический университет имени Абая,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 17.01.24.

Поступило с исправлениями 29.01.24.

Принято в печать 24.02.24.

ВЗАИМОСВЯЗЬ ЗАКЛЮЧЕНИЙ АХМЕТА БАЙТУРСЫНУЛЫ С СОВРЕМЕННЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ТЕХНОЛОГИЯМИ

Данная работа посвящена анализу работ А. Байтурсынулы, уникального человека, занявшего высокое место в науке казахского языка и литературы, великого просветителя, связанного с воспитанием и подготовкой образованного, талантливого, творческого поколения. Изучение творчества педагога, внесшего большой вклад в становление и развитие современного казахского языка и литературной науки, обсуждение мыслей ученого по вопросам образования важны для сегодняшней обновляющейся сферы образования. Выбор темы на этом основании напрямую связан с изучением творчества А. Байтурсынулы, включающего в себя модель обучения 4К и значение каждого из ее компонентов, занимающее важное место в современном образовательном процессе, а также исследование работ А. Байтурсынулы, включившего упомянутую систему образования. Изучая проявление модели 4К в сфере образования в творчестве Ахмета Байтурсынулы, можно познакомиться с глубокими мыслями, творческими идеями и методическими направлениями учёного, служившего интересам родного народа. Кроме того, исследовательская работа может быть использована как дополнительный материал для методических работ и средств обучения, связанных с лингвистикой. Целью данной исследовательской работы является системное описание модели обучения 4К, выяснение значения системы обучения 4К в сфере образования, определение места работ ученого в лингвистике, анализ проявления модели 4К в сфере образования.

Ключевые слова: просветитель, педагогические идеи, критическое мышление, творческое мышление, коммуникация, кооперация.

THE RELATIONSHIP BETWEEN AKHMET BAITURSYNULY CONCLUSIONS AND MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

This work is devoted to the analysis of the works of A. Baitursynuly, a unique person who occupied a high place in the science of the Kazakh language and literature, a great educator associated with the education and training of an educated, talented, creative generation. Studying the work of a teacher who made a great contribution to the formation and development of the modern Kazakh language and literary science, discussing the scientist's thoughts on educational issues is important for today's renewing sphere of education. The choice of topic on this basis is directly related to the study of the work of A. Baitursynuly, which includes the 4K teaching model and the importance of each of its components, which occupies an important place in the modern educational process, as well as the study of the works of A. Baitursynuly, which included the mentioned education system. By studying the manifestation of the 4K model in the field of education in the work of A. Baitursynuly, you can get acquainted with the deep thoughts, creative ideas and methodological directions of the scientist who served the interests of his native people. In addition, the research work can be used as additional material for methodological works and teaching aids related to linguistics. The purpose of this research work is to systematically describe the 4K learning model, clarify the significance of the 4K learning system in the field of education, determine the place of work of a scientist in linguistics, and analyze the manifestation of the 4K model in the field of education.

Keywords: educator, pedagogical ideas, critical thinking, creative thinking, communication, cooperation.

**R. Zh. Saurbayev¹, F. T. Yerekhanova², N. R. Omarov³,
*A. K. Zhetpisbay³**

¹Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

²Central Asian Innovation University,

Republic of Kazakhstan, Shymkent;

³Margulan Pavlodar Pedagogical University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

*e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

FORMATION OF THE NORM IN THE MORPHOLOGY AND SYNTAX IN INDIAN NATIONAL VARIANT OF THE ENGLISH LANGUAGE

The article examines the morphology and syntax of English in India, which deserves special study from a linguistic and literary point of view. The development of literary English in India is caused by certain linguistic, social and cultural phenomena which can be attributed to extra-linguistic factors. The authors of the article, based on the study of factual and theoretical material, come to the conclusion that for a certain time the functioning of the English language as the language of interethnic communication in India, a new version of the English language is emerging against the background of the interaction of the native and English. Thus one can observe the overall process shaped by both intra- and extra-linguistic factors that caused the formation of the particular national variant of the English language. Sociolinguistic factors, though important, are so-called because they represent an interaction between linguistic and social factors. Such an interaction of social and linguistic factors in India may also lead to the formation of the norm of English in India, the obvious signs of which, at least in morphology and syntax, have already been noted.

Keywords: British English, Indian English, morphology, norm, Standard English, syntax.

Introduction.

In recent decades, many works have appeared in domestic and foreign linguistics dealing with the development of English outside the United Kingdom – in the United States, Australia, and Canada, where it is the national language.

V. N. Yartseva is absolutely right in her statement that «the time has passed when the American version of English was considered «corrupted English», but the nature of the differences between the language of the former metropolis and its former colonies deserves the greatest attention» This provision is directly related to other options, including the existence of English in the countries of the Middle East, Africa, India and Pakistan, where it performs the function of the language of interethnic communication» [1].

English in India is characterized by a number of peculiarities. «... it is necessary to strictly distinguish English as the first, native language of the population from the use of English by this language group [2].

After liberation from colonial dependence, the issue of language building in India became of paramount importance. Hindi, which was officially declared the official language of the country, could not adequately fulfil all the functions assigned to it. Moreover, the introduction of Hindi (or its regional dialect Khari boli) as the national language aroused the opposition of many Indian nationalities, who considered this provision unjust, seeing it a violation of their rights, especially the fact that people from the North who know Hindi are to be given preference in recruitment to the civil service. But the thesis that the English language has contributed, is contributing, and should continue to contribute in India in the future to the political and cultural cohesion of a multilingual country is put forward by many Indian scientists and politicians.

Materials and methods

The English language in India takes on specific characteristics. The peculiarity of the ways of development of the Indian English language is explained by the educational system, the distance from the origins of English life, and the influence of native languages. Thus, Braj B. Kachru says that the linguistic implication of the acculturation of Indo-English is the fact that the more independent India develops, the greater the distance between Indo-English and other varieties of English (American English, Australian, and British English)» [3].

Both local and foreign linguists have different views of the existence of English in India (hereafter IE). Some refer to it as a variant, a territorial variant that acts as a micro-mediated language, a dialect. Others say that there is a new national and even regional variant in India, as in Africa [4, 5]. IE due to the relatively long history of its existence in much of India used as a literary intermediary, serves as the norm for Indians, differing from the norm of British English. Some common

features of the English language in India, Pakistan, and Ceylon indicate the presence of a more general variant – South Asian English [6].

Sedlatschek Andreas calls IE «a strange form of English». The author even tends to consider it a «separate language» [7]. Mario Page refers to IE as «pidgin English» and believes that this type of English is of great interest in that India ranks third among the countries of the world in terms of the number of English speakers [8].

In this context, the statements of the Indian linguists themselves are interesting. Thus, Gail M. says that IE represents the evolution of the development of a particular standard whose body is correct English but whose soul is Indian in beauty, thought, and embodiment [9].

Vinoda K. and Shiv K. consider IE to be as a variety of English language which, along with American and British, has developed its peculiarities to such an extent and has such extensive literature that it has the right not only to its particular pronunciation but also to its dictionary and grammar [10].

The Indianization of English is reflected at all linguistic levels. Some previously published works on various aspects of IE have shown that Standard Indian English has a well-defined phonological structure with specific features in syntax and vocabulary. This article addresses the question of the features of morphology and syntax [11, 12].

The study of the forms of existence or norms of English outside the United Kingdom is usually done by comparison with Standard English, which to some extent continues to serve as a kind of standard, the norm of literary English [1].

In this study, the following methods were used to solve the objectives: – comparative-historical; – structural-typological, semantic, paradigmatic and continuous sampling methods.

Discussion and results

The analyzed material shows norm formation in the morphology and syntax of IE. Examples of parallel use of the forms Standard English and IE indicate that the Indo-English form has not yet become normative in grammar; the norm IE is in the process of formation. This determination can be seen particularly clearly in the use of articles, morphological features of some of the significant parts of speech, and syntax.

Indian writers who compose their works in English develop their norms for the use of articles (definite, indefinite – hereafter DA, IA) as well as non-articular forms of nouns (hereafter – OK). The development of the features of article use in IE in comparison with standard English has been dealt with by P.E. Duster, who in a series of his works has analyzed the features of article use in IE and divided them into certain classes. Without claiming to be scientific, these groups are convenient from a practical point of view. According to the Duster's table, there

are the following features of the use of articles: I. Missing Articles. II. Intrusive Articles. III. Wrong Articles. IV. Usurping Articles. V. Disposed Articles.

The first group includes all cases where articles (IA and DA) are omitted when used in standard English. In the second group – the opposite phenomenon – articles are used where they cannot be used according to the norms of Standard English. The third group is the use of DA instead of IA and vice versa.

The fourth group includes examples of using articles (IA, DA) instead of possessive pronouns.

Fifth – cases of substitution of articles (IA, DA) for possessive pronouns.

I Skipping articles: 1) Pass DA. For simplicity, all these examples can be grouped into the following subgroups: (a) skipping the article before nouns with quantitative definitions; (b) before the nominal part of the compound predicate; (c) other cases.

a) A quantitative definition is a word or phrase that indicates the quantity or extent (quantity, amount, number) of the things it defines, e.g.: a large sum, a respectable proportion, much importance, of little value, an equal amount (quantity, amount, number) of things that it defines, for example, a large sum, a considered proportion, much importance, of little value, an equal amount, a hundred man, a dozen pages, a half share, a ten percent commission, a three-hour meeting.

In the Indian periodicals published in English, you can find: *...number of workers is actually being reduced. ...Bangladesh and twenty point economic ... programtwo hours debate...*

b) There is a certain tendency in Standard English not to use the article when the noun is in the predicative position. So, they say, *I am a businessman enough to understand this. He is head clerk in his office. ...was taken prisoner*, etc., because in these examples quality is considered, not substance, in other words, the noun here approaches the adjective. But sometimes Indians use the non-articular form of the noun in other cases, where it usually stands in Standard English.

Their weapon for enforcing their demands is strike. Their struggle for assertion of their rights is part of the inalienable rights.

c) It is incorrect to say that expressions like such remedy, such proposal instead of such a remedy, such a proposal are limited to the sphere of official record keeping. This phenomenon is characteristic of both less formal style and colloquial speech. The Indians use zero construction after such even when they do not seek to be official.

Such good boy. It is under such tough situation.

Another feature of IE. When few and little are used, this does not mean that the form without ON is the opposite of the same form in Standard English, however, it may express something different from what the writer wanted to say. That is, in a few and few as little, a little have different meanings. So, for example, a few

should be used in Standard English, not a few as in IE. Cf. *Every age produces few men who are destined to do very great things: and M. Gandhi and Pandit C. Nehru are two such men in India today.*

For consideration, we take the most characteristic cases of omissions of DA, combining them into subgroups: 1) contextual features, 2) omitting DA before proper nouns.

The cases of omissions of DA, arising from the context, are the most numerous for all cases of omission of DA.

Here it is necessary to distinguish two subgroups:

a) Cases in which the noun is in the singular: it cannot be used without the article (IA must be placed before the noun, if not DA).

b) Examples in which the opposition to the form DA is the DA – zero form; IA cannot be used, since the noun itself is not used with IA.

This classification arises from the nature of the noun in English. In modern English, there are two types of nouns. First, these are countable nouns. These include the names of objects with a certain shape and can be perceived as one or several objects. For example, *boy, dog, table* – belong to the category of material substance; *hour, sin, idea* – to the category of immaterial, which are computable simultaneously. In contrast, *water, gold, tea* belong to material things, and music, knowledge, contentment, and idleness are immaterial, are not countable (uncountable). They express something that has no definite form, no limits, and therefore have no plural. Currently, there are cases where the same noun expresses both an uncountable and a countable concept. Cf: *An orange/salmon is a fruit/fish u I love fruit/fish or in another example, many experiences, much experience.* But always, in any context, a noun, countable or uncountable, must obey the following rule of use of the class to which it belongs. IE is characterized by omitting DA where it is used in Standard English. Cf.: *This is demanded by the dignity of Journalistic profession. The interview took place in presence of a police officer. If Japan doesn't agree to terms offered by the British Government...*

Firstly, these are cases in which there is no so-called generic DA. Cf.: *The tiger has always had a reputation of being a man eater. The atom bomb is a fearful thing.*

There is no doubt that we can say: *A tiger ...*, that is, this phenomenon can be explained by generic use of. But if the tiger and atom bomb are representing their class, then the form with DA expresses a certain class of objects. In some cases, there is a non-articular form, for example, *Man is mortal*, where the word *man* is closer in meaning to the word “*mankind*”, it has the quality of a proper name. This is the normalized use of an unarticulated form. It should also be added here that the generic form with DA is mainly used to express:

1 types of men and women (*The lunatic, the lover, the poet*),

2 animal species (*The lion le the king of beaete*),
 3 plant species (*The potato was unknown in Mexico*),
 4 Precious stones (*The sapphire is next in hardness to the diamond*),
 5 technical inventions (*Even as late as 1925 the parachute was still not standard...*), etc.

IE is characterized by the use of a non-articular form in all the considered cases of the use of DA in Standard English: *Bangal cannot follow the policy of open doors. The League has over Rs 3.000 in the bank.*

It is also necessary to mention the possibility of using the generic DA before a plural noun, for example, before a noun denoting a group of people, a collective, or a union. Cf.: *The poets have always sung of Love and Death.*

This includes the use of the Italians, the Germans, and the Indians for example, *The Italians/Germans are clever people.* But in IE

...Indians are civilized people and don't resort to violence easily.

Now about omitting DA: tradition plays a greater role in writing proper nouns than common nouns, and tradition requires the use of DA before the names of rivers, seas, mountain ranges, island groups, etc. So, they say: *The Thames, the Atlantic, the Alps, the Bahamas, the Netherlands, etc.* But in IE, DA is absent in such cases. *...and Ambagadia on the left bank of Valtarani and Alava. Allahabad stands at the confluence of the Ganges and Jumna.*

In another case, some geographical names in the unit number are also used with DA, for example, the Tyrol, Sudan, the Sahara (desert), and the Crimea (peninsula). This phenomenon is observed if any region or state bears the name of a river or rivers, for example, *the Saar, the Congo, or the Punjab.* But often in IE, there are the following sentences: *...even during the flight to Crimea... ...bid farewell to Maoist ideology in Punjab. ...Congo got freedom from the Belgians.*

For the names of newspapers and magazines there is such a rule: the article is used when the name is computable, but not as a proper name. That is, it is correct when it says: *the statesman, the Leader, the Indian Times, the National Herald, the Tribune, etc.* On the other hand, it is always *Punch, John Bull and Vogue.*

IE is characterized by the use of an unarticulated form in words for which there should undoubtedly be a form with DA. Indians often do the opposite and use DA where it is not necessary: *And yet people dare to pretend things. ...the government-owned Bangladesh Times ...*

A characteristic feature of IE is the dual form of proper name use, where forms other than Standard English predominate: the use of some proper names in an unarticulated form when there is an DA in Standard English, as in the names of states: *the United States.*

...the authorities had better conduct an investigation into police brutality, as demanded by INC and its mass organizations. ...Against the INC and its mass organizations.

Below are some other characteristic features of the use of articles in IE.
 1 Inclusion of articles. The presence of articles in places where they cannot be used according to the norms of the Standard English language: *it has become an integral part of our lives, hopes and aspirations.* 2 The use of IA instead of DA. The noun is clearly defined by the context: *This issue seems particularly odd at a moment when U.S. powers are....*

The opposite phenomenon: *They have resisted these methods.* 3. Use of articles instead of possessive pronouns: *...must be pointed out that they cannot have their cake and eat it too.* 4. Using possessive pronouns instead of IA and DA: *He thought he had won his day,* (in Standard English – *gain the day, back to the fold, worth the name*). 5. The use of the number one in the meaning of “some” instead of DA: *One Hindu, aged 20 years called at Col. Thompson's residence...*

The use of the numeral one is common in American English. The same is true for Indo-English words. However, this is not yet the norm for borrowed nouns from Latin and Greek, which retain their plural forms in Standard English but are used in their singular form with indefinite article in IE.

Table 1

Standard English		Indian English
Sg	Pl	Pl
<i>Datum</i>	<i>Data</i>	<i>a data</i>
<i>Stratum</i>	<i>Strata</i>	<i>a strata</i>
<i>Phenomenon</i>		<i>a phenomena</i>

...a visible phenomenon in contrast to the basic hooligan type...

The use in IE of collective nouns in the plural, the development of Logical plural; *sceneries, furnitures, informations, luggages, newees, outputs, corruptions.*

The Tat Steel factory in Jamahedpur has increased its outputs last year. It is our bounden duty to clean out corruption in the Government. From our informations, it is clear that the tourist industry in India is expanding. Because of the shortage of newsprint, we have to leave out many newses. Mrs Kennedy arrived with 34 baggages.

A characteristic feature of IE is also the use of a large number of stable phrases, phraseological units: *to find faults with... take offences, run into debts.*

A feature of IE is also the accumulation, repetition (reduplication) of some determinants with the noun. This phenomenon is characteristic of articles, pronouns and adjectives:

In Dohli the state unit of the INC has launched a “a food relief week”... The state conference was a very well prepared ...

Here are some more examples that illustrate the peculiarities in the use of adjectives in IE:

1 Permutation of the definition: *Don't give me rupees ten.*

2 Using too instead of rather: *I like the options that are too soft.*

3 Using each instead of every: *He promised to write each day.*

When it comes to verbs, it is important to note that verbs with direct objects are transitive, such as «take», «give», «send», «make», «see», and «snow». In Indo-European languages, transitive verbs can also be used as intransitive and vice versa.

Cf.: *The country lacks in military power, couldn't help for it. There was nothing to explain, they must provide our needs.*

Secondly, IE is characterized by:

1 the use of a gerund instead of an infinitive: *made it a polit of doing, healtated in taking action*

2 using the infinitive instead of the gerund: *It was aimed to get him the job was not used to talk to strangers.*

In English, some verbs cannot express an action or state as a process that takes place at a particular time and therefore cannot be used in the tenses of the continuous group. These include verbs that express feelings, sensory perception, mental activities, and some others. The most common of these verbs include: love, like, want, see, hear, feel, notice, know, understand, etc.

The verb *to have* is used in the continuous tense only in conjunction with some nouns with which it expresses a single concept (**to have dinner**) – this is the traditional view. As for these verbs in IE, Kachru B, after analyzing the breadth of their use in IE, speaks of the existence of an activity category (category of extension) and calls this group of verbs «grammatical Indianisms», e.g. *I hear, I see, you must know* [5]. Indeed, IE is characterized by the use of common words, but it is hardly legitimate to call this phenomenon common Indianism since the use of such verbs in common forms is becoming more and more characteristic of the modern English language in the UK and the USA.

Charat Singh was feeling kind... By the way, I am having a midnight party at my house. I am having some friends for dinner.

In English, the future tense can be expressed in several ways. The rule that shall is used in combination with the infinitive to form future tenses with the first person singular and plural is not always observed in UK English. In modern American usage, the following principle is clear: shall is used with the first person singular and plural to form a simple future tense (simple future), a *will* (*I will, we will*) in the meaning of a promise, and a decision (determination or promise).

This provision is typical for IE, which once again can confirm the fact about the importance of the influence that American English has on IE.

I hope I will escape, I will find you work in Kamalapur... Tomorrow we will experience the feeling of boundless happiness... However, IE notes the use of shall with all persons: We hope this shall be done soon. ...the craven shall inherit the earth...

To express the performance of an action – present, past, and future – the English language has a special system of tenses: Indefinite Tenses (indefinite tense), Continuous Tenses (long tense). Perfect Tenses (perfect time), Perfect Continuous Tenses (perfect long time). In IE there are deviations from the traditional use of definite tense (in comparison with Standard English), even if the sentence has the necessary indicators. For example, the most characteristic feature is the use of complex tenses instead of simple forms:

First, the use of Continuous tenses instead of Indefinite. *He was doing this every day.*

Secondly, the use of the Present Perfect tense instead of Indefinite to denote an action unrelated to the present. *Has not written to him only yesterday.*

Thirdly, the use of Past Perfect instead of Present Perfect. *Though they had been neighbours for years they hardly know each other.*

In some cases, complex English tenses are simplified by replacing them with simpler forms.

1 Using Past Continuous instead of Present Perfect Continuous. *Since August 18, the students were holding demonstrations almost daily...*

2 Using Present Indefinite instead of Present Perfect (Passive Voice). *...operationally, these fronts are inactive for the last two weeks.*

3 Using Past Indefinite instead of Present Perfect. *It rained half the day and even now there are no signs of a change.*

4 Using Past Indefinite instead of Past Perfect. *But sooner he left the house than the police broke into it.*

The English language in India is syntactically similar to British English, but has specific features that set it apart from other English variants.

1 Interrogative sentences frequently deviate from the Standard English word order. *I may take it that you are certain?*

2 In cases of separation, the layout or tag frequently takes the form of «isn't it.» *You can do this work, isn't it (instead of can't you).*

3 In Indian English, there is no specific location for indicating circumstances like place or time. *Indo-Russian relations have then today besides the most striking manifestation. ...the cabinet last week set up a committee.*

4 In IE, the rule of time matching is not observed. *I believe him he would pass this time. ...but he knew he must gather and keep them. ...you acted without realizing what you are doing.*

5 In Indian English, both the main clause and «*should*» can be used in present and past conditional sentences for all persons, which is common in American English.

In IE, in conditional sentences expressing assumptions related to the present and the past, the main part would be used for all persons, which is typical for American English. However, in IE, there is also the use of *should* with all persons. *If It had been anyone else, I would...have slapped his face. If I had often eaten food like this, I would have been... Even if I were asleep I would have got up... He should have done this if he has not been prevented.*

Conclusions

The research examines the morphology and syntax of the English language in India, which deserves special study from a linguistic and literary point of view. However, it is not appropriate to explain the facts as a deviation from the norm due to the lack of knowledge of English by Indians and the influence of local languages. When examining the development of literary English in India, certain phenomena can be attributed to extralinguistic factors, but the overall process is shaped by both intra- and extralinguistic factors. Sociolinguistic factors, while significant, are named so because they represent the interplay between linguistic and social factors. An example of this can be seen in the use of perfect forms in Afro-English or Black English in the United States. In this social variant of English, the auxiliary verb «*have*» is often absent in perfect forms, with phrases like «*I done*» and «*I seen*» being normative despite being considered illiterate for a long time, as social variants and dialects do not have recognized norms like the literary language, did not recognize the right to have their norm. The interaction of linguistic factors, namely, the disappearance of the perfect from *have* and the influence of the language of the Scottish settlers in the south of the USA, in whose language the perfect forms are represented by the verb «*done*», led to the fact that such forms became normative for the so-called Black English. Such an interaction of social and linguistic factors in India may also lead to the formation of the norm of the English language in India, obvious signs of which, at least in morphology and syntax, are already being noted.

References

- 1 Yartseva, V. N. The development of the national literary English language [Text]. – Moscow, 2020. – 250 p.
- 2 Dyakov, A. M. The language problem in India. Collection «Modern literary languages in India» [Text]. – Moscow, 1965. – 198 p.
- 3 Kachru, B. Indian English. // «English Around the World». – No. 4. – 1971. – P. 4–6.
- 4 Sailaja, P. Indian English : Features and sociolinguistic aspects. [Text]. // Language and Linguistics Compass – 2012. – 6(6). – P. 359–370.
- 5 Salles Bernal, S. Synchronic analysis of the progressive aspect in three varieties of Asian Englishes [Text] // Journal of English and American studies. 2015. – P. 87–101.
- 6 Sharma, D. Typological diversity in new Englishes [Text] // English World Wide. – 2009. – 30(2). – P. 70–95.
- 7 Sedlatschek, A. Contemporary Indian English : Variation and Change. [Text]. – John Benjamins, 2009. – P. 17.
- 8 Gail, M. Anglo-Indian English : A nativized variety of Indian English. Volume 26. – Issue 4. – December, 1997. – P. 561–589. – <https://doi.org/10.1017/S0047404500021059>
- 9 Vinoda, K., Shiv, K. The Indianness of Ezekiel's 'Indian English' Poems: An Analysis [Text]. Kunappi, Current Issue : Volume 34. – Issue 2. – 2012. – P. 23–27.
- 10 Lange, C. The Syntax of Spoken Indian English [Text]. – John Benjamins, 2012. – P. 116–121.
- 11 Nordquist, R. Indian English, AKA Grammatical and Rhetorical Terms. [Text]. – 2020. – 283 p.
- 12 Sirsa, H., & Redford, M. The effects of native language on Indian English sounds and timing patterns [Text] // Journal of Phonetics. – 2013. – 41(6). – P. 393–406.

Received 01.11.22.

Received in revised form 07.12.23.

Accepted for publication 25.02.24.

*Р. Ж. Саурбаев¹, Ф. Т. Ереханова², Н. Р. Омаров³, *Ә. Қ. Жетпісбай³*

¹Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

²Орталық Азия Инновациялық университеті,

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

³Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар

педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

01.11.22 ж. баспаға түсті.

07.12.23 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ҮНДІ ҰЛТТЫҚ НҰСҚАСЫНЫҢ МОРФОЛОГИЯСЫ МЕН СИНТАКСИСІНДЕГІ НОРМАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Мақалада Үндістандағы ағылшын тілінің морфологиясы мен синтаксисі қарастырылады, олар лингвистикалық және әдеби тұрғыдан арнайы зерттеуге лайық. Үндістандағы әдеби ағылшын тілінің дамуы экстралингвистикалық факторларға жатқызуға болатын белгілі бір лингвистикалық, әлеуметтік және мәдени құбылыстарға байланысты. Мақаланың авторлары нақты және теориялық материалды зерттеуге сүйене отырып, белгілі бір уақыт ішінде ағылшын тілінің Үндістандағы этносаралық қатынас тілі ретінде жұмыс атқаруы кезінде ана тілі мен ағылшын тілінің өзара әрекеттесуі аясында ағылшын тілінің жаңа нұсқасы қалыптасады деген қорытындыға келеді. Осылайша, ағылшын тілінің белгілі бір ұлттық нұсқасының қалыптасуына әкелген тілішілік және экстралингвистикалық факторлардың әсерінен қалыптасқан жалпы процесті байқауға болады. Әлеуметтік лингвистикалық факторлар маңызды болғанымен, олар лингвистикалық және әлеуметтік факторлардың өзара әрекеттесуін білдіретіндіктен осылай аталады. Үндістандағы әлеуметтік және лингвистикалық факторлардың мұндай өзара әрекеттесуі Үндістанда ағылшын тілінің қалыптасуына әкелуі мүмкін, оның айқын белгілері морфология мен синтаксисінен байқалуда.

Кілтті сөздер: британдық ағылшын тілі, үнді ағылшын тілі, морфология, норма, стандартты ағылшын, синтаксис.

*Р. Ж. Саурбаев¹, Ф. Т. Ереханова², Н. Р. Омаров³, *А. К. Жетпісбай³*

¹Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

²Центрально-Азиатский

инновационный университет,

Республика Казахстан, г. Шымкент

³Павлодарский педагогический

университет имени Әлкей Марғұлан,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 01.11.22.

Поступило с исправлениями 07.12.23.

Принято в печать 25.02.24.

ФОРМИРОВАНИЕ НОРМЫ В МОРФОЛОГИИ И СИНТАКСИСЕ ИНДИЙСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ВАРИАНТА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

В статье рассматриваются морфология и синтаксис английского языка в Индии, которые заслуживают специального изучения с лингвистической и литературной точек зрения. Развитие литературного английского языка в Индии обусловлено определенными лингвистическими, социальными и культурными явлениями, которые можно отнести к экстралингвистическим факторам. Авторы статьи, основываясь на изучении фактического и теоретического материала, приходят к выводу, что в течение определенного времени функционирования английского языка как языка межэтнического общения в Индии на фоне взаимодействия родного и английского языков формируется новая версия английского языка. Таким образом, можно наблюдать общий процесс, сформированный как внутриязыковыми, так и экстралингвистическими факторами, которые привели к формированию конкретного национального варианта английского языка. Социолингвистические факторы, хотя и важны, называются так потому, что они представляют собой взаимодействие между лингвистическими и социальными факторами. Такое взаимодействие социальных и лингвистических факторов в Индии также может привести к формированию нормы английского языка в Индии, очевидные признаки которой, по крайней мере в морфологии и синтаксисе, уже были отмечены.

Ключевые слова: британский английский, индийский английский, морфология, норма, стандартный английский, синтаксис.

<https://doi.org/10.48081/AIZQ6118>

***С. А. Сералимова, Ж. С. Бейсенова**

Евразийский национальный
университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.
e-mail: seralimovasaule@gmail.com

АРХЕТИПИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ВОЛКА В ПРОЗЕ И. ЕСЕНБЕРЛИНА

Тема архетипа впервые была детально рассмотрена и изучена швейцарским психиатром Карлом Юнгом. Юнг верил, что существуют универсальные переживания, которые присущи человеческому опыту, такие как принадлежность, любовь, смерть и страх. Эти переживания, которые он называл «коллективным бессознательным», выражаются в том, что он называл «архетипами». Юнг считал, что эти архетипы находятся под влиянием эволюционного давления и проявляются в поведении и переживаниях индивидов. Он впервые ввел концепцию первичных образов, которые позже назвал архетипами, чтобы объяснить эту идею [1].

В данной статье была сделана попытка проанализировать архетип Волка в первой части трилогии Есенберлина «Кочевники» в оригинале и в переводе на русский язык.

В мировой мифопоэтике трудно отыскать образ, настолько семантически яркий, глубокий и близкий в разных культурных традициях, как Волк. Подавляющее большинство исследований, посвященных культу Волка, рассматривает его как символ мужского начала – врожденной воинственности, преданности своим целям, принадлежности к сакральному боевому братству, беспощадности к врагам [2].

Тема архетипических образов в казахской литературе всегда будет представлять живой интерес как составляющие национальной культуры, истории и быта казахов. Именно зооморфные архетипы в исторической прозе недостаточно изучены и требуют более детального рассмотрения.

Ключевые слова: архетип, образ, художественный перевод, историческая проза, Есенберлин.

Введение

Актуальность проблемы изучения архетипических зооморфизмов в исторической прозе обусловлена несколькими причинами. Во-первых, тема архетипических образов в казахской литературе всегда будет представлять живой интерес как составляющие национальной культуры, истории и быта казахов. Именно зооморфные архетипы в исторической прозе недостаточно изучены и требуют более детального рассмотрения.

Мы попытались не только проанализировать архетипический образ Волка в первой части «Заговоренный меч» трилогии «Кочевники» казахского писателя Ильяс Есенберлина, но и сравнить каким образом Морис Симашко передал этот образ в русской версии произведения.

У каждого текста есть своя интерпретация. Когда мы берем в руки художественную книгу автора, пишущего на нашем родном языке, мы склонны думать о романе или пьесе как об окончательном, законченном. Но когда мы читаем художественный перевод, нам открывается альтернативное видение данной книги, сформированное из совершенно отличной языковой системы. Язык никогда не бывает статичным, книга всегда может быть иной.

Проблема художественного перевода в течение долгого времени привлекает исследователей, работающих в области переводоведения и литературоведения. Так, проблемы художественного перевода всегда были в центре внимания как лингвистов-теоретиков, так и переводчиков-практиков Л. С. Бархударова, Е. В. Бреус, В. Г. Гак, С. В. Евтеева, В. Н. Комиссарова, Д. Кристал, Л. К. Латышева, Ю. Найда, Я. И. Рецкер, А. В. Федорова, М. Я. Цвиллинга, Л. А. Черняховской, А. Д. Швейцера [3].

В казахском литературоведении переводами занимались И. Алтынсарин, И. Джансугуров, Ж. Копеев, А. Алимов. Большой вклад в развитие перевода внесли М. Курманов, М. Симашко, Б. Каирбеков и другие.

Художественный перевод – вид переводческой деятельности, основная задача которого заключается в порождении на переводящем языке речевого произведения, способного оказывать адекватное художественно-эстетическое воздействие на читателя, на язык которого переведено художественное произведение

В достижении адекватного перевода перед переводчиком ставится множество лингвистических проблем, требующих глубоких познаний не только нормативно-языковых, но и узуальных средств языкового выражения. Передача языковых, стилистических, грамматических особенностей говорит о многоплановости художественного текста, которые требуют тщательного анализа авторских языковых средств и композиционной структуры произведения, точного подбора приемов перевода для передачи не только смысла произведения, но и стилистического своеобразия оригинала. В

переводном тексте важно сохранить не только прагматический потенциал оригинала, его коммуникативный эффект, но и художественную образность текста оригинала при переводе [4].

Материалы и методы

Материалом исследования послужила первая часть «Заговоренный меч» исторической трилогии «Кочевники» Ильаса Есенберлина и ее перевод на русском языке, выполненный Морисом Симашко. Путем компаративного анализа нами были проанализированы способы выражения архетипического образа Волка главных героев хана Абулхаира и султанов Джаныбека и Керей. Непосредственно по отношению к данным героям писатель Есенберлин применяет данный образ. Прежде чем приступить к анализу архетипа волка в трилогии, мы изучили работы К.Юнга «Об архетипах коллективного бессознательного», монографию казахстанских ученых Хазбулатова А. Р., Султановой М. Э., Шайгозовой Ж. Н., в которой авторы подробно собрали и представили материал о формировании, специфике бытования в традиционный и современный период анималистического кода кочевников-казахов и их предков.

Результаты и обсуждение

Архетип – понятие, которое древнегреческие философы использовали в значении «первообраз, образ, образец». Начиная с великого Платона, философы неизменно обращались к обсуждению: идей в качестве образа или образца, образа – как подобия истинного, образца – как идеи. В XX веке, швейцарский психиатр и психолог К.Г. Юнг обратился к понятию «архетип», которым постоянно и свободно пользовались великие греки, и стал рассматривать его, исходя из собственных соображений и, прежде всего, в связи с теоретическим анализом мифов. К. Юнг использовал понятие «архетип» в значении первичных схем образов, которые воспроизводились людьми бессознательно и априорно формировали обновленные образы, подспудно существующие в мифах и верованиях. В понимании К. Юнга, архетипы – это не сами образы, а схемы образов [5].

В нашей статье мы попытались проанализировать архетипический зооморфизм Волка в первой части трилогии «Кочевники», сравнить перевод оригинала на русский язык.

Архетип животного представляет интерес для изучения и возвращает к историческим образам. «Отличительная особенность тотемизма состоит в том, что группа людей ведет свое происхождение от тотема, т.е. определенного вида животного, насекомого, растения. Преобладающее значение животных в числе тотемических предков связано скорее всего с охотничьим хозяйством первобытного человека. Тотемизм отличается от других форм почитания животных тем, что он не является формой поклонения животным в прямом

смысле слова. Тотем – не божество, главное в тотемизме – вера в родство с ним [6].

Практически весь культурный код казахов – наследие, жизненный уклад, семья, язык, традиции, обряды и праздники прямо или опосредованно связаны с животными и птицами, представлявшими степной мифопоэтический космос. Образы коней, архаров, волков, барсов и тигров, беркутов и соколов, лебедей и уток, других животных и птиц, формирующих специфический зоокод номадов Великой Степи, настолько прочно вплетены в нашу историческую и культурную канву, что и сейчас они неотделимы от нас, а мы все чаще обращаемся к ним, интуитивно понимая, как это важно для регенерации этнической памяти и идентичности [7].

Волк – тотем, первопредок, культурный герой, оборотень и шаман. Амбивалентная природа Волка обусловила известную сложность его символики: Волк одновременно и носитель света, и порождение тьмы, защитник и нападающий, создающий и разрушающий. Из всех животных и птиц – хищных персонажей бестиариев всех культурных традиций Северного полушария (ареал естественного обитания волков) Волк – единственный образ, объединяющий силу, ум, благородство, чистоту, верность стае и устойчивое коллективное сознание. Способность быть частью стаи, защищать ее интересы как свои, прикладывая максимум усилий, – то, что наделяет Волка особенной «мужской», воинской семантикой. Многие животные и птицы – носители мужского символизма, но никто не является частью такого братства, какое представляет собой волчья стая [8].

Рассмотрим наиболее часто встречающийся в трилогии архетипический зооморфизм «волк». В мировой мифопоэтике трудно отыскать образ, настолько семантически яркий, глубокий и близкий в разных культурных традициях, как Волк. Подавляющее большинство исследований, посвященных культу Волка, рассматривает его как символ мужского начала – врожденной воинственности, преданности своим целям, принадлежности к сакральному боевому братству, беспощадности к врагам [9].

В оригинале «Егер элем тоқты болса, бұл екеуі көкжал қасқырлар еді ғой, таласпай-тартыспай, қос арлан қалай қысын орталарындағы жылы-жұмсақ бағланды?» [10].

«И кому довелось встретить двух волков, которые бы не передрались из-за ягненка? А здесь целый мир стал похож на этого ягненка. Стоит ли винить предков за кровожадность?» [11]. Шла непрерывная борьба за власть между потомками великого Чингисхана. Не могли они доверять друг другу, и тем более дружить. В оригинале зооморфизм «көкжал қасқырлар» в значении «матерые волки, вожаки волчьей стаи» показывает силу ханских потомков, чингизидов. В русском переводе наблюдаем что переводчиком не использован

эпитет «матерый». Предположим, что переводчик опускает данный эпитет, так как при переводе он является семантически избыточным и значение его читатель может извлечь из текста и без его помощи.

Для тюрко-монгольских народов Волк, вероятно, самый важный образ. По сути, это эпическая и генеалогическая основа фольклора огромного по протяженности региона, где, несмотря на определенные дифференциации, все народы объединяет единый образ жизни – кочевничество и общая во многом картина мира. Волк – главный первопредок, принадлежащий сразу всем тюркским народам и никому в отдельности. Большой интерес и в то же время сложность вызывают зоонимы Волка. В древнетюркском языке Волк известен как «корт» или «курт». Ныне из всех тюркских языков это название сохранилось только в уйгурском, туркменском и турецком языках. Чуваша, казаха, киргиза, каракалпака и узбека знают Волка как «кашкар» (каскара, каскыр). Другие тюрко-монгольские народы используют сейчас обозначения «буре», «бори», «бёрю». Забвение большинством тюркских народов старого названия «корт» и появление нового «буре» исследователи объясняют длительным существованием табу на обозначение тотема [12].

В следующем примере, где автор показывает вражду и соперничество чингизидов-родственников волк в оригинале – это *böri*. Енді біріне-бірі *қас қос бөрінің* арасы алыстай берді. Бірі «Ұлы Орданың ханымын» деп көкірек көрсеткісі келсе, екіншісі туы аспанда желбіреген Алтын Орданың айбынын алдынан кес-кестей тартты [13]. Перевод на русский язык: Как два *лютых волка*, принялись друг к другу Гуяк и Батый. В трилогии вновь видим сравнение чингизидов с волком.

Существует легенда, генеалогический миф о небесном происхождении Чингисхана. «Предок Чингис-Хана, рожденный по велению Неба Бортэ-Чино с женой Гоа-Марал, перейдя море Тэнгис, пришли к истокам реки Онон и поселились в горах Бурхан-Халдун. Единственным их сыном был Батацагаан». Имя Бортэ-Чино переводится как «Пятнистый волк», или «Серый волк», Гоа-Марал – «Прекрасная маралица»; об этом писал ещё в середине XIX в. бурятский ученый Доржи Банзаров, высказавший догадку о тотемическом происхождении имён родоначальников монгольских ханов. Чингис-Хан, собираясь на облаву, предсказывает, будто на охоте явится серый волк (бортэ чинно) и прекрасная лань (гоа марал), и запрещает убивать их; это предание содержит намёк на то, что чингизиды производили свой род от этих животных, что, впрочем, не редкость в преданиях Средней Азии» [14].

П. Б. Коновалов считает, что Бортэ-Чино и Гоа-Марал - «не реальные исторические личности, а тотемические олицетворения древних этнических общностей, на основе которых сложились средневековые племена Центральной Азии, объединенные в единое Монгольское государство».

Б. Ринчен в письме к Л. Н. Гумилеву высказывает мнение, что эти имена выполняли по старым шаманским традициям охранные функции. Не отвергая эту точку зрения, нужно отметить, что сам Чингисхан и другие монгольские ханы не опровергали, а даже афишировали свое происхождение от волка и как тюрки выставляли знамя с золотой волчьей головой. Поэтому многие исследователи не только не сомневались в происхождении рода Чингисхана от волка и лани, но и указывали на преемственность монгольской легенды о волке-прародителе с тюркской легендой о волчице-прародительнице и их знамени с волчьей головой. Х. Говорс в своей «Истории монгол» сближает Бурте-Чино с Ашина – предком тюрков: «Бурте-Чино – преследуемый принц, один из трех братьев, женившийся потом у озера и в некоторых вариантах заменяемый волком; Ашина – преследуемый принц, перенесенный за реку и воспитанный волчицей» [15].

В следующем примере видим продолжающееся противостояние и вражду между ханом Абулхаиром и султанами Джанибеком и Кереем. В оригинале «Көк Орда ел-жұртын жеке билеп келген Әбілқайыр мен қазақ Ордасын бөліп алам деген Жәнібек сұлтанның таласы әлдеқашан-ақ басталған. Бұлар бір-бірін жан алқымнан ала түсер *көкжал қасқыр мен арлан тазы* теңдес. Араларында бітім болуға тиісті емес. Бірақ әлі қарсы шабар күн туған жоқ, тек қазір сол күнді күтіп жүрген жағдайлары бар» [16]. В переводе: «Давно уже охотились друг за другом хан Абулхаир и беспокойные султаны. Открытое убийство им меньше всего подходило для взаимных расчетов. Как *матерый волк и беспощадные волкодавы*, вертелись они друг возле друга, выжидая момент, когда можно будет вцепиться в горло и покатиться по земле в смертельной схватке» [17]. В оригинале автор для описания чувства враждебности и ненависти между султанами и ханом сравнивает их с *матерым волком и волкодавами*. Матерый волк – это Абулхаир хан, в трилогии автор представляет его как подозрительного, жестокого и жаждущего всецелой власти как его предок Чингисхан. Много отступлений в произведении, где Абулхаир хан пытается поступать также как и его великий предок. Сравнение султанов Джанибека и Керее с *волкодавами* в трилогии дает почву для размышлений: волкодав в мифологии – это существо из русских народных сказаний, которое обладает сверхъестественной силой и присущим ему волчьим качествам. Во многих историях волкодавы описываются как могучие и неукротимые создания, способные справиться с любым врагом. Волкодавы нередко ассоциируются с защитой и верностью. Они являются символом силы и преданности, и часто помогают главным героям в битвах или находятся рядом в трудные моменты. Волкодавы также известны своей проницательностью и интуицией, которые помогают им улавливать опасности и предупреждать о них. Волкодавы – это

не только бесстрашные воины, но и добрые и заботливые друзья. Верить в их существование – значит верить в силу добра и неуязвимость духа. Волкодавы – это символы, которые до сих пор живут в сердцах людей, наполняя их силой и мощью [18]. Султаны в трилогии – это защитники простого народа, пытающиеся объединить степные племена и роды. Они – своевольные степные султаны. «Жәнібек үндемей сәл ойланып отырған да: – Міне, ел бірлігі деген осы, – деп сөзін бастаған, – жалғыз адамды жау алады. Ал көп біріксе ешкім де жеңе алмайды. «Вот так бывает и с народом. Одного в поле просто убить. А когда сплочены люди, никакой враг им не страшен. Сообща можно море завалить. Если сплотятся казахские роды. То грозной силой станут они...» При сравнении переводов, видно, что М.Симашко использует дословный перевод – көкжал *қасқыр мен арлан тазы – матерые волки и волкодавы. Арлан тазы- арлан-свирепый волк и тазы- гончая собака (порода казахской гончей)*. В древних славянских мифах и легендах, волкодав был известен как мощный борец с волками, который защищал людей и животных от нападений этих хищников. Были обычаи показывать отношение к этому персонажу: почитали его как символ силы и защиты, они чаще всего давали такое имя ребенку, подразумевая тем самым защиту от бедствий и несчастий.

Продолжая тему противостояния султанов Джаныбека и Керей с ханом Абулхаиром в оригинале, имеем *Керей де бұны мақұлдады, тек «сақ болайық және қасымызға сенімді жігіттерді көбірек ертелік, – деді ол, – егер біз аңға шықпай қалсақ, Әбілқайыр хан ойын сезгенімізді бірден ұғады. В переводе -Но нужно взять с собой самых надежных джигитов, которые ни на шаг не будут отъезжать от нас. Если не поедим сейчас, то этот волк Абулхаир поймёт, что мы разгадали его замыслы, и все равно найдет способ устранить нас* [19]. Несмотря на то, что Есенберлин не использует слово волк в оригинале перед именем хана, Симашко добавляет его в русском переводе. В данном случае можно говорить об адекватности перевода. Переводчик понимает идею автора и пытается передать идею образа хана, а также специфическую особенность языка и стиля автора.

Выводы

Казахская литература представляет собой яркое явление, в котором очевидны и функционально действенны сложные архетипические составляющие национальной культуры, благодаря чему зримо и отчетливо предстает духовная жизнь казахской нации, многовековая история которой получила оригинальное воплощение в искусстве. Архетипический образ волка в трилогии Есенберлина применен непосредственно к образу Абулхаир хана. Хан местами жесток, одинок и подозрителен, жаждет всецело повелевать миром. В тексте очень много отступлений на прошлые события, связанные с Потрясателем Вселенной-Чингисханом. Абулхаир хан

часто вспоминает своего великого предка и хочет во всем походить на него: принимая важные решения или в своем отношении с подданными и родными. При сравнении оригинала с его переводом на русский язык очевидно, что переводчику удалось мастерски передать образ волка, иногда даже применяя адекватный перевод и замены. Волк представляет в трилогии темные стороны человека, подавленные эмоции, страх одиночества и потери власти.

Список использованных источников

- 1 Юнг, К. Г. Проблемы души нашего времени [Текст]. – М., 1994. – С. 32.
- 2 Самарина, М. С. Символика волка в культуре : от Капитолийской волчицы до волка Франциска Ассизского [Текст]. – СПб., 2014. – С. 34–37.
- 3 Абдрахманова, Р. Дж. Художественный перевод (лингвистические аспекты) [Текст] // Гуманитарные научные исследования. – Казань, 2018. – С. 63–68.
- 4 Абдрахманова, Р. Дж. Художественный перевод (лингвистические аспекты) [Текст] // Гуманитарные научные исследования. – Казань, 2018. – С. 72.
- 5 Мухина, В. Уникальный диапазон понятия «архетип» [Текст]. – М., 2014. – С. 56.
- 6 Joseph, Dodds. Animal Totems and Taboos : An Ecopsycho analytic Perspective \ University of New York in Prague, PsyArt Journal for the Psychological Study of the Arts. – Prague, 2012. – P. 124.
- 7 Хазбулатов А. Р., Султанова М. Э., Шайгозова Ж. Н. Анималистическая Вселенная казахской культуры в диаграмме эпох. [Текст] Монография. – Астана, 2017. – С. 15.
- 8 Липец, Р. С. «Лицо волка благословенно...» Стадиальные изменения образа волка в тюрко-монгольском эпосе и генеалогических сказаниях [Текст] – Алматы, 2003. – С. 28.
- 9 Самарина, М. С. Символика волка в культуре : от Капитолийской волчицы до волка Франциска Ассизского [Текст]. – СПб., 2014. – С. 34–37.
- 10 Есенберлин, И. «Көшпенділер». Алматы, – 2021. – 792 с.
- 11 Есенберлин, И. «Кочевники». Алматы, – 2021. – 784 с.
- 12 Безертинов, Р. Н. Тенгрианство – религия тюрков и монголов [Текст]. – Казань, 2004. – С. 43.
- 13 Есенберлин, И. «Көшпенділер». – Алматы, 2021. – 792 с.
- 14 Бичеев, Б. А. Мифолого-религиозные основы формирования этнического сознания калмыков [Текст] диссертация. – Ставрополь, 2005. – С. 136.

- 15 **Харитонов, М. А.** «Символика образа волка в генеалогических сказаниях народов Центральной Азии» [Текст]. – Улан Удэ, 2000. – С. 64–65.
- 16 **Есенберлин, И.** «Көшпенділер». – Алматы, 2021. – 792 с.
- 17 **Есенберлин, И.** «Кочевники». – Алматы, 2021. – 784 с.
- 18 **Spiegel, M.** Ancient Germanic warriors: warrior styles from Trayan's column to Icelandic sagas. – Routledge, 2004. – P. 301.
- 19 **Есенберлин, И.** «Кочевники». Алматы, 2021. – 784 с.

References

- 1 **Yung, K. G.** Problemy` dushi nashego vremeni [Problems of the soul of our time] [Text]. – Moscow, 1994. – P. 32.
- 2 **Samarina, M. S.** Simvolika volka v kul`ture: ot Kapitolijskoj volchicy do volka Franciska Assizskogo [The symbolism of the wolf in culture : from the Capitoline wolf to the wolf of Francis of Assisi] [Text]. – Saint Petersburg, 2014. – P. 34–37.
- 3 **Abdraxmanova, R. Dzh.** Xudozhestvenny`j perevod (lingvisticheskie aspekty`) [Literary translation (linguistic aspects)] [Text] // Gumanitarny`e nauchny`e issledovaniya. – Kazan, 2018. – P. 63–68.
- 4 **Abdraxmanova, R. Dzh.** Xudozhestvenny`j perevod (lingvisticheskie aspekty`) [Literary translation (linguistic aspects)] [Text] // Gumanitarny`e nauchny`e issledovaniya. – Kazan, 2018. – P. 72.
- 5 **Muxina, V.** Unikal`ny`j diapazon ponyatiya «arxetip» [The unique range of the concept «archetype»] [Text]. – Moscow. – 2014. – P. 56.
- 6 **Joseph, Dodds.** Animal Totems and Taboos : An Ecopsycho analytic Perspective \\\ University of New York in Prague, PsyArt Journal for the Psychological Study of the Arts. – Prague, 2012. – P. 124.
- 7 **Xazbulatov, A. R., Sultanova, M. E., Shajgozova Zh. N.** Animalisticheskaya Vselennaya kazaxskoj kul`tury` v diagramme e`pox [Animalistic Universe of Kazakh culture in the diagram of epochs] [Text]. Monografiya. – Astana, 2017. – P. 15.
- 8 **Lipecz, R. S.** «Liczo volka blagoslovenno...» Stadial`ny`e izmeneniya obraza volka v tyurko-mongol`skom e`pose i genealogicheskix skazaniyax [The face of the wolf is blessed... Stadial changes in the image of the wolf in the Turkic-Mongolian epic and genealogical tales] [Text]. – Almaty, 2003. – P. 28.
- 9 **Samarina, M. S.** Simvolika volka v kul`ture : ot Kapitolijskoj volchicy do volka Franciska Assizskogo [The symbolism of the wolf in culture : from the Capitoline wolf to the wolf of Francis of Assisi] [Text]. – Saint Petersburg, 2014. – p. 34–37.
- 10 **Esenberlin, I.** «Koshpendiler» [The Nomads]. – Almaty, 2021. – P. 792

- 11 **Esenberlin, I.** «Kochevnik» [The Nomads]. – Almaty, 2021. – P. 784
- 12 **Bezertinov, R. N.** Tengrianstvo – religiya tyurkov i mongolov [Tengrism - the religion of the Turks and Mongols] [Text] – Kazan, 2004. – P. 43
- 13 **Esenberlin, I.** «Koshpendiler» [The Nomads]. – Almaty, 2021. – P. 792
- 14 **Bicheev, B. A.** Mifologo-religiozny`e osnovy` formirovaniya e`tnicheskogo soznaniya kalmy`kov [Mythological and religious foundations for the formation of ethnic consciousness of Kalmyks] [Text] dissertaciya. – Stavropol, 2005. – P. 136.
- 15 **Xaritonov, M. A.** «Simvolika obraza volka v genealogicheskix skazaniyax narodov Central`noj Azii» [«The symbolism of the image of a wolf in the genealogical tales of the peoples of Central Asia»] [Text]. – Ulan Ude, 2000. – P. 64–65
- 16 **Esenberlin, I.** «Koshpendiler» [The Nomads]. – Almaty, 2021. – P. 792.
- 17 **Esenberlin, I.** «Kochevnik» [The Nomads]. – Almaty, 2021. – P. 784.
- 18 **Spiegel, M.** Ancient Germanic warriors : warrior styles from Trayan's column to Icelandic sagas. – Routledge, 2004. – P. 301.
- 19 **Esenberlin, I.** «Kochevnik» [The Nomads]. – Almaty, 2021. – P. 784.

Поступило в редакцию 22.01.23.

Поступило с исправлениями 14.01.24.

Принято в печать 25.02.24.

*С. А. Сералимова, Ж. С. Бейсенова

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

22.01.23 ж. баспаға түсті.

14.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

И. ЕСЕНБЕРЛИН ПРОЗАСЫНДАҒЫ ҚАСҚЫРДЫҢ АРХЕТИПАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Архетип тақырыбын алғаш рет швейцариялық психиатр Карл Юнг зерттеп, егжей-тегжейлі зерттеді. Юнг адам тәжірибесіне тән әмбебап тәжірибелер бар деп есептеді, мысалы, тиесілілік, махаббат, өлім және қорқыныш. Ол «ұжымдық бейсаналық» деп атаған бұл тәжірибелер ол «архетиптер» деп атаған нәрселерде көрсетіледі. Юнг бұл архетиптерге эволюциялық қысым әсер етеді және жеке адамдардың мінез-құлқы мен тәжірибесінде көрінеді деп сенді. Ол осы ойды түсіндіру үшін алғаш рет бастапқы бейнелер ұғымын енгізді, оны кейінірек ол архетиптер деп атады [1].

Бұл мақалада Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының бірінші бөліміндегі Қасқыр архетипін түпнұсқада және орыс тіліне аудармасында талдауға талпыныс жасалды.

Әлемдік мифопоэтикада Қасқыр сияқты семантикалық тұрғыдан жанды, терең және әртүрлі мәдени дәстүрлерде жақын бейнені табу қиын. Қасқыр культіне арналған зерттеулердің басым көпшілігі оны еркектік принциптің символы ретінде қарастырады - туа біткен жауынгерлік, өз мақсатына адалдық, қасиетті әскери бауырластыққа жататындық, жауларға аяушылық [2].

Қазақ әдебиетіндегі архетиптік образдар тақырыбы қазақтардың ұлттық мәдениетінің, тарихы мен тұрмысының құрамдас бөліктері ретінде әрқашанда үлкен қызығушылық тудырады. Бұл жеткілікті зерттелмеген және егжей-тегжейлі қарастыруды қажет ететін тарихи прозадағы зооморфтық архетиптер.

Кілтті сөздер: архетип, образ, көркем аударма, тарихи проза, Есенберлин.

*S. A. Seralimova, Zh. S. Beisenova

Eurasian National University named after L. N. Gumilyov,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 22.01.23.

Received in revised form 14.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

ARCHETYPICAL IMAGE OF THE WOLF IN I. ESENBERLIN'S PROSE

The topic of the archetype was first examined and studied in detail by the Swiss psychiatrist Carl Jung. Jung believed that there are universal experiences that are inherent in the human experience, such as belonging, love, death and fear. These experiences, which he called the «collective unconscious», are expressed in what he called «archetypes». Jung believed that these archetypes are influenced by evolutionary pressures and manifest themselves in the behavior and experiences of individuals. He first introduced the concept of primary images, which he later called archetypes, to explain this idea [1].

In this article, an attempt was made to analyze the Wolf archetype in the first part of Esenberlin's trilogy «Nomads» in the original and in translation into Russian.

In world mythopoetics it is difficult to find an image as semantically vivid, deep and close in different cultural traditions as the Wolf. The vast majority of studies devoted to the cult of the Wolf consider it as a symbol of the masculine principle – innate militancy, devotion to one's goals, belonging to a sacred military brotherhood, mercilessness towards enemies [2].

The topic of archetypal images in Kazakh literature will always be of keen interest as components of the national culture, history and life of the Kazakhs. It is zoomorphic archetypes in historical prose that have not been sufficiently studied and require more detailed consideration.

Keywords: archetype, image, literary translation, historical prose, Esenberlin.

<https://doi.org/10.48081/ENQA1349>

***Г. Т. Тлеубердина, О. А. Казжанова**

Шоқан Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті,

Қазақстан Республикасы, Көкшетау қ.

*e-mail: gulentleuberдина@inbox.ru

РЕАЛДЫ-ТАРИХИ ЖЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ ОБРАЗЫ

Мақалада реалды тарихи жырлар негізінде ақындардың қоғамдағы ролі, ұлттық идеяны қалыптастырудағы орны, рухани ой-сананың өсуіне қиыншылықты ықпал жасағандығы қарастырылды. Реалды-тарихи эпостар – қазақ әдебиетінде мазмұны жағынан тарихи деректілігімен, жанрлық табиғаты жағынан поэтикалық ерекшеліктерімен көрінетін әдеби жанр. Тарихи жырлар өзіндік қалыптасу және дамуы жағынан тек бір ғана дәуірдің рухани құндылықтары емес, онда мыңдаған ғасырлардың тарихи оқиғаларының ізі бар. Тарихи жырларды шығарушылардың өздері сол тұстағы тарихи оқиғаларды көзімен көрген ақын-жыраулар болған. Сондықтан тарихи жырлар көбіне оқиға болып жатқан сәтте туындап, оқиғаның себеп-салдарын түсіндіруге бағытталады. «Кенесары-Наурызбай», «Исатай-Махамбет», «Сұраншы батыр» тарихи жырлары – әдебиет тарихынан өз бағасын алатын ұлтымыздың өшпес мұрасы. Бұл жырларда елін, жерін аман сақтап, атадан қалған ұлан-байтақ жерді ұрпағына аманат еткен, Қазақстан тәуелсіздігі жолында құрбан болған қазақ батырларының ерлік істері жырланды. Аталмыш мақалада қазақтың баһадүр батырлары Исатай-Махамбет, Кенесары, Сұраншы сияқты батырлардың бейнесі тарихи эпостар негізінде дархан даламызды сыртқы жаулардан қорғауда, Тәуелсіздік жолындағы күресте ерлік көрсеткен батырлар бейнесін аша отырып, оларды сомдауға қолданылған әдіс-тәсілдерге ғылыми тұрғыдан талдау жасалып, мысалдармен дәлелденді. Мақаланы талдап талқылау барысында Қазақстанның белгілі әдебиеттанушыларының, тарихшыларының пікірлері алынды.

Кілтті сөздер: тарих, жыр, эпос, образ, батырлар бейнесі, Исатай, Хан Кене, Сұраншы батыр

Кіріспе

Қазақ тарихи жырлары басқа да эпикалық мұраларымыз сияқты зерттеліп, өз тарихи бағасын алатын уақыт жетті. Ш.Уәлихановтың «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» еңбегінен бастап, XX ғасырдың бас кезінен бері қарай зерттеліп келеді. Дегенмен дәуірлік тұрғыдан тұтастай қаралуға тиісті тарихи жырлардың түбегейлі саралануына Кеңестік дәуір идеологиясы сына қағып, қара қазанның қақпағын жапты. Жабылған қазанның ішіне хандарды жікпен жүгендеп, бек-сұлтандарды сүмірейте көрсетті. Ел билеген хандарға әділетсіз ісін тайсалмай айтып, турашылдықпен кемшілігін бетіне басқан немесе сүйенерлік ісіне ырзалығын білдірген би-шешендер, жыраулар мен ақындардың аталы сөздері де керегіне қарай пайдаланылып, кәдесіне жарамайтыны сылынып тасталып отырған. Осының барлығы тарихи жырлар. Олардың күні бүгінге дейін тарихи бағасын алмағанына тарихи жырлар дәлел бола алады [1].

Ұлы жазушы Вольтер: «Ар-ұжданы күшті халық бостандықты, шындықты жоғары бағалайды», – дейді [2]. Еркіндік пен тәуелсіздік үшін күрес жолының ізі бар халықтың бірі – қазақ халқы. Атырау мен Алтайға созылған ұшы-қиыры жоқ, ұлан-байтақ жерімізді жаулауға әркімнің бір таласы болды. Шығыстан, Батыстан, Оңтүстік, Солтүстікпен бірнеше феодалдық мемлекеттер қоршап жатқан. Олар әр дәуірде әр кезде қазақ даласына қанды соғыстар, апатты шабуылдар жасап тұрған. Мәселен, орта ғасырдан бастап, XX ғасырдың аралығында қазақ жеріне ірі-ірі соғыс әрекеттерін жүргізген. Шыңғыс ханның, Иран Шахының, Жоңғар қалмақтарының, Қоқан – Хиуа хандарының және Ресей патшалығының отарлау саясаттарын тарих жақсы біледі. Осындай ірі-ірі тарихи оқиғалар кезінде елі мен жерін аман сақтап қалуға қазақтың қалың қолы атқа мінгенін білеміз. Алақандай жерімізді де жауға бермей, алып қалған қас батырларымыз халық есінде. Бүгінде сол батыр бабаларымыздың тәуелсіздік жолындағы тарихи ерлігін насихаттайтын жыр-дастандар бар. Сол жыр-дастандардан «Кенесары-Наурызбай», «Исатай-Махамбет», «Сұраншы батыр» жырларындағы ерлікті, батырлықты көрсету басты мақсатымыз.

Әдістері мен материалдар

Мақала жазу кезінде «Кенесары-Наурызбай», «Исатай-Махамбет», «Сұраншы батыр» тарихи жырларының жарық көрген мәтіндеріне талдау жүргізілді. Сонымен қатар тақырып аясында Б. С. Рахымов «Тарихи эпос табиғаты», Ж. Қ. Смағұлов «Тарихтан тағылым». Е. Бекмаханов «Қазақстан XIX ғасырдың 20–40 жылдарында», Е. Бекмаханов «Қазақ халқының

Кенесары бастаған азаттық қозғалысы. Хан Кене: Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар», Ұ. Б. Аязбаева «Ұлт-азаттық көтерілісі туралы тарихи жырлар», С. Қасқабасов «Ой өріс», С. Мұқанов «Кенесары – Наурызбай туралы», Г. Р. Дулатова, Е. Султан «Қазақ фольклорындағы тарихи жырдың қалыптасу факторлары: кейіпкерлер бейнесі» атты ғылыми еңбектері мен авторефераттар, мақалалары қолданылды.

Мақала реалды тарихи жырлар тақырыбына арналған, сол себепті зерттеу барысында реалды тарихи жырлар мен оларды зерттеу еңбектерімен танысу жұмыстары жүргізілді, талдау, синтез, ой қорыту, ақпаратты өңдеу мен дәйектеу әдістері қолданылды.

Нәтижесі және оларды талқылау

Тамырын тереңге жайған қазақ тарихы ерлерімен көрікті. Тарихи төңкеріс кезеңінің қай уақытында болса да, тарихи оқиғалардың ортасында қазақтың қас батырлары болды. Олардың атқарған іс-әрекеті еліміздің шегін жау баспасын деп, найзаларына үкі тағып, халқымыздың азаттығы жолында бастарын қатерге тігіп, сұрапыл соғыстың, бітіспес шайқастың басы-қасында болған.

Қазақстан тарихында тайға таңба басқандай болып тарихта қалған Исатай мен Махамбет және Кенесары Қасымұлы бастаған шаруалардың көтерілістері бүгінгі ұрпақтың үлгі аларлық ерлігі деп санаймыз.

Белгілі тарихшы Е. Бекмаханов «Қазақстан XIX ғасырдың 20–40 жылдарында» еңбегінде: «Кенесары бастаған көтеріліске дәл бір мезгілде болмаса да үш жүздің бұқара халқы түгел қатысқан. Көтеріліс отарлығының ауысып тұруына байланысты қазақ руларының әр жылдардағы үлес салмағы да, құрамы да өзгеріп отырған», – дейді [3]. Тарихшылардың көбі Кенесары туралы жағымды пікір айтып, батырдың абырой-атағын асқақтатып отырады. Айталық, орыс офицері Н. Н. Середя өз зерттеулерінде: «Кенесары – өз халқының тамаша басшысы. Кенесары сарбаздарының мерейінің үстемдігіне бірлігінің күштілігіне Еуропа қолбасшыларының қай-қайсысы болса да қайран қалар еді», – [4, 20] деп таңданысын жасыра алмады. Бұл сөздердің жаны бар. Себебі Кенесары хан жиырма мың сарбаздан тұратын, жауынгерлік қабілеті жоғары әскер жасақтай алды. Оның әскері жүздіктер мен мыңдықтарға бөлінді. Батырлығымен ерекше көзге түскен сарбаздар «жүзбасы», «мыңбасы» лауазымдарына тағайындалды. Кенесары құралайды көзге атқан мергендерді іріктеп, мергенбасы басқаратын жасақ құрды. Орыс армиясының үлгісі бойынша өз әскерлеріне ерекше айырым белгілерін енгізді. Хан жауынгерлерінен соғыс тактикасы мен әскери өнердің амал-тәсілдерін меңгеруді талап етті. Көтерілісшілерді әскери өнерге үйретумен бұрын тұрақты орыс армиясында қызмет еткен орыстың, татардың

және башқұрттың тәжірибелі солдаттары айналысты. Хан жасағында қатаң тәртіп орната білді [5].

Кенесары көтерілісі халық санасындағы талай өлең-жырлардың, аңыз-әңгімелердің арқауына айналды.

Кенесарымен көтеріліске қатысқан батырлар туралы жырлардың біразының авторлары ел жадында сақталған. Олардың қатарында Нысанбай жырау, Досқожа жырау, Күдері, Көкбай т.б. акындарды айрықша атауға болады. Аталмыш акын-жырауларымыздың жырлары ауызша дәстүрдің үлгісінде шығарылып, ел арасында ауыздан-ауызға таралу арқылы жырланып келген.

Зерттеу барысында Нысанбай жыраудың «Кенесары-Наурызбай» деген көлемді жырын қарастырдық. Бұл жырда жырау ұлт-азаттық көтерілістің өзекті арнасын көркемдік жағынан ерекшелендіріп жазған. Кенесары, Наурызбай ерлігін басқа батырлар жырының дәстүрінде бейнелей келіп, онымен бірге өз заманының шындығын, халық басына түскен күйзелісті оқиғаларды шебер суреттеген:

*Кене ханның тұсында
Қарт бурадай жсарадық,
Жауған қардай борадық.
«Абылайлап» ат қойып,
Дұшпанның алдын орадық.
Кене хан жазым болған соң,
Бет-бетімен тардық [6, 121].*

Бұл – жыр ғана емес, тарихи шындық. Ал жазушы, әдебиет зерттеуші С. Мұқанов: «Нысанбай жыраудың бұр поэмасының көркемдік қуаты эпикалық оқиғаға акын лирика дәнін тамаша сепкен дей келе, поэмадағы оқушының жан жүйесін босататын, ойын тербететін лирикалы мотивтер көп. Бұл поэмамен Нысанбай XIX ғасырдағы қазақ акындарының арасында төрден орын алады», – деген болатын [7].

Кенесары – қас батыр, билік тізгінін мықтап ұстаған әмірші, барлық жұртшылықты аузына қаратқан хан. Оның маңайына небір дүлдүл батырлар жиналған. Ол ханның ордасын – мемлекет орталығына айналдырған. Жырда:

*Хан болды Кенесары Орта жүзге,
Жайылды аруағы өзге жүзге.
Хакім боп, жеті жұрттан ығы асты,
Жарамас шөп салуға басқан ізге, [6, 125]*

– деп, Кенесарының тегін хан емес екенін сипаттайды. Ол Қазақ елінің еркіндігін, елдігін сақтауға күш салған.

Қиян-кескі ұрыстарда батырлардың көзге түсуі – ерен ерлік көрсетуінің белгісі. Кенесарының осындай ержүрек батыры – Наурызбай. Наурызбай

Қасымұлы – Кенесары ханның туған інісі. Ол көтеріліске бастан-аяқ қатысып, Кенесарының кеңесшісі де, қиядағы қиынға жұмсайтын батыры да еді [8]. Мысалы, Наурызбай мен Кенесары ханның ерлігі былай жырланады:

*Наурызбай кірді қамалға
Көрінген жаудың шетінен.
Шыдай алмай хан Кене,
Ат қойды таудың бетінен
Шөке атым жерге бармай-ақ,
Айырылды ханың еркінен.
Сыпырылып қалып барады
Көкбурыл аттың көтінен, [6, 128]*

– деген жолдардағы Наурызбай батыр екпіндетіп, жаудың қамалына кіргенін көрген кезде қарап тұра алмай Кенесары ханда бар ерік-жігерінен айырылып қалардай жауға қарсы шабады.

М.Әуезов 1928 жылы «Хан Кене» пьесасын жазды. Бірінші рет 1934 жылы ең қауіпті кезде қазақ драма театрында қойылып, әртүрлі сын-пікірлерге, қарама-қайшы көзқарастарға орай тоқтатылып қалды. Бұл шығарма бұдан кейін еш жерде жарық көрмей, жабулы жатты. 1983 жылы шыққан М. Әуезовтің жиырма томдық шығармалар жинағының он төртінші томында көп жылдардан кейін ғана жарияланды. Редколлегия мүшелері шығарма туралы мынадай мәліметті айтады: «Пьесаның тарихи негізі мейлінше дәл, ал драматург тарих ғылымына кейінірек мәлім болатын, бірте-бірте танылатын қайшылықты оқиғаларға байыптап үңіліп, шын сырын ұғынып, көрегендік жасаған. Шығарма желісі Кене хан мен оның серіктері, жалпы осы қозғалыс өзінің халық мүддесімен қабыспайтын трагедиялық сыйпатын біржола ашқан соңғы санаулы жылдарды (1841–1847) қамтиды» [9]. «Кенесары тұлғасы, оның есімімен байланысты өткен ғасырдың 40-жылдарындағы оқиғалар – қазақ тарихы ғылымында ұзақ уақыт бойында айтыс-талас тудырылып келген мәселелері көп», – деген деректі айтады С. Дәуітов [10]. Үстіміздегі ғасырдың елуінші жылдарынан бастап Кенесары атын атауға болмайтын ресми қаулылар қабылданғаннан кейін Кенесары көтерілісіне үдірейе қарап, қырғи қабақ танытқан аңыз, әңгімелер дүниеге келді. Тарихтағы Кенесары туралы әдебиетте көптеген шығармалар да туындады.

М. Әуезов «Хан Кене» трагедиясында өмірі де, өлімі де сырғалаңға толы ірі тарихи тұлғаны терең толғап бейнелеуге батыл қадам жасады. Бұл тарихи пьесада 1841 жылдың қыркүйек айындағы Кенесарының хан сайланған кезеңінен бастап өмірінің соңына дейінгі, яғни 1847 жылдың жазына дейінгі аралықты қамтиды. Академик Р.Нұрғали: «драмалық жанрдың барлық талап-тілегіне толық жауап береді», – деп, бұл пьесаға өте жоғары баға береді [10].

Қазақ әдебиеті тарихында ерекше орны бар келесі батырларымыз Исатай мен Махамбет болса, оларға да арналған Ы. Шөрековтің «Исатай-Махамбет» жырын бастыру, пікір айту кеңес үкіметі орнағаннан кейін кең орын алды.

«Исатай-Махамбет» – тарихи жыр. 1925 жылы жырдың бірінші бөлімі жарық көрген. Онда 1836–1838 жылы Кіші жүзде хан-сұлтандар мен би-болыстарға қарсы Исатай, Махамбет бастаған шаруалар көтерілісі суреттелген. Тарихи жыр Исатайды таныстырудан басталады, арғы-бергі ата-бабаларын тізеді, жаз жайлау, қыс қыстау қоныстарын атайды, батырдың кара басын сипаттайды. Ақын көтерілістің барлық оқиғаларын шетінен жіпке тізбей, шешуші кезеңдерін іріктеп алған. Жырда Махамбетке аз орын берілген, ол үш-ақ жерде көрінеді, ал Исатай образы нағыз халық көсемі тұлғасында, әділ, адал, ержүрек батыр, халық қамын ойлаған азамат ретінде жырланған. Академик М. Әуезов «Әдебиет тарихы» деп аталатын зерттеу еңбегінде «Исатай-Махамбет» жырына зор баға берген: «Өмірде анық болған оқиға көмескісіз, күңгіртсіз, айнаға түскендей, ашық түскен», – деп, ел өмірі мен тірлігінің реалистікпен шынайы көрініс тапқанына сүйсіне ниет білдірген. Ұлы жазушы одан әрі: «Ақын жыры – тарихта ізі қалған жыр, анық оқиғаның дәл өзінен туған шындық, тазалықпен айтылады» деп, жырдың нағыз тарихи туынды екенін айғақтаған» [11].

«Исатай-Махамбет» жырына қатысты алғыс сөз жазған – Х. Досмұхамедұлы. Оның 1924 жылы «Сәуле» журналының («Қазақ әдебиеті – білім құрасымы», № 3 «Ақ жол» газетінің 416 санына қосымша) бетінде жарияланған «Қазақ батырлары»: «Исатай, Махамбет» деген шағын мақаласы осының дәлелі. Ғалым мұнда Ығылман ақын шығарған жырға емес, «Исатай-Махамбет» көтерілісінің туу себептеріне тоқталады. Х. Досмұхамедов – Махамбеттану ғылымының негізін салушы. Ол «Махамбет батыр» атты шағын зерттеу еңбегін жазған. Х. Досмұхамедов Махамбеттің батыр, жырау әрі домбырашы болғандығын айтады. Сондай-ақ Махамбеттің мінез қызулығын айта кетіп, Махамбет көпті қыздырып, көңілін аударып ертетін адамның түрі болған дегенді тілге тиек етеді [12].

Қ. Жұмалиев Исатай-Махамбет көтерілісінің мәнісімен Ығылманның ақындығына қатысты ғылыми көзқарасын алғаш «Қазақ әдебиеті» (1932) газетінде және «Қазақ әдебиеті» 1942 жылы орта мектептің 8-сыныбына арналған оқулықта нақты нүктесін қоя айтқан болатын. Әдебиеттанушы, ғалым «Исатай-Махамбет» жырының жазылу тарихына қатысты ойын былай сабақтайды: ««Исатай-Махамбет» – тарихи поэма. Ақын бұл поэмасын ел аузынан болсын, қолына түскен тарихи мәліметтен болсын Исатай, Махамбет бастаған шаруалар көтерілісінің тарихын мұқият зерттеп, өте жақсы меңгеріп болғаннан кейін жазған сияқты. Поэмаға қарағанда ақын көтерілістің тарихын жақсы білді. Оқиғаның туу себебін, тарихи ізін ақынның

жақсы білуі поэманың бастан-аяқ өзінің тарихи поэмалық қасиетін дұрыс сақтауына мүмкіндік берген», – дейді. Аталмыш жауынгерлердің ерліктері туралы айтар болсақ, ерекше ержүректігімен, қолбастаушы жауынгерлігімен, сөз бастаушы жыраулығымен көзге түсе білген [13]. Мысалы, Ығылман ақын Исатайды былайша суреттейді:

*Ағайынның арына,
Қарындастың қамына,
Қысқа күнде қырық шапқан.
Қысылғанның панасы
Асыл едің Исатай
Ер Тайманның баласы [14, 5].*

Ел қамын жеген батырдың шиеленіскен істің үнемі күрмеуін табуға күш салғаны, қандай жағдайда да бітімге келу жолдарын ұдайы ойлап отырғаны байқалады. Ақын көтеріліс басшысының асқақ бейнесін тұлғалап қана қойған жоқ, жұртын сүйген, жеке басының мүддесінен ел мүддесін жоғары қоя білген азамат қандай болуы керектігін де көркем бейнеледі.

Исатай мен Махамбет заманында қазақ халқының патшалық отарлаушыларға қарсы бас құрап, қарсылық көрсете білгені, тәуелсіздік кілті ел бірлігіне байланысты екені Ығылман шығармасында анық көрініс тапқан. И. Тайманұлының:

*Тәңірі алдында хақ болып,
Қалмаңыз үлкен борышқа.
Қыран құстың баласы
Қырымға салып көздерін,
Бірлік тауып өздерін,
Қайратың болса қылсайшы.
Ел үшін шауып намысқа, [14, 10]*

– деуі халықтың қандай үлкен іске де қолдау көрсететініне зор сенімнің белгісіндей. Әсіресе халықтың шексіз сүйіспеншілігіне бөленген ол қазақ жұрты өзінің азат қалпын сақтап тұру үшін бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығаруы керектігін өсиет етіп қалдырады.

Ж. Жабаевтың жырлауындағы «Сұраншы батыр», «Өтеген батыр» дастандарының тақырыбы елдік, ерлік, бірлік пен ынтымақтастық жайында жазылған. Жырдың сюжеті Сұраншы батырдың әділдігі мен ерлігі берілген. Сонымен қатар адалдығы мен бай бағланға бас имейтін бірбеткейлігі суреттелген. Жырда Ж. Жабаев Сұраншы батыр бейнесін Алатаумен салыстырады. «Мұз дулыға, қар сауыт» деп, Алатауды осылай суреттеуі тегіннен-тегін емес [15]. Жыр желісі бойынша дулат дәл жау алдында үшке бөлінеді. Бұл – көңілге қаяу түсіретін жағдай. Жырдың жалғасында бұл жағдайдан шығатын, елді аман алып қалатын мықты, хас батырды күтесін.

Көп күттірмей көз алдына елдің қамқоры, бес қаруын асынған, арыстан жүрек, «Алатаудай» Сұраншы батыр келеді. Жырда Сұраншы батырдың есімімен қатар Сыпатай, Қарасай батырлардың бейнесі берілген. Сұраншы батыр туралы:

*Сұраншыдай батырдың,
Жүрмеген шенінен.
Алмастан соққан ақ қылыш,
Еш кетпеген белінен, [14, 147]*

– деген жолдары Сұраншы батырдың батырлығын қолындағы қаруы арқылы білдіріп отыр. Сұраншы батырдың ерлігі Қоқан хандығының Жетісу қазақтарына жасаған қорлық-зорлығында ерекше көзге түседі.

Қорытынды

Зерттеу объектісіне алынған бұл жыр-дастандардың басты идеясы – хандар мен батырлардың елін сыртқы жаудан азат етудегі күресін көрсету.

Зерттеу барысында тарихи жырларды кең көлемде жинау мен жариялау, әрі ғылыми тұрғыда зерттеу жұмысы еліміз Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қолға алынып, зерттеле бастады. Тарихтың терең бойындағы қазақтың хас батырларының ерлігін, елдің азаттығы мен бодандығы жолындағы күрестерін бүгінгі жастарға кеңінен насихаттау керек. Кез келген қазақ батырының ерлігі эпостан бастап, поэмаға дейінгі әдеби жанрдың арқауына айнала алды. Бүгіннен басталатын болашағымыздың алдында батырларымызды ерлігімен мадақтау, олардың Отан үшін жасаған жақсылығын жас ұрпаққа насихаттау басты борышымыз.

Пайдаланылған деректер тізімі

- 1 **Рахымов, Б. С.** Тарихи эпос табиғаты [Мәтін]. – Қарағанды : ҚарМУ, 1999. – 235 б.
- 2 **Смағұлов, Ж. Қ.** Тарихтан тағылым. Зерттеулер. II том [Мәтін]. – Қарағанды : Арко, 2014. – 274 б.
- 3 **Бекмаханов, Е.** Қазақстан XIX ғасырдың 20–40 жылдарында [Мәтін]. – Алматы : Жұлдыз, 1991. – № 8. – 113 б.
- 4 **Бекмаханов, Е.** Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қозғалысы. Хан Кене : Тарихи толғамдар мен пьеса, дастандар [Мәтін]. – Алматы : Жалын, 2017. – 448 б.
- 5 **Аязбаева, Ұ. Б.** Ұлт-азаттық көтерілісі туралы тарихи жырлар. [Мәтін]. – Алматы, 2007. – 245 б.
- 6 **Қасқабасов, С.** Ой өріс [Мәтін]. – Алматы : Жібек жолы, 2009. – 303 б.
- 7 **Мұқанов, С.** Кенесары – Наурызбай туралы [Мәтін]. // – Алматы : Жұлдыз, 1941. – № 6. – 163 б.

8 **Рахимбаева, Г. К.** Тарихи жырлардағы бас кейіпкер бейнесі [Мәтін]. // Ш. Уәлиханов атындағы КМУ Хабаршысы. Филология сериясы. – Көкшетау, 2020. – № 4/1. – 329 б.

9 **Серғазы, Л. М.** Әуезовтің «Хан Кене» трагедиясының тарихилығы: филол. ғыл. канд. дис. авторефер. [Мәтін]. – Астана, 2004. – 26 б.

10 **Tleuberdina, G. T.** Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world. [Electronic resource]. // *Astra Salvensis*. – 2021. – Том 2021. 59–65 б. Retrieved from <https://doi.org/www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107030118&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=Tleuberdina&st2=&nlo=1&nlr=20&nls=count-f&sid=8cd717d228165f0838ed50ebc6a74730&sot=anl&sdt=aut&sl=43&s=AU-ID%28%22Tleuberdina%2c+Gulden+T.%22+57219015674%29&relpos=1&citeCnt=1&searchTerm=>

11 **Tleuberdina, G. T.** Epistemic causal relations in German and Kazakh discursive texts. [Electronic resource]. // *Astra Salvensis*. – 2021. – Том 2021. 41–58 б. Retrieved from <https://doi.org/www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107058294&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=Tleuberdina&st2=&nlo=1&nlr=20&nls=count-f&sid=8cd717d228165f0838ed50ebc6a74730&sot=anl&sdt=aut&sl=43&s=AU-ID%28%22Tleuberdina%2c+Gulden+T.%22+57219015674%29&relpos=0&citeCnt=0&searchTerm=>

12 **Рахымов, Б. С.** Тарихи жырлардың тілі [Мәтін]. // «С. Қирабаев және қазіргі әдеби үрдіс» тақырыбындағы конференция материалы. – Алматы, 2002. – 431 б.

13 **Дулатова, Г. Р., Султан, Е.** Қазақ фольклорындағы тарихи жырдың қалыптасу факторлары: кейіпкерлер бейнесі [Мәтін]. // С. Торайғыров атындағы ПМУ хабаршысы. Филология сериясы. – Павлодар, 2019. – № 2. – 385 б.

14 **Шөреков, Ы.** Исатай-Махамбет [Мәтін]. – Алматы, 1976. – 19 б.

15 **Жолдасбеков, М.** Жамбыл және оның ақындық дәстүрі [Мәтін]. – Алматы : Санат, 1997. – 372 б.

References

1 **Rakhymov, B. S.** Tarikhi epos tabigaty [The nature of the historical epic] [Text]. – Karagandy : KarSU, 1999. – 235 p.

2 **Smagulov, Zh. Q.** Tarikhtan tagylym. Zertteuler. II tom [Learning from history. Research. Volume II] [Text]. – Karagandy : Arko, 2014. – 274 p.

3 **Bekmakhanov, E.** Qazaqstan XIX gasyrdyn 20-40 zhyldarynda [Kazakhstan in the 20–40s of the XIX century] [Text]. – Almaty : Star, 1991. – № 8. – 113 p.

4 **Bekmakhanov, E.** Qazaq halqynyn Kenesary bastagan azattyq qozgalysy. Khan Kene : Tarikhi tolqamdar men pesa, dastandar [The liberation movement of

the Kazakh people led by Kenesary. Khan Kene: historical reflections and plays, epics] [Text]. – Almaty : Flame, 2017. – 448 p.

5 **Aiazbaeva, U. B.** Ult-azattyq koterilisi turaly tarikhi zhyrlar. [Historical poems about the National Liberation uprising] [Text]. Extended abstract of candidate's thesis. – Almaty, 2007. – 245 p.

6 **Qasqabasov, S.** Oi oris [Field of thought] [Text]. – Almaty : Silk Road, 2009. – 303 p.

7 **Muqanov, S.** Kenesary – Nauryzbai turaly [About Kenesary–Nauryzbay] [Text]. – Almaty : Star, 1941. – № 6 – 163 p.

8 **Rakhimbaeva, G. K.** Tarikhi zhyrlardagy bas keiipker beinesi [The image of the protagonist in historical songs] [Text]. Sh. Ualikhanov atyndagy KМУ Хабаршысы. Filologiiia seriiasy – Bulletin of KSU named after sh. Ualikhanov. Philology series, 4/1. Kokshetau, 2020. – № 4/1. – 329 p.

9 **Sergazy, L. M.** Auezovtin «Khan Kene» tragediiasynyn tarikhiylygy [Historicity of the tragedy «Khan Kene» by M. Auezov] [Text]. Extended abstract of candidate's thesis. – Astana, 2004. – 26 p.

10 **Tleuberdina, G. T.** Value of loan words in the creation of the linguistic and literary world. [Electronic resource]. // *Astra Salvensis*. – 2021. – Vol. 2021. 59–65 p. Retrieved from <https://doi.org/www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107030118&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=Tleuberdina&st2=&nlo=1&nlr=20&nls=count-f&sid=8cd717d228165f0838ed50ebc6a74730&sot=anl&sdt=aut&sl=43&s=AU-ID%28%22Tleuberdina%2c+Gulden+T.%22+57219015674%29&relpos=1&citeCnt=1&searchTerm=>

11 **Tleuberdina, G. T.** Epistemic causal relations in German and Kazakh discursive texts. [Electronic resource]. // *Astra Salvensis*. – 2021. – Vol. 2021. 41–58 p. Retrieved from <https://doi.org/www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85107058294&origin=resultslist&sort=plf-f&src=s&st1=Tleuberdina&st2=&nlo=1&nlr=20&nls=count-f&sid=8cd717d228165f0838ed50ebc6a74730&sot=anl&sdt=aut&sl=43&s=AU-ID%28%22Tleuberdina%2c+Gulden+T.%22+57219015674%29&relpos=0&citeCnt=0&searchTerm=>

12 **Rakhymov, B. S.** Tarikhi zhyrlardyn tili. [The language of historical songs] [Text]. // Materials of the conference on the topic «S. Kirabaev and the modern literary process». – Almaty, 2002. – 431 p.

13 **Dulatova, G. R., Sultan, E.** Qazaq folkloryndagy tarikhi zhyrdyn qalyptasu faktorlary: keiipkerler beinesi [Factors of the formation of a historical song in Kazakh folklore: the image of characters] [Text]. S. Toraiyrov atyndagy PMU Хабаршысы. Filologiiia seriiasy – Bulletin of the PSU named after S. Toraiyrov. Philology series, 2. – Pavlodar, – № 2. – 385 p.

14 **Shorekov, Y.** Isatai-Makhambet [Isatai-Makhambet] [Text]. – Almaty, 1976. – 19 p.

15 **Zholdasbekov, M.** Zhambyl zhane onyn aqyndyq dasturi [Zhambyl and his poetic tradition] [Text]. – Almaty : Category, 1997. – 372 p.

12.04.23 ж. баспаға түсті.

15.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Г. Т. Тлеубердина, О. А. Казжанова

Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова,

Республика Казахстан, г. Кокшетау.

Поступило в редакцию 12.04.23.

Поступило с исправлениями 15.01.24.

Принято в печать 25.02.24.

ОБРАЗ КАЗАХСКИХ ГЕРОЕВ В РЕАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ЭПОСАХ

В статье рассматривались роль поэтов в обществе, место в формировании национальной идеи, насколько они способствовали росту духовной мысли на основе реальных исторических эпосов. Реалистические исторические эпосы – литературный жанр, проявляющийся в казахской литературе исторической достоверностью по содержанию, поэтическими особенностями по жанровой природе. Исторические эпосы – это не только духовные ценности одной эпохи с точки зрения их собственного становления и развития, но и следы исторических событий тысячелетий. Сами издатели исторических эпосов были поэтами-сказителями, которые видели исторические события того времени. Поэтому исторические эпосы часто возникают в момент, когда происходит событие, и направлены на объяснение причинно-следственных связей фактов. Исторические эпосы «Кенесары-Наурызбай», «Исатай-Махамбет», «Сураншы батыр» – это неизгладимое наследие нашей нации, которое ценится в истории литературы. В этих эпосах воспевались героические поступки казахских батыров, которые сохранили свою страну, землю и передали потомкам необъятную землю, оставшуюся от дедов, батыров, которые стали жертвами на пути независимости Казахстана. В данной статье на основе исторических эпосов был проведен научный анализ и приведены примеры, методы и приемы, примененные к их воплощению, раскрывающие образы батыров, как Исатай-Махамбет, Кенесары, Сураншы, совершивших подвиги во имя Отечества, в защите великой степи от внешних врагов, в борьбе за независимость. В ходе

обсуждения статьи были получены мнения известных литературоведов, историков Казахстана.

Ключевые слова: история, поэма, эпос, образ, образ героев, Исатай, хан Кене, Сураншы батыр.

*G. T. Tleuberdina, O. A. Kazhanova

Kokshetau University named after Shokan Ualikhanov,

Republic of Kazakhstan, Kokshetau.

Received 12.04.23.

Received in revised form 15.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

THE IMAGE OF KAZAKH HEROES IN REAL-HISTORICAL EPICS

The article considered the role of poets in society, their place in the formation of the national idea, how much they contributed to the growth of spiritual thought based on real historical epics. Realistic historical epics are a literary genre, manifested in Kazakh literature by historical authenticity in content, poetic features in genre nature. Historical epics are not only spiritual values of one epoch from the point of view of their own formation and development, but also traces of historical events of millennia. The publishers of historical epics themselves were storytelling poets who saw the historical events of that time. Therefore, historical epics often arise at the moment when an event occurs, and are aimed at explaining the cause-and-effect relationships of facts. The historical epics «Kenesary-Nauryzbai», «Isatai-Makhambet», «Suranshy Batyr» are the indelible heritage of our nation, which is valued in the history of literature. These epics glorified the heroic deeds of Kazakh batyrs who preserved their country, land and handed over to descendants the vast land left over from their grandfathers, batyrs who became victims on the path of independence of Kazakhstan. In this article, on the basis of historical epics, a scientific analysis was carried out and proved by examples of methods and techniques applied to their implementation, revealing the images of batyrs like Isatai-Makhambet, Kenesary, Suranshy, who performed feats in the name of the Fatherland, in protecting the great steppe from external enemies, in the struggle for independence. During the discussion of the article, opinions of well-known literary critics and historians of Kazakhstan were received.

Keywords: history, poem, epic, image, image of heroes, Isatai, Khan Kene, Suranshi batyr.

<https://doi.org/10.48081/PCVQ9770>

***M. B. Tleulinova¹, S. D. Seidenova¹, D. Koksal²,
Dzh. Zh. Dosmagambetova¹**

¹Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty;

²Chanakkale Onsekiz Mart University,
Turkiye, Chanakkale

*e-mail: tleulinova_mb@mail.ru

TRANSLATION OF NATIONAL GASTRONOMIC VOCABULARY INTO RUSSIAN, ENGLISH IN D. ISSABEKOV'S STORY «GAUKHARTAS»

The article discusses the translation of vocabulary related to Kazakh gastronomy in the story «Gaukhartas» by the famous writer Dulat Issabekov into Russian and English. From time immemorial, the Kazakh people knew and understood the special role of food, which gives energy and nutrition to the human body, saying that «Food gives a person strength», «Hunger does not allow a person to think». Leading a nomadic lifestyle, they knew perfectly well all the properties of natural products obtained from livestock.

The Kazakhs treated even a random, unexpected guest to a special dish – sybaga. The gastronomic world of the people who cut up the meat and served each guest their specially intended part is very rich. And it was impossible not to be reflected in literature. Elements of Kazakh gastronomy are clearly visible in all the works of Dulat Issabekov. However, since the names of the dishes are unfamiliar to people from other cultures, they cause problems in translation. Almost all food names are culture-specific items.

Therefore, the purpose of this article is to determine the features of translating the names of dishes typical of the Kazakh people in the writer's story into Russian and English. To achieve this goal, gastronomic vocabulary from the story «Gaukhartas» was selected, systematized and subjected to lexical-semantic comparative analysis in the original/translation pair. As a result, we have identified translation transformations and semantic mistakes.

Keywords: Dulat Issabekov, prose, literary translation, gastronomy, national food, culture-specific items, translation transformations.

Introduction

There is a very close connection between the food culture and gastronomic values of each nation. Gastronomy is a branch of science that studies the aesthetics of food and drink, as well as the pursuit of beauty and quality: «Gastronomy in a broad sense is the bridge between the cultures of peoples and the types of food they consume, as well as knowledge about human life and nutrition» [1]. In addition, we read: «Since ancient times, humanity has created an environment of food culture. Culture includes everything that humanity brings to nature» [1], «Eating habits vary historically and even regionally among rural and urban areas» [2]. Despite all these differences in society, there are still commonalities in this topic. «A lot of ink has been spilled about agriculture and food in all corners of the sea» [3, 4], which means that since food plays an important role in human life, this topic has been studied a lot and still needs to be thoroughly considered. When there are differences in types of food within one country due to its geographical location, way of life, then it is quite normal for there to be a meeting of different food cultures and types of food between countries, even food that other people do not understand, or the presence of similarities. For example, it is clear that the Kazakhs are a nomadic people, since the main menu consists of meat and dairy products. The culture of the Kazakh people is rich and, as a country engaged in nomadic animal husbandry, it has its own culinary culture.

The works of D. Issabekov were primarily written for his people. We consider it natural that the writer's stories, which almost always find heroes among the common people and describe them, include vocabulary associated with the daily life of the Kazakh people, the drinks they drink and the food they eat.

«Although the country's food culture is the result of the accumulation of many years of knowledge passed on from generation to generation, thanks to the achievements of recent years, some old habits are completely or partially destroyed» [5]. That is, though it is good that with the development of technology in some cases the existing world changes, but this is the reason that old traditions are not used. At this point, it is clear that the author's intention is to ensure that the names of products used since ancient times are not lost and forgotten, so he adds them to his work.

More recent researchers have focused on the «everyday uses» of food [6] and emphasized its importance as a social, religious, gender, political and cultural marker [7]. In the modern process of ethnic integration, the desire of peoples to get to know each other and their culture is at a very high level. And in the Web of Science and Scopus databases, we see an increase in the number of works on the study of gastronomic heritage in the period from 2001 to 2020 [8]. At the moment, translation has a special place in the promotion of culture, and the requirements for the quality of translation should be tightened.

For this reason, the object of study of the article is identification of translation errors in the source and translated texts of the story «Gaukhartas» written by D. Issabekov, relating to the vocabulary associated with Kazakh gastronomy and how their translations were reflected in the Russian and English languages, what translation techniques were used, how national important elements were transmitted for readers of other languages. Since the author depicts the life of the entire Kazakh people through one work.

Materials and methods

In general, A. Akkuzova considers the vocabulary of national character in the writer's work, including the names of food products in her scientific work. She conducts a pragmalinguistic analysis of the expression of national characteristics in the works of D. Issabekov and proposes the following classification of food names. Names of products found in the writer's works: dairy products: *qymyz*, *boza*, *airan*, *koje*, *qaimaq*, *qurt*, *irimshik*, *uыз*, *malta*, etc.; bakery products: *bauyrmaq*, *shelpek*, *toqas*, *jarma*, *kulshe*, etc.; meat dishes: *kazy*, *sorpa*, *tuzdyq*, *sur*, etc. [9]. However, there is almost no work related to its translation. «Such features, considered important for the national worldview of the Kazakh people, must be conveyed to the English-speaking reader without losing their value in translation, and this should be among the requirements for the translator» [10]. For a translation to be successful, the role of a master translator is important here, working with his soul, fluent in at least two languages, feeling and understanding the original translation with his heart, putting all his knowledge and experience into conveying it in another language. All food names we review are real. «The presence of their national color is a decisive factor in adapting any phenomena, things, including the names of food products, to reality. And some scholars believe that «The translator must be able to correctly identify realities and bring them as close as possible to the culture of the target language» [11].

Although research is being conducted on the translation of names of food products and words that do not have an equivalent, the names of food products in the story «Gaukhartas» by D. Issabekov regarding Russian and English translations have not yet been considered.

The material for our research is the novel «Gaukhartas» by Dulat Issabekov, a great writer who wrote since the times of Soviet power and in the conditions of an independent state, and the vocabulary in it associated with Kazakh gastronomy. The work describes the daily life of members of the Kazakh family, the relationships between parents with children, daughter-in-law, daughter-in-law and mother-in-law, husband and wife, and by telling the story of the irreparable tragedy of one family, reflects the national knowledge and mentality of the Kazakh people, contains a lot of vocabulary, associated with traditions, types of food, entertainment, art, animal husbandry, profession, features associated with nature.

Among these, we focused more deeply on the translation of food names. Mainly, *sur et*, *maily airan*, *shalap*, *goiu shai*, *ashymal*, *ettin qamyry*, *tuzsındı qarakesek et*, *sorpa*, *irigen airan*, *uыз*, *ashqyltyrm tary koje*.

Dulat Issabekov's story «Gaukhartas» was translated into Russian by translator Nikolai Berdennikov (2003), and into English by Katerina Yudelson (2014).

During the study, a semantic and etymological analysis of the names of food products in the story «Gaukhartas» was carried out, we have conducted a comparative analysis of their appearance in translation, and consequently translation methods were identified and differentiated.

Results and discussion

All the food names selected and analyzed in the work are the words and food that the Kazakh people eat and love since ancient times. For example, one of them is Kazakh dried meat (*sur et*) and kefir (*ayran*):

Original in Latin: «Ashyp aitsanshy, Qyym kempirdin qyzyna uilenuge qarsy emessin be? Degende *tonazyghan sur et* pen *maily airandy* soghyр oтырp... [12] – (Interlinear translation: Tell me openly, don't you mind marrying the daughter of an old woman Qyym? Eating greedily cold cured meat and fatty ayran...). Kazakh cured cold meat and fatty kefir was translated into Russian by word for word (*холодное вяленое мясо*) and calque (*жирный айран*) translation methods: «Может, ты против? Может, нет у тебя желания жениться на дочери старухи Кыжым?» Тастан, старательно разжевывая *холодное вяленое мясо* и запивая его *жирным айраном*, потянул равнодушно... [13].

Etti surleu means to sprinkle salt and shade it (meat), to dry it on the ground, in the wind, and it will have a special taste. It is more important than the word «dry», because the Kazakh people used to offer preserved *sur* meat to honored guests as a sign of respect, and it is said that the guests treated the owner of the house with special care, saying that he had treated them with *sur* meat. So, *вяленое мясо* is close in meaning to Kazakh *sur* meat, even if it cannot convey the method preparation and taste. And the fact that *airan* remains *airan*, and no additional explanation is provided by the translator, is due to the neighboring and close interaction of the two countries, and we assume that *airan* is familiar to the target audience.

But if we look at the English translation, some serious misunderstanding has taken place:

«Perhaps you don't want this? Perhaps you don't want to marry old Kyzhym's daughter?» Tasthan stretched in an indifferent fashion as he doggedly chewed some *cold cured meat* and washed it down with rich *camel's milk*» [14].

It means that *tonazyghan sur et* was translated as *cold cured meat*, and *maily airan* as *rich camel's milk*. Although salting and drying meat is not so popular

among English people, it is familiar to them. Therefore, there is an adequate alternative. And *airan*, first of all, it is not milk; and secondly, it is made from cow's milk. The translator completely misrepresents *airan* as *camel milk*. Shubat, not *airan*, is prepared from camel's milk.

In the following example, the same error is repeated regarding *airan*:

Table 1 – Translation of *airan* into English

Source text converted to Latin	Translated text in English
Ol menin naq bir kishkene qaryndasym sekildi qazannan quiy alyp jatqan sutin sol boiy goia salyp «qazır, apa» dep ozderiniñ kishkene otaularyna kırıp ketti de, salden son syrly zeren tostaqty salqyn da <i>maily airangha</i> shopildete tolytyryp akep maghan usyndy [12]. (Interlinear translation: Just like my little sister, she put down the milk she was pouring from the pot and said «now, mother» and went into their little house, and after a while she filled the bowl with cold and <i>fat airan</i> (<i>kefir</i>) and brought it to me).	She went inside the yurt for a moment and then brought out a large patterned wooden bowl filled with cold <i>rich camel's milk</i> [14].

At the same time, we see that translator omitted many details from the original, but specified *otau* as *yurt*. Next, let's pay attention to the Kazakh drink *ashymal* and its translations, which are often found in the writer's stories. «*Ashymal* is a kind of national dish prepared with *airan* (*kefir*) in boiled grains such as wheat, millet, rice, and barley. After the grain in water is cracked and cooked, it cools down and *airan* is added. Let it stand in a warm place for a couple of days and the «sour soup» will be ready. The combination of *airan* and *cereal* gives a pleasant sour taste. It is called *ashymal*. It is a thirst-quenching drink and a satiating food. It is also made with flour to make it fertile» [15]. It used in the story:

«Sonan son «sholdedim, *ashymal* akel, *airandarynnan* jusan iisi shyghady eken» dedi.

«*Ashymal* akelgen son ol qabaqtyn jarmysyna sheiin enserip, tubindegi qoiuynan jep boldy da qarnyn sipalap biraz jatty» [12] – (Interlinear translation: Then he said, «I'm thirsty, bring *ashymal*, the smell of wormwood is coming from your *airan*. After *ashymal* had been brought, he put it on the half of the lid, ate from the bottom of it and stroked his belly for a while).

This sort of drink was translated into Russian as *саумал* (*saumal*), but *saumal* is a fresh mare's milk:

« - Принеси-ка *саумала*, пить захотелось, – сказал он. От *айрана* прогорклым несет. Я принес. Он опорожнил кауак до половины, потом блаженно развалился на земле [13].

Consequently, it was translated into English as a *mare's milk* (and *airan* was also here mistakenly rendered as *camel-milk*):

«Bring me some *mare's milk*, I need a drink», he said. «The *camel-milk* smells rancid». I brought him some. He emptied half the pumpkin-skin bowl and there and then lay down on the ground replete [14].

So, *ashymal* in original, and *saumal* given in translation are two different drinks. At this point, the translator did not pay attention to the fact that fermented *ashymal* is made from cow's milk, and *saumal* is made from horse milk. On the part of the translator, this is considered a gross mistake, because these two words are one of the real national drinks of the Kazakh people. However, in the reference, the correct interpretation of *saumal* was given as fresh mare's milk. Since the translation was done through intermediate Russian, it was translated into English as mare's milk.

The next Kazakh drink used in the story is *ashyma*.

Table 2 – Translation of *ashyma* into Russian and English

Original in Latin	Russian translation	English translation
<i>Ashyma</i> akeldin be? [12] (Interlinear translation: Have you brought <i>ashyma</i> ?)	<i>Ашым</i> принес? [13].	«Did you bring back any <i>ashym</i> ?» [14].

Ashyma is a fermented drink made by sprinkling flour or oatmeal in boiled water [16]. As we can see from the table, the translators for both languages, preserving the national character, translated into Russian by transliteration and into English by transcription, and provided an additional explanation outside the text. In the link, it is correctly interpreted as «Кислый напиток, настоящий на просе, пшенице» in Russian and «Sour drink made from fermented millet or wheat» in English.

Our next example is related to meat, which is a 'king' of food for the Kazakh people: «Апам моторшы жігіт шаршап келеді деп киіз uidin kolenkesinde *ettin qatyr*yn asyghys jaiyp jatyr eken» [12] – (Interlinear translation: My mother was in a hurry rolling dough for meat in the shade of the yurt, saying that motorman would come tired). This *ettin qatyr* (meat dough) was translated into Russian as *сочни для бесбармака* using the complex method of functional equivalence and concretization: «Мать, думая, что моторист придет усталый, раскатывала в тени *сочни для бесбармака*» [13]. That is, if the name of the dish typical of the Russian people, similar to the Kazakh dough, *sochni* (сочни) serves as a functional

equivalent, the meat is specified as *besbarmak* (бесбармак). In this regard, as we mentioned above, since the Russian people and the Kazakh people are in close contact, we can assume that the translator was sure that the word *besbarmak* realia would be understandable for the readers. However, it would be appropriate to replace the word *qamyr* with the word *месмо* in Russian, because *sochni* is used in the sense of a ready-made dough that is rolled out, cut and dried, which is often used in Kazakh today.

And English translation is: «Thinking that the mechanic would come back hungry after his work, Mother had been rolling out *dough to make noodles and lamb*» [14]. The word *qamyr* has a full equivalent in English: *dough*. But there is an addition from translator's side as *to roll out dough to make noodles and lamb*. Kazakh people made meat bread not in the form of noodles, but in the form of a sheet. That is, the recipient who reads the translation will see their own noodles, not Kazakh sheets. Also, in the original, there is no information about what kind of animal the meat is; the word 'meat' given in a general way is replaced by the word 'lamb' and added by the translator. At this point, the translator's knowledge of Kazakh national food is somewhat lacking.

Kazakh people also call meat dough meat *ettin nany*. For example: «Апамдар etti түсіріп, nanyн salmai daladaghy tosek ustinde meni kutıp otyr eken» [12] – (Interlinear translation: Mothers were waiting for me on the bed in the field taking down the meat without putting dough).

Russian translation: «Мать отварила мясо, сочни сохли на доске» [13] – (Interlinear translation: Mother boiled the meat, the juices were drying on the board). Here the translator omits the fact that the family is waiting for the hero of the work, but adds on his own that not only have they not yet cooked the dough for the meat, but it was still drying on the board, as the Kazakhs usually do if they do not immediately cook the rolled out dough. And *ettin nany* was translated again with functional equivalent as Russian *сочни*.

In English translation there is a gross misunderstanding: Mother had boiled some meat and there was some *offal drying on a board* [14]. We see that it is not the dough that is drying on the board, but offal. The meaning of the word offal is the organs of the animal, such as the brain, heart, and liver. At this point, we realized that the translator did not know that the main dish of the Kazakh people is meat with dough. And unfortunately, we cannot even predict what caused such a distortion of the meaning by the translator.

And one more item concerning Kazakh meat food is *tuzsındı qarakesek et* (salted lean meat): «Baghana burgenge barar aldynda urtaghan bir eki kese shaidan basqa alı eshteme ishpegenim endi esime tustı. Irı-ırı etip turalghan jylqynyn *tuzsındı qarakesek etinen* qarbytyp bes alty asap, orta kesedeǵı sorpany ıshp tauysqanymda boıym jylynyp, qairattanyp qalghandai boldym» [12] – (Interlinear

translation: I now remembered that I had not eaten anything except a couple of cups of tea which I had drunk before going to the pole. When I ate five or six times of salted lean meat cut into large pieces and finished drinking a medium cup of sorpa (soup), I felt warm and strong).

Russian translation: «Я вдруг почувствовал, что страшно голоден. Торопливо проглотил пять-шесть больших *кусков мяса*, запил их бульоном. По телу разливалось тепло. Клонило в сон» [13] – (Interlinear translation: I suddenly felt terribly hungry. Hastily swallowed five or six large pieces of meat and washed them down with broth. Warmth spread throughout my body. Feeling sleepy). Except for additions of a translator as feeling sleepy, although the original says on the contrary that he was invigorated; we see the omission of the definitions as salty and lean. Also, the numbers five-six times, which indicate how many times he ate in the original, were translated into meat as five-six pieces of meat. Accordingly, the same changes were reflected in the English translation: «Steam rose up from the meat and I suddenly realized that I was desperately hungry. I quickly swallowed down *five or six large pieces of meat* and then drank down the clear soup. Its warmth spread through my body and I began to come over sleepy» [14].

Also, during the comparison of the text in three languages, we noticed that whole paragraphs were left out in the translated text. D. Issabekov's Selected Volume I, published in 1992, on page 216, in a text consisting of 207 words, food and drink names as *ashqyltym tary koje*, *ashyma*, *susyn* wer completely omitted.

Conclusion

So, from the above analysis, the following conclusions can be drawn: firstly, translating food names specific to a certain nation and culture is one of the difficult points that requires additional background knowledge from the translator. Absence of knowledge of not only the composition of the food, but also its value, how it is served, leads to mistakes in translation (for example, *airan is translated as camel's milk in English*, *ashymal translated into Russian and English as saumal, the form of dough for Kazakh meat*); secondly, it is possible, however difficult it may be, to translate the gastronomy of one culture into another culture. Various translation methods are proposed for this purpose. And for this purpose, during the translation of the names of national dishes in the story of D. Issabekov, the translators used methods such as giving additional explanations outside the text, explication, and modulation. We believe that for the use of calque, transcription and transliteration into the Russian language, often without explanation, was the basis a good understanding of the culture of each of the two peoples. And the omissions that have occurred should still lead to the translation of works of Kazakh literature to be worked out, supplemented and re-translated.

Within the framework of this article, only the translation of names related to Kazakh gastronomy was considered. However, the writer's story is rooted in

the national vocabulary in all areas related to human existence. The analysis and criticism of their translation will take place in our next research. Because from the very beginning, we all know that the culture of a nation with a different language, lifestyle, religion, and point of view can be transferred to another country only through high-quality translation. A high-quality translation is the only source of communication that paves the way between two countries and not just connects them, but glorifies our national values, allows us to witness the advanced aspects of the culture of that country, to get to know that nation, and to open our eyes.

References

- 1 **Kılıç, S., Albayrak, A.** Food and beverages in Turks before Islam [Text] / S. Kılıç, A. Albayrak // Turkish Studies. – 2012. – Vol. 7 (2). – P. 707–716.
- 2 **Çakıroğlu, P., Yalçın, S.** The impact of globalization on food consumption [Text] / P. Çakıroğlu, S. Yalçın // Standard. – 2004. – No. 43 (510). – P. 41–45.
- 3 **Dursteler, E.** Bad Bread and the «Outrageous Drunkenness of the Turks» : Food and Identity in the Accounts of Early Modern European Travelers to the Ottoman Empire [Text] / E. Dursteler // Journal of World History. – 2014. – Vol. 25. – No 2-3. – P. 203–228.
- 4 **Batu, A., Batu, H. S.** Historical background of Turkish gastronomy from ancient times until today [Text] / A. Batu, H. S. Batu // Journal of Ethnic Foods. – June, 2018. – Vol. 5. – Issue 2. – P. 76–82.
- 5 **Arifoglu, S.** Determination of consumption and cooking frequencies and nutrition habits of traditional cypriot cuisine of Nicosia women living in Nicosia [Tekst]. / S. Arifoglu // Master Thesis. K.K.T.C Near East University, Institute of Health Sciences. Food and Nutrition Science Program, Nicosia, Turkish Republic of Northern Cyprus, 2010.
- 6 **Tompkins, K. W.** Racial Indigestion: Eating bodies in the 19th century New York [Text] / K. W. Tompkins. – New York : New York University Press, 2012. – 185 p.
- 7 **Scholliers, P.** Meals. Food Narratives and Sentiment of Belonging in Past and Present [Text] / P. Scholliers // Food, Drink and Identity: Cooking, eating and Drinking in Europe since the Middle Ages. – Oxford : Berg Publishers, 2001. – P. 7–10.
- 8 **Lin, M.-P., Marine-Roig, E., Llonch-Molina, N.** Gastronomy as a Sign of the Identity and Cultural Heritage of Tourist Destinations [Text] / M.-P. Lin, E. Marine-Roig, N. Llonch-Molina // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2022. – Vol. 19 (5). – P. 27–78.
- 9 **Аккузова, А.** Антропоэлектік парадигма : көркем мәтіннің коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті (Д. Исабеков шығармаларының

негізінде). 6D021300-Лингвистика. Философия докторы (Phd) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация / А. А. Аккузова. – Almaty, 2020. – 168 б.

10 **Жұмай, Н. О.** Бөкей туындыларындағы салт-дәстүр көрінісі және аудармада берілуі [Мәтін] / N. O. Zhuma // Proceed. 5th internet. Scient.-pract. conf. Prospects for the Development of Modern Science. – Seoul, 2020. – 369–376 б.

11 **Батырхан, Б. Ш., Әшімхан, Д. Е.** «Абай жолы» роман-эпопеясындағы қазақтың ұлттық тағам атауларының парсы тіліне аударылу ерекшеліктері [Мәтін] / Б. Ш. Батырхан, Д. Е. Әшімхан // Хабаршы. Шығыстану сериясы. – № 3(90). – 2019. – 132–139 б.

12 **Исабеков, Д.** Таңдамалы шығармалар жинағы: повестер (қазақ тілінде) [Мәтін] / Д. Исабеков – Алматы : Жазушы баспасы, 1992. – 1 том. – 444 б.

13 **Исабеков, Д.** Транзитный пассажир. Повести [Текст] / Д. Исабеков – М. : Русская книга, 2003. – 304 с.

14 **Issabekov, D.** The little pearl and other stories (Translation by Katharine Judelson) [Text] / D. Isabekov – London : The Aitmatov Academy, 2014. – 245 p.

15 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі [Мәтін] : энциклопедия. – Алматы : DPS, 2011. – 256 б.

16 Қазақ дәстүрлі мәдениетінің энциклопедиялық сөздігі [Мәтін]. – Алматы : Сөздік-Словарь, 1997. – 368 б.

References

- 1 **Kylich, S., Albayrak, A.** Food and beverages in Turks before Islam [Text] / S. Kylich, A. Albayrak // Turkish Studies. – 2012. – Vol. 7 (2). – P. 707–716.
- 2 **Chakiroğlu, P., Yalçın, S.** The impact of globalization on food consumption [Text] / P. Shakıroğlu, S. Yalçın // Standard. – 2004. – No. 43(510). – P. 41–45.
- 3 **Dursteler, E.** Bad Bread and the «Outrageous Drunkenness of the Turks» : Food and Identity in the Accounts of Early Modern European Travelers to the Ottoman Empire [Text] / E. Dursteler // Journal of World History. – 2014. – Vol. 25. – No 2-3. – P. 203–228.
- 4 **Batu, A., Batu, H. S.** Historical background of Turkish gastronomy from ancient times until today [Text] / A. Batu, H.S. Batu // Journal of Ethnic Foods. – June 2018. – Vol. 5. – Issue 2. – P. 76–82.
- 5 **Arifoglu S.** Determination of consumption and cooking frequencies and nutrition habits of traditional cypriot cuisine of Nicosia women living in Nicosia [Text]. / S. Arifoglu // Master Thesis. K.K.T.C Near East University, Institute of

Health Sciences. Food and Nutrition Science Program, Nicosia, Turkish Republic of Northern Cyprus, 2010.

6 **Tompkins, K. W.** Racial Indigestion: Eating bodies in the 19th century New York [Text] / K. W. Tompkins – New York : New York University Press, 2012. – 185 p.

7 **Scholliers, P.** Meals. Food Narratives and Sentiment of Belonging in Past and Present [Text] / P. Scholliers // Food, Drink and Identity: Cooking, eating and Drinking in Europe since the Middle Ages. – Oxford : Berg Publishers, 2001. – P. 7–10.

8 **Lin, M.-P., Marine-Roig, E., Llonch-Molina, N.** Gastronomy as a Sign of the Identity and Cultural Heritage of Tourist Destinations [Text] / M.-P. Lin, E. Marine-Roig, N. Llonch-Molina // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2022. – Vol. 19(5). – P. 27–78.

9 **Akkuzova, A. A.** Antropozektik paradigma: көркем матинин коммуникативтік-прагматикалық әлеуеті (D. Isabekov shygarmalarynyn negizinde). 6D021300-Lingvistika. Filosofiya doktory (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған dissertatsiya / A. A. Akkuzova // – Almaty. 2020. – P. 168.

10 **Zhumai, N. O.** Bokei tuyndylaryndagy salt-dastur korinisi zhane audarmada berilui [Text] / N. O. Zhumai // Proceed. 5th internet. Scient.-pract. conf. Prospects for the Development of Modern Science. – Seoul, 2020. – P. 369–376.

11 **Batyrhan, B. Sh., Ashimhan D. E.** «Abaj zholy» roman-epopeyasyndagy qazaktin ulttyk tagam ataularynyn parsy tiline audarylu erekshelekteri [Peculiarities of the translation of the names of Kazakh national dishes in the novel-epic «Abai Zholy» into Persian] [Text] / B. Sh. Batyrhan, D. E. Ashimhan // Habarshy. Shygystanu seriysy. – № 3(90). – 2019. – P. 132–139.

12 **Issabekov, D.** Tandamaly` shygarmalar zhinagy: povester (qazak tilinde) [Collection of selected works: novels (in the Kazakh language)] [Text] / D. Issabekov – Almaty : Zhazushy baspasy, 1992. – Vol. 1 – 444 p.

13 **Issabekov, D.** Tranzitny passazhir. Povesti [A transit passenger. Novels] [Text] / D. Issabekov – Moscow : Russkaya kniga, 2003. – 304 p.

14 **Issabekov, D.** The little pearl and other stories (Translation by Katharine Judelson) [Text] / D. Issabekov – London : The Aitmatov Academy, 2014. – 245 p.

15 Qazaktyn etnografiyalik kategoriyalar, ugumdarken ataularynyn dasturli zhyjesi [Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names] [Text] : Encyclopedia. – Almaty : DPS, 2011. – 256 p.

16 Qazak dasturli madenietinin enciklopediyalyk sozdigi [Encyclopedic dictionary of Kazakh traditional culture] [Text]. – Almaty : Sozdik-Slovar, 1997. – 368 p.

Received 17.10.22.

Received in revised form 25.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

*М. Б. Тлеулинова¹, С. Д. Сейденова¹, Д. Коксал², Д. Ж. Досмагамбетова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

²Чанаккале Онсекиз Март университеті,

Турция, Чанаккале қ.

17.10.22 ж. баспаға түсті.

25.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

Д. ИСАБЕКОВТЫҢ «ГАУХАРТАС» ӘҢГІМЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ГАСТРОНОМИЯЛЫҚ ЛЕКСИКАНЫҢ ОРЫС, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНЕ АУДАРЫЛУЫ

Мақалада белгілі жазушы Дулат Исабековтың «Гаухартас» әңгімесіндегі қазақы гастрономияға қатысты лексиканың орыс, ағылшын тілдеріне аударылуы қарастырылады. Қазақ халқы «Ас – адамның арқауы», «Аштық ақыл ойлатпайды» деп адам денесіне қуат пен нәр беретін астың ерекше ролін әуел бастан біліп, түйсінген. Кошпелі өмір сүре жүріп төрт түлік малдан алынатын табиғи өнімдердің бар қасиетін жақсы білген.

Құдайы қонағын да сый асы – сыбагамен сыйлаған. Етті бұзып, әр қонағына әр мүшесін орнымен тартқан халықтың гастрономиялық әлемі өте бай. Және оның әдебиетте көрініс таппауы мүмкін емес еді. Дулат Исабековтың барлық туындыларынан қазақ гастрономиясының элементтері анық көрінеді. Алайда, тағам атаулары өзге мәдениет өкілдері үшін таңсық нәрсе болғандықтан, аудармада да көрініс табуы қиындықтар туғызады. Тағам атауларының барлығы дерлік реалия сөздер болып табылады.

Сондықтан аталмыш мақалада жазушы әңгімесіндегі қазақ халқына тән ас атауларының орыс және ағылшын тілдеріне аудару ерекшеліктерін анықтауды мақсат етеді. Бұл мақсатқа жету үшін «Гаухартас» әңгімесіндегі гастрономиялық лексика іріктеліп, жүйеленіп, түпнұсқа/аударма жұбында лексикосемантикалық салыстырмалы талдауға түсті. Нәтижесінде орын алған аударма трансформациялары мен семантикалық қателіктер анықталды.

Кілтті сөздер: Дулат Исабеков, проза, көркем аударма, гастрономия, ұлттық тағам, реалия, аударма трансформациялары.

*М. Б. Тлеулинова¹, С. Д. Сейденова¹, Д. Коксал², Д. Ж. Досмағамбетова¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы;

²Университет Чанаккале Онсекиз Март,

Турция, г. Чанаккале

Поступило в редакцию 17.10.22.

Поступило с исправлениями 25.01.24.

Принято в печать 25.02.24.

ПЕРЕВОД НАЦИОНАЛЬНОЙ ГАСТРОНОМИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ НА РУССКИЙ, АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫКИ В ПОВЕСТИ Д. ИСАБЕКОВА «ГАУХАРТАС»

В статье рассматривается перевод лексики, связанной с казахской гастрономией, в повести «Гаухартас» известного писателя Дулата Исабекова на русский и английский языки. Испокон веков казахский народ знал и понимал особую роль еды, дающей энергию и питание человеческому организму, говоря, что «Еда придает человеку силу», «Голод не дает человеку думать». Ведя кочевой образ жизни, они прекрасно знали все свойства натуральных продуктов, получаемых из скота.

Даже случайного, нежданного гостя казахи угощали особым блюдом – сыбага. Гастрономический мир народа, которые разделяли мясо и подавали каждому гостю свое специально предназначенное, очень богат. И этому невозможно было не отразиться в литературе. Элементы казахской гастрономии отчетливо просматриваются во всех произведениях Дулата Исабекова. Однако, поскольку названия блюд незнакомы представителям других культур, они вызывают проблемы при переводе. Почти все названия продуктов питания являются реалиями.

Поэтому целью данной статьи является определение особенностей перевода названий типичных для казахского народа блюд в повести писателя на русский и английский языки. Для достижения поставленной цели гастрономическая лексика из повести «Гаухартас» была отобрана, систематизирована и подвергнута лексико-семантическому сравнительному анализу в паре оригинал/перевод. В результате были выявлены переводческие трансформации и смысловые ошибки.

Ключевые слова: Дулат Исабеков, проза, художественный перевод, гастрономия, национальная еда, реалия, переводческие трансформации.

МРНТИ 17.09.91

<https://doi.org/10.48081/ZDCD8827>

*А. Д. Цветкова

Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар

*e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

АРХЕТИП БЛУДНОГО СЫНА В РАССКАЗЕ К. Г. ПАУСТОВСКОГО «ТЕЛЕГРАММА»

Архетип блудного сына, отражающий православную концепцию мира, – один из основных архетипов русской литературы разных периодов. Истоки образа, восходящего к евангельской притче, лежат в повествовательной литературе Древней Руси. В русской литературе XIX века к нему обращаются А. С. Пушкин, Ф. М. Достоевский, выражая свое, индивидуально-авторское отношение к вечной проблеме ухода из родительского дома, греха, покаяния и возвращения. Одним из примеров «блудных детей» в литературе XX века является Настя из произведения К. Г. Паустовского «Телеграмма», написанного в 1946 году. В процессе предпринятого в статье анализа рассказа рассматривается преемственная связь образа его главной героини с архетипическими образами евангельской притчи и классических произведений русской литературы. Выявляется трансформация архетипического образа, на что влияют такие факторы, как общественно-политическая ситуация в стране, социальное положение главной героини, внутренняя идеология, и, конечно же, авторская позиция. Имеющий большой опыт преподавания и жизненный опыт К. Г. Паустовский в рассказе «Телеграмма» стремится предостеречь своих учеников от греховных заблуждений и ошибок. Наблюдается развитие образа как личности, но его традиционная суть остается неизменной.

Ключевые слова: архетип, рассказ, блудный сын, русская литература, преемственная связь.

Введение

Первые упоминания термина «архетип» встречаются в работах швейцарского психиатра Карла Густава Юнга: «Коллективное бессознательное как сохраняемый человеческим опытом репозиторий (англ. repository – склад,

хранилище) и в то же время само предварительное условие этого опыта есть образ мира, который сформировался ещё в незапамятные времена. В этом образе с течением времени выкристаллизовывались определенные черты, так называемые архетипы, или доминанты. Это господствующие силы, образы доминирующих законов, регулярно повторяющихся событий и принципы общих закономерностей, которым подчиняется последовательность образов, все вновь и вновь переживаемых душой. В той степени, в какой эти образы являются относительно верными отражениями психических событий, их архетипы, т. е. их основные черты, выделенные в процессе накопления однородного опыта, соответствуют определенным всеобщим характеристикам физического мира» [1, с. 112]. Понятие, сформировавшись в психологии, перешло также в социологию, культурологию, литературоведение.

В русской литературе выявляется целый ряд архетипов, одним из которых является архетип блудного сына. Д. С. Лихачев говорил: «Вся наша литература «питается» одной притчей – эта притча о блудном сыне» [2]. Именно поэтому литературные гении, знавшие специфику русского сознания, обращались к данному архетипу в своих произведениях.

Продуктивность в литературе архетипа, восходящего к евангельской притче о блудном сыне, связана с актуализацией её сакрального смысла. В произведениях русской классики, обыгрывающих событийную и образную модель притчи, за бытовым сюжетом обнаруживается бытийное, за семейной историей взаимоотношений отца и сына – история «отпадения человека от Бога» [3, с. 12] и его возвращения в Дом Отца.

Литературный архетип блудного сына берет свои истоки в древнерусской литературе – в «Повести о Горе-Злочастии» [4] и в «Повести о Савве Грудцыне» [5]. Варианты данного архетипа мы видим в русской литературе XIX века – в «Станционном смотрителе» А. С. Пушкина [6] и в «Преступлении и наказании» Ф. М. Достоевского [7]. Оба классика, опираясь на притчу «О блудном сыне», в своих текстах показывают интерпретированных блудных детей. А. С. Пушкин изображает блудную дочь Дуню, которая покинула отчий дом, тем самым, отреклась от Небесного Дома. Ф. М. Достоевский в своем романе описывает историю блудного сына Родиона, который так же, оставив свой отчий дом, отпадает от веры и поддается греховным искушениям. В данных произведениях образ отчего дома отражает христианскую концепцию мира.

Материалы и методы

Одним из примеров «блудных детей» в литературе XX века является Настя из произведения К. Г. Паустовского «Телеграмма» [8]. Рассказ был написан в 1946 году. Автор писал: «Я хочу остановиться на одном своем стремлении. Оно появилось в зрелом возрасте и с каждым годом делается

сильнее. Сводится оно к тому, чтобы насколько можно приблизить свое нынешнее душевное состояние к той свежести мыслей и чувств, какая была характерна для дней моей юности» [9]. Исходя из данного высказывания можно сделать вывод, что писатель только в зрелом возрасте осознал значимость молодости. Именно в юности люди совершают неосознанные поступки, а потом расплачиваются за них: «С возрастом, говорят, приходит опыт. Он заключается, очевидно, и в том, чтобы не дать потускнеть и иссякнуть всему ценному, что накопилось за прожитое время» [9].

Предметом изучения в данной статье является архетип блудного сына. Цель исследования – анализ трансформации названного архетипического образа в рассказе К. Г. Паустовского «Телеграмма».

В работе используются мировоззренческий, биографический, сравнительно-исторический и сравнительно-типологический методы исследования художественного текста, которые позволяют выявить философскую концепцию автора, особенности его творческой личности, истоки мотива блудного сына и его трансформацию в рассказе.

Результаты и обсуждение

Из биографии автора можно отметить, что Паустовский был педагогом. Е. В. Ломовцева пишет: «В поздние годы у К. Г. было немало учеников, он преподавал в Литературном институте, вёл семинар прозы: его посещали Ю. Бондарев, В. Тендряков, Г. Бакланов, Ю. Казаков, Б. Балтер, Г. Корнилова, С. Никитин, Л. Кривенко, И. Дик, А. Злобин, И. Гофф, В. Шорор» [10, с. 21]. Как отмечают сами ученики, писатель стал для них учителем жизни. Л. А. Левицкий писал о Паустовском: «В сознании его современников он... был безупречным нравственным авторитетом. К его тихому голосу прислушивались на всем просторе нашей обширной страны» [10, с. 22]. Из вышесказанного можно сделать вывод, что автор именно в поздние годы стал преподавать, а это значит, что к данному периоду жизни Паустовский смог осмыслить весь свой жизненный опыт и поделиться им с молодыми умами, чтобы те, в свою очередь, не совершали таких ошибок, о которых в последующем будут жалеть. Можно отметить, что свои произведения он писал с наизидательными целями, также видя в читателях своих учеников.

В «Телеграмме», как и в «Станционном смотрителе» Пушкина, изображается не блудный сын, а блудная дочь. В тексте Паустовского не говорится об уходе из отчего дома. Настя давно покинула свое родное место и мать. Произведение начинается с таких слов: «*Октябрь был на редкость холодный, ненастный. Тесовые крыши почернели. Автор сразу открывает для читателя серые картины, то есть грусть матери Насти отражается во внешнем мире. «Спутанная трава в саду полегла, и все доцветал и*

никак не мог довести и осыпаться один только маленький подсолнечник у забора» [8, с. 54].

Говоря о творчестве Паустовского, нужно иметь в виду, что художественные детали его произведений несут особую смысловую нагрузку. Этим «подсолнечником» является сама Катерина Петровна, ведь она брошена собственной дочерью, растение ассоциируется с ее одинокой старостью: «Катерине Петровне стало еще труднее вставать по утрам и видеть все то же: комнаты, где застоялся горький запах нетопленных печей, пыльный «Вестник Европы», пожелтевшие чашки на столе, давно не чищенный самовар и картины на стенах» [8, с. 54]. Женщина доживает свои последние дни в отчем доме: «Катерина Петровна доживала свой век в старом доме, построенном ее отцом – известным художником. В старости художник вернулся из Петербурга в свое родное село, жил на покое и занимался садом. Писать он уже не мог: дрожала рука, да и зрение ослабло, часто болели глаза» [8, с. 54]. Как видим, ее отец, «помогавший по миру», к старости вернулся в родное селение. «Блудный сын», чувствуя свою принадлежность к месту, где прошло его детство, приезжает обратно, чтобы упокоиться на своей земле.

Персонажи «Телеграммы» делятся на две группы: жители села Заборья и окружение Нasti. К первой группе относятся односельчане Катерины Петровны: дочка соседа Манюшка, почтарь Василий, молодая учительница, сторож Тихон и старики, впоследствии похоронившие её. Вторая группа лиц связана с дочерью Катерины Петровны Настей, много лет назад уехавшей в Ленинград. К ней можно отнести скульптора Тимофеева, выставкой которого занимается Настя, его более удачливого коллегу по цеху Першина и старого мастера, встревоженного полученной Настей телеграммой.

Катерина Петровна дарит свои вещи, которые когда-то были частичкой ее жизни, в благодарность за заботу о ней. Но они никому не нужны, ведь это лишь «утиль»: «... дарила Манюшке за услуги сморщенные перчатки, страусовые перья, стеклярусную черную шляпу» [8, с. 55].

Кроме Тихона и Манюшки пожилая женщина никому не нужна, только эти люди помогают ей по хозяйству. Здесь мы наблюдаем добрую душу простого русского народа, односельчане понимают сложившуюся в жизни Катерины Петровны ситуацию и заботятся о ней: «Изредка заходил сторож при пожарном сарае – Тихон, тощий, рыжий. Он еще помнил, как отец Катерины Петровны приезжал из Петербурга, строил дом, заводил усадьбу» [8, с. 55]. Автор намеренно вводит этот диалог, чтобы показать душевное состояние героини. Она не отвечает на вопрос Тихона о Насте, следовательно, это «больная» для Катерины Петровны тема. Она не отзывается плохо о своей дочери, а лишь молчит: «– Не слышно, Катерина

Петровна, Настя пишет, чего или нет? Катерина Петровна молчала, сидя на диване – сгорбленная, маленькая, – и всё перебирала какие-то бумажки в рыжем кожаном ридикюле. Тихон долго сморкался, топтался у порога. – Ну что ж, – говорил он, не дождавшись ответа. – Я, пожалуй, пойду, Катерина Петровна. – Иди, Тиша, – шептала Катерина Петровна. – Иди, бог с тобой!». «Он выходил, осторожно прикрыв дверь, а Катерина Петровна начинала тихонько плакать» [8, с. 55].

Автор детально описывает одиночество героини. На «продавленном диване» Катерина Петровна проводит большую часть своего времени, размышляя и беспокоясь о своей единственной дочери. Она боится помешать Насте устраивать свою жизнь в городе. Старушка переживает, что ее письма отнимут много времени у заблудшей и горячо любимой дочери. Никаких посланий от Нasti мать не получала, но почтарь Василий приносил от неё денежные переводы, которые извещали, что Настя очень занята, нет времени даже на письмо: «Настя, дочь Катерины Петровны и единственный родной человек, жила далеко, в Ленинграде. Последний раз она приезжала три года назад.... Катерина Петровна очень редко писала Насте, но думала о ней все дни, сидя на краешке продавленного дивана так тихо, что мышшь, обманутая тишиной, выбегала из-за печки, становилась на задние лапки и долго, поводя носом, нюхала застоявшийся воздух» [8, с. 57]. «Как-то, в конце октября, ночью, кто-то долго стучал в заколоченную уже несколько лет калитку в глубине сада» [8, с. 58]. Старушка вышла посмотреть, кто стучит, но там никого не оказалось. Через художественную деталь (не открывавшуюся несколько лет калитку) Паустовский акцентирует тему одиночества.

Очень важно последнее письмо, которое написала Катерина Петровна дочери: «Ненаглядная моя, – писала Катерина Петровна. – Зиму эту я не переживу. Приезжай хоть на день. Дай поглядеть на тебя, поддержать твои руки. Стара я стала и слаба до того, что тяжело мне не то, что ходить, а даже сидеть и лежать, – смерть забыла ко мне дорогу. Сад сохнет – совсем уж не тот, – да я его и не вижу. Нынче осень плохая. Так тяжело; вся жизнь, кажется, не была такая длинная, как одна эта осень» [8, с. 57]. Автор показывает отношение матери к Насте, она совсем не обижается на нее, в ее сердце нет злобы. Катерина Петровна чувствует скорую смерть и хочет последний раз в жизни увидеть своего единственного родного человека.

Далее, по тому, как дочь обращается с полученным письмом, мы видим ее отношение к матери: «Письмо от Катерины Петровны Настя получила на службе. Она спрятала его в сумочку, не читая, – решила прочесть после работы. Письма Катерины Петровны вызвали у Нasti вздох облегчения: раз мать пишет – значит, жива. Но вместе с тем от них начиналось глухое беспокойство, будто каждое письмо было безмолвным укором» [8, с. 58].

Из вышесказанного следует, что Настя сознательно грешит, она понимает то, что ее мать в скором времени умрет, но ничего не делает для того, чтобы увидеть ее. Она оправдывает это своей постоянной занятостью. Так же можно отметить такую деталь, что девушка, получив письмо от родного человека, прячет его в сумку. Этим действием писатель подчеркивает равнодушие и черствость героини.

«Блудная дочь» отправляется к скульптору Тимофееву, который озлоблен на весь мир из-за своих жилищных условий: «– Вот, полюбуйте! – сказал Тимофеев, пододвигая Насе испачканное глиной кресло. – Непонятно, как я еще не издох в этой берлоге. А у Першина в мастерской от калориферов дует теплом, как из Сахары» [8, с. 59]. Можно отметить, что данного персонажа одолевает зависть. Автор показывает нам, что, каким бы талантливым ни был человек, если он испытывает подобное греховное чувство, это губительно действует на его душу.

Главная героиня попросила Тимофеева показать ей скульптуру Н. В. Гоголя. Мужчина подошел к статуе великого писателя и сдернул с нее ткань: «Настя вздрогнула. Насмешливо, зная ее насквозь, смотрел на нее остроносый сутулый человек. Настя видела, как на его виске бьется тонкая склеротическая жилка. «А письмо-то в сумочке нераспечатанное, – казалось, говорили сверлящие гоголевские глаза. – Эх ты, сорока!» [8, с. 59]. Из этого можно сделать вывод, что в душе девушки проснулась совесть. Когда ей показалось, что великий писатель «пристыдил» ее, она осознает свое безразличие по отношению к родной матери,

Опять же, можно увидеть, что Настя оправдывается. Она считает, что мать может подождать. Героиня неразумно расставляет свои жизненные приоритеты: «Настя вернулась домой, в свою старинную комнату на Мойке, с лепным золоченым потолком, и только там прочла письмо Катерины Петровны. – Куда там сейчас ехать! – сказала она и встала, – Разве отсюда вырвешься!» [8, с. 60]. Девушка думает только о своем комфорте. Она не воспринимает всерьез слова матери о скорой кончине, думая, что та просто хочет вызвать жалость у дочери: «Она подумала о переполненных поездах, пересадке на узкоколейку, тряской телеге, засохшем саде, неизбежных материнских слезах, о тягучей, ничем не скрашенной скуке сельских дней – и положила письмо в ящик письменного стола» [8, с. 60].

Две недели Настя занималась устройством выставки. В день открытия пришли известные художники и скульпторы – обсуждали и хвалили работы Тимофеева. Вошла курьер Даша и вручила телеграмму, смысл которой дошел до Насти не сразу. Поначалу она подумала, что это не ей, но обратный адрес, где было написано слово «Заборье», развеял сомнения. Настя нахмурилась, скомкала телеграмму и слушала выступление Першина, который рассыпался

благодарностями в ее адрес, отмечая, что в лице Анастасии Семеновны забота о человеке стала реальностью.

В рассказе Паустовского «Телеграмма» равнодушие и отзывчивость Насти стоят рядом. Отзывчивая к посторонним людям, она равнодушно отнеслась к письму матери: «Настя вернулась на свое место, незаметно вскрыла телеграмму, прочла и ничего не поняла: «Катя помирает. Тихон» [8, с. 61]. И, казалось бы, получив телеграмму с известием о том, что самый близкий и родной человек умирает, она должна была бежать к матери со всех ног, чтобы успеть, чтобы увидеть, услышать и обнять ее еще хоть раз. Но Настя скомкала телеграмму. Это говорит о жестокости, лицемерии и равнодушии дочери.

Героине сложно говорить о матери. «Блудная дочь» хочет, но не может раскаться в безразличии к единственному родному человеку. Темные силы не дают Насе вырваться из их сетей, чтобы пойти по истинному божьему пути: «Кто-то тронул ее сзади за руку. Это был старый вспыльчивый художник. – Что? – спросил он шепотом и показал глазами на скомканную в руке Насти телеграмму. – Ничего неприятного? – Нет, – ответила Настя. – Это так... От одной знакомой» [8, с. 61].

В душе героини видится борьба. Портрет Гоголя в доме Тимофеева был своеобразным напоминанием о долге дочери, но она совершает другой выбор: не едет к больной и одинокой Катерине Петровне, а решает помочь скульптору в признании его обществом. Мы видим, как ее душа мается, не может найти себе место: «Все смотрели на Першина, но чей-то взгляд, тяжелый и пронзительный, Настя все время чувствовала на себе и боялась поднять голову. «Кто бы это мог быть? – подумала она. – Неужели кто-нибудь догадался? Как глупо. Опять расходились нервы». Она с усилием подняла глаза и тотчас отвела их: Гоголь смотрел на нее, усмехаясь. На его виске как будто тяжело билась тонкая склеротическая жилка. Насе показалось, что Гоголь тихо сказал сквозь стиснутые зубы: – «Эх, ты!» [8, с. 61].

Далее «блудная дочь» возвращается к Отцу Небесному: «Настя быстро встала, вышла, торопливо оделась внизу и выбежала на улицу. Валил водянистый снег. На Исаакиевском соборе выступила серая изморозь. Хмурое небо все ниже опускалось на город, на Настю, на Неву. «Ненаглядная моя, – вспомнила Настя недавнее письмо. – Ненаглядная!» [8, с. 62]. Можно отметить, что автор вводит Исаакиевский собор, а это значит, что сам Господь помогает Насе. Героиня осознает свой грех, через слезы происходит покаяние.

На пути к духовному исцелению она отправляется в отчий дом, чтобы успеть проститься с матерью: «Настя села на скамейку в сквере около

Адмиралтейства и горько заплакала. Снег таял на лице, смешивался со слезами. Настя вздрогнула от холода и вдруг поняла, что никто ее так не любил, как эта дряхлая, брошенная всеми старушка, там, в скучном Заборье» [8, с. 62]. Можно заметить, как девушка, которая только недавно не могла выделить ни дня, чтобы приехать к Екатерине Петровне, сильно изменилась. Сейчас бы она отдала все, чтобы скорее оказаться у постели своей умирающей матери: «Всю дорогу ей казалось, что «Красная стрела» едва тащится, тогда как поезд стремительно мчался сквозь ночные леса, обдавая их паром и оглашая протяжным предостерегающим криком» [8, с. 62].

Тихон и Манюшка не отходили от Екатерины Петровны, ведь ей было совсем плохо. Автор хорошо описывает доброту и отзывчивость этих людей. Девочка спала на «продавленном диване», чтобы следить за состоянием старушки. Тихон даже сделал поддельную телеграмму, в которой говорилось: «Дождитесь, выехала. Остаюсь всегда любящая дочь ваша Настя» [8, с. 64]. Он хотел продлить жизнь Екатерины Петровны, ведь ожидание дочери – это стимул хоть ненадолго, но побыть еще в мире живых. Старушка не поверила Тихону, что это известие от ее дочери. Екатерина Петровна устала жить в предвкушении встречи с Настей. Она не обижалась на свою «блудную дочь», ей было грустно от того, что в последние минуты жизни рядом нет самого близкого и родного человека: «– Не надо, Тиша! – тихо сказала Екатерина Петровна. – Не надо, милый. Бог с тобой. Спасибо тебе за доброе слово, за ласку» [8, с. 64].

Екатерина Петровна умерла, так и не попрощавшись со своей дочерью. Можно отметить, как Тихон по-учительски сказал Манюшке, чтобы та, в свою очередь, сделала вывод: не бросать своих родителей: «Тихон вошел на цыпочках и всей пятерней отер лицо. Екатерина Петровна лежала бледная, маленькая, как будто безмятежно уснувшая. – Не дождалась, – пробормотал Тихон. – Эх, горе ее горькое, страданье неписаное! А ты смотри, дура, – сказал он сердито Манюшке, – за добро плати добром, не будь пустельгой...» [8, с. 64]. Проанализировав отношение односельчан к одинокой женщине, можно сделать заключение, что равнодушие людей характеризует их добрые души, они живут с Богом. Помогая старушке, они ничего не требуют взамен, а это значит, что они наделены христианскими добродетелями.

Далее в «Телеграмме» Паустовского появляется героиня, которой он уделит всего несколько строчек, – молодая учительница. У девушки такая же старенькая седая мама осталась в уездном городе: «Учительница, наконец, решилась и спросила одну из старух, бабу Матрену: – Одинокая, должно быть, была эта старушка? – И-и, мила-ая, – тотчас запела Матрена, – почитай что совсем одинокая. И такая задушевная была, такая сердечная.

Все, бывало, сидит и сидит у себя на диванчике одна, не с кем ей слова сказать. Такая жалость! Есть у нее в Ленинграде дочка, да, видно, высоко залетела. Так вот и померла без людей, без сродственников» [8, с. 65]. Она подошла к гробу, поцеловала руку Екатерины Петровны и долго слушала, как за ее спиной переговариваются старики. Вероятно, этой самой девушкой был автор, который через образ молодой учительницы захотел прикоснуться к Екатерине Петровне, чтобы отдать дань уважения всем русским матерям, которые всегда, даже в последние минуты своей жизни, ждут своих «блудных детей».

Как и в повести А. С. Пушкина «Станционный смотритель», героиня «Телеграммы» не успела попрощаться со своим родителем: «В Заборье Настя приехала на второй день после похорон. Она застала свежий могильный холм на кладбище – земля на нем смерзлась комками – и холодную темную комнату Екатерины Петровны, из которой, казалось, жизнь ушла давным-давно. В этой комнате Настя проплакала всю ночь, пока за окнами не засинел мутный и тяжелый рассвет. Уехала Настя из Заборья крадучись, стараясь, чтобы ее никто не увидел и ни о чем не расспрашивал. Ей казалось, что никто, кроме Екатерины Петровны, не мог снять с нее непоправимой вины, невыносимой тяжести» [8, с. 66].

Выводы

В результате предпринятого анализа можно сделать вывод, что в сюжете «Телеграммы» К. Г. Паустовского реализуется вариант архетипа блудного сына – блудная дочь. Паустовский, в отличие от «Станционного смотрителя» А. С. Пушкина не показал процесс ухода Насти из отчего дома, однако он детально описал состояние души её одинокой матери.

Архетип блудного сына в рассказе «Телеграмма» прослеживается на метафизическом уровне. Настя согрешила, бросив свою родную мать, и, тем самым, ушла от Небесного Отца. Она осознала содеянное лишь тогда, когда ее единственного родного человека не стало. Духовное возрождение героини начинается с того момента, когда она получает последнюю телеграмму из Заборья. Возле Исаакиевского собора происходит ее покаяние. Девушка выбирает свой истинный путь. Благодаря такой концовке читатель сможет сделать свой вывод.

Список использованных источников

1 Юнг, К. Г. Психология бессознательного // Пер. с англ. Издание 2-е. – М. : Когнито-Центр, 2010. – 352 с.

2 Памяти Д. С. Лихачева. Труды отдела древнерусской литературы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://doi.org/lib2.pushkinskijdom.ru/Media/Default/PDF/TODRL/TODRL_54-3.pdf

3 Бальбуров, Э. А. Мотив и канон // Материалы к «Словарю сюжетов и мотивов русской литературы». – Новосибирск : Наука, 1998. – С. 12–18.

4 Повесть о Горе-Злочастии // Сокровища древнерусской литературы. Русская бытовая повесть – М. : Советская Россия, 1991. – С. 348–359.

5 Повесть о Савве Грудцыне // Сокровища древнерусской литературы. Русская бытовая повесть – М. : Советская Россия, 1991. – С. 309 – 328.

6 Пушкин, А. С. Повести покойного Ивана Петровича Белкина. – М. : Астрель, 2007. – 32 с.

7 Достоевский, Ф. М. Преступление и наказание – М. : Художественная литература, 1983. – 275 с.

8 Паустовский, К. Г. Телеграмма // Русская литература 7 класс. – Алматы : Атамұра, 2017. – С. 54–66.

9 Ломовцева, Е. В. Обаяние щедрого таланта: к 120-летию со дня рождения К. Г. Паустовского – Электросталь : ЦГБ им. К.Г. Паустовского, 2014. – 96 с.

10 Паустовский, К. Г. Книга о жизни [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://doi.org/paustovskiy-lit.ru/paustovskiy/text/kniga-o-zhizni/bspokojnaya-yunost_2.htm

References

1 Jung, K. G. Psihologiya bessoznatel'nogo [Psychology of the unconscious] // Imper. ex Anglica 2nd ed. – Moscow : Cognito-Center, 2010. – 352 p.

2 Pamyati D. S. Likhacheva. Trudy otdela drevnerusskoj literatury. [In memory of D. S. Likhachev. Proceedings of the Department of Old Russian Literature] [Electronic resource]. – Access mode : http://doi.org/lib2.pushkinskijdom.ru/Media/Default/PDF/TODRL/TODRL_54-3.pdf

3 Balburov, E. A. Motiv i kanon [Motif and canon] // Materialy k «Slovaryu syuzhetov i motivov russkoj literatury». – Novosibirsk : Nauka, 1998. – P. 12–18.

4 Povest' o Gore-Zlochastii [The Tale of Woe-Misfortune] // Sokrovishcha drevnerusskoj literatury. Russkaya bytovaya povest' – Moscow : Sovetskaya Rossiya, 1991. – P. 348–359.

5 Povest' o Savve Grudcyne [The Tale of Savva Grudtsyn] // Sokrovishcha drevnerusskoj literatury. Russkaya bytovaya povest' – Moscow : Sovetskaya Rossiya, 1991. – P. 309–328.

6 Pushkin, A. S. Povesti pokojnogo Ivana Petrovicha Belkina [Stories of the late Ivan Petrovich Belkin]. – Moscow : Astrel, 2007. – 32 p.

7 Dostoevsky, F. M. Prestuplenie i nakazanie [Crime and punishment] – Hudozhestvennaya literatura, 1983. – 275 p.

8 Paustovsky, K. G. Telegramma [Telegram] // Russkaya literatura 7 klass – Almaty : Atamura, 2017. – P. 54–66.

9 Lomovtseva, E. V. Obayanie shchedrogo talanta: k 120-letiyu so dnya rozhdeniya K.G. Paustovskogo [The charm of a generous talent: on the 120th anniversary of the birth of K.G. Paustovsky]. – Elektrostal' : CGB im. K.G. Paustovskogo, 2014. – 96 p.

10 Paustovsky, K. G. Kniga o zhizni [Book about life] [Electronic resource]. – Access mode : http://doi.org/paustovskiy-lit.ru/paustovskiy/text/kniga-o-zhizni/bspokojnaya-yunost_2.htm.

Поступило в редакцию 01.06.23.

Поступило с исправлениями 07.01.24.

Принято в печать 25.02.24.

*А. Д. Цветкова

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

01.06.23 ж. баспаға түсті.

07.01.24 ж. түзетулерімен түсті.

25.02.24 ж. басып шығаруға қабылданды.

К. Г. ПАУСТОВСКИЙ «ТЕЛЕГРАММА» ӘНГІМЕДЕГІ АДАШҚАН ҰЛ АРХЕТИПІ

Дүниенің православиелік концепциясын көрсететін адасқан ұлдың архетипі әртүрлі кезеңдегі орыс әдебиетінің негізгі архетиптерінің бірі болып табылады. Инжіл астарлы әңгімелерінен бастау алатын бейненің бастауы Ежелгі Русьтің әңгіме әдебиетінде жатыр. 19 ғасырдағы орыс әдебиетінде оған А. С. Пушкин мен Ф. М. Достоевский жүгініп, ата-ананың үйін тастап кету, күнә, өкіну және қайта оралу мәселесіне жеке авторлық көзқарасын білдіреді. XX ғасыр әдебиетіндегі «адасқан балалардың» бір мысалы – К. Г. Паустовскийдің 1946 жылы жазылған «Телеграмма» шығармасындағы Настя. Мақалада қолға алынған оқиғаны талдау барысында оның басты кейіпкері бейнесінің Инжіл астарлы әңгімесінің архетиптік бейнелерімен және орыс әдебиетінің классикалық шығармаларымен сабақтастығы қарастырылады. Архетиптік бейненің өзгеруіне елдегі қоғамдық-саяси жағдай, басты

кейінкердің әлеуметтік жағдайы, ішкі идеологиясы және, әрине, автордың ұстанымы сияқты факторлар әсер етеді. Ұстаздық және өмірлік тәжірибесі мол К. Г. Паустовский «Телеграмма» әңгімесінде шәкірттерін күнәлі қате түсініктер мен қателіктерден ескертуге тырысады. Бейнелің тұлға ретінде дамуы байқалады, бірақ оның дәстүрлі мәні өзгеріссіз қалады.

Кілтті сөздер: архетип, әңгіме, адасқан ұл, орыс әдебиеті, сабақтастық.

*А. Д. Цветкова

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 01.06.23.

Received in revised form 07.01.24.

Accepted for publication 25.02.24.

ARCHETYPE OF THE PRODIGAL SON IN THE STORY OF K. G. PAUSTOVSKY «TELEGRAM»

The archetype of the prodigal son, reflecting the Orthodox concept of the world, is one of the main archetypes of Russian literature of different periods. The origins of the image, which goes back to the Gospel parable, lie in the narrative literature of Ancient Rus'. In Russian literature of the 19th century, A. S. Pushkin and F. M. Dostoevsky turn to him, expressing their individual author's attitude to the eternal problem of leaving the parental home, sin, repentance and return. One example of «prodigal children» in the literature of the twentieth century is Nastya from the work of K. G. Paustovsky «Telegram», written in 1946. In the process of analyzing the story undertaken in the article, the continuity of the image of its main character with the archetypal images of the Gospel parable and classical works of Russian literature is considered. The transformation of the archetypal image is revealed, which is influenced by factors such as the socio-political situation in the country, the social status of the main character, internal ideology, and, of course, the author's position. Having extensive teaching and life experience, K. G. Paustovsky, in the story «Telegram», seeks to warn his students against sinful misconceptions and mistakes. The development of the image as a personality is observed, but its traditional essence remains unchanged.

Keywords: archetype, story, prodigal son, Russian literature, continuity.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абдырова Ардақ Оразғалиевна, Оқытушы-сарапшы, Педагогика жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abdyrova77@mail.ru

Абилдаева Қарлығаш Нуржановна, магистр, аға оқытушы, Филология институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КеАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abildaeva.00@mail.ru

Абилкасымова Гакку Айжарыковна, докторант, 8D02303 «Филология» ББ, «Alikhan Bokeikhan University» ББМ, Гуманитарлық факультет, Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы, e-mail: gakku.aa@mail.ru

Абилкасымова Айжан Кайсаровна, докторант, шетел филологиясы кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abilkassymova.ak@gmail.com

Адилбаева Даметкен Сартаевна, педагогика ғылымдарының магистрі, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: adildana@mail.ru

Адишева Алма Ермұханбетқызы, докторант, «Лингвистика» мамандығы, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: alma_777@mail.ru

Азатбақыт Айнұр Амангелдіқызы, докторант, 3 курс, «Қазақ, орыс филологиясы және журналистика» кафедрасы, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті, Өскемен қ., 070004, Қазақстан Республикасы, e-mail: aigani.86@mail.ru

Аитова Нұрлыхан Нұроллақызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессоры, Maqsut Narikbayev University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurlykhan.an@gmail.com,

Акжигитова Асель Шералиевна, (PhD) философия докторы, доцент, шетел филологиясы кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aakzhigitova@yahoo.com

Акошева Маржан Касымовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akmar2809@mail.ru

Ақынжанова Алма Ақынжанқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық

университеті» КЕАҚ, Қарағанды қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: alma_akin@mail.ru

Аубакирова Аида Еркеновна, докторант, «Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтерін даярлау» мамандығы, Филология факультеті, «Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aidaaybakirova@mail.ru

Ахмет Ақжібек Нұрланқызы, докторант, «Қазақ тілі мен әдебиеті педагогтерін даярлау» мамандығы, «Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ, Филология факультеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akjibekkz@gmail.com

Ахметбекова Асель Мейрамқызы, PhD, ассистент-профессор, Astana IT University, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: assel_am@mail.ru

Ахметова Бигайша Зейнулльевна, Филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессоры, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bigaisha@mail.ru

Аяпберген Булат Кабиденевич, филология ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық факультет деканы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bulat@mail.ru

Әбдікалық Күнімжан Сәдірқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті» КеАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kun_jan.16@mail.ru

Әбікенова Гүлнат Токенқызы, филология ғылымдарының докторы, Гуманитарлық факультеті, «Alikhan Bokeikhan University» ОМ, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: abikenova-gt@mail.ru

Әбішева Шарапат Сабитовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессорының м.а., Туризм және тілдер факультеті, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы, e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru

Әубәкір Самал Советқызы, (PhD) философия докторы, профессор ассистенті, шетел филологиясы кафедрасы, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 1000012, Қазақстан Республикасы, e-mail: samal.aubakir@mail.kz

Баратова Мухаббат Нұржауқызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Бейсенова Жайнагуль Сабитовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhaina_b@mail.ru

Бейсенова Малика Канатовна, докторант, Филология факультеті, «Шетел филология» мамандығы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КЕАҚ, Астана қ., 010009, Қазақстан Республикасы, e-mail: star1992@list.ru

Бектемірова Сәуле Бекмұхамедқызы, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: saule.bektemirova@gmail.com

Гафиатулина Юлия Олеговна, филология магистрі, оқытушы (ассистент), гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: julia_g777@mail.ru

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филологтарды даярлау білім беру бағдарламасы, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: Mamilya_72@mail.ru

Досмағамбетова Жамиля Жамбылқызы, философия ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: ddd_dos@mail.ru

Досыбаева Айтгүл Бейсенбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Филология факультеті, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: dos_aitgul@mail.ru

Ерханова Фатима Турехановна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, «Тілдер және әдебиет» кафедрасы, Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қ., 160021, Қазақстан Республикасы, e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Ерімбетова Айым Хадимқызы, филология ғылымдарының кандидаты, Гази университеті, Түркия Республикасы, Анкара қ., e-mail: sulnar79@mail.ru

Жаппар Қарлығаш Зиніләбдіқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессоры, «Журналистика және аударма ісі» кафедрасы, «Тұран» университетінің, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: 22.aba@bk.ru

Жарылғапов Жансая, Филология ғылымдарның докторы, профессор, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru

Женис Алия, магистрант, «Шет тілі: екі шет тілі» мамандығы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aileyajieensi@gmail.com

Жеткізгенова Алия Тугелбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, «Қазақ және орыс тілдері» кафедрасы, Гуманитарлық факультеті, «С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті» КЕАҚ, Астана қ., 010011, Қазақстан Республикасы, e-mail: aliyazhetkizgenova@mail.ru

Жетпісбай Әлия Қожамұратқызы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Шетел тілі: екі шетел тілі білім беру бағдарламасы, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Жумабекова Баян Болатовна, гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Bayashka80@mail.ru

Жумашева Анара Шариповна, филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, «Шетел филология» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: anara-zhash@mail.ru

Жуминова Айжанна Булекбаевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессоры, «Журналистика және аударма ісі» кафедрасы, Филология факультеті, «Тұран» университеті, Ақтөбе қ., 030000, Қазақстан Республикасы, e-mail: elm.22.82@mail.ru

Журавлева Елена Александровна, филология магистрі, аға оқытушы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: milsoph_1982@mail.ru

Жүсіпов Ертай Қуандықұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ., 140008, e-mail: ereke1972@inbox.ru

Жүсіпов Нартай Қуандықұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nartai1970@mail.ru

Жүсіпова Гүлназ Қуандыққызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), гуманитарлық-заң факультеті, «Тұран-Астана» университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhusip69@mail.ru

Имангазинов Мұратбек Мұбырақханович, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филологтарды даярлау білім беру, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, бағдарламасы, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: imangazinov_muratbek@mail.ru

Исабекова Ұлдар Келдібекқызы, Филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор (доцент), Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: isabekovauldar@mail.ru

Кадырова Бакытжан Масалимовна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: masalim70@mail.ru

Казжанова Орынбасар Айдарбековна, магистрант, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: kazzhanova.orynbasar@mail.ru

Каримова Камар Кабиденовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессоры, Аударма және мәдениетаралық коммуникация кафедрасы, Аударма және филология факультеті, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: kamar.karimova@mail.ru

Карижанова Айнур Ораловна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: ainurok1974@mail.ru

Картаева Айжан Маратбекқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті, Өскемен қ., 070004, Қазақстан Республикасы, e-mail: kartaeva@mail.ru

Кенжетасева Гулзира Кабаевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессор м.а., Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КЕАҚ, Астана қ., 010009, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulken_kz@mail.ru

Кильдибекова Бибигуль Еркеновна, білім беру магистрі, филология ғылымдарының кандидаты (РФ), Педагогика жоғары мектебі, «Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті» КЕАҚ, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibigulerkenovna@mail.ru

Кишенкова Айнұр Юсуповна, аға оқытушы, «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КЕАҚ, Қарағанды қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: ainur_18.10@mail.ru

Коксал Динчай, филология ғылымдарының докторы, профессор, ағылшын тілін оқыту кафедрасы, Чанаккале Онсекиз Март университеті, Чанаккале қ., 17100, Түркия, e-mail: koksal.dincay@gmail.com

Көшімова Бибатпа Әмірханқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Туризм және тілдер факультеті, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz

Кривенко Галина Анатольевна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140011, Қазақстан Республикасы, e-mail: galinam1016@mail.ru

Кусанова Бибигуль Хакимовна, филология ғылымдарының докторы, профессор, теория және практика шетел тілі кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: gv7072@mail.ru

Кушева Гергана Василева, PhD, Филологический факультеті, Кирилл және Мефодий Әулиелер атындағы Велико-Тырново университеті, Велико-Тырново қ., 5000, Болгария, e-mail: geri_vg@yahoo.com

Кыяхметова Шара Асетовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Филологтарды даярлау білім беру бағдарламасы, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: aset_shara@mail.ru

Қобланов Жоламан Таубайұлы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Қазақ филологиясы» кафедрасы, Туризм және тілдер факультеті, «Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті» КЕАҚ, Ақтау қ., 130000, Қазақстан Республикасы, e-mail: koblanov64@mail.ru

Қоңыратбаева Жанар Молдалықызы, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhanarkon@mail.ru

Қуанышев Асланбек Сейтжанұлы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.kuanyshev@satbayev.university

Муратова Алтын, филология магистрі, докторант, Филология факультеті, Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: altynmuratova@mail.ru

Мырзабек Нұрила Жұманқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, Филологтарды даярлау білім беру бағдарламасы, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., 040009, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurila.myrzabek@mail.ru

Насипов Илшат Сахиятуллаұлы, Филология ғылымдарының докторы, профессоры, Бас Татар тілі және Әдебиет кафедрасы, М. Ақмулла атындағы Башқұрт мемлекеттік педагогикалық университеті, Башқұртстан Республикасы, Уфа қ., e-mail: nasipov2021@yandex.ru

Нәби Назерке, докторант, Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: naz_nabi@mail.ru

Несіпбай Айнұр Шыңғысханқызы, докторант, «Филология» мамандығы, Гуманитарлық факультеті, «Alikhan Bokeikhan University» ОМ, Семей қ., 071400, Қазақстан Республикасы, e-mail: ainur-nesipbaeva@mail.ru

Ниязова Айгуль Есенгельдиевна, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: naigul73@mail.ru

Нурбеков Талғат Балтабекович, докторант, «Қазақ филологиясы» мамандығы, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, ORCID: [0000-0001-9141-5620](https://orcid.org/0000-0001-9141-5620)

Нургалиева Салтанат Еркиновна, докторант, «Аударма ісі» мамандығы, Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Medina-salta@mail.ru

Нургалиева Сания Айдархановна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Ататүрік Университеті, 25030, Yakutiye, Эрзурум, Түркия, e-mail: saniya.nurgaliyeva@grv.atauni.edu.tr

Ныгметова Бибигуль Джамбулқызы, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: bibigul-n@mail.ru

Омаров Нұрлан Рамазанович, филология ғылымдарының кандидаты, доценті, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Орыс тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасы, Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар

педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: omardos@mail.ru

Оразова Бакыт Оразовна, докторант, «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, Филология факультеті, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., 100000, Қазақстан Республикасы, e-mail: orazova_bahyt@mail.ru

Оспанова Дана Жанабекқызы, ғылыми қызметкер, Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми практикалық орталығы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: dana.zhanabekkyzy@gmail.com

Погожева Елена Юрьевна, PhD доктор, қауымд. профессор (доцент), гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: pogosheva@mail.ru

Рахметова Райгүл Сәдуақасқызы, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050038, Қазақстан Республикасы, e-mail: raigul.67@mail.ru

Саликжанова Шынар Байроновна, докторант, «Қазақ тілі мен әдебиеті пәні педагогтерін даярлау» мамандығы, Филология факультеті, «Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» КЕАҚ, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: akbulak07@mail.ru

Салқынбай Анар Бекмырзақызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Филология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: asalkbek@gmail.com, ORCID: [0000-0003-2334-7499](https://orcid.org/0000-0003-2334-7499)

Сапашев Ораз, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазіргі түркі тілдері пен мен әдебиеттері бөлімі, Әдебиеті факультеті, Стамбул университеті, Стамбул қ., 34173, Түркия Республикасы, e-mail: sapashevo@gmail.com

Саурбаев Ришат Жүркенович, филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Шетел филологиясы кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Сейденова Сауле Дусуповна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасы, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: seidenova.saule@gmail.com

Сералимова Сауле Амантаевна, докторант, Әдебиеттану мамандығы, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық

университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: seralimovasaule@gmail.com

Сүлейменова Айжан Ерланқызы, ағылшын тілі мұғалімі, «№ 17 жалпы орта білім беру саралап оқытатын бейіндік мектебі» КММ, Павлодар қ., 140001, e-mail: aijano4ka-005@mail.ru

Тамаев Алпысбай Тамайұлы, педагогика ғылымдарының кандидаты, доценті, аға оқытушы, С. Қирабаев атындағы қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы, e-mail: alpisbai@mail.ru

Тимохина Татьяна Владимировна, аға оқытушы, «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» КЕАҚ, Қарағанды қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tanyushatv16@mail.ru

Тлеубердина Гульден Тоқатовна, филология ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессор, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., 020000, Қазақстан Республикасы, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

Тлеулесова Ардак Шайкеновна, педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымд. профессоры, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: tleulesova@mail.ru

Тлеулинова Мейрамкүл Бейсенбайқызы, докторант, «Аударма ісі» мамандығы, әл-Фараби атындағы Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: tleulinova_mb@mail.ru

Тоқсанбаева Тілектес Жанабергеновна, филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, «Қазақ және орыс тілдері» кафедрасы, Гуманитарлық факультеті, «С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті» КЕАҚ, Астана қ., 010011, Қазақстан Республикасы, e-mail: Tlesha66@mail.ru

Худиева Севда Рамизовна, PhD доктор, қауымд. профессор (доцент), гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: sevdakhudiyeva@mail.ru

Цветкова Алевтина Дмитриевна, филология ғылымдарының кандидаты, профессоры, филология және журналистика кафедрасы, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Шамшадинқызы Ақнұр, докторант, «Қазақ тілі мен әдебиет» мамандығы, Филология институты, «Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық

университеті» КеАҚ, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: 87757576833@mail.ru

Шахажанова Гүлнәр Кәрімжанқызы, PhD философия докторы, Қазақ және орыс тілдері кафедрасы, Жобаларды басқару институты, Қ. И. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық зерттеу университеті, Алматы қ., 050013, Қазақстан Республикасы, e-mail: sulnar79@mail.ru

Шаһарман Әйгерім Пішенбайқызы, филология ғылымдарының кандидаты, PhD, доцент, Филология кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: Shaharman@mail.ru

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдырова Ардак Оразғалиевна, преподаватель-эксперт, Высшая школа педагогики, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: abdyrova77@mail.ru

Абикенова Гулнат Токеновна, доктор филологических наук, Гуманитарный факультет, УО «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: abikenova-gt@mail.ru

Абилдаева Карлығаш Нуржановна, магистр, ст. преподаватель, институт Филологии, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: abildaeva.00@mail.ru

Абилкасимова Гакку Айжарыковна, докторант по ОП 8D02303 Филология», Гуманитарный факультет, «Alikhan Bokeikhan University» УО, г. Семей, 071410, Республика Казахстан, e-mail: gakku.aa@mail.ru

Абилкасымова Айжан Кайсаровна, докторант, кафедра иностранной филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: abilkassymova.ak@gmail.com

Абишева Шарапат Сабитовна, кандидат филологических наук, и.о. ассоц. профессора, Факультет Туризм и языки, Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, 130000, Республика Казахстан, e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru

Адилбаева Даметкен Сартаевна, магистр педагогических наук, Торайғыров университет, факультет гуманитарных и социальных наук, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: adildana@mail.ru

Адишева Алма Ермуханбетовна, докторант, специальность «Лингвистика», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: alma_777@mail.ru

Азатбақыт Айнұр Амангелдіқызы, докторант, 3 курс, кафедра «Казахская, русская филология и журналистика», Восточно-Казахстанского университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, 070004, Республика Казахстан, e-mail: aigani.86@mail.ru

Аитова Нурлыхан Нуруллаевна, кандидат филологических наук, ассоциированный профессор, Maqsut Narikbayev University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: nurlykhan.an@gmail.com

Акжигитова Асель Шералиевна, доктор философии (PhD), доцент, кафедра иностранной филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: aakzhigitova@yahoo.com

Акошева Маржан Касымовна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра казахского и русского языков, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: akmar2809@mail.ru

Акынжанова Алма Акынжановна, магистр педагогических наук, ст. преподаватель, НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», г. Караганда, 010000, Республика Казахстан, e-mail: alma_akin@mail.ru

Аубакир Самал Советовна, доктор философии (PhD), ассистент профессора, кафедра иностранной филологии, Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, Караганда, 1000012, Республика Казахстан, e-mail: samal.aubakir@mail.kz

Аубакирова Аида Еркеновна, докторант, специальность «Подготовка педагогов казахского языка и литературы», НАО «Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева», Факультет филологии, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: aidaaybakirova@mail.ru

Ахмет Акжибек Нурланкызы, докторант, специальность «Подготовка педагогов казахского языка и литературы», НАО «Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева», Факультет филологии, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: akjibekkz@gmail.com

Ахметбекова Асель Мейрамовна, PhD, ассистент-профессор, Astana IT University, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: assel_am@mail.ru

Ахметова Бигайша Зейнулльевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: bigaisha@mail.ru

Аяпбергенов Булат Кабиденевич, кандидат филологических наук, декан Гуманитарного факультета, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: bulat@mail.ru

Әбдіқалық Күнімжан Сәдірқызы, кандидат филологических наук, профессор, институт Филологии, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: kun_jan.16@mail.ru

Баратова Мухаббат Нуржауовна, кандидат филологических наук, профессор, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Бейсенова Жайнагуль Сабитовна, доктор филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный

университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zhaina_b@mail.ru

Бейсенова Малика Канатовна, докторант, специальность «Иностранная филология», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010009, Республика Казахстан, e-mail: star1992@list.ru

Бектемирова Сауле Бекмухамедовна, ст. преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: saule.bektemirova@gmail.com

Гафиатулина Юлия Олеговна, магистр филологии, преподаватель (ассистент), факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: julia_g777@mail.ru

Джакыпбекова Мамиля Тургамбаевна, кандидат филологических наук, **ассоц. профессор**, Высшая школа гуманитарных наук, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: Mamiya_72@mail.ru

Досмагамбетова Джамиля Жамбуловна, кандидат философских наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: ddd_dos@mail.ru

Досыбаева Айтгуль Бейсенбаевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, Факультет филология, Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жанибекова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: dos_aitgul@mail.ru

Ереханова Фатима Турехановна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, кафедра «Языки и литература», Центрально-Азиатский Инновационный университет, г. Шымкент, Республика Казахстан, e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Еримбетова Айым Хадимовна, кандидат филологических наук, университет Гази, г. Анкара, Турецкая Республика, e-mail: sulnar79@mail.ru

Ерланова Аяулым Ерлановна, докторант, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Жаппар Қарлығаш Зиналабдинқызы, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, университет «Туран», г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: 22.aba@bk.ru

Жарылғанов Жансая, доктор филологических наук, профессор, Карагандинский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru

Женис Алия, магистрант, специальность «Иностранный язык: два иностранных языка», Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: aliyajiensi@gmail.com

Жеткизгенова Алия Тугелбаевна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, кафедра «Казахского и русского языков», Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010011, Республика Казахстан, e-mail: aliyazhetkizgenova@mail.ru

Жетписбай Алия Қожамуратқызы, кандидат филологических наук, доцент ОП «Иностранный язык: два иностранных языка», Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Жумабекова Баян Болатовна, магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Bayashka80@mail.ru

Жумашева Анара Шариповна, доктор филологических наук, профессор, кафедра «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: anara-zhash@mail.ru

Жуминова Айжання Булекбаевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Филологический факультет, университет «Туран», г. Актөбе, 030000, Республика Казахстан, e-mail: elm.22.82@mail.ru

Журавлева Елена Александровна, магистр филологии, ст. преподаватель, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: milsoph_1982@mail.ru

Жусупов Ертай Куандыкович, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ereke1972@inbox.ru

Жусупов Нартай Куандыкович, доктор филологических наук, профессор, факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: nartai1970@mail.ru

Жусупова Гулназ Куандыковна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), факультет гуманитарных наук и права, Университет Туран-Астана, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zhusip69@mail.ru

Имангазинов Мұратбек Мұбыракханович, доктор филологических наук, профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: imangazinov_muratbek@mail.ru

Исабекова Улдар Келдибековна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: isabekovauldar@mail.ru

Кадырова Бакытжан Масалимовна, кандидат филологических наук, профессор, Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: masalim70@mail.ru

Казжанова Орынбасар Айдарбековна, магистрант, Кокшетауский университет имени Шокана Уалиханова, г. Кокшетау, Республика Казахстан, 020000, e-mail: kazzhanova.orynbasar@mail.ru

Каримова Камар Кабиденовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), кафедра перевода и межкультурной коммуникации, Факультет перевода и филологии, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: kamar.karimova@mail.ru

Карипжанова Айнур Ораловна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: ainurok1974@mail.ru

Картаева Айжан Маратбекқызы, доктор филологических наук, профессор, Восточно-Казахстанского университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, 070004, Республика Казахстан, e-mail: kartaeva@mail.ru

Кенжетаева Гулзира Кабаевна, кандидат филологических наук, и.о. профессора, Филологический факультет, НАО Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010009, Республика Казахстан, e-mail: gulken_kz@mail.ru

Кильдибекова Бибигуль Еркеновна, магистр образования, кандидат филологических наук (РФ), Высшая школа педагогики, НАО «Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан», г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: bibigulerkenovna@mail.ru

Кишенова Айнур Юсуповна, ст. преподаватель, НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», г. Караганда, 010000, Республика Казахстан, e-mail: ainur_18.10@mail.ru

Кобланов Жоламан Таубаевич, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Филология», Факультет туризма и языков, НАО «Каспийский университет технологий и инжиниринга

имени Ш. Есенова», г. Актау, 130000, Республика Казахстан, e-mail: koblanov64@mail.ru

Коксал Динчай, доктор филологических наук, профессор, кафедра преподавания английского языка, Университет Чанаккале Онсекиз Март, Чанаккале, 17100, Турция, e-mail: koksal.dincay@gmail.com

Коньратбаева Жанар Молдалыевна, кандидат филологических наук, профессор, Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: zhanarkon@mail.ru

Кошимова Бибатпа Амирхановна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Факультет Туризм и языки, Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, 130000, Республика Казахстан, e-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz

Кривенко Галина Анатольевна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор (доцент), Торайғыров университет, факультет гуманитарных и социальных наук, г. Павлодар, 140011, Республика Казахстан, e-mail: galinam1016@mail.ru

Куанышев Асланбек Сейтжанович, магистр гуманитарных наук, кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: a.kuanyshev@satbayev.university

Кусанова Бибигуль Хакимовна, доктор филологических наук, профессор, кафедра теории и практики иностранных языков, ЕНУ имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: gv7072@mail.ru

Кушева Гергана Василева, PhD, Филологический факультет, Великотырновский университет имени Св. Кирилла и Мефодия, Велико-Тырново, 5000, Болгария, e-mail: geri_vg@yahoo.com

Кыяхметова Шара Асетовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Высшая школа гуманитарных наук, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: aset_shara@mail.ru

Муратова Алтын, магистр филологии, докторант, Филологический факультет, Карагандинский университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100028, Республика Казахстан, e-mail: altynmuratova@mail.ru

Мырзабек Нұрила Жұманқызы, магистр педагогических наук, Высшая школа гуманитарных наук, Жетысуский университет имени И. Жансугурова, г. Талдыкорган, 040009, Республика Казахстан, e-mail: nurila.myrzabek@mail.ru

Наби Назерке, докторант PhD, Казахский национальный педагогический университета имени Абая, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: naz_nabi@mail.ru

Насипов Илшат Сахиятуллович, доктор филологических наук, профессор, Зав. кафедрой татарского языка и литературы, Башкирский государственный педагогический университет имени М. Акмуллы, г. Уфа, Республика Башкортостан, e-mail: nasipov2021@yandex.ru

Несипбай Айнур Шынғысханқызы, докторант, специальность «Филология», Гуманитарный факультет, УО «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, 071400, Республика Казахстан, e-mail: ainur-nesipbaeva@mail.ru

Ниязова Айгуль Есенгельдиевна, кандидат педагогических наук, профессор, Факультет филологии, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилёва, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: naigul73@mail.ru

Нурбеков Талғат Балтабекович, докторант, специальность «Казахская филология», филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, ORCID: [0000-0001-9141-5620](https://orcid.org/0000-0001-9141-5620)

Нургалиева Салтанат Еркиновна, докторант, специальность «Переводческое дело», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Medina-salta@mail.ru

Нургалиева Сания Айдархановна, кандидат педагогических наук, ассоц. профессор, университет Ататюрка, 25030, Yakutiye, Эрзурум, Турция, e-mail: saniya.nurgaliyeva@grv.atauni.edu.tr

Ныгметова Бибигуль Джамбуловна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: bibigul-n@mail.ru

Омаров Нурлан Рамазанович, кандидат филологических наук, доцент ОП «Русский язык и литература», Высшая школа гуманитарных наук, Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: omardos@mail.ru

Оразова Бакыт Оразовна, докторант, специальность «Казахский язык и литература», Факультет филологии, Карагандинский университет имени Академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100000, Республика Казахстан, e-mail: orazova_bahyt@mail.ru

Оспанова Дана Жанабекқызы, докторант, научный сотрудник, Национальный научно-практический центр, «Тіл-Қазына» имени Шайсултана Шаяхметова, г. Астана, 010000, e-mail: dana.zhanabekkyzy@gmail.com

Погожева Елена Юрьевна, доктор PhD, ассоц. профессор (доцент), факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: pogosheva@mail.ru

Рахметова Райгуль Садуакасовна, доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050038, Республика Казахстан, e-mail: raigul.67@mail.ru

Саликжанова Шынар Байроновна, докторант, специальность «Подготовка учителей казахского языка и литературы», Факультет филологии, НАО «Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: akbulak07@mail.ru

Салқынбай Анар Бекмырзақсыз, доктор филологических наук, профессор, филологический факультет, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: asalkbek@gmail.com, ORCID: [0000-0003-2334-7499](https://orcid.org/0000-0003-2334-7499)

Сапашев Ораз, доктор филологических наук, профессор, кафедра современных тюркских языков и литературы, факультет литературы, Стамбульский университет, г. Стамбул, 34173, Республика Турция, e-mail: sapashevo@gmail.com

Саурбаев Ришат Журкенович, кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Иностранная филология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Сейденова Сауле Дусуповна, кандидат филологических наук, доцент, кафедра иностранной филологии и переводческого дела, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: seidenova.saule@gmail.com

Сералимова Сауле Амантаевна, докторант, специальность «Литературоведение», Филологический факультет, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: seralimovasaule@gmail.com

Судейменова Айжан Ерлановна, учитель английского языка, КГУ «Средняя общеобразовательная профильная школа дифференцированного обучения № 17», г. Павлодар, 140001, Республика Казахстан, e-mail: aijano4ka-005@mail.ru

Тамаев Алпысбай Тамайұлы, кандидат педагогических наук, доцент, ст. преподаватель, кафедра казахского языка и литературы имени С. Кирабаева, КазНПУ имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан, e-mail: alpisbai@mail.ru

Тимохина Татьяна Владимировна, ст. преподаватель, НАО «Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова», г. Караганда, 010000, Республика Казахстан, e-mail: tanyushatv16@mail.ru

Тлеубердина Гульден Токатовна, кандидат филологических наук, ассоц. профессор, Кокшетауский университет, г. Кокшетау, 020000, Республика Казахстан, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

Тлеулесова Ардак Шайкеновна, кандидат педагогических наук, ассоц. профессор, Казахский агротехнический исследовательский университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: tleulesova@mail.ru

Тлеулинова Мейрамкуль Бейсенбайқызы, докторант, специальность «Переводческое дело», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: tleulinova_mb@mail.ru

Токсанбаева Тилектес Жанабергеновна, кандидат филологических наук, ст. преподаватель, кафедра «Казахского и русского языков», Гуманитарный факультет, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, г. Астана, 010011, Республика Казахстан, e-mail: Tlesha66@mail.ru

Худиева Севда Рамизовна, доктор PhD, ассоц. профессор (доцент), факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: sevdakhudiyeva@mail.ru

Цветкова Алевтина Дмитриевна, кандидат филологических наук, профессор, кафедра филологии и журналистики, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Шамшадинқызы Ақнұр, докторант, специальность «Казахский язык и литература», институт Филологии, НАО «Казахский национальный женский педагогический университет», г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: 87757576833@mail.ru

Шахажанова Гульнар Каримжановна, доктор философии PhD, кафедра казахского и русского языков, Институт управления проектами, Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, г. Алматы, 050013, Республика Казахстан, e-mail: sulnar79@mail.ru

Шаһарман Айгерим Пшенбаевна, кандидат филологических наук, PhD, доцент, кафедра филологии, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: Shaharman@mail.ru

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdikalyk Kunimzhan Sadirkyzy, Candidate of philological sciences, professor, Institute of Philology, NCJSC «Kazakh National Women's Teacher Training University», Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kun_jan.16@mail.ru

Abdyrova Ardak Orazgalievna, expert teacher, Higher School of Pedagogy, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abdyrova77@mail.ru

Abikenova Gulnat Tokenovna, doctor of philological sciences, Humanitarian faculty EI «Alikhan Bokeikhan University», Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: abikenova-gt@mail.ru

Abildayeva Karlygash Nurzhanovna, Master's degree, senior lecturer, Institute of Philology, NCJSC «Kazakh National Women's Teacher Training University», Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abildaeva.00@mail.ru

Abilkassymova Aizhan Kaisarovna, doctoral student in «Foreign philology», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abilkassymova.ak@gmail.com

Abisheva Sharapat Sabitovna, candidate of philology sciences, associate professor, Faculty of Tourism and Languages, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, 130000, Republic of Kazakhstan, e-mail: abisheva_sharapat@mail.ru

Abylkasimova Gakku Aizharykovna, doctoral student in OP 8D02303 «Philology», Faculty of Humanities, «Alikhan Bokeikhan University» EP, Semei, 071410, Republic of Kazakhstan, e-mail: gakku.aa@mail.ru

Adilbayeva Dametken Sartayevna, Master of Pedagogical Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: adildana@mail.ru

Adisheva Alma, doctoral student in «Linguistics», al-Farabi Kazakh National university, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: alma_777@mail.ru

Aitova Nurlykhan, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Maqsut Narikbayev University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurlykhan.an@gmail.com

Akhmet Akzhbek Nurlankyzy, doctoral student in «Training of teachers of the kazakh language and literature», Faculty of Philology, «L. N. Gumilyov Eurasian National University» NCJSC, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akjibekcz@gmail.com

Akhmetbekova Assel, PhD, Assistant professor, Astana IT University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: assel_am@mail.ru

Akhmetova Bigaisha Zeinullievna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bigaisha@mail.ru

Akosheva Marzhan, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Kazakh and Russian Languages, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akmar2809@mail.ru

Akynzhanova Alma Akynzhanovna, Master of Pedagogical Sciences, senior lecturer, NAO «Karaganda Technical University named after Abylbas Saginov», Karaganda, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: alma_akin@mail.ru

Akzhigitova Assel Sheralievna, Ph.D., Assistant Professor, Foreign Philology department at L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akzhigitova@yahoo.com

Aubakir Samal Sovetovna, Ph.D., Assistant Professor, Foreign Philology department at E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100012, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal.aubakir@mail.kz

Aubakirova Aida Erkenovna, doctoral student in «Training of teachers of the kazakh language and literature», Faculty of Philology, «L. N. Gumilyov Eurasian National University» NCJSC, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aidaaybakirova@mail.ru

Ayapbergenov Bulat, Candidate of Philological Sciences, Dean of the Faculty of Humanities, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bulat@mail.ru

Azatbakt Aynur Amangeldikyzy, 3rd year doctoral student of the Department of Kazakh, Russian Philology and journalism, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, 070004, Republic of Kazakhstan e-mail: aigani.86@mail.ru

Baratova Mukhabbat Nurzhauovna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: baratova.muhabbat1970@mail.ru

Beisenova Malika Kanatovna, doctoral student in «Foreign Philology», Faculty of Philology, Faculty of Philology, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov NCJSC, Astana, 010009, Republic of Kazakhstan, e-mail: star1992@list.ru

Beisenova Zhainagul Sabitovna, Doctor of Philology, Professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhaina_b@mail.ru

Bektemirova Saule, senior lecturer, al-Farabi Kazakh National university, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: saule.bektemirova@gmail.com

Dosmagambetova Jamila Zhambylkyzy, Candidate of Philosophy, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: ddd_dos@mail.ru

Dosybaeva Aitgul Beisenbaevna, candidate of philology sciences, senior lecturer, Faculty of Philology, South Kazakhstan Pedagogical University named after O. Zhanibekov, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: dos_aitgul@mail.ru

Gafiatulina Yuliya Olegovna, Master of Philology, teaching assistant, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov university, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: julia_g777@mail.ru

Imangazinov Muratbek, doctor of philology, professor, Higher School of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: imangazinov_muratbek@mail.ru

Isabekova Uldar Keldibekovna, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, 050013, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: isabekovauldar@mail.ru

Jakypbekova Mamilya, candidate of philological sciences, associate professor, Higher School of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: Mamilya_72@mail.ru

Jieensi Ailiya, master student in «Foreign Language: Two Foreign Languages», Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ailiyajieensi@gmail.com

Kadyrova Bakytzhan Masalimovna, candidate of philological sciences, professor, Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: masalim70@mail.ru

Karimova Kamar, candidate of philological science, Associate professor of Translation and Intercultural Communication Department, Faculty of Translation and Philology, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: kamar.karimova@mail.ru

Karipzhanova Ainur Oralovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ainurok1974@mail.ru

Kartayeva Aizhan Maratbekkyzy, doctor of philological sciences, professor, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, East Kazakhstan University named after S. Amanzholov, Oskemen, 070004, Republic of Kazakhstan, e-mail: kartaeva@mail.ru

Kazzhanova Orynbasar Aidarbekovna, Master's student, Kokshetau University named after Shokan Ualikhanov, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: kazzhanova.orynbasar@mail.ru

Kenzhetayeva Gulzira Kabayevna, Candidate of Philological Sciences, acting professor, Faculty of Philology, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 010009, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulken_kz@mail.ru

Khudiyeva Sevd Ramizovna, PhD, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: sevdakhudiyeva@mail.ru

Kildibekova Bibigul Erkenovna, Master of Education, Candidate of Philology (RF), High School of Pedagogy, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibigulerkenovna@mail.ru

Kishenkova Ainur Yusupovna, senior lecturer, Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, Karaganda, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: ainur_18.10@mail.ru

Koblanov Zholaman Taubaiuly, Candidate of Philological Sciences, professor Department of «Philology», Faculty of Tourism and Languages, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, 130000, Republic of Kazakhstan, e-mail: koblanov64@mail.ru

Koksal Dinchai, Doctor of Philology, professor Department of Teaching English, Chanakkale Onsekiz Mart University, Chanakkale, 17100, Turkiye, e-mail: koksal.dincay@gmail.com

Konyratbaeva Zhanar Moldalyevna, Candidate of Philological Sciences, professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanarkon@mail.ru

Koshimova Bibatpa Amirkhanovna, Candidate of Philology Sciences, associate professor, Faculty of Tourism and Languages, Caspian University of Technology and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, 130000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibatpa.koshimova@yu.edu.kz

Krivenko Galina Anatolievna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140011, Republic of Kazakhstan, e-mail: galinam1016@mail.ru

Kuanyshev Aslanbek Seitzhanovich, Master of Arts in Humanities, Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, 050013, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.kuanyshev@satbayev.university

Kusheva Gergana Vasileva, Faculty of Philology, PhD, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tynovo, Veliko Tynovo, 5000, Bulgaria, e-mail: geri_vg@yahoo.com

Kussanova Bibigul Hakimovna, Dr. of Philology, professor Department of Theory and Practice of Foreign Languages, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gv7072@mail.ru

Kyyakhmetova Shara, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Higher School of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: aset_shara@mail.ru

Muratova Altyn, doctoral student, Master of Philology, Philological Faculty, E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan, e-mail: altynmuratova@mail.ru

Myrzabek Nurila, master of Pedagogical Sciences, Higher School of Humanities, Zhetysu University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, 040009, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurila.myrzabek@mail.ru

Nabi Nazerke, doctoral student, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: naz_nabi@mail.ru

Nasihov Ilshat Sakhiyattulovich, Doctor of Philology, Head Department of the Tatar Language and Literature, Professor, Bashkir State Pedagogical University M. Akmulla, Ufa, Republic of Bashkortostan, e-mail: nasipov2021@yandex.ru

Nessipbay Ainur Shyngishankyzy, doctoral student in «Philology», Humanitarian Faculty, EI «Alikhan Bokeikhan University», Semey, 071400, Republic of Kazakhstan, e-mail: ainur-nesipbaeva@mail.ru

Niazova Aigul Yssengeldievna, Candidate of Pedagogical Sciences, professor, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: naigul73@mail.ru

Nurbekov Talgat Baltabekovich, doctoral student in the specialty «Kazakh Philology», Faculty of Philology, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurbekov_t.b@bk.ru, ORCID: [0000-0001-9141-5620](https://orcid.org/0000-0001-9141-5620)

Nurgaliyeva Saltanat Yerkinovna, doctoral student in «Translation studies», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Medina-salta@mail.ru

Nurgaliyeva Saniya, Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Ataturk University, 25030 Yakutiye, Erzurum, Turkey, e-mail: saniya.nurgaliyeva@grv.atauni.edu.tr

Nygmetova Bibigul, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: bibigul-n@mail.ru

Omarov Nurlan Ramazanovich, Candidate of Philology, associate professor, Educational Program «Russian Language and Literature», Higher School of Humanities, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: omardos@mail.ru

Orazova Bahyt Orazovna, doctoral student in «Kazakh Language and Literature», Faculty of Philology, academician E. A. Buketov Karagandy University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: orazova_bahyt@mail.ru

Ospanova Dana, doctoral student, Research associate, Shaisultan Shayakhmetov National Scientific and Practical Center «Til-Qazyna», Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: dana.zhanabekkyzy@gmail.com

Pogozheva Elena Yuryevna, PhD, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: pogoshcheva@mail.ru

Rakhmetova Raigul Saduakasovna, Doctor of Pedagogical Sciences, assistant professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050038, Republic of Kazakhstan, e-mail: raigul.67@mail.ru

Salikzhanova Shinar Baironovna, doctoral student in «Training of Teachers of the Kazakh Language and Literature», Faculty of Philology, Eurasian National University named after L. N. Gumilyov, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: akbulak07@mail.ru

Salkynbay Anar Bekmyrzakyzy, Doctor of Philology, professor, Faculty of Philology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: asalkbek@gmail.com ORCID: [0000-0003-2334-7499](https://orcid.org/0000-0003-2334-7499)

Sapashev Oraz, PhD, professor, Department of Modern Turkic Languages and Literature, Faculty of Literature, Istanbul University, Istanbul, 34173, Republic of Turkey, e-mail: sapashevo@gmail.com

Saubayev Rishat Zhurkenovich, Candidate of Philology, professor, Department of Foreign Philology, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: rishat_1062@mail.ru

Seidenova Saule Dusupovna, Candidate of Philology, associated professor, Department of Foreign Philology and Translation Studies, al-Farabi Kazakh National university, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: seidenova.saule@gmail.com

Seralimova Saule Amantaevna, doctoral student in Literary Studies, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: seralimovasaule@gmail.com

Shaharman Aigerim, PhD, associate professor, Department of Philology, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Shaharman@mail.ru

Shakhazhanova Gulnar Karimzhanovna, PhD, Department of Kazakh and Russian Languages, Institute of Project Management, K. I. Satpayev Kazakh National Research Technical University, Almaty, 050013, Republic of Kazakhstan, e-mail: sulnar79@mail.ru

Shamshadinkyzy Aknur, doctoral student in «Kazakh Language and Literature», Institute of Philology, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: 87757576833@mail.ru

Suleimenova Aizhan, English teacher, MSU «Secondary specialized school of differentiated education № 17», Pavlodar, 140001, Republic of Kazakhstan, e-mail: aijano4ka-005@mail.ru

Tamayev Alpysbai Tamaiuly, Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, Department of Kazakh Language and Literature named after S. Kirabayev, senior lecturer, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan, e-mail: alpisbai@mail.ru

Timokhina Tatiana Vladimirovna, senior lecturer, Karaganda Technical University named after Abylkas Saginov, Karaganda, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tanyushatv16@mail.ru

Tleuberdina Gulden Tokatovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Kokshetau University, Kokshetau, 020000, Republic of Kazakhstan, e-mail: guldentleuberdina@inbox.ru

Tleulesova Ardak Shaikenovna, Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical Research University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: tleulesova@mail.ru

Tleulinova Meiramkul Beisenbaikyzy, PhD student in «Translation Studies», al-Farabi Kazakh National university, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan e-mail: tleulinova_mb@mail.ru

Toksanbayeva Tilektes Zhanabergenovna, Candidate of Philology, senior lecturer, Department of Kazakh and Russian Languages Department, Faculty of Humanities, Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin, Astana, 010011, Republic of Kazakhstan, e-mail: Tlesha66@mail.ru

Tsvetkova Alevtina Dmitrievna, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Philology and Journalism, Faculty of Humanities

and Social Sciences, Toraigyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: cvetkova_ad@mail.ru

Yerekhanova Fatima Turekhanovna, Candidate of Philological Sciences, senior lecturer, of the department of «Languages and Literature», Central Asian Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan, e-mail: siliconoasis702@gmail.com

Yerimbetova Ayim Vadimovna, Candidate of Philological Sciences, Gazi University, Ankara, Republic of Turkey, e-mail: sulnar79@mail.ru

Yerlanova Ayaulym, doctoral student, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Ayaulym_erlankyzy@mail.ru

Zhappar Karlygash Zinilabdinkyzy, Candidate of Philology, associate professor, University «Turan», Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: 22.aba@bk.ru

Zharylgapov Zhansaya, Doctor of Philological sciences, professor, E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zharylgapov_zhan@mail.ru

Zhetkizgenova Aliya Tugelbaevna, Candidate of Philology Senior Lecturer, Department of Kazakh and Russian Languages, Faculty of Humanities, Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin, Astana, 010011, Republic of Kazakhstan, e-mail: aliyazhetkizgenova@mail.ru

Zhetpisbay Aliya Kozhamuratkyzy, Candidate of Philology, associate professor, «Foreign Language: Two Foreign Languages» Educational Program, Higher School of Humanities, A. Margulan Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: a_kanzhygaly@mail.ru

Zhumabekova Bayan Bolatovna, Master of Humanities, senior lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Bayashka80@mail.ru

Zhumasheva Anara Sharipovna, Doctor of Philology, professor, Department of «Foreign Philology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: anara-zhash@mail.ru

Zhuminova Aizhanna Bulekbaevna, Candidate of Philology, associate professor, Faculty of Philology, University «Turan», Aktobe, 030000, Republic of Kazakhstan, e-mail: elm.22.82@mail.ru

Zhuravleva Elena Alexandrovna, Master of Philology, senior lecturer, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: milsoph_1982@mail.ru

Zhussupov Nartay Kuandykovich, Doctor of Philological Sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nartai1970@mail.ru

Zhussupov Yertay Kuandykovich, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: ereke1972@inbox.ru

Zhussupova Gulnaz Kuandykovna, Candidate of Philological Sciences, associate professor, Humanities and Law Faculty, Turan-Astana University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhusip69@mail.ru

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы» ғылыми журналдарының
АВТОРЛАРЫНА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР**

Редакциялық алқа авторлардан журналда жариялау үшін мақалалар дайындау кезінде төмендегі ережелерді басшылыққа алуды сұрайды.

Журнал редакциясына ұсынылатын ғылыми мақалалар «Журналдар, жинақтар, акпараттық басылымдар МЕМСТ 7.5-98 сәйкес мақалаларды рәсімдеу үшін негізгі баспа стандарттарына сәйкес, жарияланатын материалдарды баспаға рәсімдеу «МЕМСТ 7.1-2003» Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» талаптарына сай дайындалуы керек.

*Нөмірге бір автордың бір ғана қолжазбасы немесе сол автордың тең авторлар ұжымы құрамында болғанда да бір қолжазбасын ғана жариялауға рұқсат етіледі.

* Бір мақаланың тең авторларының саны 5-тен аспауы тиіс.

* Мақаланың бірегейлік дәрежесі 60%-дан кем болмауы тиіс (редакциялық алқаның шешіміне сәйкес).

* Баспаға жіберілетін мақалалар бұрын жарияланбауы тиіс, кейіннен басқа журналдарда жариялауға, оның ішінде басқа тілдерге аударуға жол берілмейді.

* Қолжазбаны жариялауға қабылдау туралы шешім рецензиялау рәсімі өткізілгеннен кейін қабылданады.

* Қос рецензиялау (жасырын) құпия түрде жүргізіледі, авторға рецензенттің аты – жөні, ал рецензентке мақала авторының аты-жөні мәлім болмайды.

* Төлем туралы түбіртек мақалаларды жариялауға қабылдағаннан кейін ұсынылады. Журналда жариялау құны 20 000 (жиырма мың) теңге.

* «Торайғыров университеті» КеАҚ докторанттары мен шетелдік авторларға (қазақстандық бірлескен авторларсыз) журналда жариялау тегін.

* Егер мақаланы плагиатқа қарсы немесе рецензент қабылдмаса, мақала авторға қайта орындауға үшін қайтарылады. Автор мақаланы плагиатқа немесе шолуға 1 рет қайта жібере алады. Мақаланың мазмұнына автор жауапты болып табылады.

Редакция мақалаға әдеби және стилистикалық өңдеу жасаумен айналыспайды.

Талапқа сай рәсімделмеген мақалалар жарияланымға қабылданбайды және авторларға қайтарылады.

Мақаланың соңғы нұсқасының алынған күні оның редакцияға түскен күні болып саналады.

Мақалалар түсу шамасына қарай жарияланады. Журнал бір нөмірде мақала саны 35-тен аспайтындай болып шығарылады.

Журналдарды шығару мерзімділігі - жылына 4 рет (тоқсан сайын).

Мақаланы беру мерзімі:

- бірінші тоқсан 10 ақпанға дейін;
- екінші тоқсан 10 мамырға дейін;
- үшінші тоқсан 10 тамызға дейін;
- төртінші тоқсан 10 қарашаға дейін.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми журналы жылына 4 рет рет желілік (электрондық) форматта журнал нөмірлерінің жариялануының төмендегідей белгіленген мерзімдерінде шығарылады:

- бірінші нөмір ағымдағы жылдың 30 наурызына дейін шығарылады;
- екінші нөмір-30 маусымға дейін;
- үшінші нөмір-30 қыркүйекке дейін;
- төртінші нөмір-30 желтоқсанға дейін.

Мақаланы (электрондық нұсқасын және төлем туралы түбіртек) төмендегі сайттарға жіберу керек:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Мақаланы жариялауға ұсыну үшін сайтта тіркеуден өту қажет.

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен автордың арасында) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен айрықшаланады.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандарымен көрсетіледі.

Қос рецензиялау (жасырын) рәсімін жүзеге асыру үшін авторлардан мақаланың екі нұсқасын: біріншісі – жеке деректерді көрсете отырып, екіншісі – жеке деректерді көрсетпей жіберу қажеттілігі сұралады. Жасырын рецензиялау қағидаты бұзылған жағдайда мақала қаралмайды.

Мақалалар қатаң түрде төмендегі ережелерге сәйкес ресімделуі керек:

- Журналдарға барлық ғылыми бағыттар бойынша, электронды нұсқада, «Windows үшін (doc, .docx, .rtf форматтарында) Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) мәтіндік редакторында барлық материалдары бар мақалалар қабылданады.

- Аннотацияларды, әдебиеттерді, кестелерді, суреттер мен математикалық формулаларды қоса алғанда, мақаланың жалпы көлемі **7 беттен кем болмауы және 12 беттен аспауы** тиіс. Беттер жиектері-парақтың барлық жағынан 30 мм; мақала мәтіні: кегль – 14 пункт, гарнитура – Times New Roman (орыс, ағылшын және неміс тілдері үшін), KZ Times New Roman (қазақ тілі үшін).

Ғылыми мақаланың құрылымы атауынан, аңдатпадан, түйінді сөздерден, негізгі ережелерден, кіріспеден, материалдар мен әдістерден, нәтижелер мен талқылаудан, қорытындыдан, түйіндерден, қаржыландыру туралы ақпараттан (бар болса), дереккөздердің кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) жазылуының романизацияланған (латын әліпбиімен транслитерацияланған) нұсқасын қоса алғанда, әрбір мақалада пайдаланылған дереккөздердің (әдебиеттердің) тізімінен тұрады, MeCT 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын әліпбиімен транслитерациялау қағидаларын қараңыз.

- Мақалада қамтыуы тиіс:

1. FTAMP (ғылыми-техникалық ақпараттың мемлекетаралық рубрикаторы);

1. DOI – МРНТИ-ден кейін жоғарғы оң жақ бұрышта (журналдың редакциясы тағайындайды және толтырады);

2. Автордың (- лардың) **аты-жөні, тегі** қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде (қою қаріппен, ортасында) беріледі;

Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан автор (екі және одан да көп бірлескен авторлар) корреспондент-автор болып табылады және «*» белгісімен көрсетіледі.

Әр түрлі оқу орындарының авторлары 1,2 сандармен көрсетіледі.

3. Аффiliation (ұйым (жұмыс (оқу) орны), ел, қала) қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрсетіледі. Авторлардың аффiliation-ы туралы толық деректер журналдың соңында ұсынылады;

4. **Мақала атауы** мақаланың мазмұнын, тақырыбын және ғылыми зерттеу нәтижелерін көрсетуі керек. Мақала атауында ақпараттық мазмұн, қызығушылық туғызушылық және бірегейлік болуы қажет (12 сөзден аспайтын, бас әріптермен, қалың қаріппен, ортасында, үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі);

5. **Аңдатпа** мақаланың мақсатын, мазмұнын, түрін, нысанын және басқа да ерекшеліктерін қысқаша сипаттауы керек. Автордың пікірінше, негізгі

және құнды кезеңдер, нысандар, олардың белгілері мен зерттеу нәтижелері көрсетілуі керек. Қазақ, орыс және ағылшын немесе неміс тілдерінде беріледі (аңдатпаның ұсынылатын көлемі жарияланым тілінде – 150 - ден кем емес, 300 сөзден артық емес, курсивпен, қою шрифтпен, 12 пункт кегльмен, сол және оң жақтағы азат жол 1 см. болуы қажет, үлгіні қараңыз);

6. Түйінді сөздер объект, ғылыми сала және зерттеу әдістері терминдерінде мәтіннің мазмұнын көрсететін сөздер жиынтығы (үш тілде: орыс, қазақ, ағылшын немесе неміс тілдерінде ресімделеді; 12 пункт кегль, курсив, сол-оң жақ шегініс – 1 см.). Ұсынылатын түйінді сөздер саны – 5–8 сөз, түйінді сөз тіркесіндегі сөздер саны 3-тен аспауы қажет. Олар маңыздылығы бойынша анықталады, яғни мақаланың ең маңызды түйінді сөзі тізімде бірінші болуы керек (үлгіні қараңыз);

7. Мақаланың негізгі мәтіні оның бөлімдерінің белгілі бір ретімен орналасытырылып жазылуы тиіс, оған төмендегілер жатады:

- **Кіріспе** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен беріледі). Тақырыптың таңдалуының негіздемесі; тақырыптың немесе мәселенің өзектілігі дәйектеледі. Тақырыптың өзектілігі осы нысананы зерттеуге деген жалпы қызығушылықтың барысы арқылы, бірақ аталмыш мәселенің шешімі толық болмауымен анықталады, ол тақырыптың теориялық немесе практикалық маңыздылығымен дәлелденеді.

- **Материалдар мен әдістер** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі). Олар материалдар мен жұмыс барысын сипаттаудан, сондай-ақ қолданылған әдістердің толық сипаттамасынан тұруы керек.

- **Нәтижелер және талқылау** (сол жақ шетінен 1 см абзац, қалың әріптермен, 14 пункт кегль). Сіз қол жеткізген зерттеу нәтижелері талданады және талқыланады. Зерттеу барысында алынған нәтижелер бойынша қорытындылар келтіріледі, негізгі мәні ашылады. Бұл мақаланың маңызды бөлімдерінің бірі. Онда сіздің жұмысыңыздың нәтижелерін талдау және алдыңғы жұмыстармен, талдаулармен және қорытындылармен салыстырғанда тиісті нәтижелерді талқылау қажет.

- **Қаржыландыру туралы ақпарат (бар болса)** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қою әріптермен, 14 пункт кегльмен көрсетіледі).

- **Қорытындылар** (абзац сол жақ шетінен 1 см, қалың әріптермен, 14 пункт кегльмен).

Қорытындылар – аталмыш кезеңдегі жұмысты қорытындылау және түйінін жасау; автор ұсынған тұжырымның ақиқатын растау және алынған нәтижелерді ескере отырып, ғылыми тұжырымның өзгеруі туралы автордың қорытындысы. Қорытындылар дерексіз болмауы керек, олар белгілі бір

ғылыми саладағы зерттеу нәтижелерін жалпылау, әрі қарай жұмыс істеу ұсыныстарын немесе мүмкіндіктерін сипаттайтындай дәрежеде болуы керек.

- **Пайдаланылған әдебиеттер тізімі** (қою әріптермен кегль-14 пункт, ортасында) мыналарды қамтиды:

Мақала және пайдаланылған қайнар көздер тізімі МЕСТ 7.5-98; МЕСТ 7.1-2003 сәйкес жасалуы керек (үлгіні қараңыз).

Дереккөздердің реттілігі келесі тәртіппен анықталады: алдымен дәйекті сілтемелер, яғни мақаланың өзінде кезектілік бойынша сілтеме жасайтын көздер. Содан кейін сілтемелері жоқ қосымша көздер, яғни мақалада болмаған, бірақ сіз оқырмандарға параллельді жұмыстар сияқты танысу үшін ұсынған қайнар көздер көрсетіледі. Көлемі 10-нан кем емес, 20-дан аспайтын атаулар (мақалада сілтемелер мен ескертпелер толассыз нөмірлеумен белгіленеді және тік жақшаға салынады), негізінен соңғы 10-15 жылда жарық көрген әдебиеттер алынады.

Пайдаланылған қайнар көздер кириллицада (қазақ және орыс тілдерінде) болған жағдайда, әдебиеттер тізімін екі нұсқада ұсыну қажет: 1) түпнұсқада (дереккөздер орыс, қазақ және ағылшын не неміс тілдерінде көрсетіледі); 2) дереккөздерді кириллицамен жазудың романизацияланған нұсқасы (қазақ және орыс тілдерінде), яғни латын әліпбиімен транслитерацияланады. МЕСТ 7.79–2000 (ИСО 9-95) кирилл жазуын латын алфавитімен транслитерациялау ережелерін қараңыз.

МЕСТ бойынша онлайн Транслитерация қызметі –<https://transliteration-online.ru/>Кирилл жазуының латын әліпбиімен транслитерациялануы ережелері.

Романизацияланған әдебиеттер тізімі келесідей болуы керек: автор(-лар) (транслитерация немесе бар болса ағылшын тіліндегі нұсқасы) → мақала атауы транслитерацияланған нұсқада → [мақала атауын ағылшын тіліне шаршы жақшада аудару] → қазақ немесе орыс тіліндегі дереккөздің атауы (транслитерация немесе бар болса ағылшынша атауы) → ағылшын тіліндегі белгілері бар шығыс деректері.

- **Иллюстрациялар, суреттер тізімі** және олардың сурет астындағы жазулары мақала мәтіні бойынша ұсынылады. Электрондық нұсқада суреттер мен иллюстрациялар кемінде 300 dpi рұқсаты бар TIFF немесе JPG форматында ұсынылады.

- **Математикалық формулалар** Microsoft Equation Editor-да терілуі керек (әр формула бір объект).

Жеке бетте (мақаладан кейін)

Электрондық нұсқада толық почталық мекен-жайлар, қызметтік және үй телефондарының нөмірлері, e-mail (редакцияның авторлармен байланысы үшін телефон нөмірлері, жарияланбайды) көрсетіледі;

Авторлар туралы мәліметтер

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Тегі Аты Әкесінің аты (толық)		
Лауазымы, ғылыми дәрежесі, атағы		
Ұйым		
Қала		
Индекс		
Ел		
E-mail		
Телефон		

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»,

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

* В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.

* Количество соавторов одной статьи не более 5.

* Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).

* Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.

* Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.

* Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.

* Квитанция об оплате предоставляется после принятия статей к публикации. Стоимость публикации в журнале составляет 20 000 (двадцать тысяч) тенге.

* докторантам НАО «Торайғыров университет» и иностранным авторам (без казахстанских соавторов) публикация в журнале бесплатна.

* Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. Ответственность за содержание статьи несет автор.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления. Журнал формируется исходя из количества не более 35 статей в одном номере.

Периодичность издания журналов – 4 раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 10 февраля;
- второй квартал до 10 мая;
- третий квартал до 10 августа;
- четвертый квартал до 10 ноября.

Научный журнал «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

- первый номер выпускается до 30 марта текущего года;
- второй номер – до 30 июня;
- третий номер – до 30 сентября;
- четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайтах:

- <https://vestnik-pedagogic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-philological.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-energy.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-humanitar.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-cb.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-economic.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-pm.tou.edu.kz/>
- <https://vestnik-law.tou.edu.kz/>
- <https://stk.tou.edu.kz>
- <https://localhistory.tou.edu.kz>

Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – без указания личных данных. При нарушении принципа слепого рецензирования статья не рассматривается.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, в электронном варианте со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для Windows» (в форматах .doc, .docx, .rtf).

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы должен составлять **не менее 7 и не более 12 страниц печатного текста**. *Поля страниц – 30 мм со всех сторон листа; Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Структура научной статьи включает название, аннотация, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список использованных источников (литературы) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. *ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.*

Статья должна содержать:

1. **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2. **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3. **Инициалы** (имя, отчество) **Фамилия** автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (жирным шрифтом, по центру);

Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Авторы из разных учебных заведений указываются цифрами 1,2.

4. **Аффилиация** (организация (место работы (учебы)), страна, город) – на казахском, русском и английском языках. Полные данные об аффилиации авторов представляются в конце журнала;

5. **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий);

6. **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (рекомендуемый объем аннотации на языке публикации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец);

7. **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

8. **Основной текст** статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

- **Выводы** (абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той

или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников** (жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10, не более чем 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки), преимущественно за последние 10-15 лет.

В случае наличия в списке использованных источников работ на кириллице (на казахском и русском языках), необходимо представить список литературы в двух вариантах: 1) в оригинале (указываются источники на русском, казахском и английском либо немецком языках); 2) романизированный вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках), то есть транслитерация латинским алфавитом. см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Онлайн сервис Транслитерация по ГОСТу – <https://transliteration-online.ru/>

Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом: автор(-ы) (транслитерация либо англоязычный вариант при его наличии) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название при его наличии) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

Иллюстрации, перечень рисунков и подписанные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номера телефонов для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

МАҚАЛАНЫ РӘСІМДЕУ ҮЛГІСІ

FTAMP 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

*С. К. Антикеева

Торайғыров университеті, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілттік сөздер: теориялық модель, құзыреттер, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

Кіріспе

Әлеуметтік жұмыс – бұл біздің еліміз үшін салыстырмалы түрде жаңа мамандық. Сондықтан қазіргі кезеңде әлеуметтік қызметкерлерді оқыту педагогикалық мақсаттарды тұжырымдауда, оқу процесінің мазмұны мен технологияларында көрініс табатын жеткілікті дамыған білім беру стандарттарының болуымен сипатталмайды.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Материалдар мен әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша ғылыми психологиялық-педагогикалық және арнайы әдебиеттерді теориялық талдау; Қоғамдық бірлестіктерді ашу бойынша заңнамалық және нормативтік құжаттарды талдау; әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары бағдарламаларының мазмұнын талдау; модельдеу; педагогикалық тәжірибені талдау және қорыту; сұрау әдістері (әңгімелесу, сауалнама, сұхбат); бақылау; мамандар қызметінің өнімдерін талдау; эксперимент, эксперименттік деректерді өңдеуге арналған математикалық статистика әдістері.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы

Нәтижелер және талқылау

Біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастыру және дамыту процесінің негізін құрайтын объективті заңдылықтарды түсіну үшін олардың моделін нақты түсіну қажет.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Қортынды

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың негізінде біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін қалыптастырудың теориялық моделі оны жүзеге асырудың үш деңгейін қамтиды деп қорытынды жасауға болады.

Жарияланатын материал мәтінінің жалғасы...

Пайдаланылған деректер тізімі

1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.

2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.

3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.

4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.

5 **Тaubayeva, Sh.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университети, 2015. – 246 с.

6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.

7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.

8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.

9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.

10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайғырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.

2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.

3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskikh shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.

4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.

5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.

6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnyh tehnologii, 2009. – 290 p.

7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.

8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.

9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.

10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

*S. K. Antikeeva

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования,

уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Авторлар туралы ақпарат

Қазақ тілінде	Орыс тілінде	Ағылшын тілінде
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 14.37.27

DOI xxxxxxxxxxxxxxxx

***С. К. Антикеева**

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В

модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса.

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных.

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель.

*Продолжение текста публикуемого материала***Выводы**

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации.

*Продолжение текста публикуемого материала***Список использованных источников**

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХК ИППК ПК, 2001. – 152 с.
- 3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиС им. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Karopa, G. N.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskikh shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p. c.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnykh tehnologii, 2009. – 290 p.
- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – T. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertaciya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

*С. К. Антикеева*Торайғыров университет,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.**БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН
ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ**

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзыреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзыреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзыреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «Кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

*S. K. Antikeyeva*Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.**THEORETICAL MODEL OF FORMATION
COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH
PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES**

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант Торайғыров университеті, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Антикеева Самал Канатовна докторант по специальности «Педагогика и психология», Торайғыров университет, Факультет гуманитарных и социальных наук, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00	Samal Kanatovna Antikeyeva doctoral student in «Pedagogy and psychology», Toraighyrov University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, samal_antikeyeva@mail.ru, 8-000-000-00-00

**«Торайғыров университеті» КеАҚ
«Торайғыров университеті Хабаршысы»
ғылыми журналдарының
ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ**

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналдарының редакциялық алқасы өздерінің кәсіби қызметінде «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми журналдарының жариялау этикасының қағидаттары мен нормаларын ұстанады. Жарияланым этикасы жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) халықаралық жарияланымдық этикалық нормаларына, Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық қағидаттарына, «Торайғыров университет» КеАҚ Академиялық адалдық кодексіне сәйкес әзірленді.

Жарияланым этикасы редакторлардың, рецензенттер мен авторлардың этикалық мінез-құлықның нормаларын, қағидаттары мен стандарттарын, мүдделер қақтығысын, әдепке жат мінез-құлықты анықтау жөніндегі шараларды, мақаланы алып қою (ретракция), түзету және теріске шығару жөніндегі нұсқаулықтарды айқындайды.

Жариялау процесінің барлық қатысушылары жариялау этикасының қағидаттарын, нормалары мен стандарттарын сақтайды.

Ғылыми журналдың сапасы барлық авторлардың теңдігі, құпиялық қағидаты, бір реттік Жарияланымдар, қолжазба авторлығы, бірегейлік қағидаты, дереккөздерді растау қағидаты, рецензиялаудың объективтілігі және уақтылығы қағидаттарын жариялау процесіне қатысушылардың қағидаттарын орындаумен қамтамасыз етіледі.

«Торайғыров университеті» КеАҚ «Торайғыров университеті Хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы», «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының редакциялық алқа мүшелерінің құқықтары мен міндеттері 8.12.3-23 СМЖ ҰС ғылыми-баспа қызметін басқарумен анықталды.

Рецензенттердің құқықтары мен міндеттері

«Торайғыров университетінің хабаршысы», «Қазақстан ғылымы мен техникасы» ғылыми журналдарының, «Өлкетану» ғылыми-көпшілік журналының рецензенттері объективтілік қағидатын басшылыққа алуға міндетті.

Қолжазба авторына қатысты жеке сынға жол берілмейді. Рецензент өз ескертулерін дәлелдеуі және қолжазбаны қабылдау немесе оны қабылдамау туралы өз шешімін негіздеуі тиіс.

Автордың (-лардың) ұлты, діни тиесілігі, саяси немесе өзге де көзқарастары рецензенттің (-тердің) қолжазбаны рецензиялау процесінде назарға алынбауы және ескерілмеуі тиіс.

Рецензент жасаған сараптамалық бағалау редакцияның жариялау туралы шешім қабылдауына ықпал етуі және авторға қолжазбаны жақсартуға көмектесуі керек.

Қолжазбаны жариялауға қабылдау, авторға жұмысты өзгертуге немесе пысықтауға қайтару немесе жарияланымнан бас тарту туралы шешімді рецензиялау нәтижелеріне сүйене отырып, редакция алқасы қабылдайды.

Уақытылы қарау принципі. Рецензент рецензияны редакция белгілеген мерзімде, бірақ қолжазбаны рецензиялауға алған сәттен бастап 2-4 аптадан кешіктірмей ұсынуға міндетті. Егер мақаланы қарау және рецензияны белгіленген мерзімде дайындау мүмкін болмаса, рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлауы тиіс.

Ұсынылған қолжазбаны рецензиялау кезінде оның біліктілігі сәйкес келмейді немесе шешім қабылдау үшін жеткіліксіз деп санайтын рецензент бұл туралы ғылыми редакторға дереу хабарлап, қолжазбаны рецензиялаудан бас тартуы керек.

Рецензент тарапынан құпиялық қағидасы. Рецензентке рецензиялауға ұсынылған қолжазба құпия материал ретінде қарастырылуы керек. Рецензент журналдың ғылыми редакторының және/немесе автордың тарапынан жазбаша рұқсат алғаннан кейін ғана оны көрсетуге және/немесе басқа адамдармен талқылауға құқылы.

Рецензиялау және жариялау процесін қамтамасыз ету барысында алынған ғылыми жұмыстың ақпараты мен идеяларын рецензент (-тер) жеке пайда алу үшін пайдаланбауы тиіс.

Қайнаркөздерді растау принципі. Рецензент қарастырылып отырған қолжазбаның зерттеу нәтижелеріне әсер ететін, бірақ автор(-лар) келтірмеген ғылыми жұмыстарды көрсетуі тиіс. Сондай-ақ, рецензент ғылыми редактордың назарын қарастырылып отырған қолжазба мен бұрын жарияланған жұмыс арасындағы айтарлықтай ұқсастыққа немесе сәйкестікке аударуы керек.

Егер рецензенттің қолжазбада плагиат, көшіріп алу, жалған және ойдан шығарылған материалдар немесе зерттеу нәтижелері бар деп пайымдауға жеткілікті негіздері болса, онда ол қолжазбаны жариялауға жібермеуі және журналдың ғылыми редакторына жарияланым және ғылыми этика қағидаттарының, стандарттары мен нормаларының анықталған бұзушылықтары туралы хабарлауға тиіс.

Авторлардың құқықтары мен міндеттері

Жариялау этикасы келесі принциптерді сақтауға негізделген:

Жарияланымның бір мәртелігі. Автор (лар) редакцияға ұсынылған мақала қолжазбасы басқа басылымдарға қарау үшін ұсынылмағанына кепілдік береді. Қолжазбаны бір уақытта бірнеше журналдарда/басылымдарда ұсынуға жол берілмейді және жарияланым этикасының қағидаттарын, стандарттары мен нормаларын өрескел бұзу болып табылады.

Қолжазбаның авторлығы. Қолжазбаны дайындауға ең көп зияткерлік үлес қосқан адам (екі немесе одан да көп бірлескен авторлармен) корреспондент-автор болып табылады және авторлар тізімінде бірінші болып көрсетіледі.

Әрбір мақала үшін мақаланың соңғы нұсқасын дайындауға, редакциялық алқамен байланысқа жауап беретін хат-хабарға автор тағайындалуы тиіс, оған жеткілікті үлес қосқан зерттеудің барлық қатысушыларын (авторлар саны біреуден көп болса) авторлар тізіміне қосуды қамтамасыз етуі, сондай-ақ жариялау үшін редакцияға ұсыну үшін барлық авторлардан қолжазбаның соңғы нұсқасын мақұлдауы тиіс. Қолжазбада / мақалада көрсетілген барлық авторлар жұмыстың мазмұнына жауап береді.

Бірегейлік принципі. Автор (-лар) қолжазбада баяндалған зерттеу нәтижелері бірегей өзіндік жұмыс болып табылатындығына және процесте анықталуы мүмкін көшіріп алулар мен плагиаттарды қамтымайтындығына кепілдік береді.

Авторлар этикаға жатпайтын мінез-құлық, плагиат, өзін-өзі плагиаттау, өзін-өзі сілтеме жасау, бұрмалау, жинақтау, деректерді бұрмалап көрсету, жалған авторлық, қайталану, мүдделер қақтығысы және алдау белгілері бар мақалаларды жариялауға бергені үшін жауапты болады.

Қайнаркөздерді растау принципі. Автор(-лар) зерттеу барысында өзі пайдаланған ғылыми және өзге де дереккөздерді дұрыс көрсетуге міндетті болады. Бөтен жұмыстардың қандай да бір бөліктері пайдаланылған және / немесе басқа автордың (-лардың) пікірлері алынған жағдайда қолжазбада түпнұсқаның авторы (лары) көрсетілген библиографиялық сілтемелер көрсетілуі тиіс. Күмәнді көздерден алынған ақпарат қолжазбаны ресімдеу кезінде пайдаланылмауға тиіс.

Егер рецензенттерде, ғылыми редакторларда, журналдың редколлегия мүшелерінде (мүшелерінде) зерттеу нәтижелерінің шынайылығы мен бірегейлігіне күмән туындаған жағдайда, автор (-лар) қолжазбада келтірілген нәтижелерді немесе фактілерді растау үшін қосымша материалдарды ұсынуы тиіс.

Жариялау процесінде қателерді түзету. Жариялау процесінің кез келген сатысында жұмыста қателер мен дәлсіздіктер анықталған жағдайда, авторлар бұл туралы ғылыми редакторға жедел хабарлауға және тиісті түзету

журналының (Erratum немесе Corrigendum) сайтында түсініктемелермен жариялау үшін қатені жоюға немесе түзетуге көмектеседі. Түзетуге болмайтын өрескел қателер анықталған жағдайда автор (лар) қолжазбаны/мақаланы кері қайтарып алуы тиіс.

Жариялау этикасын сақтау принципі. Авторлар сынмен немесе зерттеуге қатысты ескертулермен, сондай-ақ рецензиялау және жариялау бойынша редакциямен өзара әрекеттерге қатысты этикалық нормаларды сақтауға міндетті. Авторлардың этикалық қағидаларды сақтамауы жарияланымдар этикасын өрескел бұзуы деп бағаланады және қолжазбаны рецензиялаудан және/немесе жариялаудан алып тастауға негіз береді.

Мүдделер қақтығысы

Жарияланым этикасы жөніндегі комитеттің (COPE) анықтамасы бойынша мүдделер қақтығысы – бұл авторлар, рецензенттер немесе редакциялық алқа мүшелері жарияланатын материалға қатысты олардың пайымдарына әсер ете алатын жасырын мүдделері бар жанжалды жағдайлар. Мүдделер қақтығысы рецензенттің және редколлегия мүшелерінің ғылыми пікіріне, нәтижесінде қолжазбаны жариялауға қатысты редколлегияның шешіміне әсер етуі мүмкін қаржылық, жеке немесе кәсіби жағдайлар болған кезде пайда болады.

Бас редактор, редакция алқасының мүшесі және рецензенттер редакциялық алқаның шешіміне әсер етуі мүмкін ықтимал мүдделер қақтығысы туралы хабардар етуі тиіс. Редакциялық алқа мүшелері, егер олар қолжазба авторының (-ларының) зерттеу нәтижелерімен байланысты қандай да бір бәсекелестік қатынастарда болса не мүдделер қайшылығы өзге болса, қолжазбаны қараудан бас тартуға тиіс.

Қолжазбаны журналға қарауға берген кезде автор(-лар) қолжазбаның мазмұнында зерттеуді қаржыландырудың барлық көздері көрсетілгенін мәлімдейді; сондай-ақ қарауға берілген қолжазбаға қатысты мүдделер қақтығысын тудыруы мүмкін қандай коммерциялық, қаржылық, жеке немесе кәсіби факторлар бар екенін көрсетеді. Автор (лар), хатта мүдделер қақтығысы болған жағдайда, олардың пікірінше, олардың қолжазбасын объективті бағалай алмайтын ғалымдарды көрсете алады.

Рецензент қолжазбаға қатысы бар авторлардың біреуімен бәсекелестіктен, ынтымақтастықтан немесе басқа да қатынастардан туындайтын мүдделер қақтығысына себеп болуы мүмкін қолжазбаларды қарамауы тиіс.

Қолжазбаның мазмұнымен мүдделер қақтығысы болған жағдайда жауапты хатшы бұл туралы бас редакторға хабарлауы тиіс, одан кейін қолжазба басқа рецензентке беріледі.

Қарау және рецензиялау процесінде қатысушылар арасындағы мүдделер қақтығысының болуы қолжазба қабылданбайды дегенді білдірмейді.

Барлық мүдделі тұлғалар, мүмкіндігінше, жарияланымның барлық кезеңдерінде кез-келген вариацияда мүдделер қақтығысының туындауын болдырмауы керек. Мүдделер қақтығысы туындаған жағдайда, осы қақтығысты анықтаған адам дереу редакцияға хабарлауы керек. Бұл жариялау және ғылыми этика қағидаларын, стандарттары мен нормаларын бұзудың кез-келген басқа жағдайларына қатысты.

Этикаға жат мінез-құлық

Егер өз мақалаларына өз бетінше рецензия берілсе, келісімшарттық және жалған рецензиялау жағдайында, ғылыми зерттеу нәтижелерін жариялау, жалған авторлық, жалған ғылыми мәтіндерді жариялау және зерттеу нәтижелерін жасау, жалған жалған ғылыми мәтіндерді жариялау, мақалалардың қолжазбаларын авторлардың рұқсатынсыз басқа басылымдарға беру, авторлардың материалдарын үшінші тұлғаларға беру үшін агенттік қызметтерге жүгіну жағдайында, шарттар авторлық құқықтар мен редакциялық процестердің құпиялылық қағидаттары бұзылған кезде, дәйексөз, плагиат қолданылған жағдайда авторлардың, редакторлардың немесе баспагердің әрекеттері этикаға жат мінез-құлық болып саналады.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник Торайғыров университета»

Редакционная коллегия научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» в своей профессиональной деятельности придерживаются принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, незтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации, соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участников процесса публикации: равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, однократные публикации, авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принцип объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционных коллегий научных журналов НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана» и научно-популярного журнала «Краеведение» определены СО СМК 8.12.3-20 Управление научно-издательской деятельностью.

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научных журналов «Вестник Торайғыров университета», «Наука и техника Казахстана», научно-популярного журнала «Краеведение», обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора(-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора(-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом(-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования. Рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом научного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи должен незамедлительно сообщить об этом научному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны научного редактора журнала и/или автора(-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом(-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников. Рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором(-ами). Также рецензент обязан обратить внимание научного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержится плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и проинформировать научного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор(-ы) гарантируют что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в

другие издания. Представление рукописи одновременно в нескольких журналах/изданиях неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи/статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор(-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу, и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикация, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор(ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он(и) использовал(и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и/или заимствования утверждений другого автора(-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора(-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, научного редактора, члена(-ов) редколлегии журнала возникают сомнения подлинности и достоверности результатов исследования, автор(-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом научному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор(-ы) должен(-ны) отозвать рукопись/статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и/или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора(-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор(-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор(ы), в письме при наличии конфликта интересов, могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена

Всем заинтересованным лицам необходимо, по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта

интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя, в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикация недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Теруге 26.02.2024 ж. жіберілді. Басуға 29.03.2024 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

3,58 МБ RAM

Шартты баспа табағы 28,72. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.

Компьютерде беттеген: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова

Тапсырыс № 4201

Сдано в набор 26.02.2024 г. Подписано в печать 29.03.2024 г.

Электронное издание

3,58 МБ RAM

Усл. печ. л. 28,72. Тираж 300 экз. Цена договорная.

Компьютерная верстка: А. К. Темиргалинова

Корректор: А. Р. Омарова

Заказ № 4201

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

www.vestnik.tou.edu.kz